

3 1761 05498150 1

Presented to the
LIBRARY of the
UNIVERSITY OF TORONTO

by

PROFESSOR GEORGE BISZTRAY

IRÓK · KÖNYVEK · KIADÓK

II.

IRÓK·KÖNYVEK·KIADÓK

EGY MAGYAR KÖNYVKIADÓ EMLÉKIRATAI

IRTA

RÉVAY MÓR JÁNOS

68 SZÖVEGKÉPPEL ÉS
17 KÉPMELLÉKLETTEL

MÁSODIK KÖTET

BUDAPEST
1920

RÉVAI TESTVÉREK IRODALMI INTÉZET
RÉSZVÉNYTÁRSASÁG KIADÁSA

IRÓK KÖNYVEI KÖLÖMÉNYE
Egy kötetben 100 oldalas, 1000 példányban

1881
KÖNYV MŰKÖDŐSÉG

1881
KÖNYV MŰKÖDŐSÉG

MÁSODIK KÖLÖMÉNY

RÉVAI TESTVÉREK IRODALMI INTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG NYOMDÁJA
BUDAPEST, V., ÜGYNÖK-UTCA 8. SZÁM.

XVIII.

AZ ISKOLA SZOLGÁLATÁBAN.

Az intézet fejlődésével szinte vele járt, hogy előbb-utóbb mégis csak arra is kellett gondolni, hogy ki ne zárjuk magunkat teljesen az irodalom azon ágának műveléséből, mely a tanítás, az iskola szolgálatában áll. Ezt üzletpolitikai okok is indokolták. A szortiment-könyvkereskedések, különösen a vidékiek, sokkal behatóbban terjesztették annak a könyvkiadóvállalatnak kiadványait, amely tankönyvekkel is rendelkezett és e téren bizonyos előnyökhöz, kedvezésekhez juttathatta alkalomadtán a könyvkereskedőt. Elhatároztuk tehát, hogy mi is, bár nem túl nagy mértékben, részt veszünk a tankönyvkiadásban és alkalomadtán kibővítjük vállalatunkat ily irányban. Nem-sokára nyílt is erre alkalom.

A Laufer Vilmos-féle könyvkiadóvállalat.

A részvénytársaság megalakulása utáni első évben, 1896-ban, egy régi, nagyhirű könyvkiadóvállalat vált eladóvá. A *Laufer Vilmos-féle* könyvkiadóvállalat tulajdonosa meghalt és leányai, illetőleg vejei eladóvá tették az üzletet.

Laufer Vilmos Németországból ideszármazott könyvkereskedő volt. Személyesen soha sem ismertem. Abból, amit róla édesatyámtól hallottam, azt kell következtetnem, hogy önfejű, nyakas, mondjuk ki egyenesen, goromba német volt. Élete végén egy nagy könyvkiadóvállalatot hagyott hátra, ezért érdemes vele foglalkozni és azért is, mert tanulságok vannak az ő életében is. Amit róla tudok, azt vállalatának attól a főtisztviselőjétől tudom, aki az üzlet megvételekor annak

vezetője volt és aki azután az üzlettel együtt átlépett társaságunk kötelékébe.

Lauffer Vilmos az ötvenes évek elején került Magyarországra és itt könyvkereskedősegédi állást kapott a *Geibel* cégnél, később megismerkedvén *Stolp Károly*-lyal, vele együtt könyvkereskedést nyitott 1854-ben *Lauffer és Stolp* cég alatt. A tőkét az üzlethez *Stolp* adta, mert *Lauffer* egészen szegény ember volt. Ugy látszik, kettejük között a nagyobb értelmi erő *Lauffer* képviselte, mert a társak nem jól férvén meg egymással, mégis a tőkés *Stolp* volt az, akit *Lauffer* kitett a könyvkereskedésből; azután maga mellé vette *Tivadar* öccsét, de avval sem tudott összeférni. A *Lauffer Testvérek* cég csak egy évig állott fenn, mint ilyen, *Tivadar* azután kilépett és egy még máig fennálló kölcsönkönyvtárt alapított. A testvérek harminc esztendeig nem érintkeztek egymással.

Még a váci-utcai üzletben kezdte meg *Lauffer* egész kicsinyben a könyvkiadást. Teljesen a gyakorlati életnek szánt könyveket adott ki; többek között *Samarjay* német nyelven szerkesztett magyar nyelvtanát és a *Bauer-féle* német nyelvtant; ezeknek a könyveknek a sikerét azóta sem érte utól egyetlen egy magyar kiadvány sem, száznál több kiadást értek rövid idő alatt. Azután érintkezésbe lépett az akkori idők tanférfiaival: *Klamarikkal*, *Báránynyal* s elemi iskolai és középiskolai tankönyveket bocsátott közre, közben felhagyott a szortiment-könyvkereskedéssel és teljesen a kiadóvállalatnak szentelte magát. A tankönyvek mellett igen ügybuzgó működést fejtett ki az ifjúsági irodalom terén, a szépirodalmat sem hanyagolta el, de itt is, mint más téren, az anyagi szempont és a biztos siker volt döntő rá nézve. Kiadta az akkori idők szenzációs munkáit, *Born* „*Második Izabella, Spanyolhon elűzött királynője, vagy a Madridi udvar*” című 13 kötetes munkáját, ugyane szerző „*Egy világváros titkai*” című tizkötetes művét, „*Casanova emlékiratai*”-t 22 kötetben, *Dumas Sándor*, *Sue* nagy regényeit.

Ezek mellett a komoly történeti irodalmat ápolta, felismerte helyes érzéssel, hogy a hatvanas években a magyar közönség főként a történelmi irodalom iránt érdeklődik és kiadta *Thaly Kálmán*, *Szalay László*, *Toldy István*, *Török János* munkáit. Magyar irodalmi műveken kívül adott ki német,

sőt tót könyveket is. Ha az általa utoljára 1888-ban közzétett 80 oldalnyi kiadványi jegyzékét átnézzük, ebben a kiadványok igen nagy számát látjuk felvéve, talán másfélezeret, igaz, hogy igen nagy számban vannak képviselve az u. n. bizományi cikkek. A szerzők, akik saját költségükön nyomatták ki könyveiket, egy könyvkereskedőnek adták át azokat kezelés és eladás végett. Ily címen igen sok könyv jutott a Lauffer-féle könyvkiadóhivatalba; ezek között a bizományi cikkek között volt a *Forray*-család által közzétett páratlan szép díszmű, gróf Forray utazási albuma, 40 színnyomatu, valóban mesterileg készült táj- és néprajzi képpel és a *herceg Esterházy-család* ozorai vadászatairól szóló vadászati díszalbum, szintén remek kiállításban.

Lauffer Vilmos sohasem tanult meg magyarul, minden körlevelét német nyelven bocsátotta közre, minden szerződést német nyelven fogalmazott meg, jóformán megkövetelte üzletfeleitől, hogy németül tudjanak és németül levelezzenek, de amellet büszke volt arra, hogy a magyar király a koronás arany érdemkereszt tulajdonosává nevezte ki és ezt könyvjegyzékein mindig különösen feltüntette a kiállítási érmek mellett.

Ha most, midőn a világháború likvidációja során Magyarország ezeresztendős életét meg akarják semmisíteni és főindokul azt hozzák fel ellene, hogy sovíniszta volt, türelmetlen volt a nemzetiségekkel szemben, intoleráns volt a más ajkuakkal szemben, erőszakosan és tüzzel-vassal magyarosított, — akkor jó lenne a *Lauffer Vilmos* esetére hivatkozni és megkérdezni, van-e az őt világrészben egyetlenegy ország, amelyben lehetséges volna az, hogy valaki ebben a helyzetben, a nemzeti irodalom műveinek kiadójaként, a nemzet nyelvének még legprimitívebb elemeit se sajátítsa el. És jó lenne rámutatni arra, hogy mindazok a nagynevű magyar írók, akik akkor a 60-as és 70-es években a nemzeti újjáébredés írói voltak, német nyelven leveleztek és szerződtek a német anyanyelvű kiadóval.

Asbóth Lajos 1848-iki tábornok, *Balogh Zoltán*, *Beniczky Emil*, *Berczik Árpád*, *Bernáth Gáspár*, *Bozóky Alajos*, *Csengery Gusztáv*, *Csengery Antal*, *Csukássy József*, *Fáy András*, gróf *Festetics Béla*, *Garay Jánosné*, *Hevesi Lajos*, *Hollán*

Ernő, Jósika Julia bárónő, gróf Károlyi Tibor, Kerékgyártó Árpád, Kubinyi Ferenc, Kunoss Endre, Lauka Gusztáv, gróf Lázár Kálmán, Lisznyay Kálmán, Ormódy Bertalan, báró Podmaniczky Frigyes, Salamon Ferenc, Szalay László, Thaly Kálmán, Török János, Toldy István, Torkos László, Vachot Imre, Vds Gereben és Vécsey Sándor német nyelven fogalmazott szerződéseit találom a *Lauffer Vilmos* okmánytárában.

Egyetlenegy neves embernek magyar nyelvű levelét találtam ott, de ez azután az igazán nagyok közül való volt. *Deák Ferenc* 1863-ból való levele a Vörösmarty munkáinak kiadása tárgyában. Ez a levél bizonyosága annak, hogy *Deák Ferenc* az élet hétköznapi apróbb ügyeit is ugyanazzal a magasrendű igazságérzettel és puritán erkölcsi felfogással intézte, mint a nagy országos ügyeket. Érdekesnek tartom a levelet itt ebből az okból is szószerint közölni, de azért is, mert egyszersmind élénk világot vet az akkori felfogásra ezekben a kérdésekben.

A *Deák Ferenc* gyönyörű kézírásában épen megóvott levelet hasonmásban a tuloldalakon közlöm.

Kivülálglik ebből a levélből, hogy nem a *Lauffer* ajánlata volt az, amely *Deák Ferencet* és barátait rábirta arra, hogy egyelőre a többi ajánlatot fel se bontsák, mert a *Lauffer* ajánlata, amint az a *Deák* levele mellett fekvő fogalmazványból kitünik, nagyon cifra volt. Ő t. i. az 1863 február végén beadott ajánlatában *Vörösmarty* összes munkáinak tíz évre való kiadási jogáért 8000 osztrák értékű forintot ajánl fel, de miután „különös sulyt helyezne arra, hogy ezek a munkák az ő kiadványi katalógusába bekebelezhetők legyenek, az esetre, ha egy ugyanolyan magasságu ajánlat érkezne be, ő a magáét 100 forinttal felemelné; a felüljánlást kiterjeszti oly ajánlatokra is, amelyek 9000 forintig emelkednek.”

Ha ily ajánlatokkal pályáztak az akkori kiadók, akkor igazán csak a *Deák Ferenc* puritán becsületessége volt képes ezt az ügyet a Vörösmarty-árvák, az irodalom és az igazság érdekeinek szemmel tartásával becsületesen dűlőre vinni.

Deák Ferenc levelén kívül azután a sok ezer okmány között még egyetlenegy embernek levelét találom, aki nem volt hajlandó németül levelezni, de nem azért, mert nem akart, hanem azért, mert nem tudott. Egy kecskeméti nyomda-

J. Cz. Lauffer és Szolcs munkának!

Általános felvilágításra folyóan Vörösmarty Mihály munkáinak kiadására vonatkozó határozati ajánlat küldését e mai napig hosszú tepecsével levelekben.

Megkérem b. Kövös József, b. Reményi Lajos, Goldy Ferenc, Szalay Sándor, Csengery Antal és Gyulai Pál munkát, hogy ezen tepecsével ajánlatok felbontásánál jelen leírni fivérkedjenek, a ki azelőtt munkáit ma nálam megjelentetve, "házi" munkáit a levelek felbontásához.

Aranyon meglepetve láttuk, hogy az első levél, melyet felbontunk, nem tartalmaz határozatokat, csupán a felbontásról szóló ajánlatot, hanem azon általános megjegyzést, hogy a határozat foglalta magában, miként: „a ki azelőtt határozat több oldalról benyújtandó más fűz, dík ajánlati alapján a megajánlott öfzetek maximumát kiadandó pontok révén, ki az tárgyba bocsátkozni; melynek folytán, szennyezett, van a Vörösmarty Árvák érdekében, a mások által igért legnagyobb öfzetmel lehetőleg nagyobbra ajánlati fordítók.”

Ez a felvilágításban valószínűleg nem volt elég világosan kifejtve miként értem és a teendő ajánlatok pecsét alatt beküldését? Kém világosan látni, hogy az értekezés nyitni, melynek mindegyike

ajánlat a többi ajánlkozával közölhesék, s elég egy-
gyik a másikon igérjen; hanem az concursus
vagyottam, melynél minden ajánlkozó a maga aján-
latát, vagyis a vételére határozott pénzösszeget
feljuttat, s elég elháríték, frabatos ajánlatát is,
csak alatt külsője be hozzám a kívánt határidőig;
melynek eltelével a lepecsételt ajánlatok, mindkettő,
talma's is sem tudhatom, és így előre mással sem kö-
völhesem, több munká-jelenlétében felbontatván, az-
tán kiírték meg a perzódás, kirel-leveleiben a
felozóhátfonban kívánt felvételek mellett legna-
gyobb határozott vételár igértek. a felbontás után
újabb igérettek, vagy áremelésnek hely nem adtunk.

Mivel pedig az így concursusnál remhaváro,
azt öpae gröl jóbbi általános ajánlatok csébon nem
vezettek; ahogy első felozóhátfon felvértése miatt
valamely ajánlkozó akaró a concursustól tétleg
kivánságok; azontól kezdve munkkal együtt, kik a
felbontásnál jelen voltak, abban állapítottunk meg,
hogy minden részrehajlás elkerülése végett ezáltal
a többi ajánlatot jól sem bonyol; hanem, mivel meg-
történtek, hogy a többi öt ajánlkozó közül is,
valamelyik csak általános ígéretet tett, mind a hat
ajánlkozó urral tudatom é körülménye, s minden-
kéz-külső felozóhátfon, hogy azon esetre, ha belülső
ajánlatok csak általános volna, újabban hozzám

1. Válasz

küldendő lepecsézett levélben fejlesse ki határozottan
azon öfjereget, melyet igényel Péter.

Megjegyzem továbbá még az is, hogy Shakes-
peare „Julius Caesar”-ja és „Dear King”-ja, mely Vö-
rösmarty Mihály fordította, beleértve még ugyan a nyolc
ármba bocsátott kiadását, úgy továbbá az alul, hogy
mivel „Dear King” fordítását Vörösmarty Mihály
még életében egy társaságnak eladta, így a fordítás
ki is adta; „Dear King”-nak ezért fordítását csak
úgy lehet ezen újabb kiadásban felvenni, ha ama
társaságnak hátravetése adatai, mi körülbelül
150 forint lehet.

Továbbá a Kisfaludy-Társaság - úgy hallom -
„Julius Caesar”-ja és „Dear King” fordítását kiadta,
ja adta; erre nézve azon vállalkozó, kívül mind
legnagyobb igérővel mint az öfjereget munkák kiadását,
ha nézve öfjereget, egykedvetlenségét javára
a Kisfaludy-társasággal.

Vége minden félreértés elkerülése végett
megjegyzem az is, hogy Bárányosi István az egy-
az „Caesar egy éjszaka” magyar fordításban ki,
adta. E gyűjtemény egy részét Vörösmarty fordí-
totta honorarium mellett; de az Bárányosi urakat
tulajdonára lévén, a fordítás a nyolc ármba bocsátott
öfjereget kiadásához nem érkezik.

Mindenekről van presencem meggyőződés
értesíteni oly kéreget, hogy ha a fentiekben világos,

hi fiúkéremek lájók, legyőzők, fívesek m'
lápunkat jóv' ácsárnapig, vagyn folyó hál'
ig, és pedig legkérőbb reggel 9 óráig lepecs'
tehe hozzára kűlteni. Ha az emleket id'
atott Reggerekétől valapár nem vettek, az ar
ra fogom magyarázni, hogy Reggerek minden
előben, már előbb hozzára kűltek, és még fű'
bontakozul nálam lévő első ajánlatuk nélkül
maradtak.

Igaz bizalommal aláírással
Deák Ferenc

Deák Ferenc 19. Bb.

Deák Ferenc levele.

tulajdonos, *Szilády Károly fia*, írja 1872 június 10-iki levelében *Lauffer*-nek:

„A német nyelvnek én nem vagyok annyira birtokában, hogy azon különös fáradság nagy idővesztés nélkül levelezhessek; — hibás, megmosolyogható iratot pedig nem szoktam tollam alól kiereszteni. Ezen egyszerű ok miatt tehát a közönytünki levél-cserének csupán azon egy expediense lehet: miszerint tessék Önnek ezután is a német nyelvet használni, én azt jól megértem; — de a nagyon is méltányos viszonyosság kedvéért tessék azután megérteni, avagy magának megmagyaráztatni az én magyar nyelvű leveleimet is!”

„Miután Ön a célba vett nyomtatásnak legközelebbi Pesten létem alkalmakor általam személyesen s előszóval előadott áráira csakugyan nem jól emlékezik: — feltételeimet ujlag tüzetesen elősorolom, mint következnek:

1. Egy kis nyolcadrétű 16 paginás iv tömött, de sima szedését, garmond antiquából, elvállalom 6 frt 65 kr., azaz hat forint hatvanöt krajcárért; stb., stb.”

És lám, *Lauffer Vilmos* megértette ezt a levelet, mert arról volt szó, hogy 6 forint 65 krajcárért, úgy látszik tehát, jóval olcsóbban, mint a pesti könyvnyomdász, kiszedetett a számára *Szilády Károly fia* egy iv szöveget és *Lauffer Vilmos* igen számító, takarékos ember volt. Ezt a nyelvet nagyon jól megértette.

Takarékos, tevékeny, szorgalmas és igen szerény igényű ember volt magánéletében is. Ennek a rendkívüli takarékoságnak és igénytelenségnek tulajdonítható, hogy midőn 1896-ban meghalt, leányaira tisztességes polgári vagyont hagyhatott.

Mikor nekiünk felajánlották a *Lauffer-féle* könyvkiadó-vállalatot megvételre, abban a sajtószertű helyzetben találtuk magunkat, hogy a vállalatot, annak kiadványait egyáltalában nem ismertük, előttünk és mások előtt is valóban rejtett könyvek voltak azok, melyek az ő raktáraiban összegyűltek. *Lauffer Vilmos* alig néhány könyvkereskedővel tartott fenn számlai összeköttetést, és az akkori stilus szerint úgy vélt helyesen eljárni, hogyha kiadványait csak különböző zaklatások kisé-

retében juttatja el más könyvkereskedőkhöz is. Megkivánta, hogy mindenki boldognak érezze magát, akinek ő juttatott valamit kiadványaiból; így azután, különösen az utolsó években, amidőn már mások is adtak ki ifjusági iratokat és szépirodalmi könyveket, a kinyomott könyvek raktáron maradtak olyan tömegben, hogy szinte elképesztő volt a látvány, amidőn mi ezeket a raktárakat most először szemügyre vettük; részletes leltár nem állott rendelkezésre és miután mi az örökséggel meglehetősen gyorsan megegyeztünk a vételár tekintetében, legelső feladatunk az volt, hogy ebben az óriási könyvtömegben valahogyan eligazodjunk. Az Újvilág-utcai (most Semmelweis-utcai) ház pincéje és padlása, a Laudon-utcai háznak óriási méretű raktárai tele megtele voltak könyvkötegekkel, amelyeket évtizedes por lepett. Hónapokig tartott, amíg ebben az Augiás-istállóban némi rendet teremtettünk és megállapítottuk a készleteket. Éveken keresztül újabb meg újabb árleszállítások útján törekedtünk megszabadulni ettől a rengeteg sok könyvtől, a végén azután, ami így el nem kelt, makulaturába került.

Amit a további gondozásra és kiépítésre megtartottunk, az ifjusági iratok és a tankönyvek voltak. Ez utóbbiak között volt több jó és kelendő könyv.

A Lauffer-cég üzleti jelvénye.

A tankönyvkiadás bajaí.

A tankönyv egyáltalában a magyar kiadóüzemben a legelső helyen áll, ezt tekinti mindenki a legbiztosabb, az egyedül biztos üzletnek. Régebben a naptár még vetekedett vele üzleti érték dolgában, de a naptár-bélyeg eltörlése után ennek jelentősége megszűnt, mert lábrakapott az ingyenes naptárküldés szokása.

Én a magam személyében mindig fáztam a tankönyv-

kiadástól, antipatikus volt nekem pályám kezdetén, antipatikus ma is. Mindamellett helyeselnem kellett vállalatunk igazgatóságának azt a véleményét, hogy nem kell elzárkóznunk ez elől a szakmánkban jóformán egyedül lukratív ágazat elől, és ha nem is foglalkozunk vele abban a mértékben, mint a nagy tankönyvkiadók, mégis már üzletpolitikai okokból is célszerű bizonyos mértékben tankönyvkiadással is foglalkozni. Ez a szempont volt döntő a Laufer-üzlet megvételénél és ez irányította azután a többi ide vágó vállalkozásunkat is.

A Laufer-féle tankönyv-vállalattal való foglalkozás nem növelte szimpátiámat a tankönyvkiadás iránt; az ügyek egészen rendesen bonyolódtak le és anyagi szempontból sem volt ok panaszra, mégis, bármennyire tartózkodtunk a tankönyv körüli tülekedéstől, belekerültünk annak sodrába. A tankönyvgyártás akkor virágzott legjobban Magyarországon. A kiadóknak érdekük volt tankönyv-gyártmányukat biztos révbe juttatni. Mi beértük volna azzal, ha az általunk megvett tankönyvekkel megtartjuk azokat a pozíciókat, amelyekben ezekkel a könyvekkel benne voltunk és lemondtunk volna a nagyobb szabású tankönyvtermelésről, de a többiek versengése ezt a nyugalmas folytatását az üzletágnak nem engedte meg.

Azzal tisztában volt mindenki, aki ezekkel a dolgokkal foglalkozott, hogy azt a sok tankönyvet nem annyira a hivatás iránti lelkesedés és a tudomány iránti szeretet, nem a jogos ambíció hozza létre, hanem az anyagi haszon után való vágyakozás vezérli azokat a hivatottság nélküli szerzőket, akik tíz könyvből összelopkodnak egy tizenegyediket. Ezért az így előállott túlprodukciónak rendesen a kiadókat tették felelőssé. A kiadók igen nehéz helyzetben voltak, ha az X-i gimnáziumi tanárnak azt az ajánlatát, hogy egy új földrajzot, vagy egy új magyar nyelvtant ír, a kiadó el nem fogadta, mert ki volt téve annak, hogy a haragos szerző az illető kiadó egyéb kiadványait is kidobja ebből az iskolából. A kiadó, minél nagyobb tankönyvkiadó volt az illető, minél jobban el voltak terjedve tankönyvei az iskolákban, annál védtelenebbül állott a tankönyvirók ajánlataival szemben.

A közoktatásügyi minisztériumnak tudtáraadták ezeket a bajokat, de nem bírta magát elhatározni a gyökeres segítségre, pedig a minisztérium az approbáció útján, illetőleg

annak megtagadásával gyökeresen segíthetett volna a bajon. De ilyenkor más szempontok érvényesültek. A benyújtott kész, kiszedett, kinyomtatott könyvvell szemben nem lehetett kegyetlenül eljárni, mert azért megharagudott volna a szerző, aki- nek esetleg értékes összeköttetései voltak és igen nagy anyagi kárt szenvedett volna a kiadó, aki már nehéz ezreseket fektetett volt bele előre a könyvbe. Ilyen okokból azután jóformán minden könyv keresztülment az engedélyezésen és odáig jutottunk, hogy egy-egy tárgynak egy-egy iskolanem részére való tankönyveinek száma háromszorosan vagy négyszeresen túlszárnyalta a nagy német birodalom tankönyveinek számát.

Mikor *Szász Károly*, a képviselőház későbbi elnöke, vezette a kultuszminisztérium irodalmi osztályát, én azt a javaslatot tettem neki, hogy a minisztérium fogadja el a tankönyveket írógépes kéziratban bírálatra. Akkor a szerző, vagy a kiadó legfeljebb a leírás költségét kockáztatja és a minisztérium anyagi és humanitárius szempontok által nincsen feszélyezve az engedélyezés tekintetében. Ily gépirásos kézirat visszautasítása nem tesz tönkre existenciát és nem pusztít anyagi érdekekben. Javaslatom, bár rokonszenvvel találkozott, mind a mai napig megvalósítva nincsen.

Egy derék ember.

Néhány esztendeig folytattuk a *Lauffer-féle* mérsékelt keretben a tankönyvkiadást és meggyőződünk róla, hogy azt, ha le nem akarjuk magunkat szoríttatni a térről, intenzívebben kell folytatni. Minthogy nem akartuk szaporítani a tankönyvek számát és azok bevezetése érdekében küzdelembe bocsátkozni a nagy tankönyvkiadóvállalatokkal, ennek az intenzív fejlesztésnek legcélszerűbb módjául az kínálkozott, hogy a meglevő tankönyvek közül törekedjünk bizonyos mennyiséget és fajtát magunkhoz váltani.

Tudván azt, hogy az *Eggenberger-féle* könyvkereskedés tulajdonosa, *Hoffmann Alfréd*, korára való tekintettel, lassan vissza akar vonulni a kiadóvállalat vezetésétől, tervbe vettük az ő tankönyvüzletének megvásárlását. Ez a terv még nekem is tetszett, aki pedig mindig huzódóztam a tankönyvüzlettől, tetszett pedig azért, mert az *Eggenberger-féle* tankönyvüzlet igazán jó könyvekkel rendelkezett, az egész egy organikus bázison

volt felépitve, értelemmel vezetve és meglátszott rajta jeles pedagógiai íróknak irányítása. Az Eggenberger-féle kiadványok azonfelül igen szépen és tetszetősen voltak kiállítva, gondos tipografiával, jó papíron, nem túldrága árakon kerültek forgalomba; azonkívül reméltük, hogy *Hoffmann Alfréd* olyan ember, akivel könnyen lehet megegyezésre jutni, mert lojálisnak, előzékenynek és korrektnek ismertük; az is volt, és számításunk éppen ezen a ponton mutatkozott hibásnak, mert mikor *Hoffmann Alfréd*-ot felkerestem és terveinket előadtam neki, ő mindjárt kijelentette, hogy kiadói vállalatát ugyan el akarja adni, azonban tekintettel arra, hogy őt az *Athenaeum* néhány évvel ezelőtt megválasztotta igazgatóságának tagjául, nézete szerint az *Athenaeum* iránti lojalitás megköveteli, hogy tanönyv-vállalatát az *Athenaeumnak* adja át, vagy legalább is azt kínálja meg vele elsősorban.

Hoffmann Alfrédnek igaza volt, a lojalitás és a korrektség tényleg megkívánta, de milyen kevés *Hoffmann Alfréd* sétál közöttünk. Ő azután tényleg megemlítette az ügyet az *Athenaeum*-nak, az természetesen kapva kapott rajta és 1898-ban az összes *Eggenberger-féle* kiadványok az *Athenaeum* birtokába jutottak; magát a becslést is az *Athenaeumra* bízta *Hoffmann*, aki az egész üzletet az őt jellemző gavallérsággal bonyolította le.

Hoffmann Alfréd, amint ebből a dologból is látszik, egyike volt a magyar könyvkereskedelem legértékesebb egyéniségeinek; rokonszenves modorával lebilincselte mindazokat, akik közelébe jutottak. Az ő üzleti helyisége az u. n. „*Eggenbergeriánium*“, valóban a legjelesebb tudósok gyülekező helye volt, még akkor is, mikor kiadói működésével felhagyott és csak szortiment-üzletet folytatott. Ő hozzá az embereket nem az érdek kapcsolta, hanem személyének őszinte megbecsülése.

A könyvkereskedelemben beállott viszonyok és az *Athenaeum* ügyeinek átmenetileg rosszabbra fordulása ezt a türelmes és szelid embert elkészerítette és egy önfeledt pillanatban, amikor vártuk, hogy mint a könyvkereskedők egyletének elnöke, annak közgyűlését megnyissa, önkezeléssel vetett véget életének. Kár érte, egyike volt a legderekabbaknak a mi körünkben.

A Stampfel-cég üzleti jelvénye.

A Stampfel-féle kiadóvállalat.

Amennyire nagyrabecsültem *Hoffmann Alfréd*-ot nobilis elhatározásáért, az üzleti dolgokban oly ritka önzetlen lojalitásáraért — épp annyira sajnáltam, hogy elestünk az ő kiadóvállalatától, mely tankönyvüzletünk fejlődését bizonyára igen előnyösen befolyásolta volna.

Maradtunk tehát a régi keretekben mindaddig, amíg 1904-ben nem kínálkozott újra alkalom e keretek kibővítésére. Akkor értesített minket intézetünk egy régi barátja arról, hogy *Stampfel Károly* pozsonyi könyvkiadó egészségi állapotára való tekintettel el akarja adni könyvkiadóvállalatát.

A *Stampfel-féle könyvkiadóvállalat* egyike a legszebb fejlődésű kiadóvállalatoknak, az egyetlen, amely az újabb korban a vidéken keletkezett és nagy lendületet vett. *Stampfel Károly* nagy műveltségű könyvkereskedő volt és midőn 1873-ban a Pozsonyban már 1715-ben megalapított könyvkereskedést megvette, azt teljesen új alapokra fektette, bebizonyítván, hogy vidéki városban is lehet élénk szellemi életet kifejleszteni, ha megvan a hozzávaló, a rátermett ember, aki meg tudja indítani a folyamatot. *Stampfel* egész sorozatát alapította az irodalmi vállalatoknak és mind ott gyökereztek az ő városának talajában. Az odavaló középiskolai és akadémiai tanárokat sorakoztatta fel rendre, mint gyűjteményeinek munkatársait és sokan közülük éppen ott kifejtett irodalmi működésük folytán kerültek később előkelő állásokba.

A *Stampfel-féle könyvkiadóhivatal* sok kitűnő tankönyvön és becses ifjúsági íraton kívül megindította az előnyösen ismert „*Tudományos zsebkönyvtár*” című gyűjteményes vállala-

tot, az első ilyenmü vállalatot hazánkban, amely feladatául tűzte ki az angol primerek mintájára minden tudományszakból egy kis kézi könyvecskét mintegy káté formában közzétenni abból a célból, hogy bárki különös előképzettség nélkül is ezekből a kis kézikönyvecskékből az illető tudományszak elemeivel megismerkedhessék. Ő adta ki az „*Egyetemes Ismeretek Tára*“-nak gyűjteményét, a „*Hazafiás könyvtár*“-t *Gaal Mózes* szerkesztésében, az „*Ifjusági könyvtár*“-t *Szemák István* szerkesztésében, az „*Ifjuság könyvesháza*“-t *dr. Fésüs György* szerkesztésében, a „*Kortársaink*“ című, életrajzokat tartalmazó gyűjteményt *dr. Fésüs György* szerkesztésében, a „*Magyar Helikon*“-t, ugyancsak jeles férfiak életrajzeit tartalmazó gyűjteményt *dr. Zólyomy Lajos* szerkesztésében, a „*Nemzetünk nagy költői*“ című gyűjteményt *Gaal Mózes* szerkesztésében, a „*Tanulók könyvtára*“-t *Dávid István* szerkesztésében és ezekenfelül még sok, igen becses, nagyrészt pedagógiai munkát. Kitünő német összeköttetéseire támaszkodva kiadta német nyelven *Jókai Mór*-nak néhány nagy regényét, *Kossuth Lajos*-nak az emigrációból való íratait, *Pulszky Ferenc*-nek „*Életem és korom*“ című 4 kötetes munkáját és *Wirkner Lajos* emlékeit.

Mi elvi hajlandóságunkat kifejezván ajánlattevő üzletbarátunk előtt, a velünk közölt adatok tanulmányozásába belefogtunk. Ez a munka igen könnyű volt. Ellentétben a Lauffer-féle rendtelenséggel és a tulajdonos halála okozta fejetlenséggel, — itt *Stampfel Károly* oly minuciózus részletességgel és pontossággal adta kezünkre az összes adatokat, amelyek vállalatának megbírálására alkalmasak voltak, hogy igazán könnyen lehetett tájékozódni bennük. 1904 május 23-án *Székely Ferenc*-cel átmentem Pozsonyba, hogy ott a helyszínén is megnézzük a kiadványi készleteket és azok tartozékait és ott folytassuk a megbeszéléseket. Annyira imponáló rendben volt tartva ez az egész vállalat, leltára, üzleti könyvei, egész kezelése, hogy igazán rövid néhány óra alatt minden felől tájékozódhattunk és még ott, azon a napon megállapodhattunk a vétel iránt, jegyzőkönyvbe is foglalhattuk megállapodásainkat. Néhány nappal rá, 1904 május 31-én jött létre a végleges szerződés.

Ezt követte a nagy könyvvándorlás, a készleteknek

Pozsonyból Budapestre való hozatala és átvétele. Az üzlet-átvételtől közös körlevélben értesítettük a könyvkereskedelmet és a Stampfel-féle könyvkiadóvállalat összes munkatársait, valamint arról is, hogy a *Stampfel-céget* fenn akarjuk továbbra is tartani, dokumentálásul annak, hogy intézetünk az ő vállalatának továbbvitelében ugyanazon fenkölt szellemet fogja irányadónak tekinteni, mely *Stampfel Károly-t* kiadói téren, tevékenységének hosszú ideje alatt mindenkor vezérelte; éppen ezért óhajtjuk, hogy címében is tovább éljen a vállalat.

A Dobrowsky és Franke-féle kiadóvállalat.

A Stampfel és Laufer-vállalatban most már sok, igen tekintélyes tankönyv felett rendelkezünk, melyek azonban főként a vidéki iskolákban foglaltak helyet, mert mindkét vállalatnak szerzői nagyobbbrészt vidéki intézeteknél működő tanárok voltak. Ez a körülmény volt főoka annak, hogy midőn még ugyanazon év, 1904 nyarán az a lehetőség kínálkozott, hogy megvásárolhassuk a *Dobrowsky és Franke* cég kiadványait, ebbe a vásárlásba gyorsan beleugrottunk. A *Dobrowsky és Franke* cég volt tulajdonképpen a mi, 1869-ben megalapított könyvkereskedésünknek jogutódja. Kiadványait is azokon az alapokon folytatta, amelyek neki ez üzleti átvételtől jóformán önként ölébe hullottak és igen ügyesen kiépítette abban az irányban, hogy Budapest főváros elemi iskolai könyvzsükségletét láthatta el olvasókönyvekkel, számtani könyvekkel, nyelvtanokkal, földrajzokkal és egyéb szükségletekkel.

Én éppen azon a ponton féltém a dologtól, amely azt indokolni látszott, éppen azoknak a budapesti fővárosi iskolaügyi hatóságoktól függő tankönyveknek jövő sorsa iránt tápláltam bizonytalan félelmet, amely később indokoltnak bizonyult.

Végzetes hiba.

A *Dobrowsky és Franke-féle* kiadványokat beleolvasztottuk a *Stampfel-féle* kiadóhivatalba. Most már azután igazán a nagy tankönyvkiadók sorába kerültünk és vállalatunknak ez az osztálya teljesen önálló vezetést igényelt. Erre a vezetésre meghívtuk a Wodianer-cég egy hajdani főtisztvisé-

lőjét, abban a hiszemben, hogy az erre alkalmas is lesz, hiszen kitűnő iskolája volt.

Bárminő vélemények voltak is a könyvkereskedelemben arról az ügyvitelről, amely a *Wodianer-féle* tankönyvvállalatot a legelső helyre juttatta és valóban nagyszerű eredményeket ért el, nekem mindig az volt a nézetem, hogy annak a rendszernek minden kinövései mellett is maga az az alkotó munka, amelyet *Wodianer Arthur* tankönyvvállalatának kiépítésében végzett, teljes elismerést érdemel mindazoktól, akik meg tudják becsülni az önálló gondolkodáson és kombináción alapuló céltudatos munkát. Hiszen lehet a verseny formáit kritizálnunk, mégis el kell ismernünk, hogy aki a versenyben győztes marad, annál nagyobb munkát végzett, minél nehezebbé tették neki versenytársai a sikert. Az az egy bizonyos, hogy a régibb, gazdagabb és jobban bevezetett tankönyvkiadókat a *Wodianer* tankönyvvállalata idővel kiszorította pozíciójukból és vállalata már szinte a tankönyv-monopóliumhoz közeledett.

Joggal fel lehetett tenni, hogy aki ebből az iskolából került ki, az jól megtanulta a maga mesterségét. Tévedés volt. Ráillett arra az egyébként becsületes férfiúra Schillernek az a mondása:

„Wie er räuspert, und wie er spuckt,
Das habt ihr ihm glücklich abgeguckt;
Aber sein Schenie, ich meine, sein Geist
Sich nicht auf der Wachparade weist.“

Ebben a versben az illető üzletvezető működésének egész bírálata benne foglaltatik. Ő megállapított programmal vette át a tankönyvvállalat vezetését, amely program papíron kifogástalan volt. A kivitelben azután egészen másként festett a dolog.

Nem volt szerencséje a munkatársak megválasztásában, nem birta gazdaságosan szervezni a propagandát, nem tudott megküzdeni a nehéz versennyel, nem birta előre vinni a vállalatot. Az előállítási költségek az akkori bérvizonyok válságai közepett mindig emelkedtek, a forgalom legjobb esetben is ugyanaz maradt.

Egyébként nemcsak ő volt a hibás, mi is hibásak voltunk. Mindig megbosszulja magát az, ha valakinek a rendszerét egyszerűen utánozni akarják. Sem a politikában, sem a gazdasági

életben nem lehet egyszerűen lemásolni másnak a rendszerét, még ha az bevált is, sőt akkor legkevésbé. A mi hibánk volt, olyan egyéniséget tenni meg vezetőnek, aki nem tudott vezetni, olyat állítani az ügyek élére, aki csak másolni tudott, eredeti, alkotó gondolatra nem volt képes. — Ez ellenkezett a mi vállalatunk szellemével és hagyományaival, azért ebben kudarcot kellett vallanunk.

Kísérletek a versengés megszüntetésére.

Amikor mi most már három tankönyv-vállalat egyesítése után e téren is számbaveendő tényezővé váltunk, már folyamatosan voltak bizonyos bizalmas jellegű tapogatózások és tanácskozások az egyes kiadóvállalatok közt, nem lehetne-e a már igazán tulságos mértékben lábra kapott versengést és az ebből származó sok kellemetlenséget valamiképpen megszüntetni.

Ugy látszott akkor, hogy ez sikerülni fog, hogy az összes tényezők érettek már rá és az a remény is hozzájárult ahhoz, hogy a nagy tankönyvüzlet-alapításba belemenjünk.

Az összes érdekelt felek behatóan foglalkoztak akkor ezekkel a kérdésekkel és elhatározták, hogy az egész üzletágat egészséges alapon rekonstruálni fogják. Valami olyan megoldás lebegett a felek szeme előtt, amelyben az érdekek azonossága nyerjen kifejezést, minden külön érdek megszűnjék és egyik fél se szenvedjen sérelmet.

Már előre ki volt mondva, hogy ez az egyesülés nem céloz áremeléseket, nem célozza sem a közvetítő könyvkereskedelemnek, sem a nagy közönségnek nagyobb megterhelését és így nem járhat a kartellszerű szövetségek hátrányaival.

A tervezett egyesülés az üzletág egészségtelen kinövéseit akarta eltávolítani, a meddő és céltalan kiadásokat, költségeket, beruházásokat mellőzni, a termelést gazdaságosabbá és olcsóbbá tenni, a propagandát reálisabb alapra fektetni.

De bármennyire felismerték az összes érdekelt felek egy ilyen célú egyesülés előnyeit — ezuttal mégsem jött létre. Még mindig merültek fel skrupulusok egyiknél vagy másikonál és mindegyik szerette volna az egyesülés előtt a nagy fővárosi tankönyv-pályázat eredményét bevárni, melyhez mindenki nagy reményeket fűzött.

A főváros tankönyv-pályázata.

Be is következett mihamarabb az az időpont, amidőn a főváros avultaknak deklarálta az iskolákba bevezetett tankönyveket és új pályázatot hirdetett azokra.

Nagy garral történt ez a dolog. Részletes utasítások adtak ki a megszerkesztendő tankönyvek tartalma tekintetében, különleges bíráló bizottságok alakultak a különböző tárgyú tankönyvek elbírálására. Minden olyan mezbe volt öltöztetve, mintha ezuttal *valóságos* pályázatról volna szó, amelynél a legjobbat, a legmegfelelőbbet, a leghasználhatóbbat akarják kikeresni a pályázó művek közül, minden protekció, minden egyoldalú kedvezés, minden panama kikerülésével.

A rendezés — mert valóságos színházi regie látszott intélni ennek a pályázatnak dolgát — mindenképen azon volt, hogy a pályázat komolysága és jelentősége minél jobban kidomborodjék, de a végén mégis csak kisült, hogy közönséges vásári komédia volt az egész.

Csakhogy drága komédia. Ugy gondolom, másokra nézve is, de különösen mi ránk nézve, akik még sohasem vettünk részt semmiféle pályázatban és akik annál komolyabban vettünk részt ebben, mert hiszen ránk nézve egy elfoglalt pozíció megtartásáról volt ezuttal szó.

Több mint 100.000 koronát költöttünk el arra, hogy ezt a néhány elemi iskolai könyvet a célhoz méltóan előállíthassuk és versenyképesé tegyük. Megbuktunk az egész vonalon.

Sem akkor nem volt értelme, még kevésbbé volna annak értelme ma, hogy e felett keseregjünk. Nem is hinné el senki, hogy okunk van rá. Egyszerűen azt kell logikus fővel gondolni, hogy mi rossz könyvekkel pályáztunk, mások ellenben jókkal, természetes, hogy alul maradtunk. Magunk is ezt gondoltuk volna, csakhogy . . .

Csakhogy volt két tünet ebben a pályázatban, mely kizárta ezt a következtetést.

Mi oly nagy jelentőséget tulajdonítottunk annak, hogy minő könyvből fog a jövő nemzedék Budapesten tanulni, hogy a legelső tekintélyt kértük fel arra, hogy az ABC-és könyvnek és az Olvasókönyveknek szerkesztését vezesse.

Egyik legelső pedagógusunkat, *Alexander Bernát* egyetemi tanárt kértük fel arra, hogy álljon élére annak a gyakor-

lati tanfériakból álló csoportnak, mely már igazolta volt rátermettségét ezen a téren. *Alexander* a nagy feladathoz méltó komolysággal szentelte magát ennek a munkának, majdnem egy évig jóformán kizárólag evvel foglalkozott. Hogy mily behatóan, azzal beszámolt abban a könyvben, melyet „*Az olvasókönyvről*” cím alatt kiadott. És ő, akinek ebből a könyvből tanulták meg és tanulják ma is az olvasókönyvek szerzői, hogyan kell megszerkeszteni ezt a legfontosabb tanítási eszközt, hogy a mi különleges nemzeti céljainknak megfelelően: a maga szerkesztette olvasókönyvekkel — megbukott.

De bele kellett nyugodni; hiszen nem lehet azt bebizonyítani apodiktice és kétségen felül, hogy X könyve jobb, mint Y-é, mert érveket bőven lehet felhozni mindkettő mellett, vagy ellen.

De a másik dologba már nem lehet belenyugodni, mert ez még a laikus előtt is, a kis gyermek előtt is, a teljesen tudatlan ember előtt is világossá és kétségtelenné teszi, hogy ez a pályázat lelkiismeretlen emberek lelkiismeretlen komédiája volt.

Egy atlasz története.

A pályázat egyik fontos tárgya egy népiskolai földrajzi atlasz volt. Ilyen atlasz nagy dolog. Aki néhány fillérért megveszi, az nem is sejti, mily nagy munkát, mily sok időbe kerülő munkát, mily sok embernek évekig tartó munkáját és mily sok-sok pénzt emészt föl egy ilyen kis atlasz.

Mi a *Dobrowsky és Franke* kiadványaival együtt átvettük a népiskolai atlaszt is, ez volt a legértékesebb és legdrágább alkatrésze ennek a kiadóvállalatnak. Az atlaszt Dobrowskyék is évente kijavították, megújították, hiszen a térképészeti tudomány folyton haladt, és törekedtek azt a kellő színvonalon tartani. Ezért állandó szerény díjazásban részesítették a szerzőt is.

Mikor a pályázat ideje elkövetkezett, az volt a helyzet, hogy ez volt másodmagával egyébként is az egyedüli ilyen népiskolai atlasz egész irodalmunkban, mindenben megfelelő volt eddig is, a főváros iskoláiba be volt vezetve eddig is, sőt az egész országban is; csak be kell nyújtani és annál biztosabb a siker, mert hiszen jóformán versenytársa sincs.

Arra, hogy a rendelkezésre álló idő alatt új atlaszt csináljon más kiadó — józan ésszel gondolni sem lehetett.

Mindamellett minket annyira hevített az ambíció, hogy minél tökéletesebbet nyujsunk, hogy nem értük be a meglévő atlaszszal, hanem a legszebbet akartuk nyújtani, amit a kartografia előállítani képes.

Mindenekelőtt még egy szerkesztőt szerződtettünk az atlaszhoz, mert *Dobrowskyék* bizalmasan figyelmeztettek arra, hogy a szerzőt ellenőrizni kell, nem mindig megbízhatók a revíziói.

Azután elhatároztuk, hogy még egy pár új térképpel szaporítjuk a térképek számát és a meglevők némelyike helyébe új köveket metszetünk, mert némely kövek elkoptak az idők folyamán — némelyek pedig, különösen a hegy- és vizrajziak, most tökéletesebb módon készíthetők, mint néhány évvel ezelőtt. Igénybe vettük egy elsőrangú németországi földrajzi intézet egész apparátusát ennek a kis atlasznak az érdekében és *Révai Ödön*, aki ennek az ügynek gondozását magára vállalta, egy álló esztendő odaadó munkáját szentelte neki.

Az eredmény oly szép és tökéletes kis taneszköz volt, amelynél különben sem Párisban, sem Londonban, sem Rómában, sem Berlinben nem használtak a gyermekek. Öröm volt ránézni.

Ellenben Budapest székesfőváros tankönyvpályázatán ez az atlasz elbukott!

És vajjon melyik nyerte el a pálmát? Milyen atlasz volt az, amely ezeknek a nagyszerű bíráló szakférfiaknak tetszését megnyerte?

Ugyanannak a szerzőnek egy másik atlasza! Ugyanaz a szerző, mint kisült, egy zágrábi könyomdai intézet részére szerkesztett (!) egy másik atlaszt, amelyet az az intézet olyképen állított elő, ahogy még hasonló művet elő nem állítottak! Még a legprimitívebb népeknél sem, amelyek a könyvnyomtatást és a litográfiát már bevezették. Még Ázsiában sem, még Afrikában sem. Oly valami megbotrántoztató förtelen volt ez az u. n. földrajzi atlasz, hogy el sem lehet azt képzelni. A tipográfia és a litográfia letelején ily durva, ily nyers, ily vad és képtelen munka sehol a világon nem látott napvilágot.

És hogy ez a híres bíráló-bizottság ezt az atlaszt elfogadta és approbálta és az iskolákba bevezette és a gyermekeknek annak megvásárlását megengedte, sőt elrendelte — és hogy a tanügyi osztály vezetője az erről szóló okmányt aláírta — az a legnagyobb kulturbotrány volt, amely valaha megesett.

Azaz, hogy a botrány milyen nagy volt — épp oly csöndes is volt. Mert mi nem csaptunk vele zajt. Minek is? Ha nagyon felkavarjuk a dolgot, megeshetett volna, hogy még egy bizottságot alakítanak más fővárosi tanárokból és tisztviselőkből és azok képesek par ordre du mufti bélyeges okmányt kiállítani arról, hogy ez a botokud atlasz (pardon, még a botokudok is külön atlaszt használnak, ha földrajzot tanulnak) a kartografia egy elsőrendű remeke, méltó arra, hogy a legközelebbi kiállításon megkapja a nagy díjat.

Folytatása azért mégis volt az ügynek, sajátos és cifra folytatása. Egy szép napon ugyanis megjelent nálam a tanszermúzeum igazgatója, mint a vallás- és közoktatásügyi minisztérium kiküldöttje, azzal a megbízással, hogy vizsgálatot indítson a mi atlaszunk ügyében, főként abban az irányban, vajjon az hazai ipartermék-e. A dolog annál csodálatosabb volt, mert hiszen az *atlasz*-t már talán husz év óta állandóan approbálta a közoktatásügyi minisztérium; a fővárosi pályázatra benyújtott kiadás is approbálva volt, mert hiszen e nélkül nem is pályázhatott volna és így a minisztérium, ha az atlasz létrejövetelének körülményeire kíváncsi volt, e hosszú idő alatt e tekintetben tájékozódhatott volna. A kiküldött miniszteri megbízott kérdésére felvilágosítottuk őt az igazsághoz hiven. Igazoltuk, hogy az atlasz szellemi része, szerkesztése, megrajzolása, köbevézése itthon történik, kinyomtatása ellenben Lipcsében, minthogy nálunk erre alkalmas nyomdai intézet nincsen. Az egyetlen, amely szóba jöhetne, hasonló atlaszszal versenytársunk és így a munkát el sem vállalhatná. Kénytelenségből odakünt nyomtatjuk tehát az atlaszt és ezzel egyszersmind nyomdailag tökéletes kivitelét is biztosítjuk.

Hogy éppen most tette vizsgálat tárgyává a minisztérium ezt az ügyet, az felette megdöbbentő volt. Szinte hihetetlennek tartottam, hogy erre vonatkozólag tárgyi ok forogna fenn

és hogy ez összeköttetésben lenne a pályázat ügyével. Ámbár nem látszott lehetetlenségnek az sem, hogy érdekelt részről feljelentést tettek a minisztérium illetékes ügyosztályában, hogy a pályázat képtelen döntése valamikép indokoltnak lássék azzal, hogy a mi atlaszunk nem egészben honi ipartermék. Én a magam részéről hajlandóbb voltam ezt az egész ügyet személyem ellen irányuló politikai üldözésnek tekinteni, mert abba az időbe esett, amikor a koalíció uralomra jutása és a szabadelvű párt bukása után nem egy tünet mutatott arra, hogy azok a politikusok, akik hívek maradtak a szabadelvű párt-hoz, ilyenmű zaklatásoknak vannak kitéve.

Minthogy ebben nem tudtam világosan tájékozódni, felkerestem az akkor teljes visszavonultságban élő *Tisza Istvánt*, elmondtam neki az egész dolgot és tanácsát kértem, hogy vajjon egyik vagy másik irányban tegyek-e valamit. Ő kilátástalannak mondott bármely lépést, minthogy az az irányzat, amely akkor egész közéletünket áthatotta, kulturális és gazdasági életünkön talán még mélyebb sebeket ejtett, mint a politikában.

Egyet mégis felelősségre kellett vonni. A szerzőt! Aki elkövette azt a páratlan eljárást, hogy nevét odaadta egy ugyanolyan fajta, ugyanazon iskolánem részére készülő, ugyanolyan rendeltetésű és ugyanarra a pályázatra szánt atlaszhoz, de nemcsak a nevét, hanem a munkáját is, közreműködését, tudását, és mindazt az anyagot, melyet mi bocsátottunk rendelkezésére, a lipcsei földrajzi intézet anyagát, a mi tulajdonunkat adta oda hátunk mögött, tudtunkon kívül, titokban, a velünk konkurráló versenytársnak.

Társulatunk megbizta jogtanácsosát, hogy a hűtlen szerző ellen indítsa meg a pert. De ez az ügyvéd előbb beszélni akart a leendő alperessel, meg akarta nézni, meg akart győződni róla, hogy épelméjű emberrel van-e dolga, alkalmat akart neki adni valamilyen kimagyarázásra, valamilyen kommentálásra.

És akkor ez a jeles pedagógus, ez a nagy férfiú, azzal indokolta eljárását, hogy a Révai-cég vele nem bánt el úgy, ahogy más íróval el szokott bánni! Jókainak százezreket tudott szerezni és ő rá nem gondolt! Ő csak azt kapja, ami számára szerződésileg biztosítva van. Pedig van ő is vala-

milyen legény, megérdemelne ő is olyan pártfogást, mint más!!

És ezt az indokolást, ezt a magyarázatot egészen természetesnek tartotta, eljárását nem is vélte szükségesnek menteni és csak mikor figyelmeztették eljárásának komoly következményeire, akkor küldte el a tulajdon ügyvéd-fiát, hogy védje meg valahogy az apját. Végül is futni engedték a szegény ördögöt.

Azóta elmúlt sok esztendő. A nagy férfit, a *Jókai* versenytársa, rég el van feledve, az ő kakuk-fércművének sincs nyoma többé. De most, hogy kikiváncozott belőlem ez az épületes történet, hadd mondjam ki, hadd valljam be végre teljes őszinteséggel, hogy *ezért nem szerettem foglalkozni a tankönyvek kiadásával*, ezért huzódóztam ettől mindig és nem bírtam belemelegedni még akkor sem, mikor már nagy érdekek ezt kívánták volna, mert nem bírtam elviselni az érintkezést az effajta szerzőkkel, azokkal a felfuvalkodott, üres és önhitt lényekkel, akik, ha egy olvasókönyvet összetákolnak, egy iskolakönyvet összeollóztak, már úgy járnak-velnek közöttünk a földön, mintha az Olympos nagyjai közé tartoznának.

Akinek megadatott, hogy ennek a nemzetnek a legnagyobb elméivel érintkezhetett, aki élvezte éveken át nap-nap mellett az *Eötvös Károly* páratlan magyar elméjének megnyilatkozását, a *Mikszáth Kálmán* sziporkázó szellemét, a *Jókai Mór* fönséges humorát és mindezekben a valódi nagysággal járó szerénységet — az nem türheti azoknak a szellemileg kicsinyeknek önhitt lényét, akikről ezekben a sorokban szó esett. Ezért nem akartam iskolakönyvek kiadója lenni, ezért nem boldogulhattam ebben, mikor belekerültem, ezért akartam végül is megválni tőle.

Ujabb kísérletek a tankönyvbajok orvoslására.

Ez volt most már fővágyam. De többi igazgató-társamé is.

Az volt az általános vélemény, hogy a fővárosi tankönyvpályázat problematikus eredménye után talán megérett az idő a harmadév előtti terv megvalósítására.

Igazgatóságunk *Révai Ödönt* küldte ki ennek a dolognak tanulmányozására, az érintkezések újra felvételére. Ez neki való feladat volt. Mert benne meg van a szükséges kitartás, szívósság és türelem, ilyen hosszú tárgyalásokba elmélyedni, gyűléseken résztvenni, ily bonyolult ügyekben expozékat készíteni, ellentétes érdekek kiegyenlítésén fáradozni.

Tisztében eljárva, most a legnagyobb készségre talált mindenfelől.

Az utolsó években még féktelenebbé nőtt versengés folytán már kérdésessé vált egyáltalában a tankönyvüzlet jövedelmezősége. Improduktív kiadások, meddő költségek, túltermelés folytán keletkezett károk és számos kinövés, sokféle baj kívánatossá tették mindenkire nézve az egész szervezet újjászervezését, a visszas állapothoz megszüntetését.

A tankönyvkiadók most már jóformán abban versengtek egymással, hogy a megoldás melyik legcélszerűbb módját ajánlják.

Az első tervezetet a *Franklin-Társulat* igazgatója, *Gárdos Alfréd* készítette. Ez valamilyen trust-szerű megoldást javasolt. A terv többféle módosításon ment keresztül. A konferenciákon résztvettek a *Franklin—Méhner—Wodianer* cégek részéről *Gárdos Alfréd*, az *Athenaeum* részéről *Schvarcz Félix*, a *Singer és Wolfner cég* részéről *Wolfner József*, a *Révai—Lauffer—Stampfel* vállalatok nevében *Révai Ödön*.

A sokféle javaslatból végre kialakult valami egészséges terv. Egy közösen megalapítandó olyan szerv, mely az egész tankönyvüzletet az iskolaiügy érdekeinek és az egyes cégek anyagi érdekeinek szemmel tartása mellett normális alapokon rekonstruálja.

Az összes felmerült tervek s az azokhoz kapcsolt észrevételek és módosítások tekintetbevételével elkészítendő szerződés-tervezetnek kidolgozásával *Révai Ödönt* bízták meg, ki azután a komplikált és sok águ-bogu anyagot szerves egésszé alakította. Egy új részvénytársaság megalakítását vették tervbe, amely átvegye az összes tankönyvkiadók összes tankönyvkiadványait és amelyben minden kiadó abban a procentuális arányban részesedik, amennyi forgalmat jelentenek az általa átadott tankönyvek.

Az ügynek ebben a stádiumában a *Szent István Társulat-*

hoz fordultak átirattal a tanácskozó kiadók, mivel természetesen őt is meg akarták nyerni az eszmének. Bár a *Szent István Társulat* — fejtették ki ebben — kifejezett jellegénél fogva a tankönyvirodalomnak csak egy speciális ágát műveli és bár természetesnek tartják, hogy a Szent István Társulat hivatásánál fogva még a többi feleknél is gondosabban tartozik őrködni a felett, hogy a tervezett alakulásnál ezek a célok szem elől ne tévesztessenek — az egyesült kiadók hiszik, hogy a tervezett vállalat keretén belül nem csak azt lehet biztosítani, hogy a Szent István Társulat által közrebocsátott könyvek katolikus jellege továbbra is fenntartassék, hanem a Társulatnak és kiadványainak az eddigénél is nagyobb befolyást lehet biztosítani a katolikus iskolákra a többi kiadók sérelme nélkül, mivel az érdekek, amelyeket a kiadóknak eddigelé katolikus jellegű kiadványaiknak terjesztésénél gondozniok kellett, az egyesítés folytán önként megszűnnének.

A *Szent István Társulat* belevonása a tervezett alakításba nem járt eredménnyel; hosszas tárgyalások indultak meg, amelyeken különösen *Erdősi Károly* és *Simonyi-Semadam Sándor* vettek részt. De végül is a társulat igazgatósága, tekintettel speciális jellegére, helyesnek vélte lemondani arról, hogy a tervezett alakulásban résztvegyen, magát így önállóságától megfossza. És mivel a többiek nem gondolták a célt teljesen elérhetőnek, ha egy olyan jelentékeny tankönyvkiadó azután is külön utakon járhat, az egész ügy — ezuttal másodszor, közvetlenül a véglegesítés előtt — újra ad acta tétetett.

Megszabadulunk a tankönyvektől.

Az eredménytelen tárgyalásoknak azonban ránk való hatásukban mégis volt valami eredményük. Tankönyvkiadó kollégáink ezeknek az eszmecseréknek folyamán meggyőződtek arról, amit különben sem titkoltunk már, hogy mi a tankönyvvállalattól szívesen megszabadulunk, mivel különösen a fővárosi tankönyvpályázat esete alaposan elvette tőle a kedvünket.

A *Franklin-Társulat* is tett egy javaslatot az átvételre vonatkozólag, az *Athenaeum* is. Az elsőt nem tartottuk tárgyalásra alkalmas alapnak, el is ejtettük, ellenben az *Athenaeummal* az ő javaslata felől megindultak a tárgyalások, amelyek —

mint nálunk egyáltalában az ilyen ügyek — gyors eredményre vezettek.

1908 január 31-én jött létre az a szerződés, amelylyel összes tankönyveinket a rokon jellegű kiadványainkkal együtt eladjuk az *Athenaeumnak*. Csak a híres Népiskolai Atlasz volt kivéve az ügyletből. Ezt a *Singer és Wolfner-cég*, a fővárosi elemi iskolai könyvek kiadója vette meg.

Az elemi iskolai könyveket az *Athenaeum* mindjárt átadta a *Franklin-Társulatnak*, úgy, hogy a maga kezelésében csak a különböző fajtájú középiskolai könyvek maradtak meg.

A kartellszerű megállapodás azután végre mégis csak létrejött a tankönyvkiadók között olyanformán, hogy mind-egyiknek a forgalmi összeg után bizonyos százalékos részesedés biztosított. Azóta a tankönyvvállalatok harmónikusan folytatják üzemüket csendesen egymás mellett.

XIX.

SZAPORULATOK — TERJESZKEDÉSEK.

Aigner Lajos kiadványai.

Az igazi kiadónak csak az a könyv szerez valódi örömet, amelyet ő maga csinált, maga alkotott meg. A kiadó úgy van kiadványaival, mint a szülő gyermekével. Gondosan neveli az örökbefogadott gyermeket is, de ez mégsem az igazi, ez mégsem az édes gyermeke.

E felfogás ellenére is az idők során sok mindennemű kész vállalatot vagy egész üzletet kebeleztünk be saját vállalatunkba; minden ilyen tranzakciónak meg volt a maga különös oka. A legelső az *Aigner-féle kiadványok* egy részének megvásárlása volt.

Aigner Lajosról már több ízben megemlékeztem. Egyike volt a legműveltebb könyvkereskedőknek, de voltak irodalmi becsvágjai is. Tán ez utóbbiak okozták, hogy nem szentelte magát teljes lélekkel hivatásának és így szép és sokat ígérő kezdet után gyorsan jutott lejtőre, amelyen csak lefelé lehet csúszni. A könyvkereskedő mestersége Magyarországon egész embert kíván, egy egész embernek minden tehetségét, minden munkáját, teljes odaadását.

Aigner Lajos egy-két értékes esztétikai munkának megírása után irodalomtörténeti buvárlatokkal foglalkozott; ezen a téren elismerésre méltó munkát végzett ugyan, de olyat, amelyet épp oly jól, talán még jobban, bármelyik középiskolai tanár elvégezhetett volna; amellet természetesen csak félig szentelte magát kiadói üzletének, amelyet néhány igen jó és kelendő tankönyv-kiadványa tett egy időben gyümölcsözővé. A

tankönyv-kiadás terén elfoglalt pozíciójából kisodorta a konkurrencia és ő ott maradt a „Figyelő“-vel, a „Hazánk“-kal, a „Nemzeti könyvtár“-ral és a „Magyar könyvesház“-zal, ezekkel a csak áldozatokat igénylő vállalatokkal. Soká ezt nem bírhatta el, 1889-ben kénytelen volt a Váci-utca 1. sz. alatti Lyka-házban elfoglalt szép, nagy üzleti helyiséget ott-hagyni és a Zsibárus-utcába költözni.

Nekiünk közben szűk lett a Váci-utca 13. sz. alatti helyiségünk és nagyon szerettük volna az Aigner-féle megkapni. Aigner készen nyilatkozott nekiünk ezirányban segítségünkre lenni, azonban feltételül azt kötötte ki, hogy a raktár-helyiségben elraktározott nagy készleteit vegyük át, mert azokat nem tudná hol elhelyezni. Ezek a készletek főként a „Nemzeti könyvtár“ kötetiből állottak. Mintegy negyvenezer kötetet kellett átvennünk. Ahhoz, hogy ezt a gyűjteményt folytassuk, nem éreztünk magunkban semmi kedvet. A „Nemzeti könyvtár“ igen értékes gyűjtemény volt irodalomtörténeti szempontból, hiszen Kazinczy, Mikes, Kármán, Vitkovits, Dajka, Zrinyi, Sárossy, Dugonits, Gál, Vachot, Czako munkáit kezdte közölni, de egész szerkezete, a szerzők megválasztása, a művek szerkesztési módja semmiképen sem tehetette ezt a gyűjteményt népszerűvé. Mi a készleteken az idők során nagynehezen túladtunk, főcélunkat elértük, a helyiségbe beköltöztünk és ott is maradtunk mindaddig, amíg az Üllői-uti könyvesházba át nem mentünk.

A „Központi Antiquárium“.

Egy könyvkiadó üzletében, különösen annak kezdő stádiumában, amidőn állandó a kísérletezés, igen sok anyag gyűl össze, amelyet rendes úton tovább értékesíteni nem lehet; ezt az anyagot igen jelentékenyen megszorította az Aigner-féle vétel. Célirányosnak mutatkozott tehát, ettől a nagy könyv-tömegtől valahogy célszerű uton megszabadulni és minthogy a vállalat tisztviselői közül egyike a tehetségesebbeknek önállósítási gondolatokkal foglalkozott, elhatároztuk egy modern antiquárium alapítását abból a célból, hogy első-sorban az árleszállításra alkalmas kiadványokat és főként az Aigner-féle anyagot értékesítsük.

Igy alakult meg a *Központi Antiquárium és könyvkeres-*

kedés címe alatt, *Magyar József* vezetésével az a vállalat, amely a Muzeum-köruton még ma is fennáll.

Mielőtt részvénytársasággá alakult át törzsvállalatunk, a Központi Antiquáriumban való részesedésünket likvidáltuk és a vállalatot teljesen átengedtük *Magyar Józsefnek*.

Egy nagy magyar kiadó.

Említettem volt már a részvénytársaság megalapítása kapcsán, hogy már akkor tervbe vettük volt a *Ráth Mór-féle* könyvkiadóvállalat megszerzését, mert a viszonyok ott akként alakultak, hogy szinte bizonyosnak tetszett, hogy előbb-utóbb erre sor kerülhet.

1895-ben említette előttem egy jó ismerősöm, *Ráth Mór* házában lakó ügyvéd, nem volnánk-e hajlandók arról tárgyalni; ő úgy tudja, hogy *Ráth Mór* teljesen vissza akar vonulni. Összehozott ebben az ügyben a fiatal *Ráth Gyulával*, aki azután készségesen átadta a szükséges leltári adatokat és megadta a kívánt felvilágosításokat. *Ráth Gyula* igen derék fiatal ember volt, de félénk, önállóság híján való, aki semmiről sem mert nyilatkozni édesapja megkérdezése nélkül. Így azután soká tartottak a vele való tárgyalások, közben belementünk a nyárba, *Ráth Mór* elutazott, a dolog elhuzódott és miután ősszel nem tért rá vissza, azt kellett gondolnunk, elejtette az eszmét. Én nem tartottam helyénvalónak, sürgetőleg fellépni és így a dolog akkor elaludt.

1899 október 4-én egyszer csak sajátkezüleg irt levelet kapok *Ráth Mór-tól*, melyhez az említett ügyvédnek is volt egy levele csatolva. Ebben a *Ráth Mór-hoz* intézett levélben azt írja az ügyvéd, hogy a *Révai Testvérek*-kel három év előtt abbanmaradt a tárgyalás, mert a kívánt adatokat nem kaphatta meg. Az említett céggel azóta is összeköttetésben állván, tudja, hogy ott megvan a hajlandóság a tárgyalást újból felvenni. Ha e kezdeményezése itt is visszhangra talál, tessék vele rendelkezni.

Ráth Mór kísérő levele így hangzott:

„Tisztelt Kartárs ur! A mellékelt dr. H.-féle levelet nem értem. Hiszen közöttünk való tárgyalásra nem emlékszem? De ilyenre a Dr. ur közbenjárása nem is lenne szükséges.

Azt halloam, hogy Önök Eötvös minden kiadási jogát megszerezték. Ez esetben hajlandó lennék, hogy egymást ne rontsuk, készleteimet Önöknek eladni. Szíves üdvözléttel

Budapest, 1899. október 3.

Ráth Mór s. k.

Szószerint közlöm ezt a ritka és kitüntető levelet. Igazán ritka, mert nem hiszem, hogy még valaki, legkevésbbé pályatársai közül valaki, kapott volna *Ráth Mór*-tól sajátkezüleg irt levelet, és kitüntető, mert az már egészen bizonyos, hogy ezen a szívélyes hangon senkivel nem levelezett.

Akkori összeköttetésünk során még intézett hozzám néhány sajátkezü levelet (hivatalosan, a cég nevében és aláírásával sokat) — mind rendkívül barátságos hangon voltak tartva. Mindig „tisztelt“ vagy „kedves kollégának“ szólít, mindig baráti üdvözléttel zárja leveleit.

Honnét ez a nagy előzékenység a *Ráth Mór* részéről, akít mindenki emberkerülő, nyers modoru, goromba, gögös és megközelíthetetlen embernek ismert — hirtől, mert személyesen nem ismerte őt senki. Még saját cégének alkalmazottai sem.

Mint a Dalai Láma, ugy zárkózott el lakásában, nem érintkezett családján kívül senkivel, nem járt sehová, saját üzletvezetőjének is csak írásos ukázokban adta ki rendelkezéseit. Azt beszélték akkor, hogy 20—25 év óta nem volt benn saját üzleti helyiségében, hogy családjá éppen azért birta rá, hogy saját könyvesboltját kerülje, mert oly goromba volt ott megforduló előkelő klienseivel, hogy azok sorra otthagyták. Az a hír járt róla, hogy az egyetlen *Deák Ferenc* volt, akinek előtte tekintélye volt, akivel szemben előzékeny magatartást tanusított, mikor az naponta megfordult a Ráth-féle könyvesboltban. De már *Gyulai Pál*-lal összeakadt akárhányszor. Csakhogy ez fölébe is tudott kerekedni; meg is cselekedte akárhányszor és hire kelt a Ráth-féle könyvesboltban vívott gyakori szócsatáknak.

De ha ott hagyta is pulpitusát és íróasztalát — azért mégis ő intézett mindent — tudott mindenről, beleegyezése nélkül semmit sem volt szabad elintézni, minden apróság átment a kezén, minden rendelést megvizsgált, minden szállí-

tást ellenőrizett és ez mind együtt — nem kis dolog; mert nincs körülményesebb, pepecselőbb munka a szortimentkönyv-kereskedésnél.

E mellett kiadványai ügyét is kizárólag maga intézte. Az pedig nagy dolog volt, mert sok kiadványa volt és előállításuk rendkívüli gondozást igényelt.

Ráth Mór igazán nagy kiadó volt, a legkülönb a maga korában. Az általa kiadott munkák az irodalom legbecsessebbjei voltak; külső kiállításuk páratlanul szép és előkelő, igazán finom izlésről tanuskodó. Még ma sem érte utól senki, de meg sem közelítette senki az ő kiadásainak eleganciáját. Szinte érthetetlen, hogy birta magát elhatározni annak a finom és drága papirosnak felhasználására, amelyen jelentékenyebb kiadásait nyomatta. Nem emlékezem, hogy láttam volna *Ráth Mór*-féle kiadást, mely ne lett volna famentes papíron nyomtatva. Ez pedig nagy luxus volt már akkor is.

Ha a *Ráth Mór* kiadói tevékenységét az ő kiadói katalógusa alapján bíráljuk el, azoknak a könyveknek tömege és jelentősége szerint, amelyek az ő nevével láttak napvilágot, akkor ő nemcsak hazájának első kiadója a maga korában, hanem az európai nagy kiadók sorában is egyik első helyet tölti be.

Bámulatos az a sokoldalú tevékenység, melyet ő 1854-től, vállalata megalapításától mintegy a 80-as évek derekáig kifejtett; különösen az, amelynek során 1867 után az akkori kormánnyal egyetértésben gondoskodott az abszolutizmus után ébredő nemzet mindennemű szellemi szükségleteiről. Az iskolák mindennemű tanszerekkel való gyors ellátásának ügyében — mondják — csodákat művelt. Egyáltalában bámulatra méltó munkaerő lehetett élete javakorában.

Ha végigtekintünk az általa kiadott művek során, az akkori kor legjelentékenyebb munkáit találjuk együtt és ha a ma élő irodalomban azokat szemeljük ki, amelyek abból a korból maradtak ránk és még ma is aktuálisak, még ma is állandó becsüek — akkor bizonyára a *Ráth Mór* kiadásait válogattuk össze.

Hogy e mellett a nagyvonású kiadói működés mellett, a kiadványok külső kiállítására fordított pazar bőkezűsége mellett, a terjesztés tekintetében végtelenül kicsinyes, a

könyvkereskedőkkel való érintkezésben érthetetlenül oktalan volt — ez ennek az eredeti egyéniségnek alig felfogható saját-szerűsége és tragikuma.

Ennek tulajdonítható, hogy a legszebb, a legelismertebb, a legkeresettebb, a legnépszerűbb könyvek kiadója valóságos, számbavehető sikert soha sem tudott elérni, hogy sisyphusi munkát végzett egész életén át és hogy a leggazdagabb magyar irodalmi kincsesbánya fejedelmi ura koldusszegényen halt meg.

Engem mindig felette érdekelt ez az erős egyéniség, akit csak kiadványaiból és a róla terjesztett legendákból ismertem. Sohasem gondoltam, hogy valaha is személyesen megismerkedem vele; hiszen ő teljesen elzárkózott a világtól. Ez, még ha akartam volna is, teljes lehetetlenségnek látszott. És mégis megtörtént. Egészen váratlanul és eléggé kellemes módon.

Szabadságidőmet Ausseeban töltöttem azon a nyáron. Valamelyik nap átsétáltam Alt-Ausseebe, az erdőben szembe-találkoztam a fiatal *Ráth*-tal, aki egy öreg ur mellett haladt. Megállt, üdvözölt és bemutatott édesapjának, *Ráth Mór*-nak. Most már hármasan sétáltunk tovább, beszélgettünk sok mindenféléről és midőn estefelé a Ráthék lakása elé érkeztünk és én elbucsuztam tőlük, az öreg ur meghívott, hogy másnap délután látogassam meg. Ettől a naptól kezdve gyakran voltam nála és vele együtt hosszú sétákon és rám nézve igen becses eszmecserékben némileg megismerkedhettem ennek az igen művelt és érdekes embernek igazi lényével és saját-szerű különcségeivel. Velem szemben mindig igen udvarias volt, igazi érdeklődéssel látszott viseltetni irányomban, talán szabad mondanom, hogy megkedvelt és szívesen vette társaságomat.

Igy történt, hogy midőn ama kezdeményezés folytán hozzám intézte levelét, azon a bizalmas hangon közelített meg, mely régen történt ausseei találkozásunk visszhangja volt.

Én a levélre adott válaszomban emlékeztettem őt azokra a tárgyalásokra, melyeket 1895-ben fiával folytattam. Egyetlen fia súlyos betegség áldozatául esett és én éppen e felett beszélgetve az illető ügyvéddel, az kifejezést adott annak a

meggyőződésének, hogy most bizonyára fokozott mértékben kíván az üzleti gondoktól szabadulni.

Mindezek kapcsán közöltem vele, hogy az utóbbi napokban találkoztam a szóban forgó ügyvéddel és arról a nagy csapásról beszéltünk, amely őt, az apát és minket is, a kollégákat érte kitűnő és mindenki előtt rokonszenyes fiának korai elvesztésével. Ez alkalommal megemlékeztünk a három év előtti bizalmas tanácskozásokról és az ügyvéd kérdezte tőlem, vajon most is megvolna-e bennünk a hajlandóság, hogy az elejtett fonalat újra felvegyük, amire én természetesen igenlő választ adtam.

Ami *báró Eötvös József* műveit illeti, értesítettem arról, hogy azoknak kiadási jogát *báró Eötvös Loránd* az Eötvös-alap tanítói házára ruházta át, a mi intézetünk a kiadás terjesztésével van megbízva. Ennek folytán magától értetődik, hogy a létesítendő új kiadásnak sikere és terjesztése érdekében volna, hogy az eddigi és a jövő kiadás egymást ne rontsa és ennek megbeszélése végett bármikor szívesen állok rendelkezésére.

Erre azonnal írt válaszában arról értesített *Ráth Mór*, hogy visszaemlékezik arra, hogy 1895-ben nagy beteg volt, alig volt akkor remény, hogy valaha üzleti dologgal foglalkozhassék és akkor történhettek ezek a tárgyalások. Ugy gondolja egyébként, hogy minden közbenjárás közöttünk felesleges, legjobb lesz, ha közvetlenül érintkezünk ezekben az ügyekben. Miután egészségi állapota nem engedi meg, hogy felkeressen, legközelebb közölni fogja a napot és órát, amikor ő nála háborítatlanul megbeszélhetjük a dolgokat.

Ettől fogva gyakran érintkeztünk. Az *Eötvös József* Ráth-nál meglevő készleteinek megváltását tárgyaltuk. Nem volt köztünk eltérés a vételár tekintetében, de nehezen ment a leltár pontos összeállítása és a különböző tartozékok jogviszonyainak megállapítása. Így nevezetesen a rendkívül szép kötési lemezek tulajdonjogának átruházása körül merültek fel nehézségek, melyekben a Ráth-féle Eötvös-kiadások forgalomba kerültek.

Én szerettem volna akkor az egész üzlet megvételéről tárgyalni, amidőn az Arany-opció is elintézést nyert volna, *Ráth Mór* gyakran beszélt is erről, de valahogy tartózkodott

attól, hogy leltárát megmutassa. Ő talán rég megfeledkezett arról, hogy az 1895. évi leltári adatok birtokban vannak, hiszen azokat akkor fia közölte velem. Vagy talán restelte megmutatni, hogy azóta minő változások állottak be ezekben a készletekben, mert mindig csak általánosságban tért vissza erre a dologra, kijelentvén, hogy mindenekelőtt az Eötvös dolgát akarja nyélbeütni, azután tárgyalni fogjuk ezt is.

Az Eötvös munkáinak átvételére vonatkozó szerződés november 3-án aláírásra is került. *Ráth Mór* azután megint súlyos betegségbe esett, a tárgyalások nem voltak folytathatók. A lebonyolítás körüli levelezést attól az időponttól kezdve *Ráth Mórné* folytatta velünk. December vége felé azután kereste ebben az ügyben az érintkezést velünk *Ráth György* táblai tanácselnök, *Ráth Mór* testvéröccse. Ő kiragadott egy pontot az egész komplexumból, arra kért választ igennel vagy nemmel. Mikor információt kértünk az illető tételről, azt kerekken megtagadta.

Lehet, hogy igen jeles bíró volt, de bátyjának ügyeit nem jól intézte. Mert látván a rendes kereskedelmi szokás szerint való tárgyalás lehetetlenségét, oly proposíciót tettem neki, amely az egész ügyet minden további nehézség nélkül bátyjára nézve fényesen megoldotta, őt tetemes anyagi előnyökhöz juttatta volna.

Ugyanis azt ajánlottuk neki, hogy tekintet nélkül a könyvek értékének becsüjére, számára és minőségére, az összes készleteket bolti ár szerinti összegben összeállítva, akként vesszük át, hogy ötféle rabatt-kategóriát állítunk fel, az első 100.000 koronáért a legnagyobb összeget, a második 100.000 koronáért a rá következő összeget és így tovább likvidáljuk. Ő azonban ezt mindaddig tárgyalni nem akarta, míg az ő lehetetlen részletkérdésére meg nem kapja az igent vagy a nemet. Megkapta tehát a nemet. A tárgyalás megszakadt és a *Ráth-féle* üzlet soha többé nem vált eladhatóvá. Az egyetlen érték, amelyet még belőle kifacsart *Ráth György*, az a megváltási összeg volt, amelyet a *Franklin-Társulat* az Arany-készletekért fizetett.

Ami még valamiképpen értékesíthető volt a javaművekből, az utazási műveket, a *Benvenuto Cellini* életrajzát, a *Jókai* „Benyovszky“-ját, a *Deák Ferenc* leveleit és gondolatait, *Hör-*

váth Mihály történeti könyveit, Vámbéry munkáját, Halévy, Hugo, Tolsztoj, Dickens, Manzoni, Maupassant, Scott, Laboulaye, Gregorovius, Thackeray, Turgenyev és Verne munkáit 1905-ben vettük meg Ráth Mór utódjától. Annak az összegnek egy kis hányadáért, amelyet annak idején felajánlottunk volt érte.

Az egész ügynek emléke ma már csak néhány elsárgult írói szerződés és nyugta, melyek érdekesen fogják valamikor a jövőben megvilágítani annak a kornak irodalmi viszonyait.

Egy óráig a Pfeifer-könyvkereskedés tulajdonosai.

Pfeifer Ferdinánd könyvkereskedése is a mienk volt egy óra hosszáig. Ennek története a következő.

A Jókai-összkiadás története során elmondottam, minő nehézségek között született meg az a megállapodás, amellyel az összkiadás részére biztosítottuk a *Pfeifer Ferdinánd* kiadásában megjelent Jókai-munkákat. Ez a megállapodás csak korlátozott példányszámra vonatkozott, amidőn az kimerült, meg kellett hosszabbítani. A meghosszabbítás alkalmából *Jókai Mór* a következő levelet írta *Pfeifer István*-hoz:

„Igen tisztelt Pfeifer ur! Kedves Barátom!

Örömmel értesültem arról, hogy Ön a tulajdonát képező műveimnek a 100 kötetes összkiadás számára való átengedése tárgyában a szerződést a Révai-Társasággal meghosszabbította.

Minthogy ezáltal lehetővé tette műveim e legnagyobb és legjelentékenyebb kiadásának zavartalan folytatását, a magam részéről indítatva érzem magamat, Önnek szíves köszönetemet kifejezni.

A Révai-Társaság által kiadott és terjesztett összkiadásból engem megillető jövedelmek majdnem 60 éves írói pályám egyedüli anyagi eredményei és minden, amit családomnak anyagiakban hátrahagyhatok. Nemcsak erkölcsi, de anyagi érdekem is ennek folytán, hogy ezen kiadás, melynek minden kötete után engem osztalék illet meg, folytatható legyen mindaddig, amíg a magyar közönség munkáim iránt érdeklődik. Épp ezért hiszem és remélem, hogy nemcsak tisztelt Pfeifer ur, hanem azok is, akik Ön után következnek, ugyanazzal a jóindulattal fognak irán-

am és jogutódaim iránt viseltetni, amellyel Ön mindenkor megajándékozott.

Legnagyobb tiszteletem és baráti üdvözetem mellett maradok

Budapest, 1903. november 21.

Igaz hiva és tisztelője
Dr. Jókai Mór."

Ez a levél folyománya volt annak, hogy mi Jókaival közöltük volt és abba az 1903-as jegyzőkönyvbé is befoglaltattuk, hogy a *Pfeifer-céggel* való újabb megállapodás szerint a cég kötelezettséget vállalt, hogy azon esetre, ha a korlátlan tulajdonát tevő Jókai-művek tulajdonjogát bármikor eladni szándékoznék akár külön, akár a többi kiadványokkal együtt, — vagy többi kiadványaival és a szortiment-könyvkereskedéssel együtt, minket e szándékaról értesíteni fog és részünkre elővételi jogot biztosít a rá nézve legkedvezőbb ajánlat alapján.

Pfeifer István 1909-ben elhalálozott és családja felszólított, tegyünk javaslatot a Jókai-művek tárgyában. Mi többféle alternatív javaslatot tettünk mind a további példányonkénti részeltetésre, mind a végleges megvételre vonatkozólag. Ez utóbbi tekintetében oly magas összeget ajánlottunk fel, hogy eleve is kizártnak kellett tartanunk, hogy bárki ennél nagyobb ajánlatot tehessen a családnak, aminthogy ezek a jogok ránk nézve, a Nemzeti kiadás kiadóira nézve, tényleg a legnagyobb értékliek voltak.

A család azonban nem birt elhatározásra jutni. Mi tanácsoltuk volt, hogy a szortiment-üzletet külön adják el, a Jókai-jogokat is külön és azonfelül értékesíthetők azután a többi kiadványok is, amelyek különben már ebben az időben igen jelentéktelenek voltak. Másfelől azonban azt tanácsolták, hogy az egész vállalatot egy tömegben értékesítsék. Többfelé intéztek is felszólítást ajánlattételre. De úgy látszik, csak egy oldalról kaptak ajánlatot tényleg az egész komplexumra, a *Franklin-Társulat* részéről. Ezen annál inkább csodálkozhattunk, mert hiszen a *Franklin-Társulat* legjobban tudhatta és tudta is, hogy ránk nézve és a Jókai-összkiadásra nézve életbevágó érdek, hogy a Jókai-művek hozzánk kerüljenek, ismerte is Jókainak e tekintetben kifejezett végakara-

tát, mert hiszen azt más formában *Jókai* a Franklin-Társulattal is közölte és így az ajánlattételnek gyakorlati célja nem lehetett. Megvolt azonban az a hatása, hogy több mint felével emelték a vételárat, amely oly magasra rugott immár, hogy semmi arányban nem állott a szóban forgó kötetek értékesíthetőségének mértékével.

A *Franklin-Társulat* éppen csak kárt okozhatott nekünk evvel az ajánlattal, de magának semmi esetre sem használhatt, mert teljességgel ki volt zárva, és ezt jól tudta, hogy mi lemondjunk a *Jókai*-művekről. Így történt, hogy midőn azután velünk a *Franklin-Társulat* magas ajánlata közöltetett, mi kénytelenek voltunk azt szó nélkül elfogadni és az egész *Pfeifer-féle üzletet átvenni*. A szortiment-könyvkereskedést nyomban átadtuk előzetes megállapodás értelmében *Rényi Károly* könyvkereskedőnek, neki adtuk át a többi kiadványokat is, magunknak nem tartottunk meg egyebet, mint a „Nemzeti kiadás”-ban 15 kötetet tevő *Jókai*-munkákat.

A központi bizományi osztály.

Rényi Károly azonban nem sokáig tartotta meg a *Pfeifer-céget*. Az ő munkaerejét tulságosan igénybe vette az általa alapított *Magyarországi könyvkereskedők központi bizományi üzlete*.

Ez a bizományi üzlet sajátságos fajtája a könyvkereskedelemnek. A közönség jóformán nem is tud létezéséről, pedig igen fontos szerve a könyvárusok egymás közötti összeköttetésének. Ily bizományi üzletek csak az egyes országok gócpontjain állnak fenn, így Párisban, Londonban, Lipszéban, Bécsben, Budapesten. A bizományoshoz címezve küldi el a vidéki könyvkereskedő összes rendelécéduláit, az szétosztatja azokat a kiadók között, akik összes küldeményeiket a bizományoshoz küldik. A bizományos az egy-egy könyvkereskedő részére beérkezett összes küldeményeket és értesítéseket hetenként egyszer vagy kétszer bálába, ládába vagy postacsomagokba csomagolva küldi el a maga kommittenseinek. Csak így válik lehetségessé a gazdaságos expedició, mert ha a kassai vagy debreceni könyvkereskedőnek minden egyes kiadó rendeléseit postán expediálná, ez oly óriási költségekkel járna, ami felette megdrágítaná a könyvek árát. Csakis a

bizománys utján érhetőek el e részben nagy megtakarítások. A bizománys teljesíti a fizetéseket is az ő kommittense helyett, ő váltja be a készpénzsomagokat, ő jár el mindenmemű megbízásban, ő képviseli egyáltalában a kommittensnek mindenmemű érdekét. A bizománys tájékoztatva van minden egyes kommittensének szükséglete, üzleti forgalma és anyagi helyzete felől és igen nagy diszkrécióval tartozik kezelni kommittensének ügyeit. Ilyen üzlete volt *Rényi Károlynak* és ezért mondott le rövid idő múlva a Pfeifer-féle szortiment-könyvkereskedésről, átadván azt a Zeidler-Testvéreknek.

De midőn 1916-ban az *Eggenberger-féle* szortiment-üzlet eladóvá vált, *Rényi Károly* mégis csak visszatért első szerelméhez, megvette az *Eggenberger-féle* könyvkereskedést és ránc ruházta a bizománys üzletet, amelyet mi a legnehezebb időben, a háboru közepett vettünk át, illetve egyesítettünk a már nálunk megvolt bizománys üzlettel, úgy, hogy most az egész ország majdnem összes könyvkereskedői ezen ügyeik tekintetében a mi bizománys osztályunkban vannak összpontosítva.

A „Könyves Kálmán“ műkiadóintézet.

Intézetünk az idők folyamán több vállalatban vállalt részesedést. Ezek közül első sorban megemlítendő a *Könyves Kálmán magyar műkiadó részvénytársaság*, amelyet 1891-ben alapított meg egy kis szövetkezet. A cél, amely ezt a vállalatot létrehozta, az volt, hogy kiváló magyar festők arra alkalmas képeit művészi reprodukciókban adja ki és terjessze a vállalat és ily uton szorítsa ki az értéktelen és izléstelen olajnyomatokat, amelyekkel nagyrészt külföldi ügynökök az országot elárasztják.

Az első ilyennemű vállalkozása a műkiadó társaságnak *Munkácsy-nak* „*Honfoglalás*“ című képe volt. A siker tulszárnyalta a legvérmesebb várakozásokat, mégis rövid idő múlva inogni kezdett a vállalat, mert ügyvitele nem felelt meg azoknak a fontos kereskedelmi és pénzügyi szempontoknak, amelyek figyelembevétele nélkül a legjobb vállalat sem virágozhatik.

Minthogy a *Könyves Kálmán* a Jókai-összkiadás ter-

jesztésében is részt vállalt, mi is nagy mértékben érdekelve voltunk és midőn a vállalat válságba jutott, a többi hitelező minket szólított fel arra, hogy a szanálás műveletét hajtsuk végre, ha lehet. Ezt a nagy nehézséggel járó feladatot akkor társaságunk nevében *Révai Ödön* vállalta magára, aki azt sikerrel keresztül is vitte. A *Könyves Kálmán*-ból virágzó vállalat lett, amely a magyar festők munkái reprodukcióinak széleskörű elhelyezést biztosított nemcsak idehaza, hanem a külföldön is. Berlinben és Bécsben fiókokat nyitott, amelyek a magyar művészet termékeit nagy mértékben propagálják odakünn. A *Könyves Kálmán*, mint műkiadó vállalat, nagy nevet és becsületet szerzett a magyar művészetnek.

A berlini kísérlet.

Igen kevesen tudják még szűkebb pályatársaink közül is, hogy intézetünk egy időben egy németországi könyvkiadó-vállalatban is vállalt részesedést. Midőn a „*Klasszikus Regénytár*“-at megindítani készültünk, az eredeti terv az volt, hogy ezt a munkát illusztrálva adjuk ki; minthogy pedig itt különböző nemzetek irodalmi főműveinek kiadása forgott szóban, egy ilyen illusztrált kiadást csak akként lehetett volna keresztülvinni, ha a francia, angol, német, stb. műveket francia, angol, német és más művészek illusztrálják.

Mi tehát akként akartuk tervünket keresztülvinni, hogy ugyanilyen klasszikus regénytárak adassanak ki francia, angol, német, esetleg olasz nyelven is és az illusztrációkat egymás között kicseréljük. Erre vonatkozólag mindenekelőtt Németországban tapogatódtunk, ahol az eszme egy legelsőrendű német könyvkiadóvállalat részéről a leglelkesebb fogadtatásra talált. Közben a véletlen úgy irányította, hogy figyelmünk ráterelődött *Bárd Gyula* berlini kiadóra, aki magyar származású fiatalember létére művészi kiadványaival Berlinben már akkor nagy elismerésre tett szert. Cégének akkori kiadásaiban ő alkalmazta először az u. n. Rembrandt-heliogravüröket, azokat a mélynyomásokat, amelyek gyorsajton állíthatók elő. Minthogy ez a nagyszerű találmány minket felette érdekelt és *Bárd* az illető londoni intézet révén magának Németország részére jóformán monopóliumot biztosított volt, mi bele akarván kapcsolódni ebbe az ügybe, legcélszerűbbnek találtuk

részt vállalni a *Bárd-féle vállalatban*, amely különben is anyagilag igen gyengén volt megalapozva. Intézetünk társul lépett be a *Bárd, Marquart u. Co.* című kiadóvállalatba azzal a célzattal, hogy ennek segítségével viszi keresztül először a „*Klasszikus Regénytár*“ illusztrálásának ügyét, azután pedig más oly vállalkozásokat, amelyek kizárólag magyar nyelven nem alkothatók meg, de megvalósíthatók fényes eredménnyel, ha több nyelvű kiadás egyszerre válik lehetővé.

Bárd Gyula-ban megvoltak bizonyos fokig az előfeltételek ily nagyszabású terv keresztülvitelére. Megvolt benne a kellő műveltség, a művészi érzék, a kiadói intuición és a mi nagy perspektívájú terveinknek megértése; társában, *Marquart Eugen*-ben viszont megvolt a német embert jellemző megbízhatóság, az ügyvitelben az üzleti korrektség és pontosság.

Egy ideig előnyösen látszottak egymást kiegészíteni, utóbb azonban mindkettőjük féltékenysége egymásra kellemetlen helyzeteket teremtett. A cég egy pár nagyszerű monográfia-gyűjteményt bocsátott közre, azokat az ismert szép és értékes gyűjteményeket, melyek legelsőbbrendű férfiak szerkesztésében jelentek meg. A „*Die Kunst*“ című gyűjtemény *Richard Muther* szerkesztésében, „*Die Musik*“ *Richard Strauss* vezetésével, „*Die Literatur*“ *Georg Brandes* irányításával és „*Die Kultur*“ *Kornelius Gurlitt* neve alatt.

Ezek a kiadványok mintaszerű kiállításuk és aránylag olcsó árak miatt nagy feltűnést keltettek a német könyvpiacra. Fennmaradásuknak azonban előfeltétele volt, hogy a Rembrandt-heliogravűrt célszerűen ki lehessen aknázni, ami csak úgy lehetséges, ha az ezen rendszer szerint készülő képekből nagy példányszám nyomatik egyszerre. Ez viszont csak akként vihető keresztül, ha ugyanezek a kiadványok más nyelveken is megjelennek.

Mi a magyar kiadást már elő is készítettük, a francia kiadás is jóformán biztosítva volt, amellel állandóan tárgyalunk londoni üzletbarátunkkal, aki közvetítette a még mindig titokban működő nyomda között és közöttünk az érintkezést. *Bárd Gyula* már beutazta fél Európát, hogy ezeknek a monográfiáknak, valamint egy már akkor tervezett más nagy munkának, egy Rembrandt-heliogravűrökkel diszitendő bibliának a különböző nemzetek nyelvén való kiadását előkészítse. Még-

sem kerülhetett ezekre sor, mert közben a társak jelentéktelen kis dolgok miatt összekülönböztek egymással és az együttműködés ugyszólván lehetetlenné vált. Szinte nevetséges felemlíteni, mégis érdekes, hogy ily nagy tervek keresztülvitelére hivatott emberek a felett veszekedtek, hogy a hó végén melyikük kézbesítse a tisztviselőknek a fizetést. Mind-egyik magának követelte ezt a jusst, az egyik azért, mert idősebb, a másik azért, mert tevékenyebb tagja a cégnek.

Ily viszálykodások mellett nem volt kilátás rá, hogy egészséges irányban fejlődjék a vállalat és mi, akik különben is messze voltunk és csak a legteltesebb harmónia esetén érvényesíthettük volna ingerenciánkat a vállalat vitelére, alig egy év elmultával jónak tartottuk visszavonulni, ami azután némi károsodás révén sikerült is. A társak szétváltak és most mindegyik a maga útján jár, egyik sem azzal a sikerrel, amely bekövetkezett volna, ha együtt maradnak és velünk együtt keresztülviszik a Rembrandt-heliogravűrre alapított nagyszabású vállalatok egész sorozatát.

A Bárd, Marquart u. Co. cég üzleti jelvénye.

Az „*Universitas*”.

Egy további vállalkozás, amelyben irányadó részt vállaltunk, 1911-ben jött létre *Universitas* cím alatt.

Azok a budapesti könyvkereskedők, akik az egyetemi ifjúsággal, különösen pedig az orvostanhallgatókkal a legelénkebb kapcsolatban állottak és ismerték mindazt a nyomorúságot, amely abból származott, hogy nincsenek gyakorlati tankönyvek, összeálltak egy új kiadótársaság alapítására, amelynek

feladata gondoskodni az egyetemi hallgatók részére rövid, de gyakorlati és kimerítő tankönyvekről.

Elsősorban az orvosi tudomány nagy hézagainak betöltéséről volt szó. Ebből a célból alakult meg az *Universitas* könyvkiadótársaság, tapasztalt könyvkereskedőknek és kiadóknak társasága. Mindenekelőtt az orvosi tudománynak minden ágában a legjobb szakértőket igyekezett megnyerni jó és értékes tankönyvek írására. Igen értékes tanácsokkal és utbaigazitásokkal látta el mindjárt a megalapításkor az *Universitas*-t dr. Nékám Lajos professzor, aki a kiadótársulat és az egyetem arravaló tanárai között mintegy kapcsot képezett. Az *Universitas* lázas működést fejtett ki, hogy lehetőleg négy-öt éven belül az egész tananyag célszerű tankönyvekben feldolgozásra kerüljön. Munkáját azonban derékon törte a háború. Mintegy 20 kitűnő tankönyvet közrebocsáthatott dr. Buday Dezső, dr. Feleky Hugó, dr. Hári Pál, dr. Hoór Károly, dr. Jendrassik Ernő, dr. Kenézy Gyula, dr. Lenhossék Mihály, dr. Moravcsik Ernő Emil, dr. Nékám Lajos, dr. Reinbold Béla, dr. Tellyesniczky Kálmán, dr. Rhorer László, dr. Szabó József, dr. Veress Elemér tollából; a többi előkészületben levő mű sorsa most mindazoktól a tényezőktől függ, amelyek a szellemi és ipari munka újra felvételét hazánkban valamikor talán csak lehetővé fogják tenni.

Az *Universitas* 1911-ben alakult meg oly gazdag programmal, mely a fejlődő és viruló Magyarországot tartotta szem előtt. Miként fogja programját megvalósítani, miként fog e nagyraihivatott vállalat maga elé tűzött feladatának megfelelni, az attól függ, hogy a jövő Magyarország miként fog kialakulni területileg, gazdaságilag és szellemileg.

Az Universitas cégjelvénye.

AZ ALVÁLLALATOK.

Ennek a könyvnek őszintének és igaznak kell lennie. Ha nem az, akkor még azok szemében sincs becse, akik mint szakmabeliek esetleg érdeklődnek a benne foglaltak iránt. Törekedtem is mindent úgy rajzolni, ahogy valóban megtörtént és ha ez nem sikerült mindenben, — ennek csak fogyatékos erőm az oka, nem pedig az, mintha bármit is jobb színben, szebb világításban akarnék feltüntetni.

Ha azt akarom, hogy ennek a vállalati önéletrajznak oktató hatása legyen legalább az utánunk következő ifjabb nemzedékre — pedig erre igenis törekszem, — akkor nem szabad hibákat elrejtennem ott, a hol azok valóban megtörténtek.

Ugy érzem, ebben a szellemben bíraltam az eddigiekben is mindazt, ami sorra került, a magam hibáit épp úgy, mint a mások tévedéseit, és ehhez a módszerhez kell ragaszkodnom különösen ebben a fejezetben, mely ennek a könyvnek leg-szomorúbb fejezete lesz, mert be fog számolni az intézetnek legszerencsétlenebb vállalkozásairól.

A terjesztési nagyüzem, amint az erről szóló fejezetben láttuk, a mult század utolsó évtizedében igen nagy arányokban fejlődött. A szemmel látható sikerek sokakat vonzottak erre a kereseti forrásra, mely úgy kívülről nézve könnyűnek és biztosnak látszott. Megfelelő tőkeerő nélkül derűre-borura keletkeztek kisebb-nagyobb részletüzletek, melyekről ugyan szinte matematikai biztonsággal előre meg lehetett állapítani, hogy mikor fognak megszűnni, de amelyek ezalatt az idő alatt

mégis igen sok bajt okozhattak és okoztak — és nagyon hátráltatták a viszonyok javulását.

A mi nagykiterjedésű terjesztő üzemünkben legközvetlenebbül tapasztaltuk mindazt a sok bajt, mely minduntalan változó formában jelentkezett; ott szenvedtünk legtöbbet ezek alatt a viszonyok alatt és így foglalkozni kellett azzal a kérdéssel, mi itt a teendő?

Az a gondolat, hogy a sok kis outsidersert lehetőleg egy kalap alá kellene hozni, egységes irányítás alá és azonos elvek szerint kellene adminisztrálni — elvileg egészen helyesnek látszott.

A gondolat maga nem kifogásolható; mint rendszer a papíron bizonyára szépen kialakítható, bölcs paragrafusokba szedhető.

De hogy fest vajon az életben? a valóságban? a gyakorlati kivitelben?

Az angolnak van egy szava, egy vezéreszméje, egy principiuma, mely irányítja ennek a világuralmat gyakorló nemzetnek minden cselekedetét. „Men, not measures.“ „Ember kell, nem rendszabály.“ — Az angolnál ez jelszó a politikában, vezérelv az üzleti életben, irányító momentum a magándolgokban.

Mit érünk a legszebb rendszabállyal, ha nincs hozzávaló emberünk, akire rábízhatnók a keresztülvitelt? Mit érünk a legideálisabb koncepcióval, ha nincs emberünk, aki azt gyakorlatilag valóra váltsa?

Az volt a végzetes tévedésünk, és ebbe bukott bele minden szép akarásunk, hogy az a gondolat vált nálunk urrá: meg kell csinálni a jó, okos intézményt, a gyümölcsözőnek ígérkező üzleti vállalatot — majd akad ember, aki alkalmas ezt vezetni. Legyen meg az üzlet, — majd lesz hozzá ember.

És nem akadt ember hozzá, sohasem akadt! Mert ebben az országban csak a legritkább esetekben akadnak emberek, akik egy komoly és felelősséggel járó oly feladat megoldására alkalmasak, amely munkával, nagy, komoly, becsületes munkával és odaadással jár.

Nagy dolog, ha valaki egy életen keresztül egy ilyen emberre akad. Ez már főnyeremény. De hogy 6—8 vállalat

részére akadjon 6—8 ilyen alkalmas vezető — az már a fantasztikus utópiák sorába tartozik.

Mikor a világháború során úgy fordult, hogy benn voltunk Szerbiában, Romániában, hatáskörünk kiterjedt jóformán az egész Keletre, akkor egy igen nagy budapesti bank igazgatója azt beszélte nekem, hogy négy arra való fiatal embert keres, akik lemennének Keletre, ott a terepet jól kitanulmányoznák, kereskedelmi, ipari, közgazdasági összeköttetéseket szereznének, nagy vállalkozásokat kezdeményeznének és vezetnének. Mindegyik azt a bizonyos marsallbotot kapja a tarsolyába. Határtalan lehetőségek, szédítő perspektívák nyílnak meg előttük, nagyszerű karriér kínálkozik arra való embereknek. Arra kért, ha tudok ilyen fiatal embereket, küldjem el hozzá. Én is kerestem, kutattam, ő is, mások is. De bizony csak nem találtunk senkit — nem kínálkozott senki. Elmúlt egy hét, két hét, három hét, négy hét, — megint csak összehataláloztam bankigazgató barátommal és konstatáltuk, hogy nincs egész Magyarországon négy olyan fiatal ember, aki a szóbanforgó missziót elvállalni képes és hajlandó is. Így akartuk mi meghódítani a Keletet kereskedelmileg, iparilag, így akartunk mi a háborúból a magunk részére gazdasági előnyöket szerezni.

Ha ilyen nagy kilátások mellett nem lehetett kvalifikált embereket találni — mennyivel kevésbé lett volna szabad erre alapítani vállalatainkat, amelyek éppen csak anyagilag elégíthették ki az ambíciókat, egyébként azonban igen nagy munkateljesítési igényeket támasztottak embereinkkel szemben.

Azután decentralizálni akartuk az üzemet anyag és hely szerint: az egyik alvállalat foglalkozzék csak egy bizonyos fajtájú irodalommal, kultiváljon csak egy bizonyos fajtájú publikumot egy erre speciálisan alkalmas ügynöki kar segítségével, — egy másik csak egy körülhatárolt vidéket öleljen fel és azt dolgozza fel annál intenzívebben.

De nem ezt az eredményt értük el. Hanem a decentralizációval decentralizáltuk a tehetséget, az egységes organizációt, a rendet, a szabatos elintézést — és nagyranöveltük kisagyú, apró emberekben az önhiútságot, a fegyelmezetlenséget, a pongyolaságot, a léha rendetlenséget. Kiadtuk kezünkől az

intézkedés módját és lehetőségét és arra nem alkalmas emberekkel kezeltettük vagyonerőnket; azok lelkiismeretes (!) ügykezelésére bíztuk a nagyüzem legfontosabb életbevágó ügyét: a hitelmegállapítás dolgát, és midőn rájöttünk, hogy ezek, akár tudatlanságból, akár járatlanságból, akár léhaságból és lelkiismeretlenségből, rosszul kezelték a dolgokat — akkor már késő volt, akkor már el volt herdálva a rájuk bízott tetemes tőkevagyon.

De az egy kézben való koncentráció sem sikerült. Amikor ma bekapcsoltunk egy ilyen outsidert, holnap más keletkezett helyette; nyilvánvaló volt, hogy most már csak azért is fog-nak alapítani ilyen vállalatokat, hogy azokat azután mi meg-váltsuk.

Céltalan volna ezeknek az alvállalatoknak még akár csak címük szerinti felsorolásával is feleleveníteni emléküket; ma már mindnyájan a múltéi, a csendes, felszámolás révébe jutottak mindannyian. Sok, sok pénze veszett el a Társaságnak, de ez még nem volt a legnagyobb baj, ez utóvégre is helyrehozható, de sok értékes esztendő és jobbra hivatott erőértékek pocsékolódtak el ezekben az experimentumokban — és ez soha nem hozható többé helyre. Ez volt vállalatunknak eddig legnagyobb vesztesége.

KÖNYVESHÁZ AZ ÜLLŐI-UTON.

Azok a különböző kiadói és terjesztői vállalkozások, társas alakulások és alvállalatok nagy személyzetet vettek igénybe. A Váci-utca 1. sz. alatti házban, bár az első emelet felé mindinkább terjeszkedtünk, nem birtuk elhelyezni az egyre szaporodó irodai személyzetet.

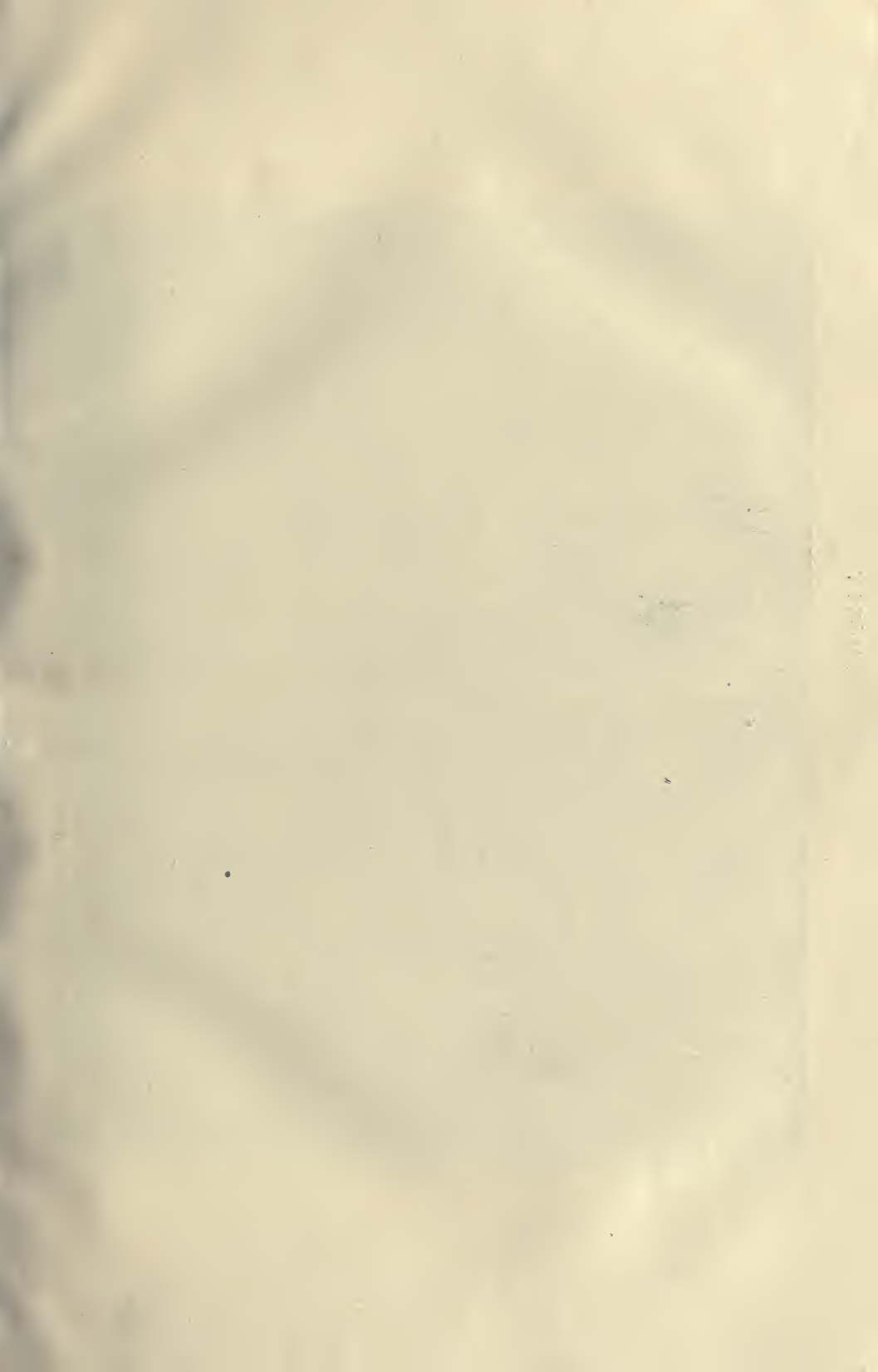
Aki tudja, mily rendkívüli nehézségekkel, mily nagy károkkal és főként mily nagy költségekkel jár egy oly hivatal költözködése, amely millió és millió okmányt őriz, amelynél a legkülönbözőbb ügyiratoknak mindig evidenciában és könnyen hozzáférhetőeknek kell lenniök: az érthetőnek fogja találni azt a vágyat, hogy ezuttal már nem oly helyiséget kerestünk, amely egy pár esztendeig megint megfelel a szükségletnek, de amelyet azután megint ott kell hagynunk. Ezenfelül szinte lehetetlen kész bérházakban megfelelő helyiségeket találni, amelyek nagy irodák elhelyezésére és könyvkészletek elraktározására alkalmasak. Mindezekből az okokból ki akartuk kerülni az örökös vándorlást és azzal a gondolattal kezdtünk foglalkozni, hogy a vállalat céljainak megfelelő helyiséget építsünk.

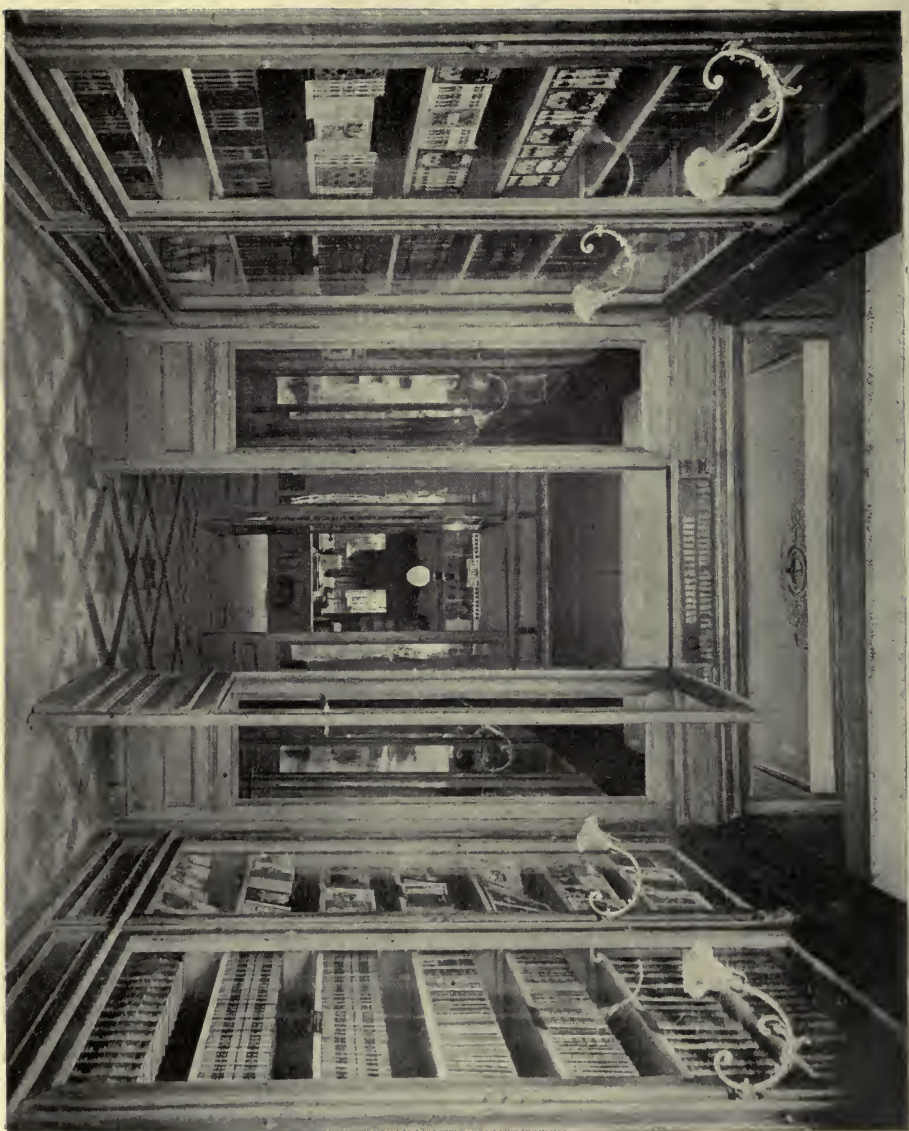
Nagy és terjedelmes helyiségekre volt szükségünk. Ilyeneket a város belterületén fölépíteni nem lehetett. Arra kellett tehát gondolnunk, hogy kijebb megyünk, valamelyik külső kerületbe. Ezzel azonban az is járt, hogy magáról a könyvkereskedésről, a szortiment-üzletről lemondjunk, mert ennek előfeltétele a forgalmas utca.

Bármily viszontagságokon ment keresztül a szortiment-

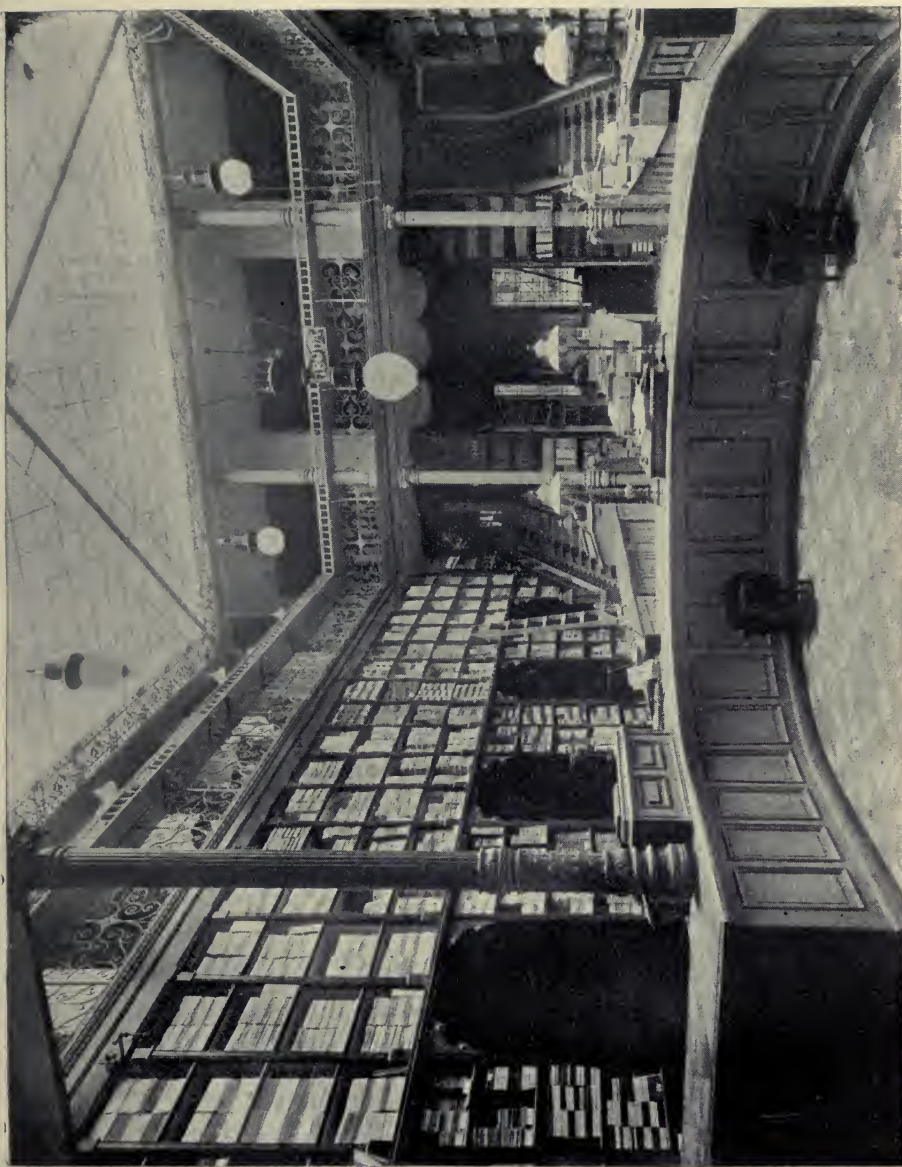

Az üllői-úti könyvesház.

A könyvesház bejárata.

A könyvesház nagy könyvesarnoka.

könyvkereskedésnek megalapítása, folytatása, megszűnése, újból való megalapítása, virágzásra való emelése és idáig való folytatása, én mégis a mellett voltam, hogy inkább mondjunk le róla és helyezzük át vállalatunkat egy csöndesebb vidékre és olyan helyre, ahol a terjeszkedésnek mi sem áll utjában.

Nézetemet többféle szempont irányította. Egyrészt az, hogy vállalatunknak főereje most már a nagyüzem volt, amelyet a könyvkereskedési détailforgalom kényszerűsége inkább megzavart, mintsem előmozdított, hogy továbbá kiadói működésünk oly nagy mérveket öltött, hogy szinte kívánatosná vált reánk nézve a budapesti könyvpiac biztosítása érdekében, hogy ne legyünk versenytársai a többi könyvkereskedőknek, ilyképen biztosítván kiadványaink részére az összes szortiment-üzletek teljes jóindulatát. Végül pedig az a sajnálatos körülmény, hogy a szortiment-könyvkereskedésünkben alkalmazott könyvkereskedői szakemberek nem voltak képesek kellően reprezentálni a céget.

Édesatyám személyes közreműködése már 1895-ben megszűnt, öcsém a nagyüzem vezetésével volt elfoglalva, engemet a vállalat megalapításától kezdve teljesen lefoglalt a kizárólag az én vállaimra nehezedő kiadói üzlet vezetése, úgy, hogy a szortiment az utóbbi években teljesen olyan segédekre volt bízva, akik rendelkeztek ugyan a megkívánt szakismeretekkel, de nem rendelkeztek azok felett az egyéni tulajdonságok felett, amelyek a mi vállalatunk színvonalának megfelelőek volna.

Minduntalan kellemetlenségek merültek fel. Mi a cégnek országos hírnevet szereztünk, amelyet ezek a fiatal emberek a Váci-utcai könyvesboltban egyes vevőkkel szemben tanúsított viselkedésükkel minduntalan megtépáztak. Az emeleti irodából egy európai színvonalu, nagy kultureszméktől hevitett üzletvezetőség levelezett Magyarország legműveltebb irodalomkedvelő közönségével és a földszinten egy greizlerei szatócsmódra járt el ugyanannak a közönségnek egy igen kiváló részével, a budapesti könyvkedvelőkkel. Reám nézve ez volt egyik fő oka annak, hogy könnyen elejtsem a szortiment-üzlet folytatásának gondolatát.

Az igazgatóság csatlakozott felfogásomhoz és midőn az Üllői-uton és a Szentkirályi-utcában is kínálkozott egy-egy

alkalmas telek, a végső elhatározás mégis az Üllői-ut mellett szólt, mert a Szentkirályi-utcába való áttelepítést akkor még túlmerésznek gondolták néhányan, attól tartván, hogy ezzel teljesen kikapcsolódunk a város forgalmából.

Neki indultunk tehát az építésnek, amelyet igen gondos tervezések előztek meg. Ezuttal nem az építész vezette az építtetőt, ellenkezőleg, az építtető irányította az építész munkáját. Csak így vált lehetővé egy célszerű könyvesház konstruálása, ami nem kisebbíti érdemét annak az építésznek, aki helyeslően a szándékokat és megismervén a szükségleteket, beleélte magát a rá nézve is új feladatba. Majdnem két évtizede épült meg az Üllői-út 18. sz. alatti könyvesház *Sterk Izidor* műépítész terve alapján és az ő ügybuzgó vezetése mellett és ily hosszú idő után is megállapíthatjuk, hogy amennyire a szükségleteket és a valószínű fejlődést előre lehetett látni, az épület megfelelt a maga céljának. Valódi, praktikus könyvesháznak vált be. Tágas, nagy és világos helyiségei nagyszámú, sürgő-forgó személyzet befogadására bizonyultak alkalmasoknak.

Az épület gerince egy nagy könyvcsarnok volt, amely a kiadvállalat összes kiadványainak kézi készleteit foglalta magában. A kinyomatott könyvtömegek oly nagy helyet foglalnak el és oly nagy súlyuk, hogy azokat független állapotban rendesen nagy földszinti vagy pinceraktárakban helyezik el a kiadók. A kiadóhivatal helyiségeiben mindegyik könyvből csak kelendőségéhez képest kisebb füzet, vagy bekötött példányszámot tartanak készleten. Ezt nevezik kézi készletnek. Innen történik azután a kiszolgáltatás, a könyvkereskedők rendeléseinek elintézése. Ebben a nagy csarnokban, mely körülfutó könyvvállányaival olyan hatást tesz a belépőre, mint egy nagy nyilvános könyvtár — hiszen 424 négyszögméter térfogatu volt, — az állványokból kiépített utcákban voltak elhelyezve a kézi készlet könyvtömegei, valamint a kiadóhivatal tisztviselőinek íróasztalai és pultjai.

A terembe magába egy nagy előcsarnok vezetett, amelynek különleges rendeltetése volt. Nyilvános olvasószobát akartunk a közönség rendelkezésére bocsátani, olyant, ahol az irodalmi újdonságokkal megismerkedhetik. Kényelmes körülfutó ülő alkalmatosságok, székek és divánok, kis asz-

talok voltak elhelyezve és azokon az aktuális irodalmi újdonságok. Azonfelül a nevezetesebb könyvészeti és kritikai heti lapok, becsesebb revük, továbbá idegen nyelvű szótárak, lexikonok, cimkönyvek, vasuti menetrendek és hasonló szükséges segédkönyvek állottak a közönség rendelkezésére. Néhány íróasztal is volt ott felállítva a könyvesház vendégeinek kényelmére. Egy művelt fiatalember az intézet tisztviselői közül volt állandóan az olvasóteremben abból a célból, hogy bárminő irodalmi érdekű kérdésben tájékoztatást nyújtson a látogatóknak, bármely készleten levő új könyvet megtekintésre előadhasson, egyáltalában a látogatóknak mindennemű felvilágosítással szolgálhasson. Mintegy 10,000 szétküldött belépőjegy útján hívtuk meg elsősorban saját klientélánkat az olvasószobának igénybevételére, de rendelkezésre bocsátottuk azt bárkinek szabad és díjtalan használatra, elsősorban az egyetemi ifjúságnak. Rövid ideig meglehetősen nagy volt a közönség érdeklődése fővárosunknak ezen egészen új intézménye iránt, de azután mindinkább ellanyhult és hova-tovább alig kereste fel valaki ezt a helyiséget.

A nagy előcsarnokból kétágú lépcső vezetett fel a galériákra, amelyeken az írógépek voltak elhelyezve és azoknak kezelő személyzete. Ezekből a galériákból nyíltak az egyes termek és szobák. Ezekben voltak az igazgatóság helyiségei, tanácskozó terme, szerkesztőségi helyiségek, amelyekben a nagyobb művek kiadása alkalmával az illető munkára vonatkozó szakkönyvtár és mindennemű illusztratív anyag gyűlt egybe, azután a főkönyvelés, főpénztár, titkárság és levelezés stb. helyiségei, valamint az intézetnek saját becses bibliografiai és könyvkereskedelmi szakkönyvtára is. Az egész akként volt elrendezve, hogy az iroda vezetője egy pontról jóformán áttekinthette az egész üzemet. Bonyolultnak látszott, mégis egészen egyszerű volt a berendezés és beosztás.

A nagy irodaterem a félemeleten köröskörül vasszekrényekben magában foglalta a nagyszámu üzleti könyvet abc-sorrendben, úgy hogy bárki bármely percben akár melyik könyvhöz kényelmesen hozzáférhetett, hogy az előjegyzést megtehesse. Ehhez a teremhez kapcsolódik az irattár is, ahol az összes ügydarabok ugyancsak alfabetikus sorrendben rekeszekben vannak elhelyezve egy, a különleges célnak

megfelelő irattári rendszer alapján. E mellett van a nyomtatványraktár, melyben szám szerinti sorrendben vannak elhelyezve az állandó használatra szánt nyomtatványok száza.

Talán fel sem kell említeni, hogy az egész épületnek modern felépítése mellett a higiénikus követelményekre kiváló súlyt helyeztünk. Mosdó, toilette- és garderober-szobák állanak a személyzet rendelkezésére, szellőztető készülékek, központi légfűtés, pormentes gipsz-cementpadló és mindenütt abszolút világosság.

*

Amikor a könyvesház elkészült és abban az intézet elhelyezkedett, nagyobb ünnepély keretében óhajtottuk azt felavatni. Ezt a célt akként valósítottuk meg, hogy az intézet nagy könyvestermében estélyt rendeztem 1900 év január hó 21-én, amelyre meg voltak hívva a vállalat összes irodalmi munkatársai és a főváros jóformán egész szellemi világa. Azoknak a barátainknak a közreműködése, akik felkérésre segédkeztek ennek az estélynek rendezésében, azt egy nagy fővárosi szenzációvá avatták.

Márkus Miksa vezetése alatt állottak össze: Szomaházy István, Rákosi Viktor, Csók István, Kertész Ella, Molnár Ferenc, Feiks Jenő és az azóta elhaltak: Makaj Emil, Bálint Dezső, Zoltán Jenő, Márkus Géza és fiatalságuk egész hevével és zsenialitásuk teljességével valóban oly tüneményes estét varázsoltak elő az irodalomnak felszentelendő csarnokban, aminőre a főváros társadalmi életében még nem volt példa. Szellemes előadások, alkalmi színmű, stilszerű díszlet, minden, amivel a vendégek seregét mulattatták, művészi izlésű, megkapó szellemességű és főként eredeti volt.

*

Az estély elmúlt és megkezdődött a munka és folyik azóta szakadatlanul. Az idők folyamán az elhelyezésben némi változás állott be. A nagy csarnok mögötti üres telken nyomda épült. Nem a társaság nyomdája volt, mégis rendelkezésére állott és előnyére volt a vállalatnak, hogy saját telepén egy nyomda működött. Később azután a nyomda elhurcolkodott, a nagy üvegtetős helyiség szabaddá lett és akkor a

kiadóvállalat kézi készleteit oda helyeztük át, miután már előbb is az olvasótermet, mint feleslegeset, megszüntettük volt.

Az irodákat a lármás utcai traktusból csendesebb helyre óhajtván áthozni, a szomszédos báró Radvánszky-féle ház helyiségeivel kapcsoltuk össze és oda tettük át a levelezést, a jogügyi osztályt és ujabban a Lexikon szerkesztőségét.

Ma mindezek a nagy és tágas helyiségek jóformán üresek. A háboru itt is nagy pusztítást vitt véghez. A személyzet lepadt negyedrésszére, a munka talán egy tizedrésszére. A nagy könyvesház termei ma szomorúak, várják a feltámadást!

A „CORPUS JURIS HUNGARICI“.

A „Codex Hungaricus“.

Mikor a millennium megünneplésének ideje közeledett, minden nagyobb kiadóvállalat azzal foglalkozott, minő irodalmi vállalattal kellene hozzájárulnia ennek a korszakos emlékesztendőnek a megünnepléséhez. Minket voltaképp legkevésbé foglalkoztatott ez a jubiláris feladat, mert mi még erősen benne voltunk két nagy vállalkozásunkban, a „*Pallas Nagy Lexikoná*“-ban és a *Jókai* nemzeti diszkiadásában. Ezenfelül pedig részt vállaltunk az Athenaeum millennáris emlékművének, „*A magyar nemzet történeté*“-nek terjesztésében.

Mindemellett nekem is megvoltak a magam idevágó tervei, amelyek elejtését sajnáltam volna. Vannak irodalmi tervek, melyek belső becsük és állandó értékük mellett is csak egy alkalomhoz szabva valósíthatók meg, mert rá vannak utalva arra a közérdeklődésre, melyet csak bizonyos nagy alkalmak, bizonyos erős áramlatok teremthetnek meg.

Ilyen terv volt az, mely célba vette egy teljes magyar törvénytárnak ez alkalomból való megvalósítását, amely tervvel már huzamosabb ideje foglalkoztam.

De minthogy mi túlon túl el voltunk látva munkával és mivel természetesnek tartottam, hogy minden kiadó ki akarja venni részét a millennium megünnepléséből, minthogy anyagi szempontból, befektetések tekintetében is eléggé le voltunk kötve a folyamatban lévő vállalatok által — azt gondoltam, mindenképpen helyesebb, ha ez iránt a terv iránt más kiadó érdeklődését törekszem fölkeltetni, akként, hogy mi is részt

vegyünk benne. Így a munka, a tőkeszolgáltatás és a kockázat megoszlik kettőnk között, ami oly nagy előnyöket rejt magában, hogy készséggel rá lehet állani arra, hogy az esetleges hasznot is meg kell osztani a társsal.

Ingeny értéke 200 IRODALMI UTMUTATÓ *Megjelenik minden hó 1.*
Réval Testvérek irod. intézet részvénytársaság
 KÖNYVKERESKEDELÉSÉBŐL. Budapest, apr. 1895.

CORPUS JURIS HUNGARICI

1000—1895

A TELJES MAGYAR TÖRVÉNYTÁR MILLENNIUMI EMLÉKKIADÁSA.

KIADJA A FRANKLIN-TÁRSULAT, BUDAPESTEN.

20 kötet egész vaszonkötésben ára 75 ft o. é.

A Teljes Magyar Törvénytár ez első és egyetlen egységes kiadása magában foglalja Magyarország összes törvényeit a legrégibb időktől a mai napig.

Minden törvényzikknel és annak minden szakaszánál fel van világosan tüntetve, vajjon érvényben van-e még? és ha nem, mely későbbi törvény módosítja azt.

Minden, egyes törvényzikk alatt jegyzetben felsorolva az összes előbbi és későbbi törvények, melyek ugyane tárgyban rendelkeznek.

E teljes törvénytár a képzhető leggondosabb és legczélyszerűbb typographiai beosztásával és áttekinthetőségével minden hasonnemű, még külföldi gyűjteményt is messze túlszárnyal.

A lehető legrezsztetesebb, minden egyes szóra és fogalomra kiterjedő nagy tárgymutató gyakorlatilag megbecsülhetlenné teszi e kiadást.

Megjelenik kb. 20 nagy kötetben, átmérő fémmentes papíron. A teljes gyűjtemény megrendelésénél egy-egy kötetre átlag fűzve 3 ft, beleértve 3 ft 75 kr. esik. Ez tehát nem csak az egyetlen teljes, de egyszersmind a legolcsóbb magyar törvénygyűjtemény.

Nélkülözhetlen minden ügyvédnek, orvostnak, politikusnak, államhivatalnoknak, publicistának, állami, megyei, városi hatóságoknak és hivataloknak, könyvtárak, egyetemek, olvasó- és közművelődési köröknek, pénzügyintézetnek, ipari, gyári és kereskedelmi vállalatnak, minden a joggal és a közigygyekkel foglalkozó egyénnek.

A „Corpus Juris“ prospektusa.

A nagy kiadók között az *Athenaeum* már előkészületeket tett a millenniumi történetre, a *Franklin-Társulat*-ról még nem tudtuk, készít-e elő valamit. Azért, amikor a terv teljesen kialakult bennem — bizalmasan közöltem azt a Franklin akkori

új igazgatójával *Benkő Gyulával*. Akkor még lehetett ilyen bizalmas közléseket tenni.

Benkő Gyula azonnal felfogta a terv jelentőségét, sietett azt igazgatósága elé terjeszteni és ott egészen szokatlan gyorsasággal foghattunk hozzá már néhány nap múlva a részletes tárgyaláshoz.

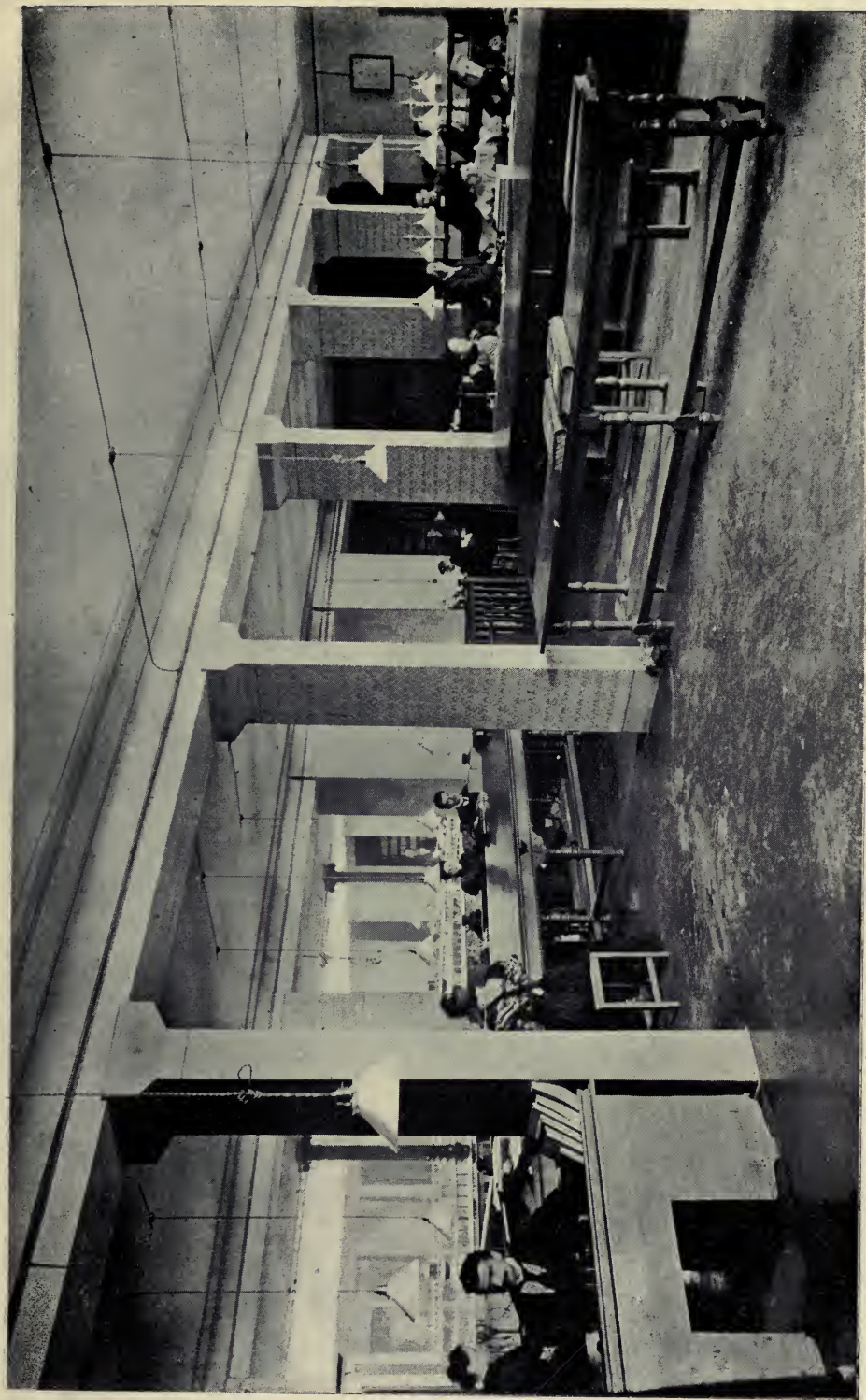
Maga a terv igazán önként kínálkozott, ott hevert — ahogy mondani szokás — jóformán az utcán. Hiszen a millennium megünneplésére semmi sem látszott alkalmasabbnak, mint egy oly mű, mely leghivebben tükrözi vissza az ezeresztendő alkotmányt, mely leghivebben örökíti meg a nemzet ezeréves múltjának politikai, köz- és magánjogi történetét. És valóban, Magyarország állami életének folytonosságát alig lehetne maradandóbb művel igazolni, mint törvényeink együttes teljes kiadásával.

De ezen eszmei cél mellett gyakorlati tekintetben is elsőrangú feladatnak kellett felismerni a tervezett vállalatot, amint azt mi meg akartuk valósítani.

Mert amidőn időbeli sorrendben akartuk adni az összes törvényeket a magyar királyság fennállása óta a millenniumig — egyszersmind úgy gondoltuk a gyűjtemény megszerkesztését, hogy minden törvénycikk és ennek minden szakasza, sőt minden egyes mondata mellett az olvasó azonnal feltalálja annak jelzését, vajjon érvényben van-e még? s ha nem, mely későbbi jogszabály (törvény vagy annak valamely szakasza stb.) módosítja azt vagy helyezi hatályon kívül, úgy hogy minden egyes jogintézménynek történelmi fejlődése keletkezésétől kezdve fel legyen tüntetve.

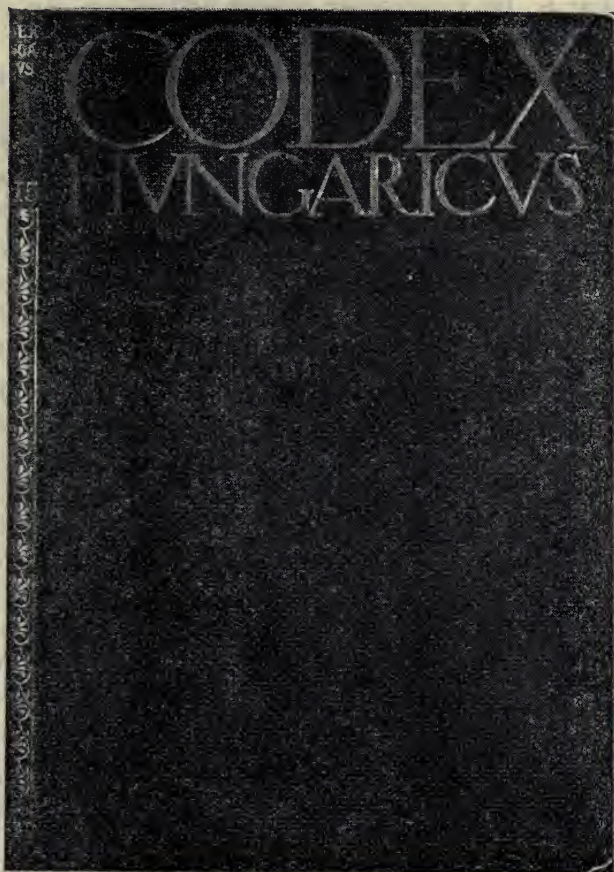
Az egymással rokon tartalmu törvények közt a kapcsolatot folytonos utalások jelzik. A törvénycikkek egyes szakaszainak egymásra való vonatkozását is folytonosan jelzik az utalások, úgy hogy bármely, törvénnyel szabályozott jogi kérdésre azonnal teljes, a kérdés minden oldalát megvilágító, hiteles, tájékoztató választ kapunk.

A teljes Magyar Törvénytár tervezésénél természetesen gondolni kellett mindjárt annak folytatására is. Mert ha nem sikerül a rendszert valahogy a további kötetekben is megvalósítani — akkor néhány év múlva mégis csak elavul a törzsmunka. De sikerült ezt a nehéz kérdést akként megoldani,

A könyvesház nagy irodája.

hogy a később következő kötetekhez pótló cédulákat csatoltunk, melyek a már megjelent kötetekben foglalt törvényeken történt módosításokat feltüntetik és könnyű szerrel beilleszthetők a megfelelő helyre. Így biztosítottuk a gyűjtemény folytonos áttekinthetőségét és további időszerűségét is.

A „Codex Hungaricus” bekötési táblája.

Ez a sarkalatos része a programnak kiváló jogtudósokkal és gyakorlati jogászokkal való tüzetes megbeszélések után végleg meg volt már állapítva, midőn hirül vettük, hogy a *Grill-féle* könyvkiadóvállalat, mely a jogtudományi irodalom terén széleskörű tevékenységet fejtett ki, ugyancsak egy új

magyar törvénytárat készít elő és annak szerkesztésével dr. Márkus Dezső-t, annyi jogi munka szorgalmas szerkesztőjét és szerzőjét bizta meg.

Világos volt, hogy két ily gyűjtemény egyszerre a magyar könyvpiacra nem jelenhetik meg, ezt könyvpiacunk el nem bírná és ily versengéssel csak rontanók a munkákat is, a kiadói kilátásokat is. Itt valamelyes módot kell találni az ellentétes érdekek kiegyenlítésére.

Én vállaltam magamra, hogy ebben az irányban tárgyalni fogok a Grill-féle könyvkiadóvállalat tulajdonosaival, a *Strasser Testvérek*-kel. E tárgyalások során kiderült, hogy ők már sokkal előhaladottabb stádiumban vannak ezzel a művel, mint mi — hiszen már sajtó alá volt adva az anyag egy része. Kiderült az is, hogy Márkus Dezső már évek óta dolgozik e gyűjtemény anyagán, a jegyzeteken és az utalásokon, de azért a két terv mégsem volt teljesen azonos. Mert a Grillék munkája csak a még hatályban lévő törvényeket akarta felvenni, a hatályukat veszített törvényeket teljesen mellőzni kívánta.

Éppen ezért a sarkalatos különbségért sikerült azután az érdekelték között a békés megegyezés. Mert Márkus Dezső, amint a mi programunkról értesült, az őt jellemző lángoló lelkesedéssel szállt sikra amellet a program mellett — rögtön felismervén a terv monumentalitását — szemben az ő tervüknek tiszta gyakorlatiásával.

Most már könnyen ment a kiegyenlítés munkája. Grillék készeknek nyilatkoztak lemondani tervük keresztülviteléről, előzetes befektetéseiket megtérítettük, kötelezettségeiket átvettük, őket magukat is a létesítendő vállalat terjesztésében érdekeltük, ami nagy előnyt jelentett a „Corpus Juris“-ra, mert a Grill-cégnek a jogászközönség körében nagy vevőköre volt és nagy bizalomnak örvendett.

A legnagyobb előnye azonban a Törvénytár-vállalatnak abból származott, hogy Márkus Dezső-ben arra való, rátermett szerkesztőt nyert, aki ezt a nagy munkát tekintette élete főművének és egész becsvágyával látott neki a magára vállalt szép feladatnak.

Most már megindulhatott a kiadói munka. Az első volt a nagy vállalat tipografiai elrendezésének kérdése. Ez ebben az esetben nem volt könnyű. Hiszen meg kellett szemmel-

láthatólag különböztetni az érvényben lévő törvényeket az érvényben nem lévőkötől, a jegyzeteket, az utalásokat, a költségvetéseket, tábellákat más-más betűtípussal jelölni; amellet gondoskodni róla, hogy az óriási anyag el legyen helyezhető abban a 20 kötetben, illetve azon a 600 iven, mely az árszámitás alapja volt.

Ha valaha, ezuttal igazán nagy probléma volt a tipografiai legcélszerűbb beosztás. Ezt ezuttal is a *Hirsch Lipót* nagy technikai jártassága oldotta meg. A világhírű párisi *Didot*-cég egyik írásfajtájának matricáját szerezte meg, egy a maga nemében ritka éles és olvasható betűfajt, mely a mellett oly keskeny, hogy talán egy harmaddal több betű fér abból egy sorba, mint a rendes vágású mediaeval betüből. Ezzel a betűvel nyugodtan mentünk neki az óriási anyagnak és szinte bizonyosra vettük, hogy számításainkban valami lényegesen nem csalódhatunk. Alapos számítások ezuttal nem voltak előre eszközölhetők. Hiszen akkor tudni kellett volna, mi lesz, mint érvényben lévő, nagyobb betűvel és mi kisebb betűvel kiszedve, mennyi lesz az utalás és jegyzet, mennyire fog terjedni az eredeti latin nyelvű szöveg magyar fordítása és még sok egyéb befolyásolhatta a terjedelmet.

A Didot-betűkkel lehetővé vált a leggazdaságosabb beosztás mellett elérni azt, hogy mégis nagy és könnyen olvasható betűkkel szépen és előkelően állíttassék elő e mű. És egyuttal gyorsan is. Hiszen a millenniumra volt szánva. A kiszabott terjedelem megtartására még egy igen fontos indok volt mérvadó. A képviselőház nagynevű elnöke, *Szilágyi Dezső* értesült a „*Corpus Juris*“ tervezéséről, s az igen nagy mértékben felkeltette érdeklődését. Valahogy össze szeretne volna kapcsolni ezt az igazi millennáris kiadást az új országházának most már mindinkább közeledő megnyitásával. Azt szeretne volna, hogy minden képviselő ott találjon egy példányt a maga ülőhelyén a saját használatára. Kombinálgatta is, lehetne-e egy ilyen teljes példányt ott elhelyezni abban a fiókban; erről az építészekkel, berendező művészekkel konferált is; minthogy a szűkre szabott ülőhely előtti fiókban mégse fért volna el a „*Teljes Törvénytár*“ — utóbb abban állapodott meg magában és ezt az óhaját közölte a belső berendezés tervezőivel, hogy azokat a fiókokat, amelyek a képvise-

lőknek egy külön helyiségben majd rendelkezésükre fognak állani (a buffet előtti teremben), készítsék akkora nagyságban, hogy a többi holmi mellett a Teljes Törvénytár is legyen ott helyezhető.

Szilágyi Dezső-nek ez kedves gondolata volt; mikor az első sorozata megjelent a „*Corpus Juris*“-nak — méregette is annak valószínű volumenjét. Mi csak megtartottuk, amennyire lehetett, a térfogatot — de mire erre a dologra rákerülhetett volna a sor, *Szilágyi Dezső* már nem volt a képviselőház elnöke, már nem intézkedhetett benne. Mire az új parlament megnyílt — *Szilágyi Dezső* már nem volt az élők sorában.

A Párisból érkezett matricák segítségével egész sereg betűöntőgép hónapokon át öntötte az új betűket, úgy hogy a Franklin-nyomda képes volt azután 180—200 ívre való betűt egyazon időben felhasználni szedésre. Csak ez tette lehetővé a munka gyors elkészítését rövid néhány év alatt.

Egyébként köztünk és a *Franklin-Társulat* között a kiadásra nézve oly szerződés jött létre, mely szerint a két fél alkalmi egyesülésbe lép és közös vállalatot alapít a „*Corpus Juris Hungarici*“ kiadására. A kiadvány létesítése a *Franklin-Társulat* hatáskörébe tartozik, a terjesztés intézése, főként pedig a propaganda minket illet. Az első kiadás példányszáma 3000-ben volt megállapítva; ebből a példányszámból mi kötelezőleg átveszünk a magunk üzeme részére 1500 példányt, a többi példány a könyvkereskedőknek és a többi részletcégnek fog kiszolgáltatni.

Munkánknak sikere volt, mi a magunk üzemében 1900 példányt helyeztünk el, a többiek is annyit, hogy a példányszámot fel lehetett emelni 6000-re.

Az 1000—1895-iki törvényeket magában foglaló törzsmunka befejeztével a folytatás kiadása is közös számlára történt. Minden évben egy-egy új kötet jelent meg, az előző évi országgyűlési törvényeket foglalván magában, ugyanazon rendszerű szerkesztésben.

Ezek az évi kötetek különböző okokból nagy költségeket emésztettek fel, úgy hogy 1902-ben arról értesített bennünket a *Franklin-Társulat*, hogy a vállalat végleboncoltása előreláthatólag veszteséggel fog záródni és ezért szívesen venné, ha a szerződés felbontásához hozzájárulnánk, mert könyve-

lési szempontból jobban szeretné, ha nem volna többé az elszámolási kötelezettség által feszélyezve.

Mi meghajolva a velünk közölt indokok előtt — a tőlünk kért beleegyezést megadtuk és 1903 január 8-án megszüntünk a „*Corpus Juris Hungarici*“ társkiadói lenni.

*

Idővel a „*Corpus Juris*“ a maga nagyértékű teljességével és az évenként megjelenő új kötetek bőségével a gyakorlat embereire nézve bizonyos értelemben célszerűtlennek kezdett mutatkozni. Ezenfelül is már igen drága volt, mert bizony az évi törvénykötetek összeállítása nem felelt meg teljesen az eredeti programnak; terjedelmes miniszteri indokolások és bizottsági tárgyalások bő kivonata, amelyekre a gyakorlat embereinek alig van szükségük, léptek a törvénykönyv használhatóságát fokozó utalások és jegyzetek helyére. Mindez nemcsak gyakorlati használhatóságát befolyásolta, hanem igen tetemes mértékben a kötetek bolti árát is.

Minthogy a „*Corpus Juris Hungarici*“ amugy is elfogyófélben volt, közel volt a gondolat, hogy egy új törvénytárat kellene most már megalkotni a gyakorló jogász igényeinek kielégítése végett, amely a törvényes intézkedések tömkelegéből mindazt kiragadja, ami él, ami gyakorlati alkalmazásban van. Természetes, hogy ily törvénygyűjtemény is csak akkor felelhet meg rendeltetésének, ha az egyes törvényes intézkedések között való kapcsolatot is kitünteti, utal a korrespondeáló törvényekre, az azokat kiegészítő rendeletekre és ilyképpen az összes élő jogszabályokat felöleli. Kétséget nem szenvedett, hogy egy ilyen törvénygyűjtemény a valóságos szükséglet talajából fakad.

Normális körülmények között a legtermészetesebb lett volna, ezt az új törvénytárat, amint annak szükségességéről meggyőződünk, ugyanazon a módon létrehozni, mint ahogy a „*Corpus Juris*“-t megalkottuk, társas viszonyban a *Franklin-Társulattal*. Ez azonban nem volt lehetséges. Közben a viszony a két intézet között a *Lexikon* körül történtek folytán annyira megromlott, hogy üdvös együttműködésre gondolni sem lehetett.

Magunknak kellett az eszmét megvalósítani. *Grecsák*

Károly kuriai tanácselnököt, a magyar jogi irodalom kiváló művelőjét nyertük meg szerkesztőül. Ő maga mellé vette szerkesztőtársakul dr. Lányi Mártont, dr. Ráth-Végh Istvánt és dr. Sándor Aladár-t és ezekkel együtt alkotta meg azt a törvénygyűjteményt, amely a fent vázolt szempontoknak megfelelt és amelyet mi „*Codex Hungaricus*“ cím alatt 10 kötetben közrebocsátottunk 1911-ben olyképpen, hogy a 10 kötetes törzsmunka az alkalmazásban levő magyar törvényeket 1910-ig bezárólag magában foglalja.

A „*Codex Hungaricus*“ gyakorlatiságát talán semmi sem igazolja jobban, mint hogy ugyanazon időben a „*Corpus Juris Hungarici*“ kiadója is teljesen azonos elvekből kiindulva, Márkus Dezső szerkesztése mellett egy 6 kötetes munkában bocsátotta közre a hatályos magyar törvények gyűjteményét. Egyik kiadó sem tudott bizonyára a másik szándékáról. Így történt, hogy két teljesen azonos célzatu és azonos tartalmu munka létesült, holott az ügynek magának, de különösen a közönségnek bizonyára érdekében állott volna, ha kettő helyett egy törvénygyűjtemény készül és nyomatik lehető legnagyobb példányszámban és aránylag jutányosabb áron.

Mint sok egyebet, ezt is megakadályozta a normális kereteken tulcsapott versengés szelleme.

A „NAGY KÉPES VILÁGTÖRTÉNET“.

Mindazok az irodalmi vállalatok, melyek a mult század utolsó évtizedeiben megindultak, 1898-ban jóformán be is fejeződtek. A *Pallas Nagy Lexikona*, a *Jókai-összkiadás*, a *Magyar nemzet története*, a közönség kezében volt. Megnyílt a tér új tevékenységre. Új munkáról kellett gondoskodni, hogy a terjesztőszervezetet fenn lehessen tartani, de különösen azért, hogy azt a nagy és lelkes közönséget, melyet sikerült a közrebocsátott elsőrangú nagy művekkel meghódítani az irodalomnak, továbbra is össze lehessen tartani.

Most látszott bekövetkezettnek a helyes időpont arra, hogy egy régi tervünket végre lehessen hajtani. Régen felismertük, hogy egy magyar modern világtörténeti munkának kiadása ismeretterjesztő irodalmunkban valóban hézagpótló volna.

Az utolsó világtörténelmi mű, amely magyar nyelven megjelent, a *Ribáry—Molnár—Marczali-féle* „Képes Világtörténet“ volt a *Méhner Vilmos* kiadásában. Ennek a munkának szerzői joga az összes illusztratív anyaggal a *Méhner-féle* kiadóvállalattal együtt a Franklin-Társulat birtokába jutott. Bár a Ribáry-féle világtörténet nem elégitette ki azokat az igényeket, amelyek az igazán művelt közönségnek szánt modern világtörténelemhez fűzhetők, mégis feltehető volt, hogy a *Franklin-Társulat* a munkának új kiadását közre fogja bocsátani, talán éppen azért, mert népszerű tárgyalási és még inkább illusztratív módoránál fogva tágabb körök érdeklődésére számíthat.

Amint mindenkor arra törekedtünk, hogy kikérüljük az áldatlan versengést, a felesleges erőpocsékolást, az irodalomter-

melés érdekében, úgy ezuttal is az volt a meggyőződésünk, hogy a leghelyesebben járunk el, ha a *Franklin-Társulat*-ot értesítjük tervezgetésünkről és megtudjuk, hogy szándékában van-e a Ribáry-féle világtörténet újabb kiadása, esetleg a kiadásról való lemondása ellenértékeképpen részt akar-e vállalni az általunk közrebocsátani szándékolt munkában. A *Franklin-Társulat* készséggel ráállott ajánlatunkra, mint a „*Corpus Juris*“-nál, alkalmi egyesülésre léptünk, ezuttal azonban úgy, hogy a vállalat egész vitelét, kiadói ügykezelését és terjesztésének gondozását is mi vállaltuk magunkra. A két társulat a munka könyvkereskedői kezelése részére külön kiadói osztályt szervezett, mely „*Franklin—Révai-féle Történet Vállalat*“ cím alatt kizárólag a Világtörténet expediálásának és kiszolgálásának intézésére volt hivatva.

Mi nagy reményeket fűztünk a „*Nagy Képes Világtörténet*“ kiadásához, mert úgy éreztük, hogy ez lesz az első igazi nagy világtörténeti mű, mely magyar nyelven megjelenik. Mindazok a munkák, melyek idáig közre voltak bocsátva, idegen munkák átdolgozásai voltak, oly idegen munkáké, amelyek jóformán teljesen megfeledeztek a magyarságról és vagy egyáltalában nem, vagy egy idegen nemzet életébe olvasztva láttak meg bennünket.

Úgy éreztük, hogy ezuttal olyan munkát kell megalkotni, amely a szereplő magyarságot is beállítja a világtörténet folyamatába, az őt megillető helyre, amely kimutatja azokat a szálatokat, amelyekkel a magyarság a világ életében elvegyült.

Avval a sok kicsinyléssel, rosszindulattal és tudatlansággal szemben, mellyel a magyarságot kevés kivétellel a külföldi történetirók tárgyalták, ebben a munkában kellett megállapítani a magyarság szerepét a világtörténelemben. A külföldi történeti munkákból ez sohasem domborodott ki, ezekből sohasem tűnt ki, hogy a magyarságnak földrajzi fekvésénél fogva minő hivatás jutott Európában, és hogy éppen helyzeténél fogva több ízben mentette meg az európai kultúrát a végpusztulástól.

Ezt az igazságot egyszer már tárgyilagosan bele kellett illeszteni egy oly munkába, amely az egész világ fejlődését, az egész emberiség történetét ölelte fel; ez önálló tudományos cél volt ennek a munkának elsőrendű hivatása.

És azt óhajtottuk, hogy e munka segítségével a magyar

közönség a saját szemével lássa a világ történetét, nem pedig azoknak az idegen írónak szemével, akik munkájukat az ő nemzetük számára írták meg német, francia, angol vagy olasz nyelven.

Célunkat akként véltük legjobban elérhetőnek, ha több tudós történetírót szólítunk fel a munka megírására. Ily módon lehetővé válik azután, hogy minden tudós annak a kornak tör-

Most indul meg és itt kapható

NAGY KÉPES **VILÁG** **TÖRTÉNET**

240 füzetenkint 30 kr.; hetenkint egy füzet
füzet 12 kötet félbőrkötésben 8 firtjával

PROSPECTUS
INGVEN.

Aldassy Antal, Borovszky Samu, Fogarassy Albert, Geréb József, Goldziher Ignác, Gyomlay Gyula, Mika Sándor közreműködésével szerkeszti Marczali Henrik.

Több mint ezer illusztráció.
Közelbeli és távoli és ó és az új világ.
Közelbeli és távoli és ó és az új világ.

Kiadók: Franklin-Társulat magyar irod. intézet és könyvnyomda
Révai Testvérek irodalmi intézet részvénytársaság

A „Nagy Képes Világtörténet” falragasza.

ténetét írja meg, amellyel leginkább foglalkozott, amelyet leginkább ismer.

Igy oszlott meg azután az ó-kor történetének megírása Fogarassy Albert, Geréb József, Goldziher Ignác és Gyomlay Gyula, a középkor története Borovszky Samu, Mika Sándor, Schönherr Gyula és Csuday Jenő között, míglen az új-kornak a megírását Marczali Henrik vállalta magára. Ez utóbbi az egész mű egységes szerkesztésének gondját is magára vette. Az első kötet kivételével mind eredeti munka volt. Az első kötet részére szaktudósaink ajánlatára Maspero-nak a kelet ó-kori népeiről írt kitünő munkáját használtuk fel, egyrészt, mert ennek a szakmának hazai művelője nem volt, másrészt, mert hiszen a nemzeti szempont ennek a kötetnek megírásánál még nem juthatott érvényre.

A „Nagy Képes Világtörténet“-ről írván, külön ki kell emelni annak illusztratív rendszerét, amely teljesen új, minálunk uttörő volt.

A történeti munkák iránt akként próbálták a közönség érdeklődését felkelteni, hogy a múlt eseményeit a művészi képzelet alkotásaiban mutatták be. Az ilyen képek szépek voltak, de nem voltak hűvek, nem voltak megbízhatók és nem ábrázoltak mást, mint azt, ahogy az illető rajzoló azt az eseményt elképzelte. Ezek a képek rendszerint a történetnek szenzációs eseményeit illusztrálták, a tömeg érdeklődését így remélvén fölkelteni.

Mi az illusztrálásnak ezt a módját teljesen mellőztük, annyira, hogy még azokat a világhírű képeket sem reprodukáltuk, amelyek nagy történeti festőktől valók és szinte már beleegződtek a közönség képzeletébe. Nekünk határozott programunk volt, hogy csak az egykorú és megmaradt emlékeket fogjuk művészi reprodukciókban közölni, azért a „Nagy Képes Világtörténet“ nem tartalmaz egyetlenegy szabad fantázia szerint rajzolt arcot, egyetlenegy későbbi korszakból származott metszetet és semminemű tisztán diszitő jellegű anachronisztikus illusztrációt.

A nagy munkának minden egyes illusztrációja hiteles kép. Fenmaradt régi arcképek, történeti műemlékek képei, fontos történelmi okiratok és művelődéstörténeti kéziratok másolatai. A hol kellett, ott a színes képek reprodukcióját vettük igénybe és bőven adtuk a történelmi térképeket, mert a történeti események megértéséhez a tényeknek megfelelő hű és megbízható térképek szükségeseek.

A „Nagy Képes Világtörténet“ illusztrálása tudományos alapossággal készült, ami csak úgy volt lehetséges, hogy a munkának egyébként is segédszerkesztője, Voinovich Géza, lelkiismeretes ügybuzgósággal, nagy tudással és körültekintéssel vállalta magára az illusztratív szerkesztő munkáját is.

Hogy a „Nagy Képes Világtörténet“ ily irányu autentikus képekkel való illusztrálását biztosítsuk, a mű megindítása előtt érintkezésbe léptünk a berlini *Historischer Verlag*-gal, melynek kiadásában jelent meg a nagy Oncken-féle világtörténet is. Én magam jártam 1896-ban Berlinben ennek a kérdésnek tanulmányozása végett és meggyőződést szereztem arról, hogy a *Historischer Verlag* birtokában levő képek mind a nagy euró-

pai muzeumokban meglevő eredetieknek facsimiléi. A *Historischer Verlag* vezetőjével, *Baumgärtel*-lel, egy igen művelt német könyvkiadóval együtt tanulmányoztuk a berlini gyűjteményeket, hogy megállapítsuk, minő irányban szorul még kiegészítésre a meglevő igen gazdag anyag.

Ezt a nagy anyagot biztosítottuk munkánk részére. Minden rendelkezésünkre állott, ami a *Historischer Verlag* tulajdonában volt, azzal a kötelezettségünkkel szemben, hogy legalább 40,000 márka áru képanyagot fogunk átvenni és hogy továbbá a saját magunk által megszerzendő magyar anyagból legalább 100 képet fogunk a berlini kiadónak átengedni.

De mi evvel az anyaggal nem értük be, speciális szerkesztési szempontjaink megkívánták, hogy a páratlan bőségű anyagot még más kútforrásokból is kiegészítsük. Ez a kiegészítés *Voinovich Géza* tanulmányai alapján történt, aki a muzeális anyagon kívül belevonta még a *Perrot* és *Chapiez*, *Stade*, *Lacroix*, *Yriarte*, *Menard*, *Le Bon*, *Jacquemin*, *Gouse*, *Schumberger* munkáiban foglalt anyagot, természetesen ezeken kívül az egész magyar régészeti irodalmat, az „*Archaeologiai Értesítő*”-t, a *Hampel* és *Miskovszky*-féle munkákat is áttanulmányozta. Mindezekon felül maguk a szerzők az ő gazdag anyagukból is kijelöltek egyes képeket.

Ennek a szerkesztési módszernek köszönhetjük, hogy a „*Nagy Képes Világtörténet*” szebben, jobban és gazdagabban van illusztrálva, mint bármely hasonló terjedelmű és hasonló irányu munka az egész világ irodalmában. Ezt csak az tudja méltányolni, aki tudja, hogy minő rendkívüli fáradsággal, mennyi utánjárással jár egy-egy tárgynak felkutatása, családi, vagy nyilvános könyvtárakban, levéltárakban, muzeumokban, főúri gyűjteményekben és egyes amatőrök és gyűjtők szekrényeiben.

A kiadó dolga volt azután ezeknek a képeknek legnagyobb műszaki tökéletességgel való reprodukálásáról gondoskodni, ami sikerült is.

*

A „*Nagy Képes Világtörténet*” terjesztése ugyanazon módon volt előkészítve, mint ahogy az ilyen nagy vállalatoknál ez már szokásos volt. Ezuttal azonban még a szokottnál is több

történt. És ez volt a baj. Ennek a munkának terjesztése körül nagy hibák történtek.

A tapasztalás igazolta, hogy ezeknek a nagy áru és voluminózus munkáknak terjesztése csak a részletüzlet már megszokott formái között járhat sikerrel. A szortiment-könyvkereskedő legjobb akarata mellett is csak egyes példányokat helyezhet el szórványosan, nagyobb sikert csak úgy érhet el, ha minden tekintetben a nagy üzemre rendezkedik be. Ezt az ország egyes nagyobb városaiban egyes könyvkereskedők némi sikerrel meg is kísérelték, nagyobb részük azonban nem volt számbavehető az ilyen művek terjesztésénél.

Mégis azok, akik most a *Világtörténet* terjesztésének ügyét irányították, újabb kísérletet akartak tenni a könyvkereskedelemmel. És ez okból a munkát füzetes kiadásban is közrebocsátották, de magának a kötetes kiadásnak terjesztését is a könyvkereskedelem feladatává tüzték ki akként, hogy mindkét kiadás propagálását parallel módon indítsák meg. Abból indultak ki, hogy a könyvkereskedelemnek is érdeke, hogy a rendelőknek azt a számát, melyet az utóbbi években megjelent és befejezettnek tekinthető nagy művekkel elérnie sikerült, folytatólag is megtartsa, illetőleg lekösse a „Nagy Képes Világtörténet“ útján.

Ez elvileg mind igen helyes volt, azonban nem számolt a magyar könyvkereskedelemben még mindig meglevő inertia-val és nem számolt azzal a leküzdhetetlen elemi nehézséggel, melyre fent utaltam és mely a könyvkereskedelmet természetes okokból kikapcsolja a nagyobb és részletfizetési üzemre berendezett kiadványok terjesztéséből.

Külön propaganda indult meg a könyvkereskedelem megnyerésére és buzdítására. Ennek során éppen a vidéki könyvkereskedők szüntelen panaszkodásaira utaltak, mint bizonyítékára annak, hogy a kiváló irodalmi művek jól elterjeszthetők, ha az állítólag közönyös publikumnak célravezető eszközökkel a helyébe hozzuk a könyveket. A kiadók éppen ezért egy életrevaló, erélyes és ügybuzgó terjesztési apparátushoz voltak kénytelenek folyamodni, mert ilyet a könyvkereskedelem nekik nem nyújtott. Bizonyítsa be ezuttal a könyvkereskedelem, hogy ezt a feladatot magára tudja vállalni és akkor mindazok a panaszok önmaguktól meg fognak szünni. Ennek a különleges

propagandának nem volt sikere, amint nem is lehetett, az a hátránya azonban megvolt, hogy bizonyos városokat és vidékeket teljesen kikapcsolt a terjesztési akcióból, az arra hivatottak közül többen elkedvetlenedtek és ezt azután a munka sikere sinylette meg.

A „Nagy Képes Világtörténet“, mely 15,000 példányra volt kalkulálva, csak mintegy 6—7000 példányban kelt el. Ebből a példányszámból saját terjesztő osztályunk majdnem 4000-et helyezett el. A nyolcadik kötettől kezdve leszállítottuk a példányszám nyomtatását 8000 példányra, ami az ilyen munkáknál magában álló jelenség volt.

Lehet, hogy a munka kelendőségét egyéb körülmények is befolyásolták, de meggyőződésem szerint főként a terjesztés körül elkövetett hibáink okozták a passzív eredményt.

Egyébként talán jó, hogy így volt, mert hiszen csak most a világháború során tűnt ki a valóság, hogy minő szerepet töltött be Magyarország a világ történelmében. Csak most tűnt ki, hogy mennyi ellensége, rosszakarója, mennyi károkozója volt. Csak most tűnt ki, hogy jó szomszédai rossz szomszédai voltak, hogy az a kapcsolat, amelyet velük fenntartott, vesztére szolgált, hogy politikájára, nemzetközi missziójára nézve félrevezették, hogy jóhiszeműségében megcsalták.

A „Nagy Képes Világtörténet“ nem teljes munka. Annak utolsó, befejező köteteit még ezután kell megírni. Ezek fogják betetőzni ezt a munkát és hiszem, hogy a magyar közönség csak ezután fogja igazán méltányolni ezt a neki szánt és kiegészítő kötetei által olyannyira aktuálissá válандó munkát, mert nagy megpróbáltatásaiból azt a tapasztalatot merítette, hogy a nemzet életét, fejlődését és fennmaradását mennyire befolyásolja a világtörténelmi kapcsolat.

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF.

Van bizonyos körforgás a dolgokban. A trónörökös könyvét azért bízták ránk, mert *Jókai* ragaszkodott ehhez, azután a *Jókai-jubileumot* elnöki minőségében *Eötvös Lóránd báró* vezette; akkori érintkezésünk folyománya volt, hogy most viszont ő ragaszkodott ahhoz, hogy édesatyja munkáinak össziadását mi intézzük, ezzel összekötött terveit mi hajtsuk végre.

Ruskin-nak, a nagy angol szociológusnak egy könyvében — melyet talán még lehetséges lesz magyar nyelven is kiadni — azt olvastam valamikor, hogy senkinek sem kell oly kényesnek lennie a becsületére, mint a kereskedőnek, az üzletembernek, senkinek sem kell oly féltékenyen őrködni a maga reputációja felett — mert senkinek sem fizeti ki magát annyira az, ha becsületes és ha az emberek nem csalódnak benne, mint az üzletembernek.

Angol viszonyok között *Ruskin*-nak bizonyára igaza van — a mi magyar viszonyaink között én ezt az igazságot alig tapasztaltam. Egész pályámon talán a fentemlített két eset az egyedüli, melyben elismerés nyilatkozik a természetes kötelességteljesítésért.

Engem különben sohasem vezérelt ez az angol szempont, mely teljesen megfelel az angol erkölcsi felfogásnak, hogy a jó megtermi a gyümölcsét — hanem inkább az, hogy az embernek törekednie kell a jobbak elismerésére, mert ez bizonyos foku kielégülést okoz. Édesatyám, a kiváló *Goethe*-ismerő, már kora

fiatalságomban sokszor ismételte előttem *Goethe*-nek ezt a mondását:

„Und wer den Besten seiner Zeit genug gethan,
Der hat gelebt für alle Zeiten.“

Életem legszebb emlékei, legértékesebb eredményei közé sorolom, hogy korunk e két igazán legjobbjának elismerését veltük együtt véghezvitt dolgok lebonyolításában sikerült kivívnom.

*

Báró Eötvös Loránd bizonyára már régebben foglalkozott azzal a gondolattal, hogy édesatyja munkáit egy különleges céllal kapcsolatba hozva fogja kiadatni. Lehet, hogy a *Jókai* nemzeti diszkiadása adta meg az impulzust hozzá. Amikor velem legelőször beszélt erről az ügyről, teljesen kiforrott tervvel állottam szemben.

1898 május havában közölte velem azt a szándékát, hogy néhai édesatyja munkáit, mihelyt azok felszabadulnak a jelenlegi kiadó rendelkezési joga alól, teljes és egyöntetű szép kiadásban szeretné közrebocsátani, még pedig akként, hogy ő és családja teljesen lemondván minden jövedelemről, tiszteldíjról, részesedésről — a kiadás egész jövedelméből a *Magyarországi Tanítók Házá*-nak engedné át. Minthogy meg van győződve arról, hogy csak gondos kiadói kezelés és megfelelő propaganda mellett várható sikerre az ő szándéka; minthogy közös munkánkra visszaemlékezve, hiszi, hogy szívesen leszek segítségére céljai elérésében, arra kér, foglalkozzam ezzel a dologgal és beszéljünk meg együtt, mik lesznek a teendők.

Én természetesen egy pillanatnyi gondolkodás nélkül örömet késznek nyilatkoztam megtisztelő felhívása folytán minden erőmmel az ügynek szolgálatába állni és most azután elkövetkeztek azok a kellemes konferenciák, amelyek során az ügynek összes részleteit meghánytuk-vetettük. *Báró Eötvös* könyvtári szobájában folytak le ezek a tanácskozások, ahol én hetenként többször a kora reggeli órákban megjelentem, mert ilyenkor ért rá legjobban.

A sok kérdés között a legfontosabb és a legsürgősebb volt az eddigi kiadások ügye és az eddigi kiadóval, *Ráth Mór*-ral

való lebonyolítás. Mig ez valamely formában meg nem történt, jóformán semmihez sem lehetett hozzáfogni.

Ugy vettem észre, hogy *báró Eötvös*, aki különben senkiről sem szokott rosszalólag nyilatkozni, *Ráth Mór*-ra haragudott, azért, mert a szerződéskötés idején, tíz vagy husz évvel azelőtt, ő vállalkozott *Eötvös József* összes műveinek kiadására és ennek a kötelezettségének nem felelt meg. Kiadta a szépirodalmi főműveket és a beszédeket — az előbbieket az évek során újabb kiadásokban is, — de a politikai essayk kiadását évről-évre halasztotta, azután végképp elejtette. *Báró Eötvös Loránd* éppen arra alapította azt a reményét, hogy sikerül a munkákat felszabadítani, bárminő előjogokat biztosítson is a szerződés *Ráth*-nak — hogy *Ráth* nem teljesítette ama szerződés feltételeit.

Benkő Kálmán volt *báró Eötvös* jogi tanácsadója ebben az ügyben és az ő tanácsára írt azután levelet *Ráth Mór*-nak ebben az értelemben, szorgalmazván a szerződés végleges felbontását. Azután elutazott rendes nyaralóhelyére, Schluderbachba, Dél-tirolba és a további teendőket öszre halasztotta.

Sürgős a dolog már azért sem volt, mert a *Ráth Mór*-tól való békés megválás esetén sem lehetett volna előbb hozzáfogni a kiadáshoz, mint amikor a neki biztosított exploítálási idő lejár, azaz 1900 elején.

Ősszel tehát újra felvettük a megbeszélések fonalát és miután mindent alaposan letárgyaltunk, arra kért *báró Eötvös Loránd*, készítsek az egészről egy mindent felölelő expozét a saját legjobb meggyőződéseem szerint.

Ezt az expozét elkészítettem. Ki volt fejtve benne, hogy *báró Eötvös Loránd* az édesapja összes irodalmi műveit magában foglaló összkiadást olyképen akarja közrebocsátani, hogy a kiadásnak az írói tulajdonjogi értékesítéséből keletkező jövedelem az *Országos Tanítói Egyesület Eötvös-alapja* javára gyümölcsözzék és mozdítsa elő ennek az alapnak nemzeti és humanitárius céljait. A gyakorlati keresztülvitel tekintetében megállapítottam, minő intézkedések szükségesek az írói tulajdonjognak az Eötvös-alapra örök időkre való átruházása miatt. Mit kell tenni, hogy az Eötvös-alap minden anyagi kockázattól mentesítessék, minő módozat kínálkozik legcélszerűbbnek arra, hogy a lehető legnagyobb anyagi eredmény éressék el. Ki volt fejtve, mi legyen a kiadóvállalattal kötendő szerződésnek tartalma,

Midgen tisztelt uram!

Ritkán a köpönyök puszta' szerepét
vélges felbontása ügyében írtam. Valamint még
nem kegyesen, de jói tanácsadónak drukot keltve
historikusára bizonnyal, hogy ez az ügy
a helytalanul fog bevezetlenni.

Időközben írtam keltet, ez az ügy tanács kezdetén
még bizonyos kiadásai a köpönyök akeriát a nagy
az ön egyetemesen bizonnyal erélyes fog
vezetni. Addig is minden

szíveskedve

Röviden

Sándorfalva 1878 június 17.

Báró Eötvös Loránd levele.

mi legyen az Eötvös-alap feladata a munka propagandája szempontjából, minő legyen *báró Eötvös*-nek ingerenciája a szerkesztő személyének kijelölésére s utbaigazításokkal és utmutatásokkal való ellátására, minő legyen maga a tervbe vett összkiadás és az, esetleg később következő egyes kiadások. Részletesen kiterjeszkedtem az elszámolási módozatokra az alappal és a nyilvánossággal szemben. Megjelöltem *báró Eötvös József* életrajza megírásának a dolgát és mindazokat az egyébként fontos részleteket, amelyek egy ily irodalmi vállalkozás megindításánál figyelembe jönnek.

Báró Eötvös Loránd előterjesztésemet teljes mértékben helyeselve, ennek alapján lépett érintkezésbe a *Tanítók Háza*-nak akkori vezetőségével. A vezetőség élén egy igen kiváló és derék férfiú állott, *Péterffy Sándor*, „a magyar tanítók atyja” — ezt a címet adták neki már életében pályatársai. Az Eötvös-alapot 1875-ben azért alapította meg a néptanítói kar, hogy *Eötvös József* szellemében megfeleljen azoknak a magasabbrendű nevelési feladatoknak, amelyek teljesítésére saját fiaikkal szemben elsősorban a néptanítók hivatottak. Főrendeltetése az volt, hogy a tanítóknak szellemi tehetségekkel megáldott fiait főiskolai oktatásban lehessen részesíteni; hogy e célból az Eötvös-alap házában vagy házaiban lehetőleg ingyenes ellátáshoz jussanak. Ezt a nemes célú intézményt akarta *báró Eötvös Loránd* fejedelmi adományával céljaiban megerősíteni. Ennek az adománynak átvételére, az egész ügynek vitelére képzelni sem lehetett hivatottabb egyéniséget, mint volt a *Péterffy Sándoré*.

Egyesületi ténykedésről és nagy felelősségről volt szó, ennek folytán természetesen nem volt kikérülhető a gyakori ülésés ezben az ügyben.

Az Eötvös-alap mindenekelőtt egy kisebb bizottságot küldött ki. Ez a bizottság volt hivatva a *báró Eötvös Loránd* részére készült expozéban foglaltak szerint mindent véglegessíteni, a szükséges szerződéseket megkötni, a további teendőket megalapozni. Érdekes tünet, hogy a velünk kötendő szerződés minden pontjára nézve elfogadták az expozéba foglaltakat, szinte szó szerint átvették annak szövegét, csak egy ponton merültek fel a legkülönbözőbb kívánságok és indítványok, t. i. abban, hogy mi történjék a munkákkal, a kiadásokkal, ha az

Eötvös-alap és a kiadótársulat között valami kollízió állna be, vagy a kiadótársulat nem teljesítené magára vállalt kötelességeit. Ezen a ponton a bizottságnak minden tagja új és új módosításokkal állott elő. Ránk azt a benyomást tette ez, hogy ezek az igen derék és lelkes férfiak, nagyjából kitűnő tankönyvek írói, tankönyvkiadványaik révén több ízben összeütközésekbe kerülhettek a kiadókkal, azért oly elővigyázatosak és előrelátók egy hosszú időre tervezett szerződésnek megfogalmazásánál.

Mi mindezekre a pontozatokra egyáltalában nem tettünk megjegyzést tárgyalásaink során. De mivel sok indítvány merült fel, azt proponáltam, terjesszük mind *báró Eötvös Loránd* elé, ő válassza ki a legmegfelelőbbet, amit mi azután mint szerződő fél elfogadunk. Indítványomat melegen pártolta a kitűnő *György Aladár*, aki nagy szeretettel és csodálatos eréllyel járt el ebben, úgy, mint minden más kulturális ügyben is. *Eötvös Loránd*, amint átnézte az összes alternatív proposíciókat, egy nagy kék ceruzával áthuzta mind, mondván, hogy ilyen kautélákra a mi vállalatunkkal szemben szükség egyáltalában nincs. Senkisésem örült jobban ennek, mint a derék *Péterffy Sándor*, akit társainak tulbuzgósága nem éppen kellemesen érintett.

A végrehajtó bizottság lelkesedéssel indult neki a propagatív munkának. Megszervezte a nagy bizottságot és annak elnökeiül felkérte *Wlassics Gyulá-t*, *Jókai Mór-t* és *Beöthy Zsolt-ot*. *Jókai Mór* kijelentette, hogy nem akar ezúttal csak pictus masculus lenni, tényleges részt akar venni a munkában, legfőképpen pedig magának kéri a közönséghez intézendő felhívásnak a megszerkesztését. *Jókai Mór* viszonzni akarta *Eötvös Loránd-nak*, amit az az ő jubileuma alkalmával érette tett.

Az a nagy bizottság, amelyet a tanítók összeállítottak, gondos és lelkiismeretes munka eredménye volt. Nem találomra nyomatták oda azokat a neveket, mert minden egyes tagját ennek a bizottságnak szóban vagy írásban felkérték, hogy vegyen részt az Eötvös-alapnak ebben a nagy munkájában. Érdekes az a lelkesedés, amely abban a számos levélben megnyilatkozik, amely az Eötvös-alaphoz ezektől a bizottsági tagoktól eljutott.

Nagy előkészületek után végre 1899 november 13-án volt

megtartható a nagy bizottság alakuló gyűlése, *Jókai Mór* elnöklése alatt. Jókai gyönyörű beszédben vezette be az akciót.

„Az a nagy szellem — mondotta — ki életében annyit tett a hazai közművelődés legérdemesebb és legszegényebb osztályának emelésére, még halta után is áldást hint kegyeltjeire. Bárá Eötvös József halott keze kinyul a koporsóból, hogy a népnevelés bajnokait gyámolítsa: hát a mi élő kezeink nem segítenek-neki ez áldott munkájában? Meg vagyok felőle győződve, hogy egy ily illusztris társaság buzgó közreműködése mellett teljes sikerre jut az élénk kitűzött kettős cél: legnagyobb irónk szellemének monumentális megörökítése és legérdemesebb tanító osztályunk sorsának enyhítése.“

Az Eötvös-alap vezetősége megtett mindent, amit tehetett az ügy érdekében. A tanítói és tanári egyesületeket felhívta, hogy tartsanak *Eötvösről* felolvasásokat, a pedagógiai és vidéki napilapokban elhelyeztetett *Eötvös-t* ismertető cikkeket, az irodalmi társaságokat felkérte, hogy foglalkozzanak *Eötvössel*, a társadalom különböző rétegeit belevonta a mozgalomba és minden módon törekedett azt sikerre vinni. A propaganda, a szétküldött nyomtatványok száma messze meghaladta a Jókai-akciót.

A fegelső publikáció egy 32 oldalas kis füzet volt, ily cím alatt: „*Bárá Eötvös József a magyar irodalomban.*“ Ezt az Eötvös-bizottság abból a célból bocsátotta közre, hogy az iskolákban terjesztessék és nagy példányszámban küldte szét az egyes iskolákhoz. Az érdekes füzet magyar írók munkáiból vett idézetekben külön-külön fejezetekben ismerteti *Eötvöst*, mint embert, mint író, mint költőt, mint államférfiut, mint szónokot, azután ismerteti *Eötvös* egyes műveit ugyancsak egykoru írók kritikáiból vett idézetekben: külön-külön a „*Karthausi*“, „*A falu jegyzője*“, „*A XIX. század uralkodó eszméi*“, „*Magyarország 1514-ben*“, „*Gondolatok*“ című munkáit és egy fejezetben egyéb műveit. Azután jön egy külön fejezet ily cím alatt: „*Eötvös és a tanítóság*“, *Péterffy Sándor*-nak egy ismertető cikke, a cikksorozatot bezárja az Eötvös-alap országos tanítói segélyegyesületéről szóló tájékoztató, végül pedig *bárá Eötvös József* összes művei új kiadásának ismertetése és programja.

Az eredmény mindezek mellett sem állt arányban a rá

fordított nagyszabású propagatív munkával. Összesen 1300 előfizetés érkezett be, ennyi példányban készülhetett báró Eötvös József összes műveinek ez az emlékkiadása. Ezzel egyidejűleg készült azonban az a másik kiadás, amelynek hivatása volt, hogy a részletfizetési nagyüzem útján jusson el a közönség körébe. Ebből mintegy 3000 példányt helyeztünk el. Természetes, hogy Eötvös József egyes munkái ezenkívül több kiadásban is megjelentek.

*

Az eredmény mérsékelt volta bizonyára a kor irodalmi ízlésének változásában találja magyarázatát. Mert Eötvös József műveinek tárgya még akkor nem avult el, amint nem avult el ma sem.

Ezt legjobban fejezte ki legilletékesebb bírálója Eötvös regényeinek, Jókai Mór, aki az általa szerkesztett felhívásban Eötvös regényeit így jellemezte:

„Báró Eötvös Józsefnek minden regénye korszakot jelző fenomenális alkotás volt: „A Karthausi“, „A Falu jegyzője“, a „Magyarország 1514-ben.“ Az eszmék gazdagsága, a szív mély érzelmei elfeledtetik az olvasóval, hogy ezek irányregények; de maga az irány, a kitűzött cél is oly isteni eredetű: a rokonszenv az elnyomott néposztály, a kitaszított vallásfelekezetek iránt; hivatkozás az emberiségre a szabadság, az egyenlőség igazai végett.

És mindez eszméknek a győzelmét megérte, sőt kivívni segített az államférfi, amiket mint költő odarajzolt az égre, odavarázsolt a délibábra. A Fata Morgana álmopalotái kővé váltak: a költő megérte saját apotheózisát a nemzeti átalakulás korszakában.

Azért fokozott érdekűek báró Eötvös József művei most, amidőn azokat mint kivívott győzelmek történeteit olvassuk: költői szépségeik a mai kor teljes világitásában még jobban kitűnnek.“

A kiadóbizottság a maga részéről mindenképen igazolni akarta azt a nagyfokú jelentőséget, melyet báró Eötvös József műveinek tulajdonított. Egy oly kiadást létesített munkáiból, aminő eddigéle magyar nyelven egyáltalában nem jelent meg. Eltekintve attól, hogy Eötvös József összes munkái első, igazán

teljes gyűjteményét adta, gondoskodott arról is, hogy ez a gyűjtemény oly szerkesztésben lásson napvilágot, amely azt a szó szoros értelmében vett igazi kritikai összkiadássá teszi. A bizottság joggal hivatkozhatott arra, hogy ily gondos kritikai kiadásban még nem jelent meg magyar próza-író.

Báró Eötvös Lórándnak fenn volt tartva, hogy a szerkesztő személyét megválassza. Az ő választása *dr. Voinovich Gézára* esett egy javaslat alapján, melyet *Voinovich* az Eötvös-művek szerkesztésére vonatkozólag felszólításunkra elkészített.

Ebben a javaslatban kifejtette nézeteit arról, miként kell ily kiadásokat rendezni.

Szerinte írók összes műveinek kiadásánál kétféle eljárást lehet tapasztalni. Az egyik az, midőn a kiadó betűhíven közli az első kiadást, a sajtóhibáknak is pontos megtartásával, legfeljebb a jegyzetben javítja ki ezeket. Ilyenek például a *„Régi Magyar Könyvtár“* kiadásai.

A másik mód az, midőn a kiadó némi jogot ad magának; beiktat egy-egy tollban maradt szót, a verseknél a variánsok közül az ítélete szerint legjobbat iktatja be a szövegből, a többi jegyzetekben közli, szóval megteszi azt, de szűk korlátok között, amit az író maga is megtett volna, ha művei új kiadását maga bocsáthatná közre. Ilyenek *Gyulai Pál* kiadásai: *Vörösmarty*, *Madách* munkái.

Eötvös József munkáinál a két mód összeolvasztása volna a legajánlatosabb. A betűhív kiadás nem kívánatos, mert a régi ortográfia nagyon megnehezíti az olvasást. Minden egyébben az első kiadáshoz kellene ragaszkodni, mely az író életében, az ő felügyelete alatt készült, annál is inkább, mert a Ráth-féle későbbi kiadás egyes esetekben némi eltérést mutat az első eredeti kiadástól, egyet-mást rövidítve ad vissza. Ezeknél vissza kellene térni az eredetihez.

Az egyes kötetek végén ma már némi kis felvilágosításra volna szükség; néhány sorban el kellene mondani, hány kiadást ért az illető mű, felsorolni fordításait, s közölni Eötvös és barátainak leveleiből azon helyeket, melyek a munkára, annak megírására, Eötvös céljaira, a mű alapeszméjére, alapeszméjének fejlődésére vonatkoznak, ha ilyeneknek nyomára akadhat. Röviden szólva, adni kellene az illető könyv történetét. Ez első sorban az irodalomtörténetet érdekli ugyan, de nem lehet

máshol helye és sehol sem szükségesebb, mint Eötvös kiadásának jegyzeteiben. És lehetséges is oly röviden összefoglalni, hogy a nagy közönségnek se váljék terhére.

A kiadás magában foglalhatná Eötvös összes magyar nyelvű munkáit, az idegen (német) nyelvűekről bővebb tartalmi ösmertetéseket lehetne adni valamely rokontárgyu kötet végén. A kötetek egymásutánjában legtermészetesebb az időrendi sorrend, némi szakcsoportosítással párosulva. Így a „*Karthausi*” nyitná meg a sort, követnék azt többi regényei, elbeszélései, színművei, azután következnének a röpiratok, majd az államtudományi munkák, végül a „*Gondolatok*”, az író egész pályájának összefoglalásaképen, mert hiszen ezekben egy egész nagy világfelfogás van letéve. Az utolsó kötetben jönnének az életrajz előtt költeményei, mint az író költői önéletrajza, az életrajznak legfontosabb kiegészítői.

A század legérdekesebb és legértékesebb *mémoires*-jával érne fel, ha levélváltásából egy vagy két kötetnyit össze lehetne gyűjteni, sőtét korok történetére vetne nagy fényt és nagy nyereség volna a közönségre, a filozófiára és a történettudományra egyaránt.

Báró Eötvös Loránd Voinovich Gézának itt kivonatossan ismertetett szerkesztői tervét a maga egészében helybenhagyta és Voinovich e tervezet alapján szerkesztette meg a gyűjteményt és tette azt tényleg a magyar irodalom egyik legbecsebb publikációjává.

A dolog nem volt könnyű. Hosszu idők mulasztásait kellett helyrehozni. Eötvös József-nek könyvalakban megjelent kötetin kívül minden egyebet a muzeumokba dugott és elsárgult folyóiratokból kellett összeböngészni. Igen nagy tájékozottság, nagy irodalmi ismeretek és nagy lelkiismeretesség és szorgalom kell az ily munkához.

Át kellett kutatni a „*Társalkodó*”-t, az „*Athenaeum*”-ot, az „*Életképek*”-et, a „*Budapesti Szemlé*”-t, a „*Koszoru*”-t, a „*Politikai Hetilap*”-ot, a „*Pesti Divatlap*”-ot, sőt még oly szaklapot is, aminő a „*Vadász- és Versenylap*”. Ezenfelül pedig, különösen a levelek felkutatása céljából, még a 60-as és 70-es évek napilapjai közül is a „*Magyarország*”-ot, a „*Hon*”-t, az „*Ellenőr*”-t, a „*Reform*”-ot, a „*Fővárosi Lapok*”-at. Ki kellett kutatni a kiadatlan munkákat, mert ilyenek is voltak, többek közt a

„*Kritikusok*“ című vigjáték 1831-ből és a „*Götz von Berlichingen*“ fordítása 1830-ból. Külön feladata volt a szerkesztőnek Eötvös politikai cikkeinek összegyűjtése a „*Pesti Napló*“-ból és a „*Politikai Hetilap*“-ból, ahol azokat közzétette. Mind ennek az anyagnak mindenekelőtt rendezése és terjedelmének megállapítása volt az első feladat, hogy meg lehessen állapítani az összkiadás kötetszámiát és kalkulálni lehessen annak árát.

Eötvös József összkiadása tényleg ezen szempontok szerint van megszerkesztve. Mindenütt helyre van állítva az erősen megrongált hiteles első szöveg, azon változásokkal, melyeket az Eötvös életében megjelent utolsó kiadás bizonyára magától az író kezétől mutat. A kiadás elrendezése is a programnak megfelelő.

Mikor közzétettük a könyvkereskedőknek szóló körlevelet és ebben különös nyomatékkal hangoztattuk, hogy ime az első teljes kiadását tesszük közzé báró Eötvös József munkáinak, Ráth Mór, az előbbi kiadás kiadója, ezt magára nézve sérelmesnek tekintette. Ő még akkor nem tudhatta, minő gazdag anyag van birtokunkban. Neheztelését közölte is velünk, mire mi az alábbi levelet intéztük hozzá:

Nagyságos

Ráth Mór urnak

Budapesten.

Öszinte sajnálattal értesülünk arról, hogy Nagyságod az általunk báró Eötvös József összes munkái közrebocsátása tárgyában szétküldött könyváruai körlevél némely passzusát félreértésből olyképpen magyarázza, mintha annak célja volna a Nagyságod által kibocsátott Eötvös-kiadás kisebbitése és kiváló és megérdemlett hírnévnek örvendő cégének diszkreditálása.

Semmi sem áll távolabb tőlünk, mint az a szándék, melynek sem indító oka, sem célja, sem haszna nincs és nem is lehet.

Bár azt is lehetne mondanunk, hogy körlevelekben sohasem szokásos a vállalatok kisebbitése, sőt ellenkezőleg az ily fajta üzleti körlevelek tartalmában rejlik, hogy abban a hirdetett vállalatokról minden szépet és jót kiemeljünk, még sem evvel az érvvel óhajtjuk Nagyságodat meggyőzni arról, hogy körlevelünkben éppenséggel semminemű alluzió Nagyságod előbbeni Eötvös-vállalatára nincs. Mert midőn mi azt állítjuk, hogy báró Eötvös József művei eddig teljes egyöntetű és a magyar viszonyokhoz

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF.

Egykorú fénykép után.

képest jutányos kiadásban nem voltak kaphatók, egyszerűen azon felhívás alapján állunk, melyet az Országos Eötvös-Bizottság, mint a vállalat tulajdonosa tett közzé és azon szerződés alapján, melyet mi, a közrebocsátással megbízott cég, a bizottsággal kötöttünk.

Tudjuk, hogy egy vagy két műve Eötvösnek Nagyságod kiadásában a drága kiadás mellett olcsóbb kiadásban is volt időnként kapható, mint aminő ára az egyöntetűség kedvéért az illető műnek a mi kiadásunkban esetleg lesz. De nem is az van a körlevélben mondva, hogy ezen művek még soha ily jutányos kiadásban nem voltak kaphatók, hanem 3 tényező van egymás mellé állítva és az van mondva benne, hogy *teljes kiadásban, egyöntetű kiadásban és viszonyainkhoz képest jutányos kiadásban* e művek eddig nem voltak kaphatók. Tehát itt mind a 3 jelzőt egymás mellé állítva, derül ki az, amit mi tiszta igazságnak felismerve közöltünk a körlevélben.

A vállalat közzétett programjából is kitűnik egyébként, hogy annak 20 kötetéből körülbelül 7 kötet lesz olyan, amely eddig egyáltalában a Nagyságod által közrebocsátott gyűjteményes kiadásban nem jelent meg. Ama, tudtunkkal 19 kötetben megjelent kiadás, ha emlékezetünk nem csal és amennyiben a különböző időszakokban megjelent katalógusokból csak hozzávetőleg bírjuk kikalkulálni, fűzve mintegy 50 forintba kerül. Azon 19 kötetnek megfelelő kötet-szám a mi kiadásunkban 13 kötetet fog kitenni, ezekre eső ár 26 forintot tesz ki. Ha tehát az 50 forintot a 26 forinttal egybevetjük, teljes alapossággal állíthatjuk azt, hogy ezen kiadás jutányosabb minden eddig létezett kiadásnál és minthogy ez a kiadás tényleg mint összkiadás jelentkezik, mint ilyen kerül elsősorban forgalomba, nem változtat ezen a tényen semmit sem az, hogy esetleg egyik vagy másik mű a beosztás és az egyöntetűség kedvéért talán a mi kiadásunkban néhány krajcárral drágább lesz, mint a kegyed kiadásában az illető kötetek.

Reméljük, hogy jelen felvilágosító soraink Nagyságodat teljesen meggyőzik afelől, hogy körlevelünk szerkesztésénél éppen-séggel nem volt szándékunk Eötvös előbbi kiadásait bármi tekintetben elhomályosítani, mert hisz ennek semmi célja és rációja nem lett volna.

Öszintén sajnáljuk, hogy körlevelünk ily gondolatot ébresz-

tett Nagyságodban és különösen sajnáljuk azért, mert azok körében, akik Nagyságod elévülhetetlen és hervadhatatlan kiadói érdemeit mindig a legnagyobb készséggel elismerik és méltányolják, magunknak vindikáljuk az első helyet.

Hisszük, hogy jelen felvilágosító soraink a félreértést eloszlatják és maradunk

kiváló tisztelettel

Révai Testvérek R.-T.

A valóságban több mint 7 kötettel szaporodott ez a kiadás a Ráth kiadásával szemben. Mert még az önála megjelent kötetek is, például az „*Elbeszélések*“ kötete is új anyaggal bővült. Két értékes, eddig kiadatlan elbeszélését találjuk benne Eötvösnek, „*A puszta lak*“ és a „*Magyar élet*“ címűeket és egy regénytörredéket „*A XIX. század bárói*“ címmel, melyet főművének szánt. A beszédek között is van több új. A tanulmányok kötete egészen új. Az ebben a kötetben foglalt kisebb irodalmi és társadalmi tárgyú cikkek nem jelentek meg azóta, hogy a 40-es évek elején akkori folyóiratokban láttak napvilágot. Ebben a kötetben van egyebek közt a híres Petőfi-bírálat, irodalmunkban az első méltányoló szó Petőfi-ről. A Ráth-kiadás nem közölte volt a „*Reform*“-ot, a „*Kelet népe és a Pesti Nép*“ annak idején nagy feltűnést keltett röpiratot, mely védelmébe veszi Kossuth-ot Széchenyi heves támadásaival szemben.

Különösen emelik ezeknek a köteteknek értékét azok a jegyzetek, melyek ezeket a munkákat a kor keretébe illesztik bele és megmagyarázzák keletkezésük történetét is.

A *nemzetiségi kérdés*-ről szóló kötet is először jelenik meg itt, összefoglalván Eötvös-nek a nemzetiségi kérdésről írt összes dolgozatait. A több ívnyi jegyzetekben Eötvös-nek erről a kérdéstről írt német nyelvű munkái is bőven ismertetve vannak világos és áttekinthető módon, egyes tárgykörök szerint. Ennek a kötetnek jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Eötvös József-et ma is a nemzetiségi kérdés legalaposabb ismerőjének tartják és minduntalan hivatkoznak rá. A kisebb politikai cikkek kötete is ebben a kiadásban jelent meg legelőször. A „*Gondolatok*“ kötete is kiegészült a hátrahagyott iratok közt talált anyaggal. Végül egészen új a leveleket tartalmazó kötet, mely mindazt felöleli, amit egyáltalában meg lehetett találni.

Egy magyar munkában teljesen szokatlan név- és tárgy-mutató a levelekhez megkönnyíti az ebben a levélgyűjteményben foglalt gazdag anyagban való tájékozódást. Az egész kiadást méltóan lezárja *Eötvös József*-nek életrajza a szerkesztő tollából. Ennek az életrajznak megírására *báró Eötvös Loránd* kívánságára a Magyar Tudományos Akadémia tüzött ki 2000 koronás pályadijat. Ezuttal először nem egy nagy és terjedős munkát kívántak, nem száraz adathalmazt, hanem egy essayt, mely az embernek, írónak és államférfinak és egyuttal egész korának képét nyujtsa azon hatás rajza mellett, melyet *Eötvös* korától vett és korára és nemzetére gyakorolt.

Mi sem természetesebb, mint hogy a pályadijat a beérkezett három pályamű között az *Eötvös*-kiadás szerkesztője nyerte meg, valódi essay-szerű dolgozatával. Hiszen ő foglalkozott legbehatóbban *Eötvös* irodalmi működésével és személyével és ő hozta felszínre *Eötvös* rejtett irodalmi kincseit.

A kiadás mindenképen méltó volt *báró Eötvös József*-hez. Ha az akkori kor nem bírta kellő mértékben értékelni e kiadás jelentőségét, talán nem szabad feladni a reményt, hogy az újabb nemzedék, amely ujra szemben áll azokkal a problémákkal, amelyekkel *Eötvös József* foglalkozott, ujra szemben áll a valásfelekezeti kérdéssel, a nemzetiségi kérdéssel, az állam fennmaradásának kérdésével, a változott viszonyok között új művelődési, iskoláztatási és új társadalmi kérdésekkel — vissza fog térni *Eötvös József*-hez. És vissza fog térni különösen az a nép, amely felszabadulását, emberi és hazafiui jogainak megadását e mű hatásának köszönheti a múltban és fogja köszönni a jövőben.

Talán meg fog valósulni *Jókai*-nak az a mondása: „Amely háznak a mestergerendáján *báró Eötvös József* könyve ott fog állni, arra a házra áldás száll az égből.”

EÖTVÖS KÁROLY.

Kiadói szemmel nézve, nem képzelhető érdekesebb dolog, mint *Eötvös Károly* beilleszkedése az irodalomba. Egy ember, aki majdnem 60 esztendő, amikor első könyvét közzéteszi, aki addig egy páratlan szép és gazdag pályát futott be, mint szónok, mint politikus, mint ügyvéd, sőt mint író is. Mert benne élt a köztudatban, hogy *Eötvös Károly* fényes tollú írója a magyarságnak, csakhogy még nem írta meg azokat a könyveket, amelyek benne élnek. De elbeszélte páratlan zamatú magyarsággal, ragyogó stílusban, elmondotta tartalmukat itt is, ott is, barátai, hívei, bámulói körében. Benne élt a nemzetben ez a tudat, és ezért nem csudálkozott senki sem azon, amikor egyszerre csak 1900 október 15-én a magyar irodalomnak egy nagy eseményét jelentettük: *Eötvös Károly* szépirodalmi és korjelző munkái egy egész sorozatának megjelenését.

Talán két esztendővel ez előtt a terminus előtt kezdte *Eötvös Károly* az „*Egyetértés*“ tárcájában közzétenni gróf *Károlyi Gábor* feljegyzéseit. Senki sem tudta biztosan, hogy ki ezeknek a szerzője, *Eötvös Károly*-e, vagy *Károlyi Gábor*. *Károlyi* írta-e és bízta rá közzétételüket *Eötvös*-re, vagy *Károlyi* jegyzetei alapján *Eötvös*-nek önálló íratái-e ezek? A kapcsolatot nem lehetett megállapítani. Az „*Egyetértés*“ szerkesztősége is szándékosan homályban hagyta e kérdés felől azokat, akik felvilágosításért hozzáfordultak. *Eötvös* is titokzatosan mosolygott, ha ez a kérdés szóba került. Különben is egészen apró mémoire-nak szánta *Eötvös* a *Károlyi Gábor* feljegyzéseit. Inkább politikai tendenciával fogott hozzá, semmint

azért, hogy irodalmi munkát alkosson. Munka közben nőtt korrajzzá ez a mű, a magyar irodalom egyik legérdekesebb mémoire-munkája. Persze *elejétől végig teljesen Eötvös Károly munkája ez*, melyből *gróf Károlyi Gábor* soha egy sort sem irt meg. Jegyzeteket sem hagyott hátra, önéletrajz sem maradt utána, tisztán emlékezetből írta meg *Eötvös Károly* az egész munkát úgy, ahogy az előttünk van a maga történeti igazságra törekvő regényszerűségében.

Eötvös Károly-t a politika birta rá, hogy az „*Egyetértés*” szerkesztésében részt vegyen, de a *Károlyi Gábor* följegyzéseinek sikere elfeledtette vele politikai céljait és folytatni akarta tárcaközleményeit, amelyek oly nagy elismerést szereztek neki. Ezért kezdte meg „*Utazás a Balaton körül*” cím alatt azokat a feljegyzéseket, amelyekből azután az ő főműve vált, az a munka, amelyben önmagát multa felül, amelyhez foghatót többé nem irt. E munka írása közben fordultam hozzá azzal, hogy e munkáját is, a *Károlyi Gábor*-ról szólót is közzé óhajtjuk tenni könyvallakban. *Eötvös Károly*-t az irodalmi sikerek, amelyeket az „*Egyetértés*” tárcaközleményei részére termettek, egészen felfrissítették, megfiatalították; bámulatos kitartással dolgozott abban az időben, nap-nap mellett irt egy-egy tárcaközleményt, rövid hetek alatt írta meg „*Balaton utazás*”-át és tele volt új eszmékkel, új tervekkel.

Mikor fölkerestem, elmondotta ezeket a terveket, vagy 15 kötetnek címét, tartalmát sorolta föl előttem, úgy hogy én most már nem a két mű kiadásáról, hanem mindjárt egy gyűjteményes kiadásról beszéltem vele.

A világirodalomban páratlan tünet, hogy egy író, akinek még soha meg nem jelent egy kötete, egyszerre összegyűjtött munkáinak kiadásával lépjen a közönség elé, és egy kiadó, aki vaktában előlegezi egy 60 esztendő „fiatal tehetségnek” azt a bizalmat, amit egy összkiadás rendezése jelent.

De én meg akartam fogni *Eötvös Károly*-t azon a ponton, ahol ő megfogható volt; hiuságánál, ambíciójánál, magyar virtuskodásánál. Tudtam, ha valami, hát az fogja őt ösztökélni az írásra, hogy művei ily különleges módon kerülnek kiadásra, az egész világon ő lesz az első író, aki egy összkiadásban kezdi meg írói pályafutását.

Számitásom bevált, *Eötvös*-t fellelkesítette a gondolat,

lázba ejtette, megkettőzött szorgalommal dolgozott, szinte egyszerre akarta megírni azokat a köteteket, amelyeknek biztosítása lehetővé tette a kiadás megindítását. Mert világos, hogy a vállalkozásba nem foghattunk bele csupán ígérek alapján, szerzői program alapján, még szerződés alapján sem. Ahhoz, hogy az összkiadást megindíthassuk, legalább 6—8 kötet kéziratának kezünkben kellett lenni és kezünkben is volt rövid idő alatt.

És megindultunk vele. Kitünt, hogy Eötvös-nek voltak már régebbi írásai is, amelyekről senki sem tudott, ő maga is megelégedett róluk. Voltak elbeszélései elrejtve a „*Vasárnapi Ujság*“ régi évfolyamaiban, amiket csak kissé ki kellett simítani. Volt egy nagyobb munkája: „*Aki örökké bujdosott*“, amely annak idején észrevétlen maradt, holott pedig Eötvös egész írói erejét mutatta. Voltak mémoire-szerű kisebb dolgozatai, melyeket senki sem vett észre, nem is neki tulajdonították. Mindez egyszerre érték lett a „*Balaton utazás*“ által, amely páratlan szenzációt jelentett a magyar irodalomban.

És mindez igazolja, hogy igenis lehet felfedezni írókat, akik maguk sem tudják, hogy az, és lehet a kellő módon hatni rá, hogy tehetségét ne hagyja parlagon heverni. Eötvös Károly husz évvel azelőtt írt meg egy pár szép munkát, de nem folytatta az írást, mert senki sem ismerte fel az értékét.

Most, hogy a körülmények rábirták, hogy újra kezébe vegye szépirói tollát, biztatni kellett, hogy azt ki ne ejtse kezéből és ezt a biztatást végeztük el mi. Ha van érdemünk abban, hogy Eötvös Károly néhány kötetével gazdagodott a magyar irodalom, akkor ebben van, semmi másban.

Vajjon mi lett volna Eötvös-ből, az íróból, ha husz évvel előbb kezdi kifejteni írói tevékenységét, vajjon írt volna megkomponált regényeket, elbeszéléseket, színműveket, amikre későbbi években mindig készült, ha az irodalomnak él, ahelyett, hogy politikával emésztette erejét, ki tudná azt megmondani?

Hogy egészen nagy és gazdag irodalmi termelése jóformán kizárólag mémoire-szerű munkákból áll, az annak tulajdonítható nézetem szerint, hogy változatos és gazdag életében oly sok minden történt vele és körülötte, annyi emberrel érintkezett, annyi ügybe volt beavatva, annyi dologban volt benn a

politikai és közéletben, hogy akkor, amikor öreg korára írni kezdett, mindenekelőtt az emlékeknek ezt a nagy tömegét kellett papírra vetnie.

Mielőtt munkái megjelentek, levelet irt hozzám *Eötvös Károly*, amelyben felsorolja mindazoknak a munkáknak a címeit, amelyeket megirt és közzé akar tenni és még ezenfelül mintegy 18 kötet tervét közölte velem. Megírta mind rövid idő alatt, egynek kivételével, amelynek címe „*Nagykőrös határain*“ lett volna és amelyben az Alföld Duna-Tiszaközi erős, büszke faját akarta volna irodalmunkba bevezetni és idegen nemzetek előtt ismeretessé tenni. Közli velem ezt a jegyzéket azzal az indokolással: „Hiszen a Te szíves baráti figyelmed, buzdításod birt rá ennek kiadására.“

Az első mű, amelyet közzétettünk, az „*Utazás a Balaton körül*“ volt.

Egy hosszú kiadói pálya végén megállapíthatom, hogy Magyarországon könyvnek akkora hatása magára az irodalomra és az irodalom művelőire még nem volt, mint ennek a munkának.

Legkiválóbb esztétikusaink újabb irodalmunk legkitünőbb termékének mondták *Eötvös* munkáját, hogy ősserejű, ligazi magyar humoru és zseniális lélek megnyilatkozásának. Ki nem fogytak a dicséretekből, szinte csodálatos egyértelműséggel hangzottak el a bírálók ditirambusai. Megállapították, hogy ez a mű a nagy magyar írók sorába helyezte *Eötvös*-t.

Lehet, hogy ha harminc évvel hamarabb írja meg és teszi közzé ezt a munkáját, akkor nem megy olyan szenzációszámba, mint most. Lehet, hogy a nagy föltűnéshez hozzájárult az, hogy itt valóságos csoda történt. Egy ember, akiről mindenki azt gondolhatta, hogy befejezte pályafutását, elérte a legmagasabb fokot, ami elérhető, azt a közbecsülést, amely zsenijének kijárt, most mintha pályát változtatott volna, s az új pályán való első lépésével rögtön elérte a tetőfokot.

Eötvös Károly-nak ezzel a munkájával szemben még a sablonos kritika is elhallgatott. A munka nem volt besorozható semmiféle rendszerbe, nem volt az sem regény, sem dráma, sem elbeszélés, sem rajz, nem volt sem bölcsélet, sem lélektan, nem volt történet és nem volt utleírás és mégis mindebből volt valami benne és mégis egységesnek hatott a munka és ezért még a sab-

lonos kritika képviselői, a tanárok, sőt azok első sorban kívánták, hogy minél gyorsabban felvétessenek a munkának legszebb részletei az iskolai olvasókönyvekbe. Azt mondták, hogy ez a mű az írásművészetnek olyan magaslatán áll, hogy azt már tulszárnyalni nem lehet.

Amilyen megtisztelő volt mindez a dicséret *Eötvös Károly*-ra, ép annyira — mondhatni — jóformán káros volt későbbi munkáinak értékelésére nézve. Előre elfogulttá tette a közönséget későbbi munkáival szemben. Hogyha ma végignézzük az ő egész írói működését, szinte igazoltnak látjuk akkori ditirambikus magasztalását a „*Balatoni utazás*“-nak, de azt is, hogy még sok értékes munkája van *Eötvös Károly*-nak ezenkívül is.

Nem minden munkája egyforma értékű, de mindegyik munkája visszatükrözi az ő fényes írói kvalitásait.

*

Mi az, amivel *Eötvös Károly* egyszerre meghódította a közönséget, milyen tulajdonságainak köszönheti a sikereit? Egyik kritikusa, *Hevesi Sándor* így jelölte meg ennek okát: „A sok fölösleges író nyomában végre megjelent az az egy, akire igazán szükségünk volt, hogy eszünkbe jusson újra az, amit annyian próbáltak velünk elfelejtetni, hogy magyarok vagyunk.“

Ugy látszik, mintha a dekadencia felé hajló korban szükség lett volna valakire, aki erre emlékeztesse a nemzetet és erre senki sem volt alkalmasabb *Eötvös Károly*-nál. Az ő törhetetlen fajszeretete, hamisítatlan magyarsága, rajongása minden iránt, ami magyar, predesztinálták erre a szerepre.

Történeti rajzai tükrei a magyar nép lelkének, a magyar karakternek. Tökéletes lélektani ábrázolásai a magyar faj minden osztályának, a magyar nemzet minden rétegének. Művészileg tökéletes megérezékeltetése a magyar levegőnek, a magyar tájnak, a magyar flórának, a magyar állatvilágnak, a földnek és az embereknek. Témái kiterjeszkednek a magyarság összes életviszonyaira, azoknak minden apró részletére, minden jellemző vonására. És példátlan sikerének talán van még egy magyarázata, amellyel *Baráth Ferenc* magyarázta az ő nagy hatását. Ez a kitűnő esztétikus nagy tanulmányt

RÉVAI TESTVÉREK
IRODALMI INTÉZET
RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
ÁRONYKERESKEDÉSE

IRODALMI ÉRTESÍTŐ

CZERKILENCZSÁZ.
NOVEMBER 1-4. SZÁM
MEJELLEN MINDEN
HÓNAP 4-50 HATJÁR

E

ÖTVÖS KÁROLY

munkáinak közreadásáról.

Á MAGYAR IRODALOM EGY NAGY ESEMÉNYÉT JELENTJÜK: ÖTVÖS KÁROLY
RÉGIBB ÉS ÚJABB, SZÉPIRODALMI ÉS KORJELZŐ MUNKÁINAK MEJELLENÉSÉT.

Irodalmunkra nézve rendkívüli szerencsének tartjuk, hogy ez az író, akinek a nagysága, kiváló-
sága és különössége benne élt a köztudatban; bár nem voltak könyvei és értékét a jelen
meg nem foghatta, hogy élvezvén, megőrizhesse a jövőendő számára, — a megközelithe-
tellen magyar lángelme, aki laza és muló újsághasábok közé torlaszolta el magát, — ime
előtérbe lép, megmutatja egész hatalmas alakját, összeszedi és a köznek általadja minden kincsét.
És a magyar olvasó, bár sejtette e roppant gazdagságot, képzelte a valóságot nem közelíthette
meg mégsem: összeszedve, egybefűzve, kialakítva, kiegészítve az Ötvös Károly írói munkássága
gazdagságra, változatosságra különb, mint amilyennek leghevesebb rajongói hitték. Benne,
a régi íróban új klasszikusra lélt az irodalom, még pedig olyanra, akire áhítva áhítózt,
akiben a magyar ész és szív, tehát maga a ma-
gyar szellem megvan a legteljesebb gazdagságban.

B hogy az Ötvös Károly munkái, a
már meglévők és a még most készülők, a mi kezeink utján jutnak el az olvasóhoz, még pedig
abban az előkelő és izléses formában, amelyet e művek megérdemelnek, de megérdemel
a közönség is, amely mindig megismerte a maga emberét és erre Ötvös Károlyban rögtön
rátalál és nyomban megállapítja: ez a miénk, a mi lelkünkől fakadt, multunk, szokásaink
és virtusaink ismerője, minden történetünk tudója, nála van letéve a mi filozófiánk, lelkünk
a lelkében tükröződik, álmodja álmainkat, érzi évrérésünk, a belülről látó, a veséinkbe néző.

Mégis az olvasó, újmódi virtuoz csodákat ne várjon e munkáktól. Ötvös Károly minden
kötete maga a természetes közvetlenség. És békéljen meg az is, aki gyanakodva kérde,
hogy mi dolog ez, hogyan lehetett e remekművek összegyűjtésével máig várni? Ugy lehetett,
hogy ebben a tényben, e késlekedésben is benne foglaltatik az Ötvös Károly igaz magyar
karaktere: ő alkot, de nem gyűjt, ha csak nem nagyon bizgatják rá. Aztán meg volt idő, hogy
az élet és a politika durva szükségai elfoglalták, leszerelték, nem engedték meg, hogy leg-
igazabb énjének, legtüzeesebb ambíciójának, az irodalomnak éljen. Magyarországon annyi volt
az úgy, a baj, és valamennyi oly előszeretettel kereste az ő erős kezét, — hogy nem maradt
ideje a maga gyönyörűségére, mindig másnak kellett élnie. Miglen csendesebb idők és sze-
rencsés vetellenek belevitték a legerősebb és leglázásabb poétai munkába, amelynek közepette-
támadt az az alkalom, amelyet megismert ez a levél, melyet Ötvös Károly a Révai Testvérek
Irodalmi Intézet Részvénytársaság igazgatójához, Révai Mórhoz intézett. A levél így hangzik:

Ötvös Károly műveinek prospektusa.

irt Eötvös-ről, mint íróról és abban Eötvös *nagy egészséges voltában* találja jelentőségének magyarázatát. Hivatkozik a nagy angol íróra, *Carlyle*-ra, aki

„nem győzi eléggé hangoztatni, hogy „áldott az egészséges természet“ és azt mondja, hogy „valóban a legnagyobb áldás, ami az embernek a földön juthat, az egészség.“ A testé is, de még inkább a léleké. Az az összhangzatos erő és nyugalom, amely minden helyzetben, minden viszonyok közt világosan látja, hogy mit kell cselekednie s azt megteszi minden habozás nélkül; s mindent, amit tesz, cselekszi legjobb tehetsége szerint. Tisztán lát; nem ingadozik, nem kételkedik; s ha szól, szól szíve szerint, bátran, szabadon. Eötvös e részben egyike legegészségesebb íróinknak; nagy, erős szívvel és hatalmas értelemmel, amelynek sokféle csapongó ereje, ötletei szinte zavarba hozzák az olvasót. *Őszinte*, igaz ember; nem árul zsákban macskát; néha szinte a túlzásig, a tetszelgésig őszinte; de ez is jobb, mint az ellenkezője. És *egész ember*, ami nagy szó; a fél, a negyed és nyolcadrész emberek mai korában megbecsülhetetlen kincs. Felemelni bennünket nem igen törekszik, csak kivételesen; rendesen inkább levon maga mellé, a gyakorlati élet színvonalára és ott jókedvűen élcel, magyaráz, oktat, humorizál, mint egy sokat tapasztalt, sokat tudó vezető, akinek társaságában jól érezzük magunkat. De van két húrja, amelyen nagy hatással tud játszani. Az egyik a *hazaszeregetet*: ennek a földnek, ennek a fajnak s közös történetünknek erős, meleg szeretése; a másik a kálvinista *vallásos érzés*, mely a zsoltárok éneklésével ajkán, nyugodtan, rendületlenül néz szembe étellel és halállal. Mikor e két érzés valamelyike megkapja szívét, akkor a fenségesig emelkedik s minket is magával ragad. Könyvének leggyönyörűbb lapjai ez érzések termékei.“

Ugyancsak ő állapítja meg Eötvös-ről azt az ideális vonást, amely megnyilatkozik a „hősök“ tiszteletében. A nagyoknak, a derekoknak, a nálunknál jobbaknak tiszteletében. Ahogy *Deák*-ról, ahogy *Vörösmarty*-ról, ahogy *Jókai*-ról ír, az mutatja, hogy ezt az érzést, a nagyoknak tiszteletét milyen nagyra tartja. Ez szinte még gyermekkorában beleplántált érzéseinek legerősebbike.

A „hősök“ tisztelete is a magyarság kiválóságáról való felfogásával párosul benne. Mikor egy ízben *Blaháné*-ről nyi-

latkozik, azt írja róla: „Csak ő a valóság és az igazság, a magyarság és a szépség.“ És *Jókai*-ról megemlékezvén, betekintést enged ebbe az érzésébe:

„Határtalanul szerettem a nagy költőt gyerekkorom óta. Ha együtt voltunk: soha szemem róla le nem vettem, egyetlen szavát, egyetlen mozdulatát megfigyelni el nem mulasztottam. Se Deákot, se Kossuthot soha nagyobb figyelemmel nem kísértem, mint őt. Abból a nemzedékből, melyet néhány szereplőjében én is ismertem, e három férfiú emelkedett ki a csillagok magasságáig. Tudom, hogy sokan nem így vélekednek. De akik nem így vélekednek: azok magyar érzését nem is *becsülöm ám valami magas értékiének.*“

A magyarság!

Ebben nyilatkozik meg *Eötvös*-nek legerősebb jellemvonása. Minden ízében, eszejárásában, egész életfelfogásában egészen és erősen magyar. Nemzedékének legerősebb magyarja: gondolkodása, tudása, műveltsége, észjárása, humora és stílusa mind a legtisztább magyarság.

Különösen stílusa, prózája, ragyogó nyelvművészete.

Ez hódította meg részére első percben a mesterségbeli embereket. Lefegyverezte legelső sorban a skolasztikus kritikusokat. Ennek köszönhetette, hogy vele szemben a legkisebb féltékenység, a legcsekélyebb irigység sem nyilatkozott meg azok részéről, akik egy újabb írónak ily diadalmas bevonulását az irodalomba más viszonyok között talán nem nézték volna oly jó szemmel. Mindenki elismerte és ebben nem volt eltérés, hogy magyarul szebben, zamatosabban, zengzetesebben, tisztábban írni nem lehet, mint *Eötvös Károly* írt. Hogy a törzsökös magyar észjárást, a logikus, tiszta magyar gondolkodást, az érthető, világos, magyar beszédet semmiféle írásfajta nem fejezi ki oly művészi tökéletességgel, mint az *Eötvös Károly* prózája:

A nyelvtudományi folyóiratok vetélkedtek *Eötvös* stílusának és nyelvezetének méltatásában s legkényesebb és legkövetelőbb akkori írónk, *Tóth Béla* az *Eötvös* prózáját monddta a legjobbnak, amink van.

Tóth Béla-nak különben az *Eötvös* sikere nagy elégtétel is volt, mert mielőtt még *Eötvös*nek egy munkája megjelent

volna, 1899-ben egy tanulmányt írt „*Vers és próza*“ cím alatt a „*Pesti Hírlap*“-ban. Ebben a tanulmányában fájdalmasan állapítja meg, hogy a mi jelenünket a hanyatlás korszakának fogják nevezni a jövőben és felkiált:

„Egy emberünk van, aki a magyar prózaírás művészetének megalkotója lehet vala, ha fényes tehetségét nem pazarolja annyi felé, szinte azt kell mondanom: iránytalanul. Ha az az ember, akiről beszélek, *Eötvös Károly*, dicső tehetségének egy részét olyan tanulmányokra fordítja, amilyenekre fordította *Arany János* a magáét, azt mondom: ő alkotja vala meg a jelen század magyar prózáját, amely kihat a jövőendőben is, mert az az örökkévaló néplélekből való művészet. Írása még így is tanulmánya, sőt példája lesz az utánunk következőknek, mert kétségenkívül a legjobb, ami ettől a kortól tellett.“

Írta ezeket *Tóth Béla* jóval a „*Balatoni utazás*“ megjelenése előtt és mikor azután rendre jöttek az *Eötvös Károly* könyvei, akkor azt írta egy alkalommal, amidőn a magyar nyelv új tudományos szótáráról volt szó, hogy *Eötvös Károly*-nak minden írása forrás nekünk:

„ezek egy nagy magyar, túl a dunai, kálvinista, rusztikus művész alkotásai; határkövek a magyar prozológia történetében, egyszóval adatok. És nem jó munkása a nyelvnek az, aki azt mondja, hogy ez az anyag mellőzhető, akkora benne a törvényszerűség és az ihlettel teljes művészet.“

Ehhez fogható elégtétele *Tóth Bélá*-nak talán nem volt életében.

*

Ezek voltak *Eötvös Károly* hirtelen támadt írói népszerűségének objektív indokai, de voltak annak szubjektív indokai is.

Egy író, hogy a közönség észrevegye, méltányolja, kegyeibe fogadja, adminisztrálni kell. *Eötvös Károly*-nál, mikor íróvá lett, ez már teljesen felesleges volt, mert *Eötvös* már akkor az ország egyik legnépszerűbb embere volt. Tudták róla, hogy talán a legnagyobb szónok, mindenesetre a leghíresebb ügyvéd, ragyogó tollu publicista, egyik leghatalmasabb eszű embere ennek az országnak, egyik legnagyobb stílusú férfia ennek a kornak.

Voltak barátai, voltak ellenségei, része volt a legnagyobb népszerűségben, a legmélyebb gyűlöletben, hőse és központja volt egy világraszóló nagy ügynek, szóval igaz nagy alakja volt már akkor ennek az országnak. Kevés embernek volt annyi bámulója és tisztelője, kevésnek volt annyi ellensége, mint *Eötvös Károly*-nak. Mozgalmas politikai pályája során mindig az előtérben állott. Néha mellette volt az egész ország minden rokonszenve, azután ellene fordult egy időre az egész közvélemény.

Nevét ismerte minden ember Magyarországon, de legfőképpen az egész magyar intelligencia. És ezért soha sem volt kiadónak könnyebb dolga írójával, mint nekünk *Eötvös Károly*-lyal. Jóformán nem is kellett propagálni, nem kellett lanszizrozni, önmagától következett be a *mise en scène*. Evvel a kiadónak alig volt dolga, de annál több dolga volt azután egyébbel, azzal, hogy a közzétett program pontos megtartását biztosítsa. Ez kiadói becsület dolga volt.

Eötvös Károly hivatásában, foglalkozásában, munka-beosztásában is közismerten tipikus magyar szokásokat elevenített meg. Ha kellett, sokat dolgozott, sokat birt el, igen nagy munkateljesítményekre volt képes. De rendesen lusta volt, csevegéssel, adomázással, kedves társalgással töltötte idejét.

Ilyen természetű ember ígéretében bizni, és ebben bizva ily nagy programmal a közönség elé lépni — veszedelmes. Hiszen igaz, hogy az első kötetek nagy sikere után csodálatos szorgalommal vetette rá magát az írásra, elhanyagolta irodáját, el a politikát, el a saját gazdasági ügyeit, teljesen az irodalomnak élt, de amennyire a hangulatok embere volt, attól kellett tartani, hogy ez a nagy szorgalom nem tart örökké.

Az a nagy felbuzdulás, amely *Eötvös*-t ebben az időben írásra sarkalta, egyben ráutalt arra az eszközre, amellyel őt állandóan munkára lehet serkenteni. Sem anyagi, sem egyéb szempontok arra nem voltak alkalmasak, csak egyetlen egyben lehetett bizni: nagy hiúságában. Mert *Eötvös Károly* még hiúbb volt, mint aminők a nagy írók rendesen lenni szoktak. Csodálatos az, hogy mennyi dicséretet birt el. Szinte szüksége volt rá, hogy dicsérjék, hogy beszéljenek róla, hogy

elismerjék. Ez volt az ő élető eleme, az ő buzditőja, az ő ösztönzője. Tudta, hogy milyen nagy író ő, mégis újra halani akarta azoktól, akikkel érintkezett, olvasni akarta azokból az írásokból, amelyek róla szóltak.

És ez jó volt így, mert ennek köszönhetjük, hogy nemcsak az első programot tarthattuk meg, hanem a másodikat is, nemcsak 12 kötetet adhattunk ki, hanem még másik 12-öt is.

Ha a „vajda“, ahogy őt szűkebb baráti körben neveztük, ellankadt, gondoskodni kellett valami cikkről, vagy ünnepelésről, mely őt új munkára serkenti. Milyen jó volt, hogy akkor erre a célra rendelkezésre állott az „Egyetértés.“

Eötvös Károly-nak nem tűnt föl, hogy egyszer csak minden külső ok nélkül egy-egy ismertető tanulmány jelenik meg róla. Ő nem csodálkozott ezen, természetesnek találta. Szűkebb köre tudta, hogy ennek mi a célja.

Egyéb ünneplések is hozzájárultak ahhoz, hogy megmozgassák a vajdát, hogy kezébe adják a tollat. Hol egy-egy társaskör rendezett ünnepélyt, hol maga a szerkesztőség, hol a Petőfi-Társaság. Ilyenkor rendszeren Eötvös Károly volt az ünneplés központja, a tósztok célpontja, a díttirambok tárgya. Egy-egy ily ünneplés felvillanyozta és megint biztosan lehetett egy-két kötet elkészülésére számítani, persze csak folytatásokban, mert Eötvös Károly minden művét tárca-folytatásokban írta meg. Ha nem így jelentek volna meg írásai, bizonyára sohasem íródna meg. Mert szüksége volt neki arra is, hogy az ő meghitt köre, Abbázia-beli társasága esténként szóvá tegye a reggeli lapokban megjelent folytatást, hol az volt az aznapi beszélgetés tárgya. Ilyenkor azután tovább szötte a témát, mesélt és mesélt róla annyit, hogy akár tíz tárca is tellett volna belőle és akkor azután a legközelebbi napokban biztosítva voltak a folytatások.

Mikor első szerződésünk létrejött vele, kiadói szempontokból azt kötöttük ki, hogy a tisztaeszlári perről szóló munkáját nem folytatásokban írja meg, illetve nem teszi közzé a lapban. Ennek könyvalakban kellett volna csak megjelennie és több nyelven egyszerre, ami csak így volt biztosítható. A lapközlésről való lemondásért a rendesnél sokkal nagyobb

honorárium illette volna meg Eötvöst és azonfelül az idegen nyelvű kiadások tiszteletdíja is.

Ezt a pontját szerződésünknek nem birtuk végrehajtani. *Eötvös* sehogy sem fogott hozzá a munkához, minden biztatás hiábavaló volt, mindig ígért és sohasem teljesítette ígérteét. A végén azután magunk voltunk kénytelenek őt felkérni a szerződés idevágó pontjának megváltoztatására, magunk kértük arra, hogy írja meg csak folytatásokban és tegye közzé az „Egyetértés“-ben a munkát. Akkor azután hozzá is fogott és csodálatra méltó szorgalommal, gyors egymásutánban írta meg 60 íves művét.

Íróknál egyébként gyakori dolog az, hogy csak bizonyos külső kényszer alatt szánják rá magukat arra, hogy egy munkához hozzáfogjanak és azt rendszeresen folytassák. A kiadóval szemben vállalt obligót sokan nem tekintik olyannak — de a közönséggel szemben vállalt kötelezettség erkölcsi kényszere alól kevesen tudják magukat kivonni. A legnagyobb ur a „*Folytatása következik*.“ Ez az a valóságos kategorikus imperativus, amely nélkül sok munka megiratlan maradt volna.

Ez különben egyebütt sincs máskép. A „*Temps*“ hírneves szerkesztője, *Adrien Hebrard* rábirta volt *Anatole France*-t, hogy bizonyos meghatározott napokon ismertesse a francia irodalmi eseményeket a „*Temps*“ megfelelő rovatában. Mikor azután *France* a „*Temps*“-ben közölt tanulmányainak javát kötetben kiadta — e felette értékes essay-gyűjteményt *Hebrard*-nak ajánlotta és a kötet elé irt klasszikus szépségű előszóban ezt a következőkkel indokolja:

„Engedje meg, hogy ezt a könyvet Önnek ajánljam; tartozom vele Önnek, mert Ön nélkül ez a könyv nem lenne. Azt hiszem, Önnek valami talizmánja van. Ön azt teszi, amit akar. Belőlem rendszeres és periodikus író-t csinált. Ön győzedelmeskedett az én tunyaságom felett . . . Hogy engem termékennyé tett, biztosítom róla, ez valóban csodálatos. Még az én kitűnő *Calmann-Lévy* barátomnak sem sikerült hat év alatt velem egyetlenegy könyvet megírtni . . .“

*

Érdekesen jellemzi *Eötvös Károly* hiúságában gyökerező ambícióját *Herman Ottó* egy adaléka. Valamikor a hetvenes

évek végen a „*Vasárnapi Ujság*“ szerkesztőségében és a Holzwarth nagy asztala körül nagy és heves szóharcok folytak *Eötvös Károly* és *Herman Ottó* között. Valamelyik ilyen összecsapásnál *Eötvös* minden argumentumából kifogyván, végre nagy haragjában odaszól *Herman Ottó*-nak, hogy tudja meg, hogy nevénél és hajánál fogva sohasem lesz döntő szava a nemzet közügyében. *Herman Ottó* azt felelte: „Én megengedem ugyan, hogy hajamnál és nevemnél fogva nem lesz döntő szavam a nemzet közügyében; de ha ma meghalok, életemnek már nyoma marad a magyar tudományban. Neked pedig semmi nyomod nem marad, mert nem irtál könyvet.“

„Majd megmutatom én neked az én nyomomat,“ — ez volt akkor *Eötvös* utolsó szava ebben a vitában.

Sok év múlva azután egy szép napon beállított *Eötvös Károly* *Herman Ottó*hoz. A legénye letett az asztalra 20 ékes kötésű könyvet, a vajda pedig így szólt:

„No, Ottó, itt hozom a nyomokat. Ebben a 20 könyvben sok olyan rész van, amit hiába keresnél a világirodalomban; azután mindvégig magyar írás . . . Nem az a nyavalyás fajta, mint az Akadémiáé, amelynek nyelve a magyarrhoz hasonló ugyan, de nem az; ördög tudja, mi fajta!“

Ilyen volt az *Eötvös Károly* írói hiusága. A *Herman Ottó* bántalmát nem bírta elviselni, egy negyed század múlva beállított hozzá és prezentálta neki az egész könyvtárt, amelyet megírt, hogy nyoma maradjon a magyar irodalomban.

Amióta megkapta az írás láza, mindig azzal foglalkozott, hogy azt a rengeteg sok témát, ami agyában volt, megírhasa könyvben. Mindig új és új terveket szőtt. Új és új kötet-összeállításokat közölt velem, egész nyalábszámra vannak előttem ezek a kézirat-összeállítások, amelyeken a meglevőkön kívül *mindig új kötetek* címei szerepelnek. Egy részét ezeknek a terveinek meg is vallósította. A megjelent 24 köteten kívül még néhány kötetre való kézirattal rendelkezünk, amelyet kedvező időpontban közzé is fogunk tenni. Akkor lesz csak teljes az *Eötvös Károly* oeuvreje.

EÖTVÖS KÁROLY.

Glatz Oszkár rajza.

Felette érdekes lehet a közönségre nézve, hogy az az író, aki oly abszolút sikert aratott mindjárt első munkájával és a legnehezebben meghódítható részét a közönségnek, saját író társait, oly tökéletesen a maga részére hódította, minő könyvkereskedői sikert ért el könyveivel. A kérdésre könnyű kielégítő választ adni. Eötvös Károly könyvárusi sikere is, a mi viszonyainkat tekintetbe véve, mondhatni, fenomenális volt.

Munkáinak első sorozatában megjelent kötetei átlag 18—20,000 példányban keltek el. A későbbiek kisebb példány-

Edes barátom!
 Beküldtem hozzád a XXVII-ik kötet
 kéziratát a családiamatáimnak és néma c-
 gyenlítésre. A XXV-ik és XXVI-ik kö-
 tet a jövő hó 15-ig elvételben levend-
 ben lesz. Ezen és egyéb elcsémátáimnak
 az előlegűl nyra leírás Károlyos kora.
 az előlegűl. Szívesen írok a kötetek-
 ségélre mindenek előtt. Jó hívet
 24/III 910 Eötvös Károly

Eötvös Károly kézírása.

számban. Eötvös Károly közönsége nagyobb volt más magyar író közönségénél, annál a rendes közönségnél, amely minden jó magyar könyvet megvesz. Az Eötvös esetében szaporodott ez a közönség azokkal, akik őt speciálisan magyarságáért karolták fel, továbbá a reformátusokkal, akik büszkék voltak rá és a zsidókkal, akik hálájukat akarták vele szemben kifejezésre juttatni.

Bár Eötvös Károly nem azért indult el írónak, hogy ebből pénzkereseti forrást teremtsen magának, viszonyai mégis ugy alakultak, hogy élete utolsó éveiben könyveinek jövedelméből élt.

Igazi magyarnak bizonyul Eötvös Károly abban is, hogy

rosszul gazdálkodott. Valósággal eltűnt lába alól a föld, a birtok és a ház is. Ügyvédi irodáját elhanyagolta, nagy ügyei megszűntek, jövedelmei elmaradtak, ellenben költségei megmaradtak. Egyszer csak azon vette magát észre, hogy rá van utalva irói jövedelmeire.

Ugy tudom, tisztességes jövedelme volt azoknál a lapoknál is, amelyeknek dolgozott. Könyveinél a legmagasabb tiszteletdíj volt megállapítva, amelyet magyar író addig élvezett. A kötetenkénti fix 3000 koronás honoráriumon felül minden egyes eladott kötet után egy royalty járt neki, amely évenként 6—8—10,000 koronát tett ki.

Egy-két évvel halála előtt azzal a sürgős kéréssel fordult hozzám, hogy a megjelent 24 kötet után őt megillető járulékot váltsuk meg 32.000 koronával és mi akkor nyomatékos kívánságának, viszonyaira való tekintettel, kénytelenek voltunk engedni, bár ilyen egyszeri megváltásnak soha sem voltunk barátai, mert ez mindig ellenkezik az író érdekeivel.

Amilyen gyorsan felkapta *Eötvös Károly*-t a magyar közönség, épp olyan hirtelen meg is szűnt az iránta való érdeklődés. Az utolsó esztendőkből munkái kimentek a divatból, nem voltak többé kelendők, még akkor sem, amikor a háború során a közönség eddig nem tapasztalt mértékben kezdte a könyveket vásárolni. *Eötvös Károly*-t el mellőzte ez az áramlat, ő nem illett bele abba a szellembe, amely a vásárló közönséget irányította. *Eötvös Károly* nem annak a kornak az írója, amelynek eredménye a mai szétzülllesztett, elemeire felbomlott, létében megtámadott, szinte halálra ítélt Magyarország.

De meg vagyok győződve róla teljes bizonyossággal, hogy *Eötvös Károly*-nak megjön még a maga ideje, amikor a magyarságnak is megjön a maga ideje. Talán egészen közel van az az idő, talán már itt is van.

Egy névtelen bírálója írja *Eötvös Károly*-ról, hogy: „Mulattat, gyönyörködtet, olykor oktat is és amellet minden sorából a „Hazádnak rendületlenül“ alaphangjai csendülnek felénk.”

Eötvös Károly-ra még nagy szüksége lesz a magyar nemzetnek, el fog jönni az ő kora, munkái népszerűbbek lesznek, mint voltak valaha.

XXVI.

RÁKOSI VIKTOR.

Nem tudom, hogy van egyebütt, minálunk az volt a szokás, hogy ha valaki beteg volt, mindenekelőtt arról történjék gondoskodás, hogy ne engedje át magát a szomorkodásnak. Ha már fizikailag beteg az ember, legalább lelkileg ne hagyja el magát.

Mikor én fiatal koromban egyszer huzamosabb ideig fekvő beteg voltam szüleim házánál, édesapám, az a komoly ember, aki olyan nagyon ügyelt gyermekei olvasmányának megválasztására, legnagyobb meglepetésemre *Kock Pál* néhány regényét hozta oda ágyamhoz, azt mondván, olvasam ezek közül valamelyiket — ez jókedvre fog hangolni.

Nem győztem csodálkozni ezen a nagy tolerancián, de éltem a szabadsággal. Még ma is emlékszem rá, hogy a „*La pucelle de Belleville*“ című Kock-regény olvasása közben sokszor hangosan felkacagtam, pedig ez nehezemre esett, mert fájdalommal járt.

Évek multán megint valami betegség miatt a szobához voltam szögezve és akkor a kezembe akadt *Rákosi Viktor*-nak „*Rejtett fészkek*“ című kötete. Hogy melyik humoreszkje volt, arra már nem emlékszem, de azt tudom, hogy a szó szoros értelmében meghempergetett a diványon és oly kedvre hangolt, hogy egészen megelégedkeztem bajomról.

Azóta kezdtem figyelni *Rákosi Viktor* írói munkásságát és megcsodálni azt a rendszeres nagy termékenységet, amellyel minden héten ugyanazon a helyen megjelent olvasói előtt, ugyanazzal a frissességgel és jókedvvel.

Évek multán azután, mikor láttam, hogy a közönség szívesen veszi kedvelt íróinak összkiadásait és körülnéztem, hogy az eddigiek után mely magyar írónak a munkái alkalmasak összkiadásba való gyűjtésre és a közönség körében való sikeres terjesztésre, az elsők között *Rákosi Viktor*-ra gondoltam. Fel is kerestem azonnal és megtettem javaslataimat, amelyek a szerzőt felette meglepték. Meglepték, ámbár *Rákosi Viktor* az önérzetes írók sorába tartozik, kik a maguk értéke felől tisztában vannak és aki bizonyára gondolt arra, hogy munkái nem fogják a lapok tárcahasábjain, vagy a szórványosan megjelent kötetekben pályájukat befejezni. De mintha korainak tartotta volna ezt, mintha későbbre várta volna csak. Fiatalnak, munkabírónak tudta és érezte magát és bizonyára azt gondolta, hogy java munkáit még csak ezután fogja megírni.

Ennek a gondolatnak megfelelően jött létre azután közöttünk a megállapodás is a gyűjteményes kiadásra nézve. Rendelkezés történt abban nemcsak a meglevő, hanem a később megjelenő munkákról is. Egyébként azoknak az érzelmeknek, amelyeket az összkiadás lehetősége és valósága keltett benne, kifejezést is adott a maga impulzív modorában egy gyönyörű levélben, melyet akkoriban hozzám intézett.

A levél így szól:

„Kedves Barátom!

Mikor legelőször felszólítottál, hogy álljunk össze és valamennyi munkámat rendezzük egyöntetű kiadásban sajtó alá, úgy éreztem magamat, mint egy birtokos, akinek a dominiumát tagosítani készülnek.

Mert hej, sokféle szétszórva fekszenek irodalmi működésem parcellái. Sok könyvekben hever, itt is, ott is, különböző kiadók-nál; de a legtöbb napi, legfeljebb heti életű ujságokban lappang, melyeket reggel kezébe vesz a nyájas olvasó, s este már vaját takar bele a gondos olvasóné.

S reggel akár a könnyezésig megkacagtattad, akár a megindulás hullámaival söpörted végig a szívét: este kised alkotásodra borul a halál árnyéka, s a legjobb esetben a befőttes üvegek barátságos sorfalanak szolgál sz fejkendőjéül.

Csak később jöttem rá arra a filozófiai álláspontra, hogy

hiszen az ujság olyan, mint a nap: este nem hal meg, csak lenyugszik, hogy másnap friss ragyogással keljen fel. S eljön majd az a nap is, melyen az évek hosszú során át az egyes ujság-számokkal lenyugodott és elfelejtett kis munkák is fel fognak kelni, hogy új életet kezdjenek.

És eljött.

Látom kikelni zörgő papiros-sírkülből tizennyolc évi munkásságom termékeit, kezdve a *Sturm und Drang* korszakától végig a férfikornak ugynevezett legszebb évein egész a mai napig, amikor már ezüstszalak csillámlanak meg a hajamban, s amikor már, ha elgondolodom, úgy találom, hogy jóformán több barátom van kint a temetőben, mint idebent a városban.

Igaz, hogy jogom is van az öregséghez, mert régen kezdtem, tejfeles száju diák voltam, mikor már különböző szerkesztőségek füstös szobáiban firkálgattam és temérdek éjszakán át virrasztottam, hallgatva a gépek dübörgését.

Nem aludtam, de álmodtam. Az író különben is olyan isten teremtese, aki keveset alszik, de sokat álmodik.

Nem panaszkodom: sok álmom beteljesedett, egyik legnagyobb munkáim összkiadása, most vallósul meg.

Ez a tizenkét kötet az én szobortalapzatom: ezen lesz szerencsém életnagyságban a tisztelt közönség elé léphetni.

És remélem, ki fog derülni, hogy nincs igaza Gyulai Pálnak, aki azt állítja, hogy az ujságírás tönkreteszi a tehetségeket.

Amire Gyulai Pál biztosan ezt fogja felelni: Ohó, nem fog kiderülni semmi, hisz Uraságod nem tehetség!

Ebbe is belenyugszom. Álláspontom ez: *Üss, de olvass el!*

De mégis, záradékul ennyit: Akinék valaha mosolyt csaltam az arcára, akinek a bosszuság egy ráncát levasaltam homlokáról, vagy a meghatottságnak egy könnyecseppjét varázsoltam szempillájára: fogadja szívesen könyveimet.

Ezt akartam neked megírni, igaz híved

Rákosi Viktor."

Csakhogy a gyűjteményes kiadást nagy nehézségek leküzdése előzte meg, hiszen ami könyve eddig megjelent, az mind különböző kiadóknak a kezén volt. Volt néhány kötete az *Athenaeum* kiadásában, néhány a *Singer és Wolfner*-cégnél, egyiket *Ráth Mór* adta ki. Mindezeket meg kellett váltani, fel kellett

szabadítani. Ez az illető kiadók előzékeny szivességéből sikerült is.

Ebben a tekintetben, ezt ezuttal szívesen állapítom meg, a magyar kiadók nem okoztak egymásnak nehézségeket. Készséggel előmozdította egyik a másiknak ilyenmü vállalkozását, természetesen saját érdekeinek józan mérlegelésével és biztosításával. Ily értelemben kötött szerződéseink rendelkeztek „*A Polgárháború*“, „*Téli regé*“, „*Barnabás rabsága*“, „*Zuboly, Gyalu és Társa*“, „*Rejtett fészkek*“, „*Verőfény*“, „*Humoreszkek*“, „*Ujabb humoreszkek*“, „*A bujtogatók*“ és a „*Korhadtt fakesztek*“ címü munkákról.

Azért említem meg ezeket névszerint, mert ezek a címek jórészt végleg eltűntek az összkiadásban, amely új alapon, új szempontok szerint volt szerkesztve. Biztosítva lett volna mindaz, amit *Rákosi Viktor* megírt, azaz, hogy nem is ő, hanem *Sipulusz*.

Eddigi munkáinak javarésze tudniillik *Sipulusz* írói név alatt jelent meg. Ezt az álnevet választotta magának, e név alatt írta a „*Budapesti Hírlap*“-ban az ő vasárnapi tárcáit, ez alatt a név alatt vált ismeretessé írói egyénisége és amikor kiadni készültünk összegyűjtött munkáit, akkor vettük észre, hogy voltaképen egy jóformán ismeretlen író munkáit akarjuk a közönségnek nyújtani, mert amennyire jól ismerte a magyar közönség egy része *Sipulusz*-t, épp annyira nem ismerte *Rákosi Viktor*-t.

Ő nála az álnév nem azt jelentette, amit más írónál, aki gyakran változtatja is álnévét; ezt ugyan ő is tette, mert hiszen írt ő *Vasárlarc* és *Puszpáng* név alatt is; de ő nála a *Sipulusz* álnév irányt, műfajt jelentett és a *Rákosi Viktor* név alatt írt munkák megint más irányt, más műfajt, más tartalmat, más világot.

A közönség *Sipulusz*-t ismerte. Nem is tartotta lehetségesnek, hogy a tréfás, mindig jókedvű, mindig derült hangulatu, mindig nevetető *Sipulusz* képes legyen azoknak a komoly hangulatu könyveknek megírására, amelyek eddig *Rákosi Viktor* neve alatt megjelentek.

Azáltal, hogy ezt a két nevet vezette be az irodalomba, ő maga nehezítette meg a maga dolgát. Neki kétszer kellett kiküzdenie a közönség elismerését. *Sipulusz*-nak ez könnyen sikerült, annál nehezebben *Rákosi Viktor*-nak, mert *Rákosi*

Viktor-nak meg kellett küzdenie Sipulusz népszerűségével és a közönségnek azzal a hitetlenségével, hogy a két név alatt ugyanazon ember rejtőzik. Minél jobban ismerték és szerették az ő humorisztikus rajzait és elbeszéléseit, azt a külön világot, amelyben az ő pompás alakjai, az ő eleven típusai mozognak, az ő különleges humorát, amely eltér a nagy magyar humoristákétól, eltér a Jókai-, a Mikszáth-, az Eötvös Károly-étól, azt a speciális Sipulusz-féle komikumot, amelyre akkor is rá lehetett ismerni, ha nem írta alá a nevét, — annál nehezebben hitték el azt, hogy ő lehet egyszersmind szerzője a *Rákosi Viktor* neve alatt megjelent munkáknak.

A közönségnek, mint mindenben, ebben is helyes érzelme nyilatkozott, mert tényleg két író jelentkezik benne. Egy egészen eredeti genrei humorista, akinek nincsenek elődjai sem a magunk irodalmában, sem a külföldön, és egy értékes regény- és elbeszélés-író, kinek néhány munkája a magyar irodalom legjobb értékei közé tartozik.

Sipulusz-nak nagy sikerei voltak. Munkáival nagy közönséget teremtett magának. Akik mindenkit össze akarnak hasonlítani valakivel, *Mark Twain*-hoz hasonlították. Helytelenül, mert teljesen különböznek egymástól, egyik egészen amerikai író, a másik egészen magyar író. Az amerikaiak is tiltakoznának az összehasonlítás ellen, mi is tiltakozunk ellene.

De éppen, mert oly nagy sikerei voltak Sipulusz-nak, hosszú ideig csak ő szerepelt az irodalomban. Csak később kapott kedvet megszólalni komoly írói mivoltában. A Sipulusz sikere hátráltatta a *Rákosi* működését. A két író egy személyben nehéz probléma volt. Ha eleinte azonban nehéz küzdelmekkel járt is, a *Rákosi Viktor* erős egyénisége mégis diadalmaszkodott és ma a közönség egyformán becsüli és értékeli a humoreszkek íróját és az „*Elnémult harangok*” íróját. Ma az egyik épp olyan népszerű, mint a másik. Sőt talán azt lehetne mondani, hogy *Rákosi Viktor* elhomályosította kissé Sipulusz népszerűségét. Mert az „*Elnémult harangok*”-at és a „*Korhadttal fakesztek*”-et ma már egyértelműleg fő munkáinak tartja mindenki.

Amennyire témái és azok megírása tekintetében elűt mindenkitől, teljesen egyéni és eredeti, és amennyire pl. tökéletes ellentéte Eötvös Károly-nak tárgyai megválasztásában,

modorában, stílusában, nyelvében, mégis jellemzéseül jóformán ugyanazokat a fővonásokat lehet róla elmondani, mint amelyek *Eötvös Károly*-t jellemzik. Az ő világa is a körülöttünk élő emberek és a köznapi események világa. Az ő alaptónusa is a magyarság erős átérzése, az az erős hazafias érzés, amely hozzá köti az országhoz. Nagy világműveltsége mellett speciálisan magyar fajszeretete és a magyar hagyományok tisztelete. Ugyanaz a hőskultusz, mely *Eötvös Károly*-ban megvolt és amely *Rákosi Viktor*-t ihletett költőjévé avatta a magyar hősi korszaknak. A nagy termékenységből is hasonlítanak egymáshoz és az egészséges felfogásban, a magyar józanságban és gondolkozásban, a derült világnézetben, a világjókedvű megítélésében.

Ez oly erős tulajdonsága *Rákosi Viktor*-nak, hogy még hosszú évek óta tartó súlyos fizikai állapota sem képes megrontani. Nem képes erőt venni rajta és az olvasó, aki az ő szinte kicsapongó jókedvű és kacagtató írásait olvassa, még csak nem is sejti, hogy azok írója súlyos betegségben, betegágyban írta azokat.

Sokat lehetne mondani még erről a kettős íróról, de hiszen ennek a könyvnek nem az a célja, hogy értékelje azokat, akikről szó van benne, hanem hogy egyes adalékokat nyújtson azok későbbi értékeléséhez. Ezek közül természetesen itt elsősorban az a viszony jöhet szóba, amelyben a szerző a kiadóval szemben áll, mert ez intim voltánál és azoknál a különböző kapcsolatoknál fogva, melyeket ez a tény létrehoz, igen nagy mértékben alkalmas a szerző megítélésére.

*

Rákosi Viktor viszonyát kiadójához legplasztikusabban lehetne bemutatni levelezésünk útján. Mert sűrű levelezés folyt közöttünk, különösen az utóbbi években, amikor a szerző betegsége folytán ritkábban érintkeztünk személyesen. Maga *Rákosi Viktor* állapítja meg egyik kelet nélkül hozzám intézett levelében, mert érdekes szokása, hogy alig ír egy-egy levelére dátumot:

„A Révai—Rákosi féle levelezés oly méreteket kezd ölteni, hogy néhai Kazinczy Ferencét már is elhomályosítottuk, — remé-

Kis - Riska

Vagy - Riska } templin

Katona is lakar Ringlato-
ban. til föld, ismire hely,
töfönis, Kacsio' hely.

Kis - Riska nemer feli,
nagy mindent Ristky

Vagy - Riska nagy nappal
falu, 1 földeser noll, Ristky
sajon hollas, a kottas kassor
földes. Azal olvitol a va-
gyulak, latsukent a nagy-
lakis viddo' lott

Kis - Riska a Ristkyak lott-
nyire megnyit, de megfoltas
2 Ristky megadt H. Ristky. Töte
is Ristky. Töte elhizsodot
annem, Ristky'st a parabolat
latsukent megfoltas ~~latsukent~~ erlot,
földes. Noll elhiz. Ristky'st
templin noll kassor

A Kis - Riska Ristkyak kö-
völ egy til kassor, 4. is kassor

Kis - Riska egy kassor
kassor kassor, kassor

Vagy - Riska kassor kassor
kassor Ristky'st, a Ristky-
kas, nagy földes kassor
nappal noll

Erre föld lottis nagy

lem, hogy e leveleket külön ki fogod adni és kellő honoráriumban részesíteni.”

Érdemes is volna ezeket a leveleket, már t. i. a *Rákosi Viktor*-éit, vagy jobban mondva a *Sipulusz*-éit, külön kiadni, mert ő csakugyan mestere a levélnek. Ezek a levelek visszatükröztetik egész lényét, kedvességét és mindenekfelett fontos humorát.

Mégis későbbi időre kell hagyni ezek közzétételét, mert sok minden előfordul bennük, sok kényes ügy, más kiadók dolgai, vállalatai, konfliktusok más kiadókkal az ő munkái miatt és mindenféle oly téma, mely ma még eleven érdekeket sértethet, később talán csak irodalomtörténeti érdekességű lesz.

Néhány jellemző sort néhány levélből, amely talán ily szempontból nem eshetik kifogás alá, itt mégis közölni akarok.

Mikor a gyűjteményes kiadás elkészült, a nyomdának, a „*Budapesti Hírlap*“-nak egyik korrektora *Rákosi Viktor* közvetítésével levelet juttatott hozzám, amelyben írja, hogy ő végezte el az első korrekturát és a géprevíziót, még pedig a legnagyobb gonddal, sőt arra is ügyelt, nehogy valami kétszer legyen benne a gyűjteményben, és ez okból előzetesen is átnézte a kéziratokat. Mindezekre való tekintettel a teljes műből egy diszkiadási tiszteletpéldányt kér. Ezt a levelet *Sipulusz* a következő sorok kíséretében küldte be hozzám:

„Kedves Barátom!

Ez az ur kétszer pénzért elolvasta és harmadszor *ingyen* el akarja olvasni a műveimet. Mielőtt kitömnék, teljesítsd, kérélek, a kérését.”

Egy alkalommal 1908-ban a következőket írja nekem:

„Mielőtt elbujnál valami tengeri fürdőre és mielőtt elnyelelnél valami cápa által, még én is figyelmeztetlek, amit július 2-ára ígértél, t. i. 2000 K előlegre, amelyet ezen a szent napon kapandó leszek tőled.

Tudom, kedves Móric, hogy ez neked kellemetlen, mert becsületes ember lévén, kénytelen vagy az ígéretedet megtartani. A pénzre okvetlenül számítok, valamint októberben újabb 2000-re megállapodásunk szerint.”

Erre a levélre a következőkben válaszoltam:

„Vettem szíves leveledet és annak nem azért örvendtem, mert a 2000 K előleget szóba hoztad, hanem, mert levelednek humoros és jókedvű hangja azt sejteti velem, hogy egészen jól érzed magadat.

Mivel fényes emlékezőtehetséged a szóbanforgó előleg tekintetében kitűnően bevált, csodálom, hogy az ügyről nem teszel említést, mely közöttünk beszéd tárgya volt.

(Valami új irodalmi vállalat tervéről volt szó.)

Talán lennél szíves most velem közölni, hogy az ügyben mitevők legyünk.

Még t. i. annakidején otthagytam nálad egy tervezetet, hogy annak átnézése után engemet értesíteni és magadhoz hívni szíveskedjél, hogy a kívánt előlegnek is bizonyos alapot adjunk valamely formában.“

November 10-én újra szóba hozza az előleg második részletét, a következő kedves sorok kíséretében:

„Budapest, 1908 november 10.

Kedves Barátom!

Ne felejtsd el abbeli régi ígéretedet, hogy még ez ősz folyamán újabb kétezer korona előleget kapok a vállalttól azon kívül, amit már kaptam. Miután tudom, hogy te azon gentlemanek közé tartozol, akik azt tartják, hogy „ígérni nehéz, megtartani könnyű“ — bizton számítok a pénzre. De csakis számítok, anélkül, hogy egyelőre fölvenném. Téged azonban figyelmeztetlek rá, mert attól tartok, ha sokáig hallgatsz, mégis elfelejtkezel róla. A nagy munka különben nem halad, csak tervek vannak még, de kidolgozás nélkül.

Igaz barátsággal ölel

Rákosi Viktor.“

Rákosi Viktor munkáit sokszor fordították külföldi nyelvekre, különösen németre, anélkül, hogy arra a szerzőtől vagy a kiadótól engedélyt kértek volna. Több ízben megtörtént, hogy meg sem nevezték őt, mint szerzőt, hanem egyszerűen plagizálták. Ilyen esetre vonatkozik a következő levele:

„Mellékelve küldök egy füzetet, melyet valami ismeretlen barátomtól kaptam. Ez a „*Polgárháború*“ című regényemnek plagizálása. Ez a kalóz engem nem értesített, engedélyemet nem

kérte és pénzt nem adott. Amit nekem juttat, annyi, hogy a saját-kezüleg írott előszóban kegyeskedik megemlíteni Sipuluszt. A címet és a neveket megváltoztatja, itt-ott egy kicsit föleresz-tette a dolgot valami német general-safttal, de különben szórul-szóra az én regényem. S még ehhez az arcképét is odanyomatja a címlapra. Hasonlítsd össze, kérlek, az eredetivel. Mit lehetne tenni? Hisz ha ilyesmit tűrünk, a szemünket is kilópják. Szemtelenség azt hinni, hogy azzal a kis eldugott megemlékezéssel meg-elégedhetünk, mintha a legnagyobb szerencsének tarthatnók, hogy Kürschner ur vállalatában részt vehetünk. R... ur pedig, aki a rá nézve legkedvezőbb esetben is csak fordító, ott pöffesz-kedik a pofájával, a kezeirásával és az életrajzával. A napokban találkoztam a másik zsványnyal, s ettől hallottam, hogy R... jelenleg Darmstadtban lapszerkesztő, de nem tudom, hogy ez igaz-e.

Szíves barátsággal köszönt

Rákosi Viktor."

Válaszom a levélre így hangzott:

„Kedves Barátom!

Szíves leveledben közölt dolog engem is rendkívüli módon felháborított, azonban nézetem szerint a dologban anyagi érdekeid szempontjából valamit tenni alig lehet. Minthogy mi magyarok nem vagyunk benne a berni konvencióban, nálunk a szerzői jog fordítások tekintetében csak szerződések útján van biztosítva a külföldön, úgy, mint ahogy az irodalmi műveket hazai törvényünk megvédi. A mi törvényünk szerint öt év a védelmi idő. Minthogy a „*Polgárháború*“ már sokkal előbb jelent meg, ez a munka valósággal „vogelfrei“ a külföldi literatúrákban.

Amit az a R... nevezetű úr tett, az etikai szempontból mindenesetre igen elítélendő és ha meg akarod publicisztikailag támadni, igen helyesen teszed, — de per útján vele szemben vagy a kiadójával szemben fellépni helytelen volna. Ha kívánod, a kiadónak mi írhatunk egy levelet, amelyben az eljárásról véleményünket elmondjuk, tisztán abból a célból, hogy a jövőre nézve hasonló konterband ellen tiltakozzunk. Magától értetődőleg teljes készséggel állok rendelkezésedre minden tekintetben.

A 2000 koronát november 28-ra előjegyeztük.

Örülök, hogy legközelebb viszontlátlak és maradok szíves üdvözléttel, kész híved

Révai Mór."

Evvel a plágium-ügygyel valamelyest kapcsolatban áll egy másik érdekes fordítási ügy, mely bevilágít némileg a németországi kiadói viszonyokba és amelyből látjuk, hogy ott sem tejfel minden, sőt!! A *Rákosi Viktor* levelében említett ismeretlen barát hozzám fordult levélben azzal az ajánlattal, hogy miután ő évek óta foglalkozik magyar munkáknak németre való átdolgozásával és e téren „tollának művei“ a legnagyobb kedveltségnek örvendenek Németországban, sőt Amerikában is, miután leginkább a humoros és szatirikus fajt kultiválja, nagyon rokonszenves neki *Sipulusz* iránya és tőle több munkát már sikeresen át is dolgozott németre, *átdolgozott*, mert szoros betűszerinti fordításban *Sipulusz* a nagy német közönségnek sok tekintetben idegen és érthetetlen maradna.

Ennek előrebocsátása után azt az ajánlatot teszi, hogy adjunk ki ebben a német átdolgozásban 5—6 kötet *Sipulusz*-munkát, mert ezek a humoros művek Németországban óriási kelendőségnek örvendenek és részvénytársaságunk „terjedelmes“ üzletet szerezne.

Mi e levélre azt válaszoltuk, hogy a felvetett ideát magunk is igen életrevalónak találjuk, minthogy azonban mi német munkákat nem adhatunk ki, ajánlatosnak véljük, hogy egy német kiadót nyerjen meg, akivel azután a továbbiakra nézve érintkezésbe léphetünk.

Az ő kezdeményezése folytán azután nemsokára fel is keresett bennünket egy előttünk ismeretlen német kiadó, aki késznek nyilatkozott a szerinte is kelendőnek ígérkező művek kiadására, egyben tudakolta a feltételeket.

Mi a szerző javára fizetendő kötetenkénti fix összeget, vagy példányonkénti percentuális részesedést kötöttünk ki elvben és kértük az ő konkrét javaslatát, hogy azt a szerzővel közölhessük. A konkrét javaslat meg is érkezett. Tíz nyomtatott ívért 50 márka honoráriumot ajánlott fel. Mi az ajánlatot meg sem értettük, annyira lehetetlennek látszott az, hogy egy német kiadó ilyenként ajánlotta fel az 50 márkát. Mindamellett közöltük a szerzővel és vártuk válaszát. Csak később sült ki, hogy az 50 márka 10 ivre vonatkozik.

Az ajánlatra a szerző következő levelet intézte hozzánk:

„1906. febr. 13.

Ha levelüket jól megértettem, a német kiadó 10 ivenként 50 márkát, vagyis ivenként 5 márkát ajánl.

Mivel az ajánlatban nincs szó arról:

1. Hány kötetet akar a kiadó ilyen föltételek mellett kiadni?

2. Hány példányban akarja az egyes köteteket nyomtatni?

3. Kizárólagos jogot akar-e kapni munkáim fordítására?

4. Az 5 márkából levonatik-e még a fordító járuléka, esetleg a R. T. haszna?

— én az ajánlatot nem fogadom el.

Tisztelettel

Rákosi Viktor.“

Mi természetesen örömmel értesültünk a szerzőnek általunk is helyeselt álláspontjáról, közöltük is ezt a német kiadóval, aki azután azt írta nekünk, hogy a szerző legyen szives tekintetbe venni azt, hogy őt Németországban előbb be kell vezetni, ami nem is olyan könnyű munka és igen költségessé válhatik és hogy még német, jól bevezetett írók sem kapnak nagyobb tiszteletdíjat, eredeti munkáért, mint amennyit ő felajánlott!! Hivatkozik e tekintetben arra, hogy ő maga egy német kiadótól 2 kötet novelláért 100 márkát kapott kötetenként, amely közléséből azután kivettük, hogy az illető kiadó maga is német író. Mi azután azt proponáltuk a kiadónak, hogy hajlandók vagyunk rábírni a szerzőt arra, hogy 1 vagy 2 kötetet engedjen át teljesen ingyen a német kiadás céljaira, azzal a feltétellel, hogy a folytatólagos köteteket kiadásonként fizetendő tiszteletdíj mellett fogja siker esetén közrebocsátani. A német kiadó azonban ezt a teljesen kockázatmentes ajánlatot sem tette magáévá.

Évek multán azután *Kohut Adolf* hazánkfia közvetlenül fordult a szerzőhöz és kért tőle fordítási jogosítást, amire a szerző a magyar író hagyományos könnyelműségével azt válaszolta, hogy kötetben való kiadás dolgában forduljon hozzám, ellenben *lapok számára bármikor fordíthat.*

Mikor aztán *Kohut* erre való hivatkozással tőlünk a kötetek beküldését kérte és megküldte a *Rákosi Viktor* levelének másolatát, kénytelenek voltunk kedves szerzőnk liberális aján-

latát megcáfolni, illetve visszavonni és azt közölni *Kohut*-tal, hogy:

„intézetünk az ő szerzői műveinek fordítási joga feletti rendelkezési jogot azért tartotta fenn magának, minthogy a magyar írók közismerten könnyelműen járnak el és elővigyázatlanágukban saját magukat igen gyakran érzékenyen megkárosítják. Rákosi Viktornak az a megjegyzése, hogy folyóiratokban és újságokban tetszése szerint bármit publikálhat az ő munkáiból, ellenkezik az ő érdekeivel és ennek megvédésére hivatott megállapodásunkkal. Ő jóhiszeműleg adott Önnek e tekintetben hibás felvilágosítást.“

Biztosak voltunk benne, hogy *Kohut Adolf* hazánkfia, maga is íróember, a szerző érdekeinek megvédésében segítségünkre lesz és ebben nem is csalódtunk.

Hogy *Rákosi Viktor* munkáiból mit és mennyit fordítottak német nyelvre, azt megállapítani nem lehet, azért, mert rendszerint engedély nélkül jártak el az u. n. átdolgozók. A háború folyamán, 1916 közepén tábori levelezőlapon közli egyik híve a szerzőnek, hogy a fedezékben bosszankodik azon, hogy egy irodalmi briganti egy régi munkáját németre fordította és saját neve alatt adta ki. Meg is jelölte a kiadót, a kiadás nevét és címét, de mikor az illető munkát a szerző részére meg akartuk szerezni, arról értesített, hogy az végleg elfogyott. Soha sem láthatta saját munkáját idegen név alatt.

*

Egy alkalommal küldtem neki egy új szerződést, illetőleg annak a szerződésnek a fogalmazványát, amelyet ő már aláírt, — azzal, hogy a „szerződési ellenlevelet“ küldöm. — „Igen rossz magyar szó, ehelyett kifundálhatnál valami jobbat,“ amire azzal válaszolt, hogy „ha a szerződés — *kontraktus*, akkor a szerződési ellenlevél — *rekontraktus*. Tőled függ, hogy ezt a kiadók üzleti nyelvén meghonosítsd.“ Mire a legközelebbi alkalommal azt írtam neki, hogy „a beküldött etimológiai adalékot köszönettel veszem, de kételkedem benne, hogy sikerülne azt a kiadók köre által elfogadtatni.“

1910 október 10-én megint valami honorárium-ügyben írja a következő levelet:

„Budapest, 1910 október 10.

Tisztelt Kiadó ur!

Legutóbbi Betsesére megjegyzéseim a következők: „Ön mélyen hallgat arról, amiről én magasan beszélek. Az én időmben a kiadók némi általános műveltséggel bírtak, úgy látszik, most ezen a téren is hanyatlás állott be. De annyit mégis megkívánhatunk Öntől a mostani szomorú időkben is, hogy legalább az Ember tragédiáját ösmerje. Vagy legalább az első képet olvassa el belőle. Ebben az első képben azt mondja a derék Lucifer, a kiváló könyvkiadó: Nem adhatok mást, csak mi lényegem. Önnek, uram, mint kiadónak, lényege a honorárium, hát akkor miért hallgat erről legutóbbi Betsesében? Már szeptemberben esedékes volt kétezer korona, most már októbert írunk és én attól félek, hogy uraságod Fiuméban horgonyzó jachtján monte-carlói birtokára utazik. Azért bátor vagyok önt csülökre szólítani, arra a csülökre, melynek csontját mindig én eszem meg.

Kedves barátom, különben pedig szeretném tudni, hogy mikorra tervezed a négy kötet megjelenését? Ime már Sebestyént is elvettétek tőlem a Lexikon számára, pedig a magyar irodalomban ő az egyetlen megbízható ember, akire föltétlenül számítani lehet. Amit ígér, azt meg is tartja. Megjegyzem, hogy nemcsak egy ötödik kötet van még kész az összegyűjtött munkákból, hanem egy ifjúsági kötet is; ha most multkori szavadnál fognálak, hogy ezentul ezeket is kiadod minden évben, nagyon meg volnál akadva. Csakhogy nem teszem, mert nem akarok az idén többet kiadni. Választ kérek, tisztelt kiadó ur.

Igaz barátsággal köszönt

Rákosi Viktor.“

Válaszul ezeket írtam:

„1910 okt. 12.

Kedves Barátom!

Ma vett, felette komoly hangú leveled rendkívül megdöbentett. Nem vagyok képes megérteni, hogy miként történhetett ez a mulasztás. Utolsó, természetesen kelet nélküli Betsesében az esedékes 2000 koronáról való rész annyira el volt dugva az egyéb szellemes tartalomban, hogy még ma is csak harmadszori keresésre találtam meg. De miután végre megtaláltam ezt

RÁKOSI VIKTOR.

Glatz Oszkár rajza.

a nagybecsű reklamációdát, sietek az összeget Neked egyidejűleg megküldeni a postatakarékpénztár útján egy olyan csekkel, amelyet a legközelebbi postahivatal is szívesen (vagy esetleg nem szívesen) bevált.

A négy kötet megjelenését akkorára tervezem, amikor készen lesznek. Hamarabb semmi esetre meg nem jelenhetnek. Légy szíves tehát pontos revízió után gondoskodni arról, hogy a négy kötet is mielőbb elkészüljön.

Sebestyén Károly biztos emberünk, megígérte, hogy ír a B. H.-nak és ezen ígéretét meg fogja tartani.

A bejelentett ifjusági kötetnek teljes bátorsággal nézek elébe és maradok szívélyes üdvözzel

kész híved

Révai Mór."

Nehogy újra magára vonja afeletti rosszalásomat, hogy levelét nem látja el kelettel, legközelebbi érdemleges levele elibe a következő sorokat írja:

To the editor of the

„Rákosi Viktor összegyűjtött munkái“.

Tisztelt dátumsmokk ur!

Miután Ön a dátumok elfelejtését mindig szememre lobbantja, ma délután írandó levelem dátumát előre van szerencsém elküldeni, nehogy véletlenül kimaradjon. Ime:

Budapest, 1910 okt. 18.

Kiváló tisztelettel:

Sipulusz.

*

Az 1910 folyamán közzéteendő újabb négy kötet közrebocsátása tekintetében nem voltunk egy nézetben. *Rákosi Viktor* mindenképen azt szerette volna, hogy azok karácsonyra jelenjenek meg. Mi ezt mindenképen elleneztük, mert egészen elhibázott dolognak tartottuk mást, mint ifjusági könyveket, vagy karácsonyi diszmunkát, ily időtájt kiadni. Ezt közöltem is a szerzővel. Megértve türelmetlenségét, mellyel az új köteteket szeretné a világba küldeni, mégis arra kellett kérnem, hogy az ügy érdekében ezt a türelmetlenségét még egy ideig fékezze. A négy Rákosi-kötetnek, írom neki, vagy meg kel-

lett volna már jelennie november folyamán, vagy feltétlenül várni kell vele január hónapig. A Révai Testvérek kiadóhivatalának elvi álláspontja, hogy karácsonyra könyvet ki nem ad, minthogy évtizedes praxis igazolja, hogy a közönség egész éven át nem vásárol ugyan könyvet, de karácsonyra még kevésbbé. Régi babona a karácsonyi könyvpiac, melynek már sok érdemes író és még érdekesebb könyv esett áldozatul. Éppen ezért el fogjuk halasztani a megjelentetést és hogy új könyvek utáni égő vágyának valamiképen mégis megfelelhessünk, keresünk majd valami könyvet, amelyet neki karácsonyra megküldhetünk, ámbár attól tartunk, hogy a négy Rákosi-kötethez méltót az idei termésben nem fogunk találni.

Ilyen nézeteltérés szolgáltatott alkalmat 1910 november 29-iki levelére:

„Budapest, 1910 november 29.

Kedves Barátom!

Nekem hiába beszélsz, sohase fogom neked elhinni, hogy karácsony előtt van a legrosszabb könyvüzlet. Az összes könyvkereskedők az ellenkezőjét mondják. De magam is tudom, hogy néhai Molnár Antal és Tábori Róbert, a legnagyobb szerkesztőségi könyvmarderek is kénytelenek voltak karácsony előtt pénzen néhány könyvet venni. Bosszant az is, hogy ilyenkor minden valamirevaló író neve szerepel a karácsonyi könyvpiacra, én pedig, aki a legszebb négy könyvvel állhatnék ki, a hallgatásnak fenséges köpenyegébe burkolódom. Annyit megtehetnél, hogy hirdesd a lapokban, mint legszebb karácsonyi ajándékot, Rákosi Viktor husz kötetét és jelentsd, hogy januárban jön az új négy kötet. Ha ugyan jön és el nem méltóztatol ezt is halasztani. Kértelek, hogy legalább öt vagy hat kötetet adjunk ki. Egyebet is kértem, ami már nem a könyveimre vonatkozik, ezen kérésem elől is a kitérő sinekre robogtál. Szerencséd, hogy nem vagyok elég egészséges ahhoz, hogy memoárokat írhassek.

De elhagyom a rekriminációk tövises ösvényét. Legutóbbi leveledben azt ígérted, hogy karácsonyra valami szép könyvet küldesz nekem (csak nem a Lexikont?) és leveledet befejezed egy általános természetű ígérettel, mely úgy hangzik, hogy

„egyébként mindenkor rendelkezésedre áll“ Révai Mór. Ugy értsem ezt, hogy kifizeted az ötödik kötetet is, melynek kéziratát, ha tetszik, rögtön átadhatom? Vagy úgy értsem, hogy nem vonod le a négyezer koronányi előlegemet? Vagy úgy értsem, hogy öt kötetet számítás javamra, tehát tízezer korona helyett tizenkettőezeröttszáz koronát és ebből vonod le a négyezer korona előleget? Mely esetben a végleges leszámolásakor nekem még járó körülbelül kétezer korona helyett négyezeröttszáz koronát kapandanék? Ezek azok a kérdések, amelyek izgatottságban tartják kedélyemet, s ezekre a kérdésekre kérek feleletet. S azt hiszem, annak semmi akadálya nincs, hogy e felelet még a karácsonyi ünnepek előtt megjelenjék.

Visszafojtott dühvel üdvözl

nyilvános barátod és intim ellenséged
Rákosi Viktor.“

Tényleg a *Lexikon*-t küldöttem meg neki, aminek felette örült. A következő sorokban köszönte meg:

„Budapest, 1910 december 27.

Kedves Barátom!

Ezuttal mindenféle tréfát félretéve, megköszönöm a gyönyörű Révai-Lexikon első kötetét. Bizonyos, hogy a nevedet ezzel odaszögezted a magyar irodalom égboltozatára, s azt onnan többé semmi le nem veszi. Gratulálok hozzá és örülök neki. De a dicsőség el ne szédítsen, s el ne felejtkezzél egyéb csillagokról sem.

Igaz barátsággal köszönt

Rákosi Viktor.“

1911 tavaszán értesítettem róla, hogy szabadságomról hazajöttem és hogy folytathatjuk megbeszéléseinket. Erre március 24-én a következő levelet intézi hozzám:

„Budapest, 1911 március 24.

Kedves Barátom!

Örömmel veszem tudomásul, hogy ötheti távollét után hazajöttél. De nem hallgathatom el azt a megjegyzésem, hogy eljárásodat egy kissé könnyelműnek tekintem. Vagy nem könnyelműség-e az, hogy amint az én összegyűjtött munkáimból egy kis jövedelmünk van, azt te rögtön elutazod? Ilyenformán a jövőendő befektetésekre semmi félretett pénzünk nem marad.

Hogy a kritikák mikor jelentek meg, azt bizony én nem tudom pontosan megállapítani.

Kedves Móric, tedd a szivedre a kezedet és valld be, hogy ezzel a husz kötettel nem valloztunk szégyent, se te, sem én. A husz kötetem megjelenése óta hozzám érkezett levelek alapján magam is kezdem hinni, hogy szegény Mikszáth meghalván, én vagyok Magyarország legelső írója. Vannak bámulóim, akik egyenesen kineveztek ezzé, mintha az valami jól fizetett hivatal volna, fix angazsmával. Én persze nem tiltakozom az ilyesmi ellen, de neked megvallom őszintén, hogy egy embert elősmerek magamnál különbnek, már tudniillik az élők közül, (a halottak közül sokat), ez pedig nem más, mint Herczeg Ferenc, akinek munkáit rendkívül szeretem és csodálom. Nem is hiszed, hogy milyen nagy dolog ez, mert én vagyok az egyetlen magyar író, aki képes arra, hogy legalább egyet a kortársak közül különbnek ismerjen el magánál. Az ifjak nem úgy indulnak, hogy egyhamar ledönthetnének bennünket piedesztálunkról. Még Molnár Ferenc sem, pedig elősmerem, hogy ő a legzseniálisabb ember az egész magyar irodalomban. A maga zsánerében hors'concours. Egyéb-ként figyelmeztetlek, hogy két ifjusági regény már legközelebb készen lesz, van-e illusztrátor hozzá? Vagy nem kell?

Egészségi állapotom egészen jó, remélem, nem is lesz rosszabb.

Igaz barátsággal köszönt

Rákosi Viktor.

*

Egészsége javultával kedélyállapota is megjavult, régi jó kedve visszatért. Akkortájt írt Sipulusz-tárcái ennek az ő saját külön genre-jének a legjavából valók. Akkor írta meg egy bájos és felette ötletes tréfás tárcában „*Küzdelem egy szebb jövőért*” cím alatt azokat az állítólagos küzdelmeket, melyeket kiadójával az újabb négy kötet közrebocsátása és a honorárium felemelése érdekében meg kellett vívnia. Ebben a tárcában még feleségem kis kutyájáról is említést tesz és úgy állítja be, mintha az mérges, gonosz kis kutya volna, aki erős gyűlölettel viseltetik az írók iránt, holott ritka szelidségű, kedves és intelligens állat volt.

Ezt már nem lehetett annyiban hagyni; engem megtehe-

tett a tárcájában Caligula császárnak, rám disputálhatott egy kacsalábon forgó tündér-kastélyt, automobillal és garage-zsal, narancs- és citromligetekkel, de a kis kutyát, az aranyos *Bobby*-t megbántani nem volt szabad. A kutya tulajdonosnője is, maga *Bobby* is, fel voltak háborodva. *Bobby* mindenképen nyilatkozni akart. De hát kérdéses volt, helyet ad-e a „*Buda-pesti Hirlap*“ egy saját belső munkatársa ellen irányuló nyilatkozatnak, pláne ha az egy kis kutyától ered. Sikerült végre *Bobby*-t annyira lecsillapítani, hogy beérte azzal, hogy levelet ír *Sipulusz*-nak, persze asszonykája segítségével, amelyben őt különböző tévedései felől felvilágosítja. A levél kissé hosszúra nyúlt, de hűségesen kifejezi az akkori izgalmakat. Szövege a következő:

„Kedves Sipulusz Bácsi!

Nagyon köszönöm k. megemlékezését rólam is, utolsó tárcájában. Pedig hát személyesen nem is ismerjük egymást. Én, hírből persze, már régen ismerem Önt, valószínűleg Ön is így van velem. Nem szerénylemség mondatja ezt velem. Engem nagyon sokan ismernek, szeretnek, s bizony az irodalomban sem ma szerepelek először. Már novellában is előfordultam. Ugy bizony. Ha az íróbácsik eljöttek ide látogatóba az uracsámékhoz, annyira megkedveltek engem, hogy féléjszakákon az ölükben tartottak, s azután, ha kutyáról irtak, az már csak *Bobby* lehetett.

Igaz viszont, hogy humorista csak most írt rólam először. No de meg is látszik! Meg kell jegyeznem, hogy én egy világjárt, sokat utazott és látott, tapasztalt, — s amint sokszor hallom, hogy mondják — nagyon intelligens kis kutya vagyok. Akárhányszor mondják az asszonykámnak, hogy cirkuszban is fölléphetnék, úgy mint pl. a Reinhardt bácsiék! Pedig én még csak németül sem tudok, mert születésre angol, nevelésre nézve magyar vagyok, s már most csak magyarul értek.

De bevallom őszintén (mert azok, akik már tudnak valamit, nem restelik bevallani azt, amit még nem tudnak), hogy fogalmam sem volt arról, mi az egy humorista.

Most már az asszonyka megmagyarázta, s így inkább kezdem megérteni a bácsi tárcájában előforduló, eddig előttem homályos dolgokat.

A humorista egy olyan bácsi, aki mindig derült, vidám

dolgokat ír. Az embereknek jótevője, mert fölvidítja, megnevelteti őket. No de már most honnan szedje ezeket a dolgokat, mikor az élet oly szomorú, annyira tele van bajjal-búval, gonddal?

Hát a fejből, a fantáziájából, így mondta az asszonyka. No és most már az én kis kutyaeszemmel is megértettem, hogy ha egyszer az íróbácsi az alakjait az életből veszi is, minden, amit róluk ír, az már csak költemény, amely az ő fantáziájában fogamzott meg.

Most már megértem, hogy miért írta az én szegény agyonhajszolt, örök robotban görnyedő gazdámról, hogy úgy él, mint Caligula császár! Hát persze, ha a valót megírja, az nem lett volna csöppet sem mulatságos! Mikor a gazdám az újságot az asszonykámnak akarta átadni, hogy ő is elolvassa a bácsi tárcáját, hát ő bizony a konyhában a létrán állt és a falat sárgára pingálta.

Én nem ismerem azt a Caligula császárt, de mégsem hiszem róla, hogy az ő asszonykája is, a császárnéni, még a konyháját is maga pingálta volna, hogy megspórolja a pilkorokat.

De valamit hallottam mégis róla! Hogy a lovát kinevezte konzulnak. De ebben, hogy ő is „kinevezett“, inkább Sipulusz bácsihoz hasonlított. Mert a bácsi a gazdámnak az üres ládait, amelyekben idehurcolták a holmiját, s amelyek egy garagenak csufolt helyiségben vannak, kinevezte automobilnak.

Pedig én tudom legjobban, mennyit lótok, futok, kutyaolok az én szegény asszonykámman. A városi urak, alkik a szabályrendeleteket csinálják, úgy látszik minden állatot jobb szeretnek, mint a kutyusokat. Ugy hallottam pld., hogy a nagy lakásdrágaság dacára, holmi vérszopó állatoknak mindenütt még ingyen lakás is kijár, és egy művelt, tisztá, jól nevelt kis kutyának még a villamosra se szabad fölszállni. Pedig ha én fölszálllok, az asszonykám ölében ülök, nem lát, nem hall senki sem engem. Sem helyet nem foglalok, sem terhére nem vagyok senkinek sem. Mig holmi kis lármás, piszkos kétlábuak beszállnak a villamosba, nem fizetnek, helyet elfoglalnak, lármáznak és a piszkos lábukat beletörlik a szomszéd néni szoknyájába, a szembenülő bácsi nadrágjába. Nekik szabad.

S én mindezt onnan tudom, hogy ha már nagyon fáradtak vagyunk és már nem tudunk tovább gyalogolni, akkor az asszonyka kigombolja a kabátját, engem alá dug, és én fölszállok

inkognitóban. S azután egy-egy gomblyukon keresztül, vagy télen a muff alatt nézem a világot s teszem tapasztalataimat.

No hát, kedves Sipulusz bácsi, ilyen a mi automobilunk!

No meg ami a Caligula-i életet illeti, hát én azt hiszem, hogy egész Magyarország összes írói együttvéve nem dolgoznak annyit, oly véres verejtékkel, mint az én szegény gazdám életében egymaga dolgozott. Én tudom legjobban, mert még ha hazajön későn este, én az ölébe ülök és csak nézem, hogy megint nekifog a munkának és egyre csak dolgozik. Mostanában éppen valami nagy könyvbe bujik mindig, azt javíttatja éjjel-nappal, és bizony nem nagyon dicséri gyakran azokat az íróbácsikat, akik azt a nagy könyvet csupa rövid kis cikkel teleírták. Az asszonyka eleget is mondja neki, hogy micsoda nyomoruságos egy foglalkozás az, amely egy életen át ilyen örökös, szünet nélküli robottal jár!

S végre ami engem illet, hát még az ellenségem (ha ugyan van) sem foghatja rám, hogy én mérges kis kutya lennék. Sőt ellenkezőleg. Mindenki azt mondja, — nem egyszer hallottam, — hogy ennyi intelligencia, ennyi jóssággal és hűséggel párosulva — csak kutyaiban lehet. Az emberek, ha okosak, akkor rendesen nem nagyon jók, ha jószívűek — nem tulságosan bántja őket az ész.

De ugy-e Sipulusz bácsi, most már tudom, mi a humorista? Egy olyan íróbácsi, aki mindannak a fordítottját írja meg, amit az életben lát.

Egy verejtékes gondteli életből lesz egy Caligula-i, ládából automobil, s egy hűséges, jólelkű kis szelid kutyaiból egy gonosz, mérges kis leb.

No de én is bosszút álltam, hogy egy ilyen rettentő hosszú episztolában mondtam el a tárca olvasásakor keletkezett érzelmeimet.

Másrészt azonban bebizonyítom, hogy jóindulatu kis jószág vagyok én mégis. Nagyon csunya színben örökitett meg a halhatatlanság számára, és én mégsem haragszom.

A gazdám, s bizonyára a többi olvasói is, mulattak a tárcán, s habár az én rovásomra is — én megbocsájtok.

S ha egyszer, remélem nemsokára, eljön hozzánk, igen barátságosan fogja nyújtani békepacsiját hűséges

Régi tervem volt a magyar népmese anyagából egy szép mesés könyvet megteremteni erre hivatott poétával a gyermekek részére. Soha sem sikerült megvalósítani. A *Jókai* meséskönyve is ennek az ötletnek köszönheti eredetét, de *Jókai* nem tudott mást írni, csak *Jókai*-mesét. *Mikszáth* is kísérletet tett felszólításomra ebben az irányban, de nem volt hozzá való kitartása. *Rákosi Viktor*-t kértem fel, hogy foglalkozzék a gondolattal, vizsgálja meg, alkalmasnak tartja-e önmagát erre a szép feladatra. El is küldtem neki az egész magyar népmese-anyagot, egy egész kis könyvtárt. Erre írja nekem 1911 május 18-án a következőket:

„Megkaptam a mesék tömegeit. Rettenetes! Ezek az emberek mindent feldolgoztak. Nekem a rókának már csak harmadik bőre maradt. A Halászei kitünő tanmesék lehetnek, de minden zamatból ki vannak vetköztetve. Benedek meséi valósággal ijesztő tömeg. Ez az ember egy valóságos rotációs gép. Bámulom a szorgalmát és azt, hogy mindent egyformán jól meg tud csinálni. Ilyen körülmények közt az ember nem tehet mást, mint hogy teljes poétai szabadsággal megy neki a mesének, s a motivumokat meghagyva, ezek alapján egészen új történeteket komponál. Nem tudom, mit szólna például a publikum *Sipuluszi* hangon és modorban megírt népmesékhez? Ez nem végleges válaszom, egyelőre még tanulmányozok.

Igaz barátsággal köszönt

Sipulusz.“

Ugyanebben az esztendőben készült *Rákosi Viktor* kutya-könyve. Egy igen szép mese két kutyáról, amelyet a „*Jó Pajtás*“-ban tett közzé és amelyet azután illusztrált díszkiadásban óhajtottunk kibocsátani. Igen sikerült munkának tartottam és szerettem volna valóban szép díszkiadást csinálni belőle. *Rákosi Viktor* ez alkalommal jóvá akarta tenni, amit ama tárcában Bobbyval szemben vétkezett és igazi írói szeretetreméltósággal elhatározta, hogy az egyik kutyát *Bobby*-nak fogja nevezni. (Eredetileg *Hektor*-nak írta).

Ezt a szándékát neki levélben megköszöntem, mire ő azután 1911 augusztus 20-án *Bobby*-hoz intézett levélben válaszolt:

„Kedves Bobby!

Kis hamis, maga olyan módon akar bejutni az irodalomtörténetbe, vagy legalább is a Révai-Lexikonba, hogy Sipuluszsal irodalmi levelezésbe bocsátkozik. Nagy pechje, vagyis pekkje, Rákosi Jenő szerint, hogy én nem vagyok Wlassics Gyula, s leveleim, még ha megíródnak is, igen rövidек szoktak lenni. Most is csak azért írok, hogy egy nagy szivességre kérjem. Én ugyanis elhatároztam, hogy a kutyaregényemben Hektor nevét Bobbyra magyarosítom, mert ez szebben hangzik, címül pedig azt adom, hogy Bobby és Csiba. Arra kérem tehát magát, kedves Bobby, hogy vegye elő a regényemet, s ahol Hektort lát, oda írjon bele mindenüvé Bobby-t. A legvégén aztán előjön egy új kutya, akinek Bobby a neve, ezt még változtassa át Hektorra. Remélem, nem nagy munka, s a reklámért, amelyet magának csinál, kapok egy Bobby-szobrot.

Az asszonykájának pedig mondja meg, hogy mondja meg az uracskájának, hogy az őszre igazán megérdemlek egy kis reklámfüzetet, azzal a Glatz-féle kitűnő arcképpel az élen. Nem kell annak nagynak lenni, talán elég lesz négy kis oldal, amelyet a francia füzetekbe szoktak betenni. Különben mondja meg azt is a Mesternek, ha sikerül őt egy pillanatra a gletserek közt a Lexikonból kihuzni, hogy az őszre van már egy pár nagy kiadási tervem, majd kirukkolumk, ha itthon lesz. Különben jó mulatságot kívánok, s vegyék tudomásul, hogy a kormány legközelebb meg fog bukni.

Adja át kérem gazdájának szíves üdvözlétemet, igaz hívük

Sipulusz bácsi.“

Ez a névcseré meglehetősen nyugtalanítja, mert november 28-iki levelében újra visszatér rá. Akkor bemutatta volt neki *Zádor István* a könyvhöz készült rajzait. Ezek módfelett elragadták. Nagyon tetszettek neki.

„A Bobby allakja nagyon kedves, csak valamivel nagyobb-nak kellene lennie, hogy jobban kiemelkedjék a kolumnából. A könyvben persze Bobby másképp van leírva, de jobb lesz, ha a könyv igazodik az illusztrációhoz. Nagyon kérem önagságát, hogy legyen kegyes a szöveget eszerint megváltoztatni. Nekem nagyon keserves volna emiatt még egyszer végigolvasni saját szennyművemet, önagságának pedig kellemes munka lesz,

ha Bobby világhírű karrierjére gondol. De nagyon kérem önagságát, hogy a Hektor név megváltoztatásáról se feledkezzék meg. A végén aztán előfordul egy Bobby nevű, közönséges kutya, azt tessék Hektorra keresztelni. Nehogy úgy járjunk, hogy egy-két helyen a Hektor név mégis bennmaradjon, ajánlom a következő eljárást: minden intézménynek és így a Révai Testvérek vállalatnak is van egy hasznavehetetlen tagja, akit nem lehet elbocsátani, mert jó fiu és sehol sem kapna állást, ezt meg kell bízni azzal, hogy önagsága munkája után vegye elő még egyszer a regényt, olvassa végig figyelmesen és minden bennmaradt Hektorért egy korona jutalmat kap. Az eljárás nem biztos ugyan, de legalább elmondhatjuk, hogy mindent elkövetünk a könyv hibátlansága érdekében.

Barátilag köszönt

Rákosi Viktor.

A *Bobby*-könyv, illetve annak késedelmes megjelenése, amit az illusztrálás és a diszkiállítás okoz, igen izgatja a szerzőt, aki különben is ez időtájt betegsége folytán ingerült. 1911 december 16-án türelmetlenségének kifejezést is ad.

„Kedves Barátom!

A Dunántúli Közművelődési Egyesülettől egy levelet kaptam, amelyben egy rám nézve kellemes dologról értesít. E levél azonban csak azáltal válik kellemessé, ha te kiegészíted, amire ott utalás is történik, most tehát várom ezt a kiegészítést.

Látván a karácsony előtti könyvmozgalmakat, a napról-napra nyakamba szakadó könyvhirdetéseket, igazán roppant röstellem és fáj, hogy kölcsönös indolenciánk folytán mi a piacon nem vagyunk képviselve. Egy betű sem hirdeti sehol a nagy mindenségben, hogy van egy bizonyos Révai Testvérek könyvkiadó cég, s annak egy Rákosi Viktor nevezetű írója husz kötetet. Semmi sem hirdeti, hogy micsoda remek kis kutyás könyvünk vár a kiadásra, ami, ha látom a karácsonyi könyvvásárt, mondhatom, hogy szenzációt csinálna a többi között. Semmi, semmi, hallgatunk, mint dinnye a fűben. No de ezen már hiába lamentálunk, majd elő fogunk cammogni valamikor áprilisban, amikor a kutya sem fog törődni a könyvekkel. Ugy nézünk majd ki, mint a korcsolya-felkötöző, aki májusban a hirdetések útján kezd keresni klienseket. Csak azt sajnálom, hogy mire ez a

kedves kis könyvem megjelenik, elmegy a kedvem tőle teljesen, úgy nézek rá, mint az apa, ki mindenáron fiut akar és hosszas várakozás után mégis lányt születik. Legalább hét levelet kaptam, amely kérdi, hogy megjelenik-e az idén?

No de nem folytatom tovább.

Isten veled, igaz hived

Sipulusz.“

Erre a levélre már kimerítőbben kellett válaszolni, mert hiszen indolenciával vádolja a kiadót:

„1911 dec. 20.

Kedves Barátom!

A Dunántúli Közművelődési Egyesület levelének kiegészítését abban a pillanatban elküldöm neked, mikor az hozzánk érkezik. Azt hiszem, hogy ez 1—2 napon belül meglesz és az összegnek 5 percig sem lesz alkalma itt nálunk megmellegedni.

Nagybecsű leveled egyéb tartalmára, úgy látom, már reflektálnom kell, ámbar az utóbbi egynéhány leveledben ugyan ezen panaszos nóta ismétlődik és én mégsem tettem rá megjegyzést. De azt hiszem, ez most már kötelességem, mivel: Qui tacet, consentire videtur.

Kedves Barátom! Te, aki mint *Rákosi Viktor* komoly és realista történetíró vagy és mint *Sipulusz* egyike a legnagyobb fantáziával megáldott humoristáknak, mindkét minőségben bizonyára jól láttad megfigyeléseid folyamán, hogy a magyar könyvkiadó élete igazán tele van kellemetlenséggel, zaklatással, örült munkával és sok-sok csalódással, — kevés örömmel, sok-sok bosszúsággal. Ami ezt a zaklatott életet némileg tűrhetővé tenné, ez a kellemes összeköttetés a szellem munkásaival. Én, akinek a kellemetlenségekből igen sok jutott osztályrészül, akként véltem tűrhetővé tenni az életemet, hogy munkatársakul is a magyar irodalom legnagyobb humoristáit választottam ki, akként okoskodva, hogy az a vidámság és jókedv, mely belőlük kisugárzik, némileg ellensúlyozni fogja mindazt a többi bajt és viszontagságot, melylyel ez a pálya jár.

A nagy humoristáink közül jóformán már csak te vagy életben és ime ez utóbbi időben te is oly dolgokért teszel engem felelőssé és oly mulasztásokat tulajdonítasz nekem, amelyekért igazán nem vállalhatom a felelősséget. Egy pár évvel

ezelőtt a legnagyobb lelkesedéssel karoltam fel egy eszmédet, a honi ismertető könyvek dolgát, de te nem irtad meg őket. Később közölted velem a katonai könyv ideáját, ennek megírására, részbeni összeállítására is serkentettelek, de te nem csináltad meg. Utóbb én vetettem fel a mesék megírásának valóban hálás témáját, mindeddig nem fogtál hozzá. És most mindezeknek elmaradásáért engemet okolsz. A kis kutyás könyvnek dolgában már többször biztosítottalak arról, hogy ezt a nekem speciell rendkívül szimpatikus és kedves könyvet oly gondnal és szeretettel készítem elő, amennyi gondot és szeretetet más kiadó 100 könyvre együttvéve nem pazarol. Ki is fejtettem, hogy a beállott késedelemért nem vállalhatom a felelősséget, mert hiszen én csak szeptember végén intézkedhettem az illusztrációk dolgában és ahhoz, hogy egy oly tömegét a képeknek valaki jól megcsinálja, mint amennyi a könyvben jönni fog, tényleg néhány hónap idő szükséges. Zádor éppen tegnapelőtt adta be a kész munkát, már csak a címlap, előzékpapír és bekötési táblarajz van hátra. Hiszen úgy ahogy összeütni egy ilyen könyvet, valamirevaló nyomda nyolc nap alatt is képes. De úgy megcsinálni egy könyvet, ahogy mi akarjuk megcsinálni a kutyás könyvedet, ahhoz legalább is egy féllesztendő szükséges.

Bocsáss meg, kedves Barátom, hogy ezeket itt elmondom, de én csak azokért a könyveidért akarom vállalni a felelősséget, amelyeket tényleg megírsz és amelyeket mi kiadunk, — *de nem azokért, amelyeket nem írsz meg és amelyek ennek folytán kiadhatókká nem válnak.*

Ezek után pedig végül arra kérlek, légy szíves, írd nekem ezután derültebb leveleket, mert panaszkodni én is tudok.

Szívélyes üdvözlettel

kész hived:

Révai Mór.

Egy alkalommal elküldtem az ő munkáinak egy példányát akkor férjhez ment leányának. Ezt a kis figyelmet a következő meleg sorokban köszönte meg:

„Budapest, 1912 szept. 18.

Kedves Barátom!

A lányom nevében megköszönöm, hogy összegyűjtött Apját megküldted neki. Én leszek a koronatanu arra, hogy a könyv-

kiadók közt gavallérok is vannak. A mesékért ne küldj el, mert most újra olvasgatom őket. Még egy darabig hadd nézegessem, talán lesz belőle valami.

Igaz barátsággal ölel

Rákosi Viktor.“

Bobby végre megjelent. Teljes tetszését nyerte meg a szerzőnek. Ennek kifejezést is adott a következő hangulatos sorokban.

„Budapest, 1912 nov. 20.

Kedves Barátom!

Bobby fenomenális és szédítő. Minden ízében művészi és ötletes, a maga nemében humorosnak is mondható, de persze nem torzításos és elrajzolásos humor, ami itt talán nem is volna helyén. Kellő reklám mellett ez a könyv nagy föltűnést keltene, de hát így még azt sem tudom, hogy a katalógusokban milyen helyet fog elfoglalni?

Szíves üdvözzellett köszönt

Rákosi Viktor.“

*

A háboru nehéz viszonyok közé juttatta a könyvkiadók ügyét. Alig volt papíros, alig állott rendelkezésre munkaerő. A nagybeteg költő mégis szerette volna két munkáját közzététni. Eltértünk, hogy kívánságát teljesíthessük, a négy kötetes szeriában való közrebocsátástól és törekedtünk a nehéz körülmények között és sok akadály leküzdésével is e két munkáját 1917 folyamán annál is inkább közrebocsátani, mert azok bizonyos tekintetben a háboruval kapcsolatosak voltak. Az egyik a „*Don Karaszkó*“, a másik az „*Uj fakeresztek*“. A szerző méltányolta is eljárásunkat és a következő sorokat intézte hozzám:

„Kedves Barátom!

Köszönöm könyveim megjelenésének kedvező elintézését. Belementél, mielőtt a legsúlyosabb argumentumokkal kirukkoltam volna, de hát te azokat megsejtetted, ami mobilis érzésre és gondolkodásra vall. És ez az, ami nekem jól esik. Hát persze, hogy rám nézve óriási különbség, hogy most októberben jelenik-e meg, vagy pedig a jövő esztendő október havában. Hisz

minden hónap, amit megérek, különös kegye és ajándéka az Uristennek, de hát ez csak szubjektív ok, szomorú is, hallgassunk róla. Elég az hozzá, hogy most már nyugodt vagyok és várom október elsejét. Már régen irtam volna neked, de ez utóbbi hetekben folyton rosszul voltam. Látod-e a lapokban, hogy milyen rengeteg könyv jelenik meg szakadatlanul? Megjegyzem, hogy ha kevés a két kötetre a kézirat, van még itthon pótlás céljából.

Igaz barátsággal köszönt

Rákosi Viktor.

Budapest, 1917 jun. 25.“

*

Amiket közöltem, csekély töredéke annak a gazdag levelezésnek, melyet *Rákosi Viktor*-ral folytattam. De ezek a szemelvények is talán jobban megvilágítják az embert, mint irodalmi munkái. Közvetlenségükkel, nyíltságukkal, szabad hangjukkal betekintést engednek a költő műhelyébe, feltárják gondolkodását tárgyairól, olvasóiról, véleményét írásairól, könyveiről, gondoskodását azok sorsáról és fellebbentik a fátyolt titkos tervezgetéseiről.

És ez utóbbi egyik legérdekesebb része a *Rákosi Viktor* írói mivoltának. Folyton új terveket forral agyában, új és új ötletekkel terhes. Szeretettel kidolgozza őket, mindjobban belemelegedik, tüzzel és fiatalos lelkesedéssel buzog terveit mellett, meggyőződéssel kapacitálja azokat, akiket terveibe bele akar avatni, akikkel azokat meg akarja valósítani — ezután következik egy súlyos betegségi roham — és a legszebb terv is dugába dől.

Igy jártunk több irodalmi tervével. Engem nem kellett soká kapacitálni. Ezek az ő terveit oly okosak, oly átgondoltan praktikusok és oly meggyőzően szépek voltak, hogy én kész örömet kezdtem azokról tárgyalni és szerettem volna megvalósítani őket. De nem lehetett. Vele azért nem, mert fizikai állapotában nem bírt a szükséges aktivitással, nélküle azért nem, mert neki méltán fájt volna, ha az ő kigondolásait, az ő terveit mások viszik keresztül. És ki bírna Sipulusznak fájdalmat okozni?

Ezek közt a tervek közt különösen egy volt, amelyet

nagyon szerettem volna megvalósítani. Most már lehet róla beszélni, most már aztán igazán tárgyaltan lett az eszme. Egy honysmertető gyűjteményt akart részben megírni, részben szerkeszteni *Rákosi Viktor*, melyet kisalaku, díszesen illusztrált, elegáns kiállítású és kötésű kötetekben akartunk volna közrebocsátani „*A mi hazánk*“ vagy hasonló cím alatt. Hogy minő hévvel és lelkesedéssel karolta fel az ügyet *Rákosi Viktor*, mutatja következő levele, melyet egyik tanácskozásunkat követő napon írt:

„Budapest, 1908 február 13.

Kedves Barátom!

Fél éjszaka nem tudtam aludni a sok tervezgetéstől. És pedig nemcsak a könyveim tartalmán törtem a fejemet, hanem a külső formátumon is. Az embernek mindenféle kavarog a fejében. Először az jutott eszembe, hogy talán régi kódex-imitáció köntösébe lehetne bujtatni a könyvecskéket. Vagy talán olyan primitív külső, mint a ponyvairódművi könyveké, jobban megfelelne? Persze ez is művészi kivitelben! Vagy az Endrődi Sándor kuruc dalainak formája? Ha jól emlékszem, valami 16. századbeli rásaszövet-utánzatba volt kötve. Pardon, most jut eszembe, hogy ez Bródy Sándornak valamelyik könyve lehetett. Endrődi bőrbe kötözve jelent meg. Avagy nem lenne-e jó kapcsos biblia-alak, bőrdombormivű címlappal? A tizenkét kötet elhelyeztetnék egy külön e célra készült szekrényben, amelynek a nézővel szemben levő része egy művészi kivitelű *székely kaput* ábrázolna. Jancsó Benedeknek van Maros-Tordamegyében egy háza, sőt Petelei Istvánnak is, mindegyiknek remek őseredetű székely kapuja van, alkármelyik mintául vehető. Megjegyzem, hogy a kapunak keskeny zsindelyes teteje van, mely végighuzódik fölötte. E tető alatt van a kapuszélességű tábla, amely a ház történetét írja meg: „*Ezt a házat Isten segedelmével építette öreg Jantsó Benedek.*“ stb. Erre a helyre felirandó volna a könyvek közös címe: *A mi hazánk*. (Rovásos írás modorában, de latin betűkkel!) Na hát állj elő vén Márkus és vedd le a süvegedet, mert ez kitünő idea! Mi? Az a baj, hogy csupa olyan ideám jön, a melyek a külső sikert biztosítják. Remélem, hogy neked hasonló eszméid vannak a belső tartalomra vonatkozólag. Ja igaz! A kapun festés van, talán a Feszty körképéből ez a részlet: Árpád a vezérekkel,

lőháton a hegytetőről végignézz az elfoglalandó hazán. Kedves Móric, nincs nálatok egy üresedésben levő igazgatói állás, mert akkor az Uránia helyett inkább oda pályáznék? E pillanatban határozott tehetséget érzek magamban e hivatalra. Ez a könyvszekrény-eszme maga alkalmás arra, hogy 12 könyvemnek óriási propagandát csináljon. Te tegnap azt mondtad, hogy már ma hozzáfogtok a munkához. Ime levelem bizonyítja, hogy én is hozzáfogtam. Csak helyezd el ezen soraimat a többi, e könyvre vonatkozó anyag közé, azt hiszem, tekintélyes massa lesz. Igérem, hogy bárminő jelentéktelennek látszó kis eszmém lesz, azonnal megírom neked.

Igaz barátsággal ölel

őszinte hived

Rákosi Viktor.

Szép terv volt mindenképen.

*

Rákosi Viktor műveinek kiadására vonatkozólag 1900 május hó 14-én állapodtunk meg véglegesen, de csak három esztendő múlva adhattuk ki az első, négy kötetből álló sorozatot.

Addig nagy munkát kellett végezni. Tájékozódást nyerni, rendet teremteni abban az óriási anyagban, mely rendelkezésünkre állott. Megint csak az intézet kipróbált, lelkiismeretes irodalmi ízléssel és szerkesztői rutinnal bíró szerkesztőjére, *Voinovich Gézá*-ra várt ez a feladat.

És ő szeretettel és passzióval végezte el. Mindenekelőtt össze kellett hordani az egész anyagot, a lapok, folyóiratok, almanachok, naptárak, alkalmi publikációk homályából, azután mindent elolvasni, kiválasztani a napi érdekűt, az aktuálist, az újságírói, a riport-munkát és azt kisélejtezni, — a fennmaradót osztályozni, megfésülni, csoportosítani, kötetekké szerkeszteni.

Sipulusz maga is elcsodálkozott, mikor látta, hogy minő nagy munka folyik az ő kész dolgaival, melyekről azt hitte, csak ki kell vágni a lapból a tárcahasábokat, odaadni a szedőnek és punktum. De meg kell jegyezni, hogy ez a nagy munka csak a *Sipulusz* munkái körül volt, a *Rákosi Viktor* munkái úgy készen mehettek a nyomdába, ahogy első ízben megjelentek.

Ezekről már ő maga gondoskodott volt. Ezeket tartotta az ő igazi irodalmi műveinek. De azokká váltak a *Sipulusz* írásai is egy gondos szerkesztőj kéz alatt.

*

Rákosi Viktor munkáinak gyűjteményes kiadása rokon-szenves visszhangot keltett a nagy közönség körében. Akik csak a népszerű *Sipulusz*-t várták, kellemes meglepetésben részesültek az értékes *Rákosi Viktor* által. *Többet* kaptak, mint amennyit reméltek és azt az emberek mindig szívesen veszik.

És ezt a *többet* azután megfelelően értékelték is. Az összkiadás könyvkereskedői sikere, számokban kifejezve, mintegy 10.000 példánnyal jelölhető meg, de a speciális *Rákosi*-kötetek: a ragyogó nemzeti érzéssel teli „*Elnémult harangok*“ és a nemzeti hőseket dicsőítő „*Korhadt fakesztek*“ — külön kiadásokban sokkal nagyobb példányszámban keltek el. *Rákosi Viktor* való-sággal legyőzte *Sipulusz*-t.

És ebből az érdekes tényből levonhatjuk azt a következtetést, hogy *Rákosi Viktor* költői műveinek jövője biztosítva van.

A magyar nép lelkivilágának, érzéseinek, vágyainak, örömeinek és fájdalmának, bánatának és reményének fanatikus hittel teli szószólója megértésre talált nemzeténél és bizonyára egyike lesz azoknak, akikhez fordulni fognak majd a jövő nemzedékek akkor, amikor a nemzet nagy történeti multja alapján, ezen a legbiztosabb talajon és a magyarság legjobb és leg-nemesebb érzéseire támaszkodva fel akarják építeni újra a magyarság épületét, biztosítani akarják uj ezer esztendőre a nemzet életét.

A „KLASSZIKUS REGÉNYTÁR“.

Végzetes indiszkrécio.

Egy előző fejezetben említettem már, hogy az a terv merült fel és foglalkoztatott bennünket, hogy egy világirodalmi regényvállalatot indítsunk meg külföldi kiadókkal karöltve, a modern illusztrációra alapítva. Ott el is mondtam, hogy ez a nagy globális vállalkozás miért nem jött akkor létre. Bizonyára lehetett volna más uton megvalósítani a tervet, ha az itthoni dolgok nem ösztökélnek sietésre.

Mert míg odakünn kergettük a kék madarat, addig itthon különös események történtek.

1914 március elején eljött hozzám az *Aufrecht és Goldschmied* cég főnöke és azt az indítványt tette, indítsunk meg egy regényvállalatot a legjobb külföldi regényekből, mert nézete szerint ennek most jó kelendősege volna. Ő maga is szívesen venne részt ebben a vállalkozásban.

Bármily diszkréten kezeltük eddig a magunk tervét, most már nem lehetett *Goldschmied* előtt elhallgatni, — ha ugyan nem árulta el neki máris valamelyik irodai alkalmazottunk — azt a tervet, mely hónapok óta foglalkoztatott. Ha nem szólunk most róla, szinte felbátorítottuk volna arra, hogy azt más kiadóval közölje, nem tekintve, hogy később, mikor az a regényvállalat tényleg megindul, joggal mondhatta volna, hogy az ő gondolatát sajátítottuk ki.

Kénytelen voltam tehát őt beavatni tervünkbe, megmutattam a szobámban felhalmozott sok száz francia, angol, olasz és egyéb regénykiadást, amelyeket tanulmányozás céljából gyűj-

töttünk akkor össze és meggyőztem, de egyszersmind meg is nyugtattam afelől, hogy a dologgal a legkomolyabban foglalkozunk és afelől is biztosítottam, hogy ebben a dologban is vele karöltve akarunk eljárni, a terjesztés tekintetében számítnunk is rá, sőt, ha részt akar benne venni, készséggel adunk részt neki a kiadásban is. Ezt ő örömdetes tudomásul vette azzal a kijelentéssel, hogy bevárja, míg előkészületeinkkel és számításainkkal annyira vagyunk, hogy megkezdhesük a konkrét tárgyalást. Azonban *Goldschmied* csendesen várakozni nem volt képes — ő fecsegett akkor is, mikor saját magának kára származhatott belőle. Így tett ezuttal is. Elfecsegte *Franklinéknak* a tervünket, amint az nemsokára kiderült.

Előkészületeinket befejezván, március 21-én és 22-én tárgyalunk *Goldschmied*-del azon az alapon, hogy az ő cége mintegy kiadói közösségben lesz velünk, s a vállalat sikerét a 10.000 példányra tervezett kiadás felének átvétele által biztosítja.

Március 24-én hiteles forrásból értesültünk arról, hogy a *Franklin-Társulat* egy hasonnemű versenyvállalat létesítésén dolgozik. *König Gyula* ugyanis felkeresett, hogy megtudja, hiteles-e az a hír, hogy mi egy ilyen vállalatot készülünk közrebocsátani. Módomban volt ezt neki kétségbevonhatatlan bizonyítékokkal kimutatni. Ő valamiféle megegyezést hozott szóba, mire én kijelentettem, hogy mint máskor is, most is készséggel kerüljük el a harcot, ha ezt tisztességes megegyezéssel kikerülhetjük — de mi feltétlenül kihozzuk a vállalatot, amelyre már igen nagy előkészületeket tettünk. Ő szeretne volna húsvét utánra halasztani a dolgok továbbfűzését, mert a küszöbön levő ünnepekre Olaszországba készült — de én nyíltan megmondtam, hogy az összes munkálatokat folytatni fogom és bár eredetileg az volt a szándékunk, hogy ősszel jelentetjük meg a szóban forgó vállalatot (hiszen közben a külföldi kiadások ügyét akartuk elintézni) — már húsvét után azonnal hirdetni fogjuk, tekintet nélkül a velük való tranzakcióra, amelyre egyébként készek vagyunk.

Április 2-án *Goldschmied* le akarta szállítani az ő részesedését 40:60 arányában, amibe mi bele is egyeztünk — a tárgyalás mégis eredmény nélkül megszakadt, mert az esetleges

nyereség felosztására vonatkozó kulcsot *Goldschmied* nem akarta elfogadni.

Bár sok mindenféle előkészület megvolt, mégis rendkívüli munkát kellett teljesíteni néhány nap alatt, hogy késedelem nélkül meg lehessen indítani a vállalatot. Az egész igazgatóságból egyedül én voltam akkor Budapesten és magamnak kellett viselnem az egész felelősséget a súlyos következményekkel járó elhatározásokért, melyeket az új helyzet parancsolt.

Április 3-án közöltük a lapokban a „*Klasszikus Regénytár*“ közrebocsátását. A kocka el volt vetve — visszatérés többé nem volt lehetséges.

Rákövetkező nap újra felkeresett *Goldschmied* és hajlandónak nyilatkozott a tárgyalások újból való felvételére, valamint készségét fejezte ki arra nézve, hogy a *Franklin-(Wodianer)* vállalat részéről fenyegető veszély elhárítására a maga részéről mindent meg fog tenni. Ehhez képest ő készítette elő azt a megállapodást, mely azután a *Franklin-Társulattal* április 8-án tényleg létre jött.

Közben t. i. a *Franklin-Társulat* meghirdette a maga tervezett vállalatát, a „*Világirodalom klasszikus regényei*“ cím alatt a lapokban. A megállapodás szerint a *Franklin-Társulat* ennek a vállalatnak megjelenését a körülményekhez képest egy-két-három évvel elhalasztotta, minek ellenében mi (az *Aufrecht és Goldschmied* céggel közösen) az általuk kiadandó regénytárból 450.000 kötetet fogunk a megállapított módozatok mellett átvenni. Egyben meg volt állapítva, hogy a *Franklin-Társulat* az ő gyűjteményébe nem vehet fel oly regényt, amely a mienkben előfordul.

Hogyan történt, hogy a *Franklin-Társulat* egyáltalában ily vállalat tervével foglalkozott? A *Franklin-Társulat* abban az esztendőben vette meg a *Wodianer-féle* könyvkiadóvállalatot. Ez a nagy és jelentékeny könyvkiadóvállalat jóformán kizárólag az iskolakönyvek és a pedagógiai irodalom terén vált ki. Az utolsó esztendőben komolyan foglalkozván az eladás gondolatával, a cégtulajdonos, nyilván abban a meggyőződésben, hogy könnyíteni fogja az eladást, ha tervbe vett életrevaló vállalatokra vonatkozó szerződésekkel rendelkezik, mindennemű ilyen szerződés létesítésére törekedett. Jóformán évtizedek munkáját ki-

töltő irodalmi gyűjtemények közrebocsátására egyazon időben szerződött különböző szerkesztőkkel és írókkal. Így többek közt a „*Világirodalom. klasszikus regényei*“ című vállalatra Radó Antal-lal és Tóth Béla-val, azután egy „*Magyar Regényírók*“ című vállalat szerkesztésére, illetőleg a bevezető cikkek megírására nyerte meg Mikszáth Kálmán-t. Ugyancsak Mikszáth Kálmán-nal kötött szerződést egy olynemű „*Olcsó regénytár*“ kiadására, mely az „*Egyetemes Regénytár*“ formájában ennek a versenytársa kívánt lenni.

Amikor a megállapodás a *Fanklin-Társulat*-tal megvolt és így biztosítva volt erről a részről a béke, folytattuk *Goldschmied*-dal való tárgyalásainkat. Most már közöltük vele részletes *programmunkat* is és ő mindenekelőtt ezt kifogásolta, de ezenfelül az anyagi elrendezés tekintetében lehetetlen volt vele zöld ágra jutni. Ő még sohasem vett részt könyvkiadói vállalkozásban és így fennakadt jóformán minden egyes pontján azoknak a nagy költségeknek, amelyek szükségesek ahhoz, hogy valamely kiadói tervet becsületesen végre lehessen hajtani. Sem az előállítás, sem a szerkesztés, sem a propaganda tekintetében nem akarta elfogadni az előirányzott összegeket alapul és csak oly fix átvételi áron óhajtotta a maga kötetszámát átvenni, amely ő rá nézve minden további kockázatot kizár. Ebben a fix átvételi árban azonban nem tudtunk megegyezni.

Akkor azután előállott a legkalandosabb ajánlatokkal és mialatt mi néhány napi gondolkodási időt tartottunk fenn magunknak, azalatt ő összes utazóit arra utasította, hogy „*A Magyar és a Világirodalom Kincsestára*“ című, valamilyen előttünk ismeretlen vállalatot terjesszék, eltiltva őket a „*Klasszikus Regénytár*“ további terjesztésétől. Ez a csak címében létező vállalat voltaképp meglevő készleteknek ily cím alatt való összefoglalása volt. Erről értesülvén, kijelentettük neki, hogy amennyiben ezt a terjesztést azonnal abba nem hagyja, mi tovább nem tárgyalunk a „*Klasszikus Regénytár*“ ügyében. Abbahagyta és újra megkezdődött a véget nem érő, napról-napra új és új változatokban bővelkedő tárgyalás, amely végül is eredménytelen maradt. A közbeeső időben ugyanis már tapasztalhatta azt, hogy a „*Klasszikus Regénytár*“, amelyhez mindenki igen nagy reményeket fűzött, nem bizonyul annak a könnyen terjeszthető, üzletileg is kifizető vállalatnak, aminek ő is tartotta.

A különböző teljesíthetetlen feltételek azt a célt szolgálták, hogy ő szóval vállalt kötelezettségétől megszabaduljon. Meg is szabadult, magunkra maradtunk a terjesztéssel. Amit a megindítás körül rontani lehetett, azt bőven megcselekedte és azután egészen magunkra hagyott.

Huszonkét év óta együttesen vittük diadalra a magyar könyvkiadásnak azokat a termékeit, amelyeket a különböző kiadók közrebocsátottak. A magunk kiadásaival ezen idő alatt is magunkra maradtunk. A „*Klasszikus Regénytár*“ volt az első kísérlet, hogy *Goldschmied* belekapcsolódjék a mi kiadói érdekeink előmozdításába is. Az ő sajátos üzletpolitikai felfogásánál és eljárásánál fogva ez sem sikerült. Többé sohasem társultunk, de ezen időponttól kezdve cégének jelentősége a magyar irodalmi termékek terjesztése tekintetében fokozatosan alá is szállott, más tényezők léptek helyébe.

Goldschmied szerepe.

Talán helyénvaló, hogy ebben a könyvben és ezen a helyen ennek a *Goldschmied*-nak szerepét a magyar könyvterjesztés terén megállapítsuk. Mert kétségtelenül volt szerepe benne. Még pedig az én nézetem szerint végzetes szerepe.

Goldschmied Bernát kétségtelenül igen eszes, kiváló kereskedői kvalitásokkal rendelkező, gyors felfogású, biztos ítéletű ember, de eszét és szellemét rendszeren arra használta fel, hogy a mások eszén túljárjon; a vele való tárgyalás rendszeren szellemi torna volt, ahol ő nem annyira az igazságért vagy a maga igazáért küzdött, mint inkább azért, hogy felül maradjon, hogy a tárgyalók ismerjék el az ő szellemi felsőségét.

Hogy ezt elérje, minden eszközt felhasznált. Ártatlannak tetsző adomákon kezdte, azután az élc, a gúny, a szatira fegyvereivel folytatta és ha rá került a sor, vagy célravezetőnek tartotta, a nyers és brutális személyes támadástól, sőt a terrorizálástól sem riadt vissza.

A megkötött szerződést szigorúan megtartotta, betű szerint lojálisan is; de míg odáig eljutott valaki, hogy vele a szerződést megköthesse — nagy kálváriát kellett végigjárnia.

A terjesztő vállalat bizonyos fokig eldöntötte a sorsát a nagy irodalmi vállalkozásoknak, ezt a helyzetet *Goldschmied* minden egyes esetben a kiadók megfélemlítésére használta fel;

a szállítási feltételek megállapításában gyakran oly tulzásokra ragadtatta magát, melyek a kiadókat méltán elkeserítették, annál is inkább, mert e mellett nem volt képes lemondani arról az izléstelen szokásáról, hogy anyagi eredményeivel, vállalata sikereivel minduntalan kérkedjék.

Mindezek a tulajdonságok érthetővé teszik, hogy a kiadók körében idővel nagy ellenérzés keletkezett az ő személyével szemben és nem lehet csodálkozni azon, ha egyik is, másik is függetleníteni akarta magát tőle.

Nekünk egészen sajátyszerű viszonyunk volt vele. Mint terjesztővállalat, érdektársak voltunk és ezen a részen teljes harmóniában voltunk vele, mert ő lojálisan megtartotta a korrekt üzletvitel érdekében közösen megállapított mindennemű módozatokat. Nekünk is nagy érdekiünk volt, hogy ezen a téren békésen egymás mellett és ne egymás ellen dolgozzunk, mert a nagy terjesztési akciókat nem lehetett volna sikerrel keresztülvinni, ha a mindenkor nagy nehézségekhez még a versenytárrsal való vesződések is hozzájárultak volna. Háborus állapotban nem lehetett volna mindazokat a propaganda-akciókat véghez vinni, melyek csak csendes és békés módon sikerülhetnek.

De mint kiadónak, még rosszabb volt a helyzetünk vele szemben, mint a többieknek. A többieket csak kinozta, minket mint kiadókat egyszerűen bojkottált, — s ha még csak ezt tette volna; de nemcsak teljesen mellőzte kiadványainkat terjesztő üzemében, hanem rendesen olyankor, mikor egy-egy új vállalatunkat kezdtük lanszírozni — olyankor talált ő mindig valamilyen cikket, melyet pont akkor kellett forgalomba hozni, hogy ezzel a mi munkánkat megzavarja.

Ahogy a „*Klasszikus Regénytár*“ terjesztésének megkezdésekor „*A Magyar és a Világirodalom Kincsestára*“-t kaparta ki az ismeretlenség homályából, ép úgy a *Jókai-összkiadás* terjesztésének küszöbén felfedezte azt, hogy a harminc év óta forgalomban levő kis népies kiadás igen alkalmas terjesztési cikk, mert egyrészt zavart fog okozni az összkiadás terjesztésében, másrészt nagy forgalmat lehet elérni annak a propaganda-akciónak hatása alatt, melyet mi az összkiadás érdekében kifejtettünk. Ezt az eljárást azután ismételte több ízben is, más és más változatban és ezzel megmutatta azt az utat, amely az

illojális üzleti verseny terén később mind nagyobb mérveket öltött és a könyvkiadói és terjesztői békés foglalkozást Magyarországon valóságos háborus állapottá változtatta át.

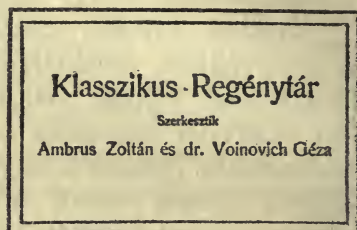
Azt hiszem, nem vagyok igazságtalan, midőn ezekben megállapítani törekszem azt a szerepet, amely *Goldschmied Bernát*-ot a magyar könyv-üzem terén megillette, amely időnként igen jelentékeny volt és mindig igen áldásos lehetett volna. Azt hiszem, senkisé fogja megtagadhatni az elismerést azoktól, akik mégis évtizedeken át fenn tudtak tartani egy összeköttetést oly üzletféllel, akinek ilyen alaptermészete volt. Mert ez igazán nem volt könnyű. De le kellett küzdeni a nehézségeket és sok minden egyebet, propter bonum pacis.

A „Klasszikus Regénytár“
programja.

Ilyen nehézségek előzték meg annak a vállalatnak megszületését, amelyet irodalmunk legjobbjai nemcsak az intézet, hanem az egész magyar irodalom legkiválóbb kiadói vállalkozásának mondanak.

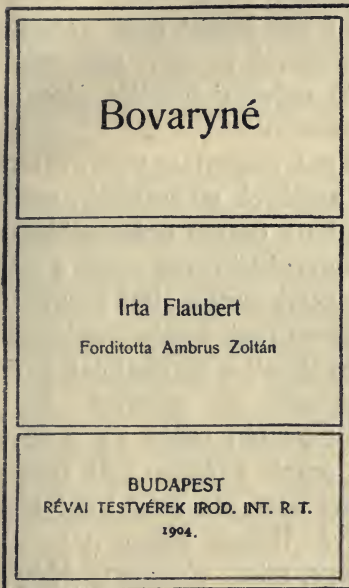
Irodalmi színvonala abban a percben volt eldöntve, amikor a „Klasszikus Regénytár“ szerkesztőül *Ambrus Zoltán*-t és *Voinovich Géza*-t nyertük meg. Ez azt jelentette, hogy nemcsak üzleti és kiadói szempontok lesznek mérvadók a gyűjtemény köteteinek megválogatásában, hanem főként irodalmi és művészeti szempontok. Mi teljesen szabad kezét adtunk e tekintetben a szerkesztőknek.

Az első program-tervezetet *Ambrus Zoltán* csinálta, aki három sorozatban állította össze a kiadandó művek jegyzékét, az első sorozatba sorozván a feltétlenül felveendőket, a másodikba a másodsorban szóbaikerülőket és a harmadik sorozatba

A „Klasszikus Regénytár“
gyűjtőcímlapja.

az esetleg felvehetőket, ha van még hely. *Ambrus Zoltán*-nak ez az első összeállítása, ez a mintegy 70 munkát felölelő jegyzék, egy nagy műveltségű, kiváló ízlésű, finom érzésű irodalmi ember egész élete tanulmányainak és olvasmányainak a leszűrődése. Ez az alap-jegyzék volt a kiinduló pont további tárgyalásaink, további elhatározásaink tekintetében. A program megállapításának munkája még csak ezután kezdődött, hiszen különböző szempontokat kellett figyelembe venni, irodalmiakat és gyakorlatiakat egyaránt.

A „Klasszikus Regénytár”
kötetcimlapja.

Ambrus Zoltán első programja a feladatot, hogy úgy mondjam, abszolút oldotta meg. Mindazt felölelte, aminek kiadása a tervezett gyűjteményben kívánatos. Most már arra kellett tekintettel lenni, vajjon ezekből a munkákból mi van meg magyarul, mi van meg jó fordításban és milyen kiadásban? Kapható-e, vagy elfogyott-e? Elvül tüztük ki, semmi olyat közre nem bocsátani, ami más kiadónál már megjelent és forgalomban van, továbbá semmi olyat, ami a közkeletű olcsó kiadásokban, például az „*Olcsó Könyvtár*”-ban, az „*Egyetemes Regénytár*”-ban, vagy az „*Athenaeum Olvasótár*”-ban kapható. Ezt az elvet

azonban egész szigorúságában végrehajtani mégsem lehetett, mert azt, ami rossz vagy avult fordításban volt meg az irodalomban, mégis ki kellett újra adni. Hiszen például a legnagyobb regényírónak, *Dickens*-nek sok műve jelent meg magyarul, de egy sem volt kapható a mai igényeknek megfelelő fordításban.

Azután volt még egy fontos szempont, amely a végleges programot befolyásolta. Kívánatos volt, hogy minden nemzet irodalmának legjava benne legyen a „*Klasszikus Regénytár*”-

ban, mégis a német irodalmat háttérbe kellett szorítanunk gyakorlati okokból és a közönség érdekében. Számolni kellett azzal a körülménnyel, hogy Magyarországon jóformán minden művelt ember olvas németül is és hogy a német irodalom főműveit itt igen nagy mértékben el vannak terjedve és könnyen hozzáférhetők az olcsó gyűjteményekben, így például a *Reclam*-féltében is.

A „*Klasszikus Regénytár*“ szerkesztésének egyik alapelve volt, hogy minden munkát eredetiből fordíttasson. Mikor azután a kötetek szétosztására került a sor, kitűnt, hogy vannak kötetek, amelyek eredetiből nem fordíthatók le, mert nem találunk az illető nyelvet tudó, arra való művészi fordítót. Ezeket egyelőre ki kellett kapcsolni a programból.

Mindezeknek az előtanulmányoknak megejtése után azután elővettük az összes programokat, amelyek elkészültek, mert mindenki készített ilyet; kiadvállalatunk összes számbajöhető tényezői épp úgy, mint fordítóink, megpróbálkoztak ezzel a feladattal, hogy össze lehessen vetni a szerkesztők által készített programmal és esetleg amazokat kiegészíteni. Közös konferencián azután végleg megállapítottuk azoknak a munkáknak sorjegy-zékét, amelyek feltétlenül felveendők és amelyek fordítását meg lehet kezdeni. Itt került azután szóba az a fent említett *Goldschmied*-féle jegyzék is, amely egészen más szempontok szerint készült és amelyet mi sem, de még kevésbbé szerkesztőink nem tehettek magukévá. Hiszen abban a jegyzékben még olyan írók is szerepeltek, mint *Schwartz Mária Zsófia*, *Carlén-Flygare Emilia*, *Brømer Friderika*, *Hackländer*, *Auerbach*, *Brachvogel*, *Ebers*, *Spielhagen*. Oly írók, kiket a mi szerkesztőink teljességgel nem állítottak egy sorba azokkal az írókkal, akiknek munkáiból végül is kialakult a „*Klasszikus Regénytár*“. Kialakult úgy, ahogy ma előttünk van, megvalósítván azt, amit a kiadók célul tűztek ki maguknak.

A „*Klasszikus Regénytár*“ csak elsőrangú írók abszolút becsű, világhírű műveit öleli fel, olyanokat, amelyeknek jelentősége a világirodalomban meg van állapítva, olyanokat, amelyeket minden művelt embernek mulhatatlanul ismernie kell. Mellőztük mindazokat a zajos, de múló értékű nagyságokat, akiket a divat szeszélye hirtelen felkap és akik épp oly gyorsan feledésbe merülnek, mint amilyen zajjal bejárták a világot.

A kiválogatás a képzelhető legnagyobb gonddal történt. A legjelesebb magyar írók és esztétikusok tanácsadással támogatták a szerkesztőket, de igénybe vettük külföldi nagy esztétikusok tanácsát is, így például a *Georg Brandes*-ét. Az északi irodalmak tekintetében sem szerkesztőink, sem más felkért tanácsadóink nem voltak teljesen biztosak a helyes megválasztás tekintetében és ezért fordultunk *Brandes*-hez, aki azután kijelölte nekünk a svéd, norvég és dán irodalomnak főműveit.

Amint végleg kialakult a program, csaknem kivétel nélkül oly regényeket tartalmazott, amelyek magyarul vagy egyáltalában nincsenek meg, vagy pedig csak régi, nem teljes, gyenge és csonka, hiütlén és hiányos fordításokban láttak napvilágot.

A „*Klasszikus Regénytár*“ nem foglalhatja magában a világ összes jó regényeit, ezt nem tűzhette ki céljául, mert akkor több száz kötetre terjedne a gyűjtemény, de amiket felölel, azok legmonumentálisabb alkotásai a külföldi irodalmak legjelesebb íróinak, a műfai remekei; azok a munkák, amelyeknek irodalmi becsét és jelentőségét a köztudat szentesítette; azok a kincsei a külföld elbeszélő irodalmának, amelyek ismerete egyesek művelődésére és egész nemzeti műveltségünk kifejlődésére nézve egyaránt nélkülözhetetlenek; azok a mesterművek, amelyeket a magunk szellemi vagyonához hozzá kell csatolnunk; azok az örökbecsű munkák, amelyek felett már elhaladt az idő és amelyek kiállották ennek a legszigorubb kritikusnak az ítéletét is.

A következő íróknak legjellegzetesebb műveit öleli fel a „*Klasszikus Regénytár*“ első hatvan kötetes sorozata, u. m.: *Alarcon, Balzac, Bulwer, Cherbuliez, Daudet, Dickens, Dosztojevszkij, id. Dumas, ifj. Dumas, Flaubert, France, Gogoly, Goncsarov, Goncourt, Hugo, Jacobsen, Keller, Lermontov, Maupassant, Meyer K. F., Scott, Stendhal, Thackeray, Turgenyev, Zola.*

A fordítások.

Hiába lett volna azonban a legszebb program és a leggondosabb kiválasztás, ha nem sikerül biztosítanunk azt, hogy ezek a munkák hiven visszaadják a klasszikus eredetét; csak a hű és művészi fordítás alkalmas arra, hogy az eredetinek szépségeit, az írók stíljét és egyéni sajátságait visszatükröztesse, sőt

lehet mondani, hogy a művészi fordítás szinte jobban megővja a klasszikus regényt az elavulástól, mint maga az eredeti mű. Mert a legnagyobb író nyelve is elavul 50—100 év alatt, a stílus változik, a színek elfakulnak, de a jó fordítás azon a másik nyelven, azon a mai nyelven adja vissza azt frissen és elevenen. Van arra több példa a világirodalomban. Például a *Claude Tillier* híres műve, a „*Mon oncle Benjamin*“ Franciaországban az elavult művek sorába tartozott, amikor *Ludwig Paul*-nak klasszikus német fordítása megint felelevenítette és az örökbecsű klasszikus művek sorozatába állította be.

Hogy kiváló és művészi fordításokhoz jussunk, a legkiválóbb magyar írókat és a fordítás terén valóban bevált mestereket szólítottuk fel közreműködésre. *Ambrus Zoltán*, *Ambrozovics Dezső*, *Adorján Sándor*, *Balla Mihály*, *Fáy J. Béla*, *Győry Ilona*, *Hevesi Sándor*, *Ignotus*, ifj. *Korányi Frigyes*, *Lándor Tivadar*, *Mikes Lajos*, *Ritók Emma*, *Sálgó Ernő*, *Szabó Endre*, *Szécsy Károlyné*, *Vértési Jenő*, *Voinovich Géza* örömmel vállalkoztak fordítói munkára, hogy a „*Klasszikus Regénytár*“ sorsát biztosítsák. Igen sokan ajánlkoztak fordításra olyanok, akiknek gyakorlatuk volt a téren, de akiket a „*Klasszikus Regénytár*“ mellőzni kényszerült, mert teljesen eltévesztette volna hivatását, ha ugyanolyan gyárilag készült fordításokat adott volna, mint a minőkkel a könyvpiac el volt árasztva. Mert valószínűleg el volt árasztva a legképtelenebb fordításokkal, a leglehetetlenebb kiadásokkal.

A spekuláció mindenképen hatalmába kerítette a külföldi regényirodalmat. Aminek külföldön valamelyes sikere volt, azt kiadták magyarul, hevenyészett, lelkiismeretlen, csonkitott fordításban. Legjellemzőbb példája ezeknek *Zola*-nak híres ciklusa „*A Rougon-Macquart család*.“ Ennek a ciklusnak néhány kötetét előkelő kiadóink adták ki teljes egészükben, értékes fordításban. De legtöbb kötete valóban gyalázatos kiadásban jelent meg. Tudnivaló *Zola*-ról, hogy leplezetlen meztelenségben találja fel azt, amit el akar mondani és ennek folytán sok regényében olyan nudítások fordulnak elő, amelyek érzécsiklandoztató tartalmuknál fogva az olvasók bizonyos rétegeire nagy vonzóerőt gyakorolnak. Aki *Zola* műveinek ezt a vonását kellőképpen kiaknázza, jó vásárra számíthat. Ez az oka annak, hogy az u. n. zugkiadók rávetették magukat erre az értékes íróra, de

ugy, hogy könyveit megfosztották irodalmi értéküktől, dugárut készítettek belőle, amely a pikáns könyv mezében jelentkezik. Így keletkezett a *Zola* munkáiból egy sereg ponyvakiadás, amely lehetetlenné tette, hogy ugyanazon műveknek jó kiadásai is napvilágot lássanak, mert a teljes és becsületes kiadás ezekkel a ponyvakötetekkel nem vehette fel a versenyt.

Mi mintaszerű fordításokat akartunk, azokat csak író-művészek készíthették el.

Csak ilyen fordításokkal érhattük el a „*Klasszikus Regénytár*“ köteteivel azt a célt, amit a művészi fordításnak el kell érnie, hogy az irodalomnak, az íróknak és a közönségnek egyaránt izlését, kritikáját, ismereteit fejlessze és művészi gyönyörűséget szerezzen az olvasónak. A „*Klasszikus Regénytár*“ról el lehet mondani, hogy megtermékenyítette a magyar szellemet és a magyar kultúrát, fejlesztette és előbbre vitte a magyar nyelvet, az irodalmat, a műveltséget és ítéletet. El lehet mondani, hogy nem hogy elnyomta volna a nemzeti irodalmat, hanem egyenesen gazdagította azt; akik elsősorban hálások voltak a „*Klasszikus Regénytár*“ létrehozásáért, azok maguk a mai kornak tehetséges, hivatott, jeles és nemzeti érzésű magyar írói voltak.

Gazdaságos berendezés.

A külső kiállítás is nagy szerepet játszott a „*Klasszikus Regénytár*“ programjában. A nagyobb lélegzetű könyv olvasója mindig panaszkodik, hogy a könyv, különösen, ha be van kötve, nehéz, az ember elfárad, ha a kezében tartja. Evvel a jogos panasszal számot vetve, oly pehelykönnyű papírt készítettünk a „*Klasszikus Regénytár*“ kötetei számára, hogy még a 30 ives kötet bekötött állapotban is egészen könnyű, mintegy 40 gramm súlyú. A papírt ezenfelül simítatlanul készítettünk oly módon, hogy ne kápráztassa, ne rontsa a szemet, hogy a betűk jobban élesedjenek ki rajta, mint a simított papíron, hogy az olvasás ne váljék fárasztóvá.

A legnehezebb kérdés volt a betűfaj kiválasztásának kérdése. Ez szorosan összefüggött az egész vállalat ökonómiájával. Az angol standard-könyvet az teszi oly bámulatosan olcsóvá, hogy a nagy terjedelmű könyveket kis betűkkel nyomtatják és így aránylag kevés papírt fogyasztanak, kevés nyomtatási költ-

séget okoznak. Ezt azonban Magyarországon nem lehet megtenni, mert a közönség hozzá van szokva a nagy betűs könyvekhez. Mi a nehéz problémát, hogy minél több tartalmat hozunk minél kevesebb iven, akként oldottuk meg, hogy a szokásos garmond betű helyett borgis betűt alkalmaztunk, de ritkítás útján elértük azt, hogy garmond kinézése van a betűnek és az olvasó azt nagyon nézi. Csak így érthetjük el, hogy a „Klasszikus Regénytár“ egy-egy ivére 34000 betűt helyezhetünk el és csak ily tipografiai berendezés mellett vált lehetővé az olyan hatalmas nagy munkáknak, mint a *Dosztojevszkij*, „*Raszkolnyikov*“-ja, a *Tolsztoj* „*Háboru és béke*“ című műve, vagy a *Dickens* nagy regényei, 1—2—3 kötetben való elhelyezése.

*

Ezzel az ökonómiával, amelyet a szedés tekintetében tartottunk szem előtt, volt kapcsolatos egy további fontos problémája a „Klasszikus Regénytár“-nak: az olcsó árak megszabása. Abból a természetszerű okoskodásból kellett kiindulni, hogy az ilyen gazdaságosan kiállított köteteket igen nagy példányszámban kell eladni, hogy a költségek megtérüljenek, viszont igen nagy példányszámot csak úgy lehet elhelyezni, ha az eladási ár olcsó. Ez magától értetődő circulus vitiosus.

Abban az időben a magyar regényirodalomban szokásos nyomdai kiállítás mellett átlag 20—22000 betű szokott egy iven elhelyezést nyerni és egy ilyen ivnek rendes bolti ára 20—24 fillér volt.

Ezzel szemben mi a „Klasszikus Regénytár“-nál 34000 betűt helyeztünk el egy iven és annak bolti árát 10—12 fillérben állapítottuk meg: nyilvánvaló, hogy négyszer jutányosabb köteteket adtunk, mint az akkor forgalomban volt munkák; kétszer annyi tartalom mellett felényi ár.

A magas irodalmi színvonal a technikai kiállítás tökélyével párosult, hogy a *legolcsóbb árért* nyújtson oly irodalmi gyűjteményt, minőket csak a nagy nemzetek mutathatnak fel azért, mert náluk az ily irodalmi kiadványokat óriási példányszámban vásárolja a közönség. Mi kísérletet akartunk tenni a rendkívül jutányos bolti ár megállapításával arra nézve, lehete-e a mi szűk nyelvterületünkön is a nagyközönségnek szánt műve-

ket oly jutányos áron közrebocsátani, mint ahogy a művelt nyugaton a kiadók az irodalmi művek népszerűsítésének érdekében ezt nagy sikerrel gyakorolják. Ha ebben meg nem csalódunk, akkor be lesz igazolva, hogy hazánkban is lehet jó könyveket szép kiállításban kiadni, ha azok olcsók; ha ez a kísérletünk sikert arat, úgy reméltük, új és nagy perspektívák nyílnak a hazai könyvtermelés részére. Megcáfoltatik a magyar könyv drágaságáról szóló panasz és ki lesz jelölve az út, amelyen a jövőben haladnunk kell.

A „*Klasszikus Regénytár*“ minden kellékével rendelkezett a sikernek, mint ezt az akkori sajtó meg is állapította; joggal számíthatott a képzelhető legnagyobb elterjedésre, a közönség teljes meghódítására.

Az első elismerés.

A megindítás körül felmerült fantasztikus nehézségek ellenére is, az első sorozat, melyet csak 1904 őszén akartunk közrebocsátani, már ugyanazon év május hónapjában készült el, habár egy szépséghibával jött is világra. Ebbe a sorozatba ugyanis, hogy az 5 kötet meglegyen, kénytelenek voltunk *Dickens* „*Twist Olivér*“-ját a régi *Gondol Dániel*-féle fordításban adni, amelyet ugyan *Voinovich Géza* gyökeresen átdolgozott, de amely mindannak dacára mégsem állhat azon a színvonalon, mint későbbi *Dickens*-fordításaink.

A rendkívüli munka mindnyájunkat kimerített, de különösen szerkesztőnket, *Voinovich Gézát*-t, akinek akkor vállaltunk igazgatósága külön köszönetét fejezte ki az első sorozatnak nehéz körülmények között való sajtó alá rendezésében kifejtett működéséért és felkérte, hogy ebben a nagy és terhes munkában tulságosan igénybe vett idegzetét restaurálja hosszabb pihenéssel.

Az első sorozat megjelenése azok körében váltotta ki a legnagyobb elismerést, akik legnehezebben hajlandók az elismerés pálmáját átnyújtani. Egy korán elhunyt, nagy tehetségű magyar író, *Thury Zoltán* volt az első, aki melegen gratulált nekünk a kiadáshoz, megjegyzéseket fűzván azokhoz az ügyekhez, amelyek a kiadást megelőzték.

„Elszomorító az — mondja ő — hogy ebben a kis országban, a kis piacon, ha valaki csinál valami szép dolgot, rögtön

ugyanannak az ideának a kihasználásával, de a publikum nivójához leereszkedve, annak a gyengéjét felhasználva, igyekeznek agyoncsapni a konkurrensok. Nekem nem fáj a Révai Testvérek feje, hanem végtelenül bánt az, ha csak 10 vagy 100 példányt is ezekből a kiadásokból a Klasszikus Regénytár helyett fognak megvásárolni. Sérelem ez és nem az Önök szempontjából, mert hát Önök megbirkóznak a versennyel, hanem az olvasóközönség szempontjából, amelyet ily lelkiismeretlenül traktál az élelmeskedés.

Egyébként fogadja igazán őszinte gratulációmát a Klasszikus Regénytárhoz. Fokozódik a gyönyörűségem mindig, amikor csak kezembe veszem a kötetét és ha majd teljes lesz a kiadás, becsületünkre válnék, ha legalább rá pillantaná a külföld is valami kiállításon, s látná, hogy ilyen könyvkiadásunk is van. Csoda szép, csoda olcsó és végül felemeli az embert a nivó, amelyen áll.“

A Thury Zoltán kívánsága hamarabb teljesedett be, mint ahogy akár ő, akár mi gondoltuk volna. A magyar nyelvű „Klasszikus Regénytár“-t a külföld jóformán hamarabb vette észre, mint maga Magyarország, amelynek számára készült. Ez így történt.

Mi többek között az Angliában levő *Gineverné Györy Ilonát* is felkértük a „Klasszikus Regénytár“-ban való közreműködésre. *Györy Ilona* a korán elhunyt, kiváló magyar írónak, *Györy Vilmos*-nak Angliában férjhezment leánya, aki régi hazájával állandó kapcsolatot tartott fenn és új hazájában meg nem szünő lelkesedéssel képviselte Magyarország érdekeit. Előadásokat tartott, ismertetéseket közölt Magyarországról és barátokat törekedett neki szerezni. Mi úgy gondoltuk, hogy a legnagyobb angol íróknak, *Dickens*-nek és *Thackeray*-nek lefordítását legcélszerűbb olyan valakire bízni, aki ott él abban az angol társadalomban, amelynek életével foglalkoznak ezek az írók; aki „érzi Dickenst és Thackerayt“, aki szeretettel fogja ezeknek a műveknek szépségeit a magyar olvasó előtt feltárni. Ezért fordultunk *Györy Iloná*-hoz, akinek megbízhatósága a fordítás terén előttünk ismeretes volt.

Angliában éppen akkor ujjult fel a rajongás *Dickens*-ért és azok az angolok, akik tudomást szereztek *Györy Ilona* útján

arról, hogy egy magyar regényvállalat indult meg, amely nagy mérvben a Dickens-kultusz szolgálatában áll, ezt igen nagyra becsülték. Akkoriban történt, hogy a Londonban élő magyarok angolokkal együtt megalakították a *Hungarian Society*-t, a „Magyar társaság”-ot, mely igazi állandó magyar központ akart lenni és egyúttal az angolok figyelmét Magyarország felé fordítani. E társaság útján, melynek tagjai az angol szellemi élet elsőrangú notabilitásai voltak, értesültek az angolok a „Klasszikus Regénytár”-ról és annak törekvéseiről és Stead, az angol irodalmi élet legelső szerepvivője, a „Review of Reviews” szerkesztője, akinek háza jóformán központja volt az angol irodalmi életnek, a „Klasszikus Regénytár” láttára ezeket mondta:

„A legértékesebb és leghasznosabb irodalmi vállalkozás, aminek csak sikere lehet. Igazán csodálom, hogy mi, angolok, nem szerkesztettünk ilyen gyűjteményt.”

„Kéziratbevasalás.”

Szükségünk is volt azonban ilyen szórványos elismerésekre, mert igen sok bajjal kellett megküzdenünk. Az olvasó erről alig alkothat magának fogalmat. Mikor a kész munka a kezében van, nem sejteti azokat a nehézségeket, melyek annak születését megelőzték. Az olvasó azt gondolja, nincsen ebben semmi rendkívüliség, a kiadó megrendeli X. Y.-nál a fordítást, az beszállítja, nyomdába kerül, elkészül és pont. Csakhogy egész másként áll ez a gyakorlatban, különösen az olyan nagy vállalatnál, mint aminő a „Klasszikus Regénytár” volt, amelynek annyi fordítót kellett egyazon időben foglalkoztatnia, hogy a sorozatok pontos megjelenését biztosítsa. A kiadónak pontosnak kell lenni, mert ő a legnagyobb urral, a közönséggel áll szemben, de a fordító nem érzi azt, hogy neki is pontosnak kell lennie a kiadóval szemben. Sőt tudván azt, hogy kívülre mások is dolgoznak a vállalatnak, elbizza magát, hogy ha ő késik is, majd a másik elkészíti a maga munkáját és így az 5 kötetes sorozat biztosítva lesz nélküle is.

Szinte hihetetlen, hogy minő küzdelmek árán tud csak létrejönni egy ilyen 60 kötetes gyűjtemény, mennyi jóindulat, mennyi energia, mennyi türelem emésztydik fel, amíg tétő alá jut az egész vállalat.

Szinte elképzelhetetlen, hogy minő fantázia emésztődik fel a kifogásokban, amelyekkel az egyes munkatársak mulasztásait magyarázni és menteni próbálják. Kötetekre rug az a levelezés, melyet a szerkesztők sürgetések dolgában kénytelenek voltak folytatni. Voltak abban jószándéku ígéretek és megbízhatatlan hitegetések, de az egyikben épp oly kevésbé lehetett bízni, mint a másokban. A becsületszónak nagy szerepe volt — még több az ünnepélyes ígéreteknek.

„Kéziratbevasalás“-nak nevezzük szerkesztői műnyelven azt az eljárást, amelyet gyakorolni kell abból a célból, hogy a szerkesztő hozzájuthasson a kézirathoz. Ez az eljárás az illető munkatárs egyéniségéhez alkalmazkodik. Egyiknél szigorral lehet boldogulni, másiknál előzékeny engedékenységgel. Az egyik meg van sértve, ha nem adunk hitelt kifogásainak és mentegetődzéseinek, a másik számít rá, hogy tamáskodni fogunk benne és dokumentumokkal felszerelve állít be, mulasztásait kimagyarázni. A legközelebb fekvő és leggyakoribb kifogás a betegség, hiszen tény, hogy beteg állapotban az ember nem képes szellemi munkára, de hát nem is a saját betegségét hozza fel okul a mulasztásra egyik-másik fordító, hanem a feleségét, a gyermekét, még az anyósáát is. Azután jön az álmatlanság; az álmatlanságban szenvedő ember kedvetlen, ilyen állapotban nem lehet dolgozni. Mikor már nagyon sürgős volt egyik fordítónk munkája, rábirtuk, utazzék el délvidékre, heverje ki ott az álmatlanságát és fejezze be munkáját. El is utazott, onnan azonban azt írta, hogy még rosszabbul van, ez a hely nagyon rosszat tesz neki, azért haza utazik és majd befejezi munkáját otthon.

Volt olyan munkatárs, aki vállalkozott egy terminusra, de azt meg nem tartotta, azt mondván, csak úgy tud dolgozni, ha megfelelő előleget kap, hogy a munka ideje alatt biztosítva legyen a megélhetése. Ez világos és érthető beszéd volt, megkapta az előleget és az új terminust, melyet épp úgy elmulasztott, mint az előzőt, csak hogy ehhez azt a magyarázatot fűzte, hogy nem tud dolgozni, mert pénz után kell járnia, olyan munka után, amelyet azután fognak neki megfizetni; nem tud elvégezni olyan munkát, amelynek árát már megette. Volt olyan munkatárs, aki azért kért munkát, mert a fordítói munkában ki akarta pihenni másnemű szellemi munkásságát. Azután pedig azért nem

végezte el a rá bízott munkát, mert szellemileg és fizikailag egyaránt ki volt merülve.

A kézirat bevasalása részére a „Klasszikus Regénytár“-nak külön tisztviselőt kellett alkalmaznia, a „sürgető kisasszonyt“, aki egyebet sem tett, mint megállapította a terminusok meg nem tartását és sürgető leveleket írkált, azonfelül egy külön sürgető szolgát kellett beállítani, akinek feladata volt, jóformán naponként felkeresni mindazokat a munkatársakat, akiknél a kéziratok esedékesek voltak. Ennek a szolgának ügyes embernek kellett lennie, ki kellett kémlelnie minden egyes munkatárs élete szokásait, tartózkodási helyét, azt, hogy mikor kel fel, és hogy mikor fekszik le, hol található a nap különböző szakai-ban, mert ha reggel a lakásán kereste, azzal küldte el, hogy a kézirat a szerkesztőségben van és ha estefelé ott kereste, azzal bocsátotta el, hogy jöjjön el holnap ebéd után a kávéházba. Hogy melyikbe, azt a szolgának tudnia kellett; jóformán minden reggel végigjárta a munkatársakat ez a sürgető szolga, akinek alkalmazkodnia kellett a munkatárs természetéhez. Ha zaklatás útján vélt célt érni, zaklatott és alkalmatlan-kodott, amíg meg nem unták és át nem adták a sürgetett kéz-iratot, már csak azért is, hogy megszabaduljanak a zaklatástól; ha jószívű emberrel volt dolga, akkor kérésre, könyörgésre fogta a dolgot és volt olyan eset, amikor igen lusta munka-társ szinte azért fejezte be majdnem pontosan munkáját, hogy a szolga iránti jóindulatát és szíveségét kimutassa.

A legkülönbözőbb eszközökhöz kellett folyamodni; némelyiknél az volt a baj, ha sürgették, azt mondta, nem hagyják nyugton, nem tud dolgozni, másnál az volt a baj, ha nem sürgették; mikor reklamálták kéziratát, még ő állott elő szemrehányásokkal, mért nem sürgették, honnan tudja ő azt, hogy a munka sürgős. Mikor öt-hat levél eredmény nélkül és válasz nélkül maradt a szerkesztő vagy a sürgető kisasszony személyesen felkereste a munkatársat, akkor azzal állott elő, hogy nem kapta meg a leveleket, sohasem látott egyet sem; azontul be kellett vezetni a szállító-jegyekkel való értesítést, a retur-recepiszt.

És mi mindennel nem kellett megfenyegetni a munkatár-sakat! A szerkesztő megindító levelekben vázolta, hogy minő utálatos szörnyeteg az a szedőgép, amely csak úgy falja a kéz-

iratot és minő rossz az, hogy a kiadó a nyomdával szerződött bizonyos időpontok megtartására és ha a szerkesztőség nem ad anyagot a szedőgépnek és a nyomtatógépnek, akkor a kiadó a kárbavesztett időért is tartozik fizetni és ezt nem hajthatja be máson, mint a mulasztásban vétkes munkatárson; mindezzel hatni próbált a szerkesztő a munkatársra, de nem sok eredményt ért el.

Alkalmazásba jutottak azután más eszközök, az a proposíció, hogy rendelkezésre bocsátunk a fordítónak egy gyorsíró, akinek ő a fordítást lediktálja; azután az, hogy jöjjön be naponként hozzánk az irodába kitűzött időben és ott végezze el munkáját. Ez oly erkölcsi kényszer volt, amelyet egy alkalommal maga a munkatárs proponált.

Érdekes az a balanszírozás, amelyet egyes munkatársak a terminussal végeztek; megkülönböztetett egy első, második, harmadik terminust, mikor azután ezt sem tartotta meg, akkor azzal állott elő, hogy hiszen ez még nem a legvégső terminus, mert ennek azután, mondotta önérzettel, mindig ura marad. Mikor ezt a legvégső terminust is elmulasztotta, azt hozta fel mentségül, illetőleg magyarázatul, hogy úgy értesült, hogy a szóbanforgó kötetnek még nincsen meg a bevezető előszava, tehát lehetetlen, hogy az ő fordításán muljék a kötet megjelenésének késése.

Némelyik munkatársnál a határidő megtartására külön tiszteletdíjat kellett megállapítani, egy külön utólagos prémiumot, hogy vállalt kötelezettségét megtartsa; némelyik munkatársnál már az eredeti szerződésben kétféle honoráriumot kellett megállapítani, a rendes fordítói honoráriumot és egy magasabbat arra az esetre, ha a kéziratot pontosan beszállítja.

Legrosszabb dolgunk volt a kéziratok behajtása körül, ha valami nyomdász-sztrájk vagy könyvkötő-sztrájk állott be. Ha ilyennek csak hire volt is a levegőben, ez elég ok volt arra, hogy a fordítók némelyike beszüntesse munkáját. Mi ilyenkor azon az állásponton állottunk, hogy annál jobban kell sietnünk, hiszen törekednünk kell a sztrájk előtt elkészülnünk. Ők pedig úgy magyarázták a dolgot, minek erőltessük meg magunkat, hiszen úgy sem lehet megjelenni a sztrájk miatt. Némelyik író jól ismervé önmagát, azt proponálta, hogy oly szerződést kössünk vele, amely szerint a honoráriumot csak a teljes kézirat

beadása után kapja, mi ebbe természetesen szívesen beleegyeztünk, de azután jöttek a levelek, hivatkozással az ismeretes „körülményekre“, amelyek sajnosan úgy alakultak ki, hogy terve ellenére mégis előleget kell kérnie a honoráriumra.

Mikor már minden eszközből kifogyott a szerkesztő, akkor a legvégsővel fenyegette meg a késedelmes munkatársát, azzal, hogy a fordítást mással fogja végeztetni, de ezzel se ment sokra, mert ezt a bejelentését azzal a kikötéssel fogadta a munkatársa, hogy a könyvben meg legyen jelölve, honnan kezdve fordított más, mert hiszen ő lelkiismeretes munkát végez és nem akarja, hogy neve alatt esetleg rosszabb fordítás jelenjen meg és ebben a munkatársnak volt igaza.

Egy különösen késedelmes munkatárs egy igen erélyes hangú sürgető levél folytán eljött hozzám panaszkodni, hogy milyen méltánytalanság történik vele, amidőn őt sürgetik, holott három hete influenzás beteg volt. Igen ám, csak hogy mi nem ezt a három hetet kerestük tisztelt munkatársunkon, hanem azt a másfél esztendőt, amely megelőzte azt a három hetet és azt a terminust, amely másfél esztendővel azelőtt lejárt.

Ugyanezzel a munkatárssal egy összejövetel volt megbeszélve egy alkalommal, amelyre én mintegy husz percnyi késéssel mentem el, ami énnálam igen szokatlan volt; az illető munkatárs türelmetlenül távozott, ugylátszik, megneheztelt, mert amidőn egy barátjával találkozva azt kérdeztem, miképen lehetne vele mégis összejönni, tőle tudtam meg, hogy egy megbeszélt találkozáson husz percet várakozott reám. Én erre azt írtam neki:

„A legteljesebb mértékben méltányolom az Ön szíves előzékenységet, mégis engedje megjegyeznem, hogy én magam Önre csak a szóbanforgó ügyben 1906 október 1-e, tehát közel négy év óta várok, és hogy különösen az utóbbi megbeszélt találkozásnak csak a megállapításával is néhány hónapig volt szíves megvárakoztatni.

Tekintettel ezekre az évekre és hónapokra, talán szíves lesz megbocsájtani, ha én május 6-án arra a megbeszélésre 20 perc késéssel érkeztem meg és talán fel fog menteni az alól, hogy hatósági orvosi bizonyítvánnyal igazoljam, hogy egyik hozzám tartozóm egészségi állapota aznap indokoltá tette, hogy

egynéhány perccel később hagyjam el lakásomat, remélem, ezt annál inkább, mert hiszen Ön 20 perc késésemre három és fél évi *késedelmi* előleget vett már fel.“

Ilyen mulatságaink voltak a kéziratok bevasalása körül. De ezektől a munkatársaktól legalább bevasaltuk a kéziratokat. Ha nagy nehézségek árán is. De voltak olyanok is, akiktől sohasem tudtuk megkapni a megrendelt munkát; hány szerződés készült hiába, egy vagy két évi várakozás után lemondott az illető, akkor új fordító után kellett nézni, új szerződést kellett kötni. Néhány fordítónál „*elveszett*“ (!) a kézirat. Az egyiknél hurcolkodás volt és elkallódott a félig kész kézirat, nem bírja megtalálni. A másikinál állítólag tüzvész pusztította el egy nagy regénynek a felét. Egy harmadik szörén-szálán elveszett. Három ilyen nagy kéziratot jelentettek be nekünk elveszettnek, sohasem volt többé feltámadásuk.

Mindezeket a bajokat türelemmel kellett elviselni, mert a kiválasztott fordítókat jobbakkal helyettesíteni nem volt módunkban. Mi mindjárt a legjobbakat választottuk ki és kénytelenek voltunk az írók életével együttjáró bohém szokásokkal és felfogásokkal megküzdeni.

A protekció ugyan ezt a vállalatot sem akarta elkerülni, de nem tudott hozzáférközni, egyetlenegy esetben mégis bevette a bevehetetlen várat, egyetlenegy esetben ment bele jóhiszeműen az egyik szerkesztő egy fordítási megbízásba, különösen meleg ajánlás folytán, de meg is járta vele.

A vállalat legelején volt.

„Bocsánatot kérek — írja Ambrus Zoltán Voinovich Gézának, — hogy X rémes fordításával annyi bajt okoztam Önnek. Jó lecke volt nekem, amit nem fogok elfelejteni, ha még ajánlgatnának valakit mihelyt egy szabad órához jutok, bemelegyek sok haszontalanság sok időt rabol el tőlem, két délutánt kellett eltöltenem azzal, hogy 20 levélre feleljek, amelyek mind fordításokat kínálnak és ezt a keserű poharat mégsem tolhatom el magamtól, mert ugyanis sok az ellenségem, gyártani nem akarom őket.“

Az volt a szerencse, hogy mindjárt a vállalat elején történt ez az eset és azontul minden ajánlás ab ovo ki volt zárva.

Egyik kritikus azt írta éppen a „*Klasszikus Regénytár*“

mintaszerű fordításaira utalva, hogy nálunk azért van olyan sok magyartalan és Leiter Jakabos fordítás, mert a legtöbb fordító nem tudja tisztességesen azt a nyelvet, amelyből fordít, de ez még nem volna akkora veszedelem, ha legalább *tudnák*, hogy *nem tudják*. A „*Klasszikus Regénytár*“ szerkesztőit és kiadóit az ilyen fordítóktól csak az mentette meg, hogy csak olyant bíztak meg fordítói munkával, akiről *tudták*, hogy *tud* fordítani.

Ezt oly következetesen vittük keresztül, hogy még azokat a fordításokat sem használtuk fel a „*Klasszikus Regénytár*“-ban, amelyekről a nagyközönség tudta, vagy legalább hitte, hogy jók, amelyekről kialakult a közvélemény, a közhit, amelyet egyik ember átvesz a másiktól, meg se vizsgál közelebből és elfogad kész valóságnak.

Ilyen közhit befolyása alatt a „*Klasszikus Regénytár*“ tervezése alkalmából mintegy 20—22 műről lehetett volna feltenni, hogy azok kisebb-nagyobb simítással még ebben a nagy igényű gyűjteményben is felhasználhatók.

Ebben a feltevésben a kiadóvállalat meg is szerezte mintegy 8 írói mű fordításának közlési jogát, de mikor rá került a sor és a szerkesztők gondosan átnézték a szóbanforgó műveket, kitűnt, hogy semmit sem használhatunk belőlük, félre kellett tenni és újra lefordíttatni, pedig éppen a „*Klasszikus Regénytár*“ leghatalmasabb, legnagyobb regényeiről volt szó. Ujra kellett lefordítani Victor Hugo-nak a „*Nyomorultak*“ Tolsztoj-nak a „*Háboru és béke*“ című munkáit, pedig ezekről az volt a köztudat, hogy a meglévő fordítások jók, hívek és teljesek; nem voltak sem jók, sem hívek, sem teljesek, el kellett őket ejteni. Mindössze saját munkatársainknak, így Fáy J. Béli-nak, Adorján Sándor-nak és Szabó Endré-nek egy-egy fordítását használhattuk fel a magyar fordítási irodalom egész rengetegéből.

Bevezető tanulmányok.

Hogy a művelt olvasó, aki természetszerűen érdeklődik egy klasszikus munka szerzője iránt is, mind az íróról, mind pedig az ő munkájáról igaz képet nyerhessen, oly bevezető tanulmányok közzétételét határoztuk el, amelyek a gyűjteménybe felvett írók rövid életrajzát és írói jellemzését adják;

tömör és művészi gonddal megírt essayket akartunk adni, nem nagyképi és részletekben elmerülő értekezéseket, de élvezettel olvasható tanulmányokat. Ezeknek az egyes írókat komoly kritikai méltatásban részesítő essayeknek megírását biztosítva láttuk maguknak a szerkesztőknek személyében.

Kész szerencse, hogy legalább a bevezetésekkel nem volt annyi bajunk, mint a fordításokkal. Hogy minő lelkiismeretességgel viselték a szerkesztők ennek gondját, azt egy érdekes eset világítja meg.

Tolsztoj művei közül eredetileg a „*Karenina Anna*“ és a „*Háboru és béke*“ kiadása volt tervbe véve. Később e terv anynyiban módosult, hogy szóba került a „*Feltámadás*“-nak kiadása, esetleg a „*Háboru és béke*“ mellőzésével, minthogy ez utóbbiról akkor még az volt a vélelem, hogy a *Ráth Mór*-nál megjelent magyar fordítás teljes és méltó ennek a műnek a jelentőségéhez. Amikor a „*Karenina Anna*“ 1905-ben megjelent, *Voinovich* szerkesztő sürgönyi hívás folytán kénytelen volt Kolozsvárra utazni egyetemi előadásainak megtartása végett és meg volt gátolva az általa vállalt Tolsztoj-előszó megírásában. Akkor elhatároztuk közösen, hogy a bevezetést egy másik Tolsztoj-munkához fogjuk csatolni, még pedig a „*Feltámadás*“-hoz.

A „*Feltámadás*“ kézírata, amint már fent jeleztem volt, elveszett! A fordító nem találta meg, le kellett róla mondani. Már most mi történjék az elmaradt bevezetéssel? A „*Klasszikus Regénytár*“ következetes szerkesztési módja nem engedte meg azt, hogy Tolsztoj-bevezetés egyáltalán ne legyen benne.

Mikor a „*Feltámadás*“ kényszerű elmaradását az akkor falun tartózkodó szerzővel, *Voinovich Gézá*-val közöltük és egy-szersmind megírtuk neki, hogy tanácsstalanok vagyunk ebben az ügyben, nem tudjuk, miként lehetne a kérdést megoldani, akkor tőle a következő levelet kaptuk:

„A Tolsztoj-kötet elhagyásával szemben sok, sok skrupulusom van. A „*Feltámadás*“ elhagyása nem nagy baj, — de az előszó elmaradása kettős hiba: a cégre s ránk, szerkesztőkre nézve, akik egyaránt nem tartjuk meg ígéretünket és pedig oly szemet szuró módon, hogy éppen a legérdekesebb író műveit eresztjük utnak kíséző szó nélkül. Ez okvetlen lármát és resen-sust kelt. A *Philologiai Közlöny* már azt is kifogásolja, hogy a

Maupassant-előszó nincs az első Maupassant-kötetben. Hogy ez a cégre nézve anyagi kárt okozhat, megrontva a vállalat hitelét, az sem hagyhat engem közönyösen, kit az intézethez annyi szál fűzött és fűz.

Azonban nem kevésbbé kényes pont a második: a szerkesztők irói tisztessége. Amit mi ezzel elkövetünk: az tőlünk kettőnkől a becsapással határos könnyelműség, s helyzetem még annyival nehezebb, mert Ambrus érdekét is nekem kell védelmeznem: aki eddig nem tud e tervről. Nem szükség azt előttem részleteznem, mennyire kínos volna bensőleg s megalázó másképp, ha a vállalat, melyet olyan lelkiismeretesen gondoztam éveken át, egy ilyen szépség- és erkölcsi hibával jutna céljához, hogy magam, ki oly érdemtelenül annyi elismerését élveztem irói tisztességemnek, most magam volnék az, ki ezt meghazudtolom; s főként egy kritikai folyóirat szerkesztője kövesse el ezt, akinek az ily eljárás ellen harcot kellene indítani.

Sok kínos töprengés után, száz szónak is egy a vége, az egyetlen lehetséges módnak azt találom, ha a cég megigérné magának és nekünk, hogy a Tolsztoj-előszót azért megiratná, kinyomatná, s a rendes előfizetőknek megküldené, alkalmas kapocscsal ellátva, hogy a Tolsztoj-kötetek egyikébe beilleszthető legyen. Elejére pedig egy piros vagy fehér lapot illesztene, melyen elmondaná: miért jelenik ez meg így külön.

Légy szíves kérlek ezt meggondolni — ilyesmi különben már szóban volt köztünk — s megírni, hogy belenyugszol-e?”

En kapva-kaptam a szerkesztő okos megoldási módján és meg is irtam neki azonnal a cég nevében, hogy a Tolsztoj-előszót meg fogjuk iratni, kinyomatni és a rendes előfizetőknek megküldeni oly adjusztálásban, hogy az a Tolsztoj egyik kötetébe beilleszthető legyen. Előre pedig egy fehér lapot fogunk illeszteni, amelyen elmondjuk, miért jelenik meg ez így külön. A még csak ezután forgalomba kerülő példányokhoz természetesen itt helyben hozzá lesz csatolva az előszó. Ezt a kijelentést annál szívesebben teszem, mivel magam is multkor ilyenfelét proponáltam.

A „*Klasszikus Regénytár*“ bevezető előszavai csak növelték azt az elismerést, amelyben ez a vállalat az irodalom és a kritika részéről találkozott. Egy-két kevésbbé sikerült

bevezetésen kívül, a legnagyobb részük a magyar essay-irodalomnak legszebb darabjai közé tartozik. Röviden és pregnánsul vannak megírva és biztosan megrajzolt körvonalakban törekszenek megvilágítani az írónak lelki képét, főbb jellemvonásait, munkásságának jelentőségét, saját hazájának és a világ-irodalomnak szempontjából. Nem külső vonásokat és minde miatt kapható életrajzi adatokat adnak, hanem az igazi jellemző vonásokat, azokat, amelyek nagyságuknak alapjait törekszenek az olvasó elé tárni.

A „Klasszikus Regénytár“ bevezetései esztétikai irodalmunk gazdagodását jelentik.

A siker elmaradt.

Ily idegsorvasztó nehézségekkel kellett megküzdenuünk, hogy következetesen és becsületesen keresztülvigyük azt a programot, amelyre szinte felesküdtünk ennél a vállalatnál.

Ha magának a „Klasszikus Regénytár“-nak mindenki által elismert koncepciója nem biztosítja a sikert — maga ez a szivós küzdelem az elemekkel, az emberekkel, a nehézségekkel talán érdemessé tette a harcosokat arra, hogy sikert arassanak.

De ettől a megérdemelt sikertől elestünk, ez nem jutott osztályrészünkül. Csak magunkból, hitünkbelől meríthettünk erőt a küzdelem folytatására. Önmagunkat bátorítottuk. Talán legjobban jellemzi akkori hangulatunkat és felfogásunkat egy levélnek néhány sora, melyet az akkor falun tartózkodó Voinovich-nak írtam 1906 május 5-én, körülbelül az ötödik sorozat megjelenésének idején. Akkoriban olvastam el nagy élvezettel „Copperfield Dávid“ és a „Pickwick Club“ akkor elkészült fordítását és ez olvasmány behatása alatt írom:

„E két mű elolvasása még jobban megerősített abban a meggyőződésemben, hogy a „Klasszikus Regénytár“-ral valóban nagybecsű, igazán valeurös munkát nyújtunk és hiszem azt is, hogy ezt a jobb közönség előbb-utóbb észre is fogja venni. Igen örvendek, hogy leveleiből látom, hogy a vállalat iránti érdeklődésed jelenlegi felelősségteljes munkakörödben meg nem csappant és így hiszem, hogy valahogy csak sikerül majd a sok mindenféle akadály leküzdésével ezt a vállalatot az eredeti programhoz híven szerkesztőnek és kiadónak le nem lohadó lelkesedésével végig vinni.“

A lelkesedés mindvégig megmaradt — erről tanuskodnak a további sorozatok — de a siker csak nem jelentkezett a további években sem. És mikor 1911 november havában a „*Klasszikus Regénytár*“ befejeztével intézetünk igazgatósága hivatalos levélben bucsuzik a szerkesztőtől — egyuttal kijelenti, hogy:

„az annak idején megállapított és viszonyainkhoz képest eléggé szigorú programnak és a szerkesztők ügybuzgóságának köszönhető, hogy ezen vállalat, ha anyagi eredményeket nem is hozott a könyvkereskedelemben azóta beállott sajnálatos viszonyok folytán, mégis nagy morális sikernek minősíthető, amennyiben a legjobbak elismerésével találkozik.“

Mi joggal ezeknek a viszonyoknak is tulajdonítottuk, hogy mi, akik sikerre vittük a *Franklin* vállalatait, az *Athenaeum* nagy munkáit — a magunk, a siker minden attributumával körülbástyázott vállalatát ezuttal nem bírtuk még csak mérsékelt sikerre sem vinni.

Tízezer példány volt az a minimális példányszám, melyet el kellett volna helyeznünk, hogy valahogy épen kikerüljünk ebből a dologból; hiszen az eladási árat azért szabtuk oly teljesen szokatlan alacsonyra, hogy ezt a példányszámot biztosítsuk ez úton.

Ezzel szemben még ötezerre sem rugott az eladott példányok száma és bármennyire biztattuk magunkat a jövővel — mégis abba a kényes helyzetbe kerültünk, hogy a IX-ik sorozattól kezdve a kinyomatott példányszámot 10.000-ről le kellett szállítani 6000-re.

Ezt kettős okból kellett tennünk: igen nagy és terjedelmes raktáraink nem bírták többé befogadni a jövő reményében kinyomatott és megmaradt nagy készleteket és pénztárunk nem bírta többé az igen nagy beruházási költségeket. Ma már el lehet mondani, nincs is okunk elhallgatni, hogy a „*Klasszikus Regénytár*“ deficitje akkor már jó néhány százezer koronát tett ki.

Késő siker.

És jöttek-mentek az esztendők és a „*Klasszikus Regénytár*“ kötetei csak alig mozdultak meg az ő katakombá-állványaikon, nem akartak megfogyni, nem akartak helyet adni

uj jövevényeknek. Egyszer csak — egyszer csak bekövetkezett a csoda: a magyarság elkezdett olvasni. Künn a lövészárkokban el kellett ülni valamivel a rettentő egyhanguságot, itthon a hazában le kellett csillapítani valamivel a borzasztó idegességet és bizonytalanságot — és akkor egyszerre csak felfedezték a *könyvet*.

Abban a lelkiállapotban, azokban a rettenetes komoly napokban nem lehetett elővenni a megszokott léha olvasmányt, a muló értékű, mulattató és szórakoztató irodalmat, valami mélyebb, valami tartalmasabb szellemi táplálék volt csak képes megkapni a figyelmet, kiragadni a gondolatokat a borzasztóan sivár jelenből és menekülni velők más idők, más tájak, más emberek, más viszonyok felé. Erre csak a nagy elbeszélők voltak képesek. Azok az örökbecsű mesterművek, melyek időn és téren túl szólnak az emberről — az emberhez.

És akkor végre belemarkolt a magyar olvasók új serege a rég feltárt kincsesbányába, a „*Klasszikus Regénytár*“-ba. Akkor végre felfedezte, végre megszerette.

Ha későn is, végre elérkezett a „*Klasszikus Regénytár*“ korszaka, ha nehezen is, végre meghódította a maga részére a közönséget. A győzelem teljes volt. Ma ott vannak ezek a kötetek mindenütt, ahol jó könyvet olvasnak — ma végre kiürültek a kiadói katakombák, hogy új könyveknek, új „*Klasszikus Regénytár*“-nak csináljanak helyet.

Új „Klasszikus Regénytár.“

Mert a kiadó javithatatlan. Semmiféle tapasztalat ki nem jőzanítja, semmiféle kudarc el nem bátorítanítja, semmiféle okoskodás nem képes vele elfogadtatni és elhíttetni azt, hogy amit ő és még sok-sok hozzáértő ember jónak és okosnak tartott, az rossz és ostoba volna.

Hiábavalók a keserves kinlódások, hiábavalók az éveken át tartó idegrontó izgalmak, hiába a nagy anyagi veszteségek — a kiadó nem a már befutott utat nézi, hanem az ut folytatására és végére gondol. Nem a már előtte fekvő hatvan kötetben leli örömét és abban, hogy végre mégis csak megszülettek — hanem az a másik hatvan kötet lebeg mindig szemei előtt, melyet akkor el kellett hagynia, melyet bizton közrebocsátott volna, ha a vállalat „beütött volna“.

Azután jön a dicséret, az elismerés, néha még a hizelgés is. Mind azt sugják a kiadónak: Jelentőséges vállalkozást létesítettél — nevezetes aktust vittél véghez művelődés dolgában — eltaláltad, aminek szükségét, ha rögtön nem is, de érezni fogják feltétlen bizonyossággal — nagy pillanatban kaptad meg a közönséget és bejegyezted nevedet ezzel a vállalkozásoddal a magyar kulturtörténetbe. És a kiadó hiszi mind ezt, mert jól esik hinnie, mert mindez megegyezik az ő hitével; éled, újra éled az ő ambíciója, amelyet semmi sem éleszt annyira, mint az elismerés, a megértés.

És oly időben, melyet alkalmasnak tartottunk arra, hogy felvegyük újra a termelő munkát, a háborúnak rémes pusztításai után, oly pillanatban, midőn kilátás volt arra, hogy a fegyverek zaját fel fogja váltani a csendes, békés, kulturális munka és a népek irtóztatós viaskodását a kölcsönös megértés, az egymáshoz való közeledés, hozzáfogtunk ahhoz, amivel régén biztattuk mindazokat, akik a „*Klasszikus Regénytár*“ igazi, őszinte és meggyőződéses hivei voltak. Hozzáfogtunk a „*Klasszikus Regénytár*“ újabb sorozatának előkészítéséhez. Abban a bejelentésben, mellyel elhatározásunkat közöltük a közönséggel, meg is mondtuk indokát annak, hogy minden, a háboru folytán félbe maradt vállalatunk közül, miért éppen ezt indítjuk meg, amely a közönség szemében már be is van fejezve. Megmondtuk, hogy:

„Magyarország sorsa ezeréves történelmének legnagyobb fordulópontjához jutott. Ezekben a válságos napokban még semmiképp nem látható az ország jövő kialakulásának képe, az azonban előrelátható már most, hogy relációink a világ művelt nemzetivel elevenebbek lesznek és úgy kulturális, mint gazdasági téren nem fogunk oly izolált életet élni, mint a múltban.

Ennek az új nemzetközi helyzetünknek előfeltétele, hogy megismerkedjünk a művelt nemzetek kulturájával, amint mi is arra törekszünk, hogy ők viszont megismerkedjenek a mi magyar kulturánkkal.

A megismerés legbiztosabb módja az, ha az egyes nemzetek nagy íróinak örökbecsű munkáiból törekszünk magunknak képet alkotni az illető nemzet lelkeről, szelleméről, kulturállapotáról.“

A „*Klasszikus Regénytár*“ eredeti céljaihoz tehát egy új

hívás járult hozzá. A program kibővült egy oly feladattal, amelyet a magyar közönség bizonyára meg fog érteni és méltányolni fog, hiszen a béke utáni olthatatlan vágyat is ez az érzés táplálta.

Minden kellőképp elő volt készítve. Egy páratlanul gazdag programja az új sorozatnak ki volt nyomtatva. Prospektusok el voltak készítve, a szétküldési munkák folyamatba voltak téve, márciusban kiadtuk az új sorozat első köteteit, megjelent az új *Daudet*-kötet, az új *Dosztojevszkij*-kötet, bejelentettük az új *Hugo Victor*-t, az új *Bourget*-t, március 18-án az akkori napok hangulatának megfelelő falragaszt ragasztottunk ki a fővárosban és a vidéken, amelyben annak a gondolatnak adtunk kifejezést, hogy Magyarország világközi helyzetét és nemzetközi megmaradását elsősorban kulturális téren fogjuk biztosítani, hogy a nemzet jövőjének legnagyobb biztosítója Magyarország magasabb rendű műveltsége. Ennek eszközei pedig a világ legnagyobb íróinak örökbecsű munkái.

A véletlenség folytán vörös festékekkel nyomtatott nagy és feltűnő falragaszokat azonban harmadnap még nagyobb, még feltűnőbb, még vörösebb falragaszokkal ragasztották át. Megjelent a proletárdiktatura és elsöpört mindent, a „Klasszikus Regénytár”-t is.

Mikor tizenötévi várakozás után végre abban a tudatban voltunk, hogy ime megjött ennek a vállalkozásnak is az ideje, hogy ime a közönség felismerte becsét és jelentőségét, hogy most már közszükségletté vált, amit legjobb esetben luxusnak tartottak még nemrég, mikor meg lehattünk győződve, hogy most már jól előkészített talajon, teljes biztonsággal és teljes sikerrel folytathatjuk az annak idején abbahagyott munkát: akkor egyszerre ránk csapott gyilkos lehelletével a mindent elsorvasztó és elenyésztető diktatura és a megszületés pillanatában meg is ölte vállalkozásunkat.

Most itt állunk előkészített köteteinkkel egy ország romjain, teljes gazdasági züllöttség közepette és várjuk bizonytalanul és tétovázva, vajjon lesz-e módunk folytatni és befejezni a művet, amely még késői sikere után is oly határtalan és végtelen csalódást okozott.

ABONYI LAJOS.

Abonyi Lajos-t nem ismertem személyesen. Valamikor a „*Regényvilág*“ idején levélbeli összeköttetésben voltam vele, mert hiszen egyik legszebb munkáját, „*Az özvegy tehénkéje*“-t a „*Regényvilág*“ számára írta. Amit róla tudok, azt *Ágai Adolf*-tól tudom, aki igen nagy tisztelője és híve volt. Tudom azt, hogy elvonult, egyszerű, eseménytelen életet élt, a falusi magyar földbirtokos-gazda életét, aki csak úgy mellékesen foglalkozott az irással és szinte vendégnek tekintette magát az irodalomban. Saját falujában sem tudták róla, hogy író. Mikor egyszer egy írótársa felkereste és *Abonyi Lajos* lakását tudakolta, senkisémet tudta azt megmondani, mert nem ismerték ezen az írói néven, csak tulajdonképpeni családi néven, *Marton Ferenc* néven.

Sok könyve jelent meg és aratott szép sikert, el is fogyott a könyvpiacra, de újra ki nem adatott, mert *Abonyi Lajos*, úgy látszik, annyira szerény ember volt, hogy mint *Ágai*-hoz intézett egyik levelében írja, második kiadásra szégyelte felajánlani munkáit és minthogy más sem gondolt rá, *Abonyi Lajos* egész életének munkássága közel volt ahhoz, hogy a végleges enyészetnek essék áldozatául.

Egyesek azonban fenntartották munkáinak emlékét azáltal, hogy állandóan keresték azokat a könyvkereskedésekben, különösen az antikváriumokban és így ráterelték a könyvkereskedők figyelmét. Így történt azután, hogy egy könyvkiadóvállalat összeköttetésbe lépett a már elhunyt író fiával, *dr. Marton Lajos*-sal, a jeles fiatal tudóssal és megváltotta tőle a jogot *Abonyi Lajos* munkáinak újból való kiadására. Ez az alkalmi

kiadótársaság azonban nem tartotta magát hivatottnak a kiadás eszközlésére és a mi intézetünket kínálta meg avval. Mi természetesen a legnagyobb készséggel vállalkoztunk rá, mert hiszen lehetetlen is lett volna egy kiadónak, aki a legmagyarabb írók munkáit akarta egyesíteni kiadóvállalatában, *Abonyi Lajos*-t mellőzni akkor, amikor alkalom kínálkozik ennek a tipikus magyar írónak felelevenítésére.

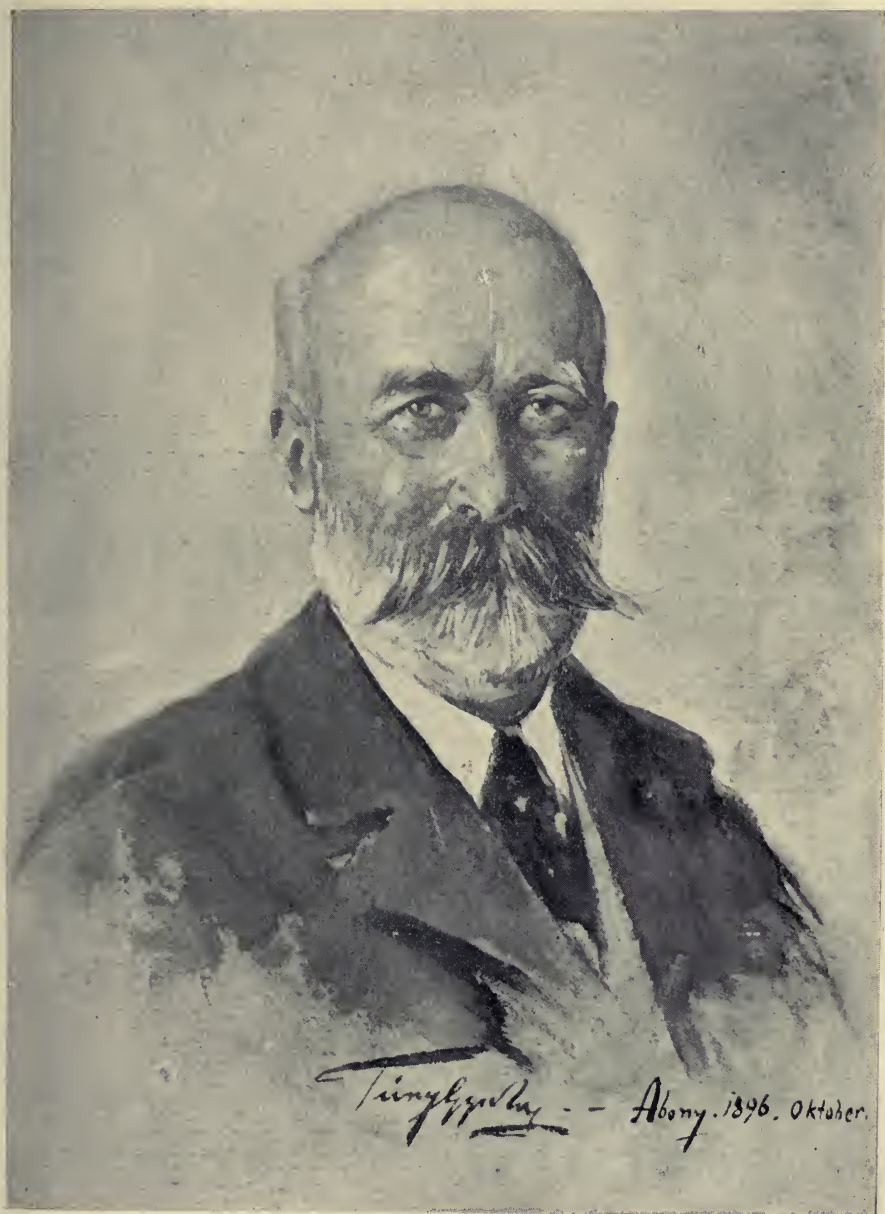
Mert csak felelevenítésről volt szó. Mi legalább úgy hittük, mert az a körülmény, hogy oly sűrűn keresték *Abonyi* egyes munkáit a könyvkereskedésekben, azt a látszatot keltette, mintha igen sokan volnának, akik ezeket a munkákat birni óhajtják. Ez, mint utóbb kiderült, optikai csalódás volt, amely a könyvkereskedelmi forgalomban gyakran megtörténik. Ugyanaz az ember jelentkezik több könyvkereskedésben és mindig más és más időben, keresvén ezt vagy azt a munkát. Ez a gyakori kereslet azután azt a látszatot kelti a könyvkereskedőkben, mintha sokan érdeklődnének egy mű iránt, mintha igen nagy volna a kereslet. Ezt az optikai csalódást még növeli, hogy egyik könyvkereskedő a másiknál is keresteti a munkát és időnként ismétli ezt.

A felelevenítés ebben az esetben is azt jelentette, hogy az író munkájának értéke mérlegre kerül halála után, hogy megállapíttassék, vajjon elbirja-e a próbát, mert az írói nagyság próbája voltaképpen az író halála után következik be.

Abonyi Lajos kiállotta a próbát. Mi megkísérlettük felkelteni ujlag az érdeklődést az ő költészete iránt és ha nagy sikert nem is értünk el vele, mégis megmentettük az utókor számára ezt az értékes író és értékes munkáit. Ha nem is sikerült az egész magyar társadalomnak érdeklődését felkelteni, mégis sikerült *Abonyi Lajos* körül csoportosítani egy jelentékeny számát a magyar olvasóknak, akik bizonyára hálával viseltetnek a költő iránt, akinek annyi igaz élvezetet köszönhetnek.

Mert *Abonyi Lajos* ma is nagy érték azok szemében, akik a törölmetszett poézisnek, humornak, kedélynek barátjai.

Abonyi Lajos a régi magyar világnak poétája. Munkáiban visszatükröződik a puszták élete, a vármegye élete, a falu élete tipikus alakjaival, az urak és parasztok, az asszonyok és gyermekek eredeti mivoltukban, egy költői lelkű író bájos romanticiz-

ABONYI LAJOS

Túry Gyula festménye után.

„Kocher konnte er ihm auch zu einem Puzen ein metallisches ovales Messer
mitgeben... sich wohl zu helfen & selbst zu schneiden.“

« Hagen miell! ? Kinde an en hwarum viderigget...

[illegible]

V.

Tuđa ista ožan elvinesa ožan sajeteine vob. Tandoatke a' kadromel and.
Miz akhore oimim erodes vobim..

Es chwint i' der elen esch alwet onj mager eaz ei wien is. Deun oim...
segin... An also gutt wannen magente omidi vrla hallert magente... und ein besser lott
hu rigniste... A' Raomand is angie omide put wiede...

[illegible][illegible]

It took his whole lifetime to give satisfaction to everybody.

Atkinson A. Canada väe esindusti ar vaimid hõimusest...

La Tabornak. Kálmán volt a círomom... (Antoni) valami ment a bíróságra...

A' b'atombul mang amukis firangis b'irinsai 'ci' erawet, a b'anda ab'irinsai b'ay
 b'ayut engagan a' b'atombul b'irinsai awanand...
 A' b'atombul b'irinsai...

A' fahmte hawte beridni hah inelitz hangon... then oah hawon
bung, aas mit ten a' eandit shini, a' waltit woffen vordidit, a' eadit auf
shute, a' eadit a' eandit shini, a' eandit, a' eandit, a' eandit, a' eandit
a' eandit... a' eandit, a' eandit, a' eandit, a' eandit, a' eandit
dineh oah o' eandit... a' eandit, a' eandit, a' eandit, a' eandit, a' eandit
a' eandit... a' eandit, a' eandit, a' eandit, a' eandit, a' eandit

Abonyi Lajos kézírata.

musától besugározva. Aki a hipermodern irodalom termékeitől megcsömörölve, a költészet tiszta forrásához akar menekülni, az *Abonyi Lajos*-nak igazi magyar romanticizmusában megnyugvást talál. Akit kifárasztottak az örökös problémakeresések, a mai irodalom sokféle színe és bizonytalan keresése és aki vissza akar térni az egyszerűséghez, a természetességhez, az ősi forráshoz, az *Abonyi Lajos* munkáiban megtalálja, amit keres. Az ő történeteinek talaja, alakjai, alakjainak gondolatvilága, érzései mind ebből a földből termettek, a magyar föld illatát lehelik felénk, azt, ami magyar volt és örökké magyar is fog maradni. Éppen ezért az ő munkái nincsenek alávétve a muló divatnak. Valahányszor vissza akarunk térni az ősi forráshoz, mindig vissza fogunk térni *Abonyi* írásaihoz és ha meg akarunk ismerkedni a magyar néppel a maga igaz mivoltában, akkor *Abonyi Lajos* munkáit fogjuk elővenni, mert ő, amint egyik bírálója, *Ábrányi Emil* egyik tanulmányában róla megállapította, valójában a magyar nép regényírója.

És ha valamikor más lesz a magyar nép élete a nádfedelesek házakban és más lesz a gondolkodás és az élet az alföld délibábos pusztáin, akkor is vissza fognak térni a mi utódaink *Abonyi Lajos*-hoz, hogy általa az ő korának embereivel ismerkedjenek meg. Mert ő mindig kutforrás lesz, mert igazi és őszinte írója volt népének. Nem szépített ott, a hol talán lett volna eltakarnivaló és nem kereste a rosszaló építetönokat. Romanticizmusa mellett is egészséges realizmus lengi át műveit, amelyek telve vannak sok színmagyar dolognak document-humain-jével, oly igazi emberi dokumentummal, mintha akár csak *Zola* népleiró és népjellemző sorait olvasnánk. Ő nem a világot mozgató eszének és áramlatok visszatükrözését adja munkáiban, hanem az egyszerű embernek mindennapi bajait és küzdelmeit az élettel, embertársaival, előítéletekkel szemben és minthogy ezeket felfogásban, hangban, irányban és jellemzésben hűven adja vissza, örök életet biztosít magának. Senkisémm figyelte meg nálánál jobban a magyar népet, senkisémm ismerte jobban annak szokását, hajlamát, mindennemű tulajdonságát. És amilyen jól megfigyelte ezeket, éppen olyan jól és hűven tudta visszaadni írásaiban megfigyeléseit.

Nálunk mindenkit össze szoktak hasonlítani valakivel, saját nagyságainkat más nagyságokon mérlegeljük. *Abonyi*

Lajos-t is összehasonlították *Turgenyev*-vel, *Gottfried Keller*-rel, *Konrad Ferdinand Meyer*-rel, sőt *Tolsztoj*-jal is. Azt mondták róla, éppen olyan népies, mint ezek a nagy orosz és svájci elbeszélők. Nem tudom, ismerte-e őket, olvasta-e és mennyire, az az egy bizonyos, hogy nem utánozta őket, mert izről-izre magyar és eredeti, mert magyar — és magyar, mert népies.

És amilyen magyar tárgyaiban és megfigyeléseiben, leírásaiban és jellemzéseiben, éppen olyan magyar nyelvében és stílusában is. És ez a nyelv is örök életet biztosít neki, mert a váltakozó áramlatokkal együtt a nyelv is állandó veszélyeknek van kitéve, idegenszerűségeket vesz fel magába, elszíntelenedik. Akkor azután szükségessé válik a megújulás, amikor a régi nagy írókat kell elővenni, hogy megtisztítsuk a nyelvet az idők folyamán ráragadt salaktól. A jövődő magyarjai az *Abonyi Lajos* tiszta magyar nyelvéhez fognak folyamodni, amidőn a magyar nyelv megtisztításáról lesz szó. És nem hiába fognak hozzá folyamodni.

Lehetett-e vajjon ezt a szintiszta magyar író ki nem adni, mikor alkalom kínálkozott rá? Lehetett-e kitérni a kísérlet érdekessége elől, vajjon fel lehet-e eleveníteni újra egész értékében?

Mindenekelőtt arravaló szerkesztőről kellett gondoskodni, kongeniális íróról, aki szeretettel fog hozzá nehéz feladatához. A feladat nehéz volt két okból. Először is össze kellett szedni a sokfelé, már rég elfeledett folyóiratokban szétszórt munkákat. A „*Hölgyfutár*“, a „*Déliab*“, a „*Nővilág*“, a „*Koszoru*“, a „*Nefelejts*“, a „*Visszhang*“, az „*Új Idők*“, a „*Szépirodalmi Figyelő*“, ezek a rég elfelejtett és csak a muzeumokban fellelhető folyóiratok, azután az akkori idők alkalmi kiadványai, a „*Kossuth-Album*“, a „*Honvéd-Album*“, a „*Honvédmenház évkönyve*“, a nagy képes naptárak tartalmazták azt a sok-sok elbeszélést, amelyet *Abonyi Lajos* a múlt század második felében közzétett.

És mikor az anyag együtt volt, akkor tűnt ki, hogy az egyes író stílusa sem ment a környező hatásoktól; az ötvenes évek *Abonyi*-ja mégis más volt, mint a nyolcvanas évek *Abonyi*-ja. Az ötvenes években lehetett még oly terjengős mondatokkal dolgozni, aminőkkel ugyanannak az írónak későbbi tisztult stílusában már nem találkozunk.

Endrődi Sándor-ra hárult a nagy feladat, hogy ebbe egyenletességet és harmóniát hozzon, hogy összevonja azt, ami összevonható és a kezdő *Abonyi* stílusa ne térjen el a kész *Abonyi* stílusától. Mindennek a nehéz feladatnak kötelességtudással és lelkesedéssel felelt meg és az ő érdeme az *Abonyi* összkiadásának előttünk való szerkezete. Komoly kritikával, nagy szeretettel végezte munkáját, a nehéz gyűjtési munkát is, a még nehezebb gyomlálási munkát is. Átplántálta *Abonyi* munkáit a multból a jelenbe és megmentette a jövőnek.

Abonyi Lajos műveinek tárgya és tartalma, az, hogy a magyar életet rajzolja minden lehető vonatkozásában és a magyar típusokat minden változatukban, kíváncsisággal tette, hogy ezek a munkák az összkiadás közrebocsátása alkalmából illusztrálva jelenjenek meg, hogy szinte megrögzítve legyenek átadhatók az utókornak a típusok, a házak, a környezet, a tájak és minden, ami valósággal illusztrálja az alakok életét. Sikerült is egy pár jeles művészt megnyerni erre a feladatra. Aki gondosan átnézte *Abonyi* munkáinak magyar illusztrált kiadását, az készséggel elfogja ismerni, hogy egész irodalmunkban nincsen oly gazdagon, szinte pazarul illusztrált munka, mint ez és hogy a képekben, amelyeket közöl, igazi élet lüktet, amely visszautkrözteti a lerajzolt alakok minden jellemvonását, az elbeszélésnek hangulatát, levegőjét. A mű illusztrálására felkért művészek, *Garay Ákos*, *Gara Richárd* és *Sarkádi Emil*, művészi feladatukat sikeresen oldották meg.

Mindezek a körülmények hozzájárultak ahhoz, hogy ebben a gondos szerkesztésben és a hozzá méltó illusztrálásban elfeledettségük mellett is közönséget hódítottak maguknak és hiszem, hogy fognak hódítani a jövőben is. *Abonyi Lajos* költészete és nemes magyarsága bizonyára hathatós eszköze lesz a jövőben is az izlés felszabadításának a hipermodern áramlatok káros behatása alól és a magyar irodalom nemzeti szellemének, szemben azokkal az áramlatokkal, amelyek ezt meghamisítani alkalmasak.

Ez lesz azután valamikor az *Abonyi Lajos* munkáinak igazi renaissance-a.

AMBRUS ZOLTÁN.

Most, hogy ehhez a fejezethez érek, hogy végigmentem egész során a magyar íróknak, az az aggodalom fog el, hogy némelyek azt találják hinni — hisz erre nagy a hajlamosság nálunk — hogy mégis csak voltaképen reklámcélokból készül ez a könyv, különben lehetetlen volna, hogy a kiadó minden íróját megdicsérje, mindegyiknek kiválóságát külön feltüntesse és örökéletűségét bizonyítsa.

Aggódva gondolok erre, mert ha valakinél, hát *Ambrus Zoltán*-nál tényleg ehhez a módszerhez kell folyamodnom, hogy igazoljam azt, hogy műveinek összkiadása indokolt volt.

Mert hiszen a többieknél, akikről eddig szó volt, kiadói szempontból az az indok foroghatott volna fenn, hogy elismert, népszerű, a nagyközönségnél befogadott írókról volt szó, ott nem kell indokolni, hogy a kiadó ezt a népszerűséget az író, a közönség és a maga érdekében kiaknázni természetes kötelességének tartja.

De *Ambrus Zoltán*-nál nem ez az eset forgott fenn. *Ambrus Zoltán* nem volt a nagyközönség körében elfogadott és népszerű író, amikor intézetemet rábirtam arra, hogy műveit egy szép összkiadásban közrebocsássa. Az újságírás révén ismert író volt, de ez az ismertség, ez az újságírói hírnév nem olyan valami, amire bizton számítani lehet. *Ambrus Zoltán* igen rosszul volt adminisztrálva, oly rosszul, hogy szinte jobb lett volna kiadói szempontból, ha nevét egyáltalában nem ismerik, ha mint teljesen új név bukkan elő az ismeretlenség homályából.

Sok kitűnő munkája a legkülönbözőbb álnevek alatt jelent meg, a legkülönbözőbb lapokban és folyóiratokban. Ezeknek a lapok-

nak és folyóiratoknak iránya annyira homlokegyenest ellenkezett egymással, hogy gondolni sem lehetett arra, mintha az egyiknek *X* álnevű munkatársa azonos lenne a másiknak ugyancsak *X* álnevű munkatársával. *Ambrus Zoltán* jószívűségből és uri non-chalance-szal nevét odakölcsönözte bármelyik jóbarátja vagy pajtása vállalatához cégérül, mert irótársai mindig igen nagyrabecsülték nevét, de ez a körülmény, nem előnyére, hanem inkább hátrányára vált az ő neve megbecsülésének.

Ha ily viszonyok közt egy kiadó azt határozza el magában, hogy ennek az oly rosszul adminisztrált írónak munkáit törekszik majd megszerezni és egyöntetű összkiadásban közrebocsátani, ennek csak egy oka és magyarázata lehet, az, hogy ennek az írónak munkásságát rendkívül nagyrabecsüli, igazi nagy értéknek tudja, és a visszás körülmények ellenére is bizik vállalkozásának sikerében.

Ez az eset forgott fenn *Ambrus Zoltán* kiadása tekintetében.

A nagyközönség előtt jóformán ismeretlen *Ambrus Zoltán*-t megkülönböztetett helyre juttatta az irodalomban irótársainak elismerése. Az írók körében *Ambrus Zoltán* mindig az első helyen állott. Más írók pályatársai csak akkor ismernek el, mikor már kénytelenek vele, amikor a közönség elsőrangú írónak fogadta, mikor már mindenki approbálta.

Ambrus Zoltán az egyetlen egész ujkori irodalmunkban, aki előtt a hozzáértők meghódoltak, mielőtt még a közönségé lett volna, az egyetlen, akit maguk irótársai emeltek magas polcra, mielőtt még a nagyközönségnek írója lett volna, az egyetlen, akit első kritikai és szépirodalmi munkái után szeretettel társul fogadtak az öregebb írók és szeretettel mesterül fogadtak a fiatalabb írók.

Nem gondolkodóba ejtő dolog-e, hogy ily rendkívüli körülmények között mégsem tudott bekövetkezni az *Ambrus Zoltán* érvényesülése, ha benne magában nem volt is meg az a tehetség, hogy utat törjön magának, hogy kiküzdje, kiverelkedje magának az érvényesülést, hogy megteremtse magának a közönséget.

Én azt hiszem, a probléma kulcsa *Ambrus* munkáiban van és nem személyében vagy ügyességének kisebb-nagyobb fokában.

Ha így nézzük a dolgokat, akkor nincs is probléma, mert egészen egyszerű, természetes dologgal állunk szemközt.

Ambrus Zoltán a *magyar művelt intelligencia írója* és ebben meg van szabva hatásának, elterjedésének, népszerűségének határa.

Ő hivatott tolmácsolója a modern magyar intelligencia gondolkodásának — de viszont csak ez az intelligencia képes az ő műveinek, szellemének, színvonalának értékelésére. Ő irodalmunkban egymagában álló, külön, önálló egyéniség; művei különböznek más írók munkáitól, felfogásban, megírásban, felépítésben — azért ő nem is lehet azoknak az olvasóknak írója, akik a más írók munkáinak az olvasói.

Ambrus szereti az egyszerűséget, a természetességet és a világosságot, mindamellett finom és artisztikus. Egyik bírálója szerint írásai emlékeztetnek a régi magyar ötvösművészet remekeire. „Filigrán munkák, de nem kicsinyesek, szép zománcuak, finom színűek, de nem mesterkéltek, de nem rikitóak.“

Mindezekkel a tulajdonságaival ő csak az igazi intelligencia írója lehetett és nem lehetett több közönsége, mint amennyi az igazi intelligenciából, a legműveltebb elemekből kitelik. Az ő írásait csak a finomabb elmék tudják igazán élvezni és ezért az ő könyvei körülbelül fokmérője annak, mennyi ily finom elméjű, előkelő intelligenciájú olvasó van Magyarországon. Ő az élite-közönség írója és az élite-közönség az ő hű publikuma.

*

A kiadót, akinek ez volt a felfogása *Ambrus Zoltán*-ról, rendkívül izgatta, vajjon tud-e a kiadói propaganda ily esetben lényegesen változtatni a dolgokon. Erre a kérdésre keresett választ és ehhez képest irányította az akciót.

Az *Ambrus* műveinek gyűjteményes kiadását is más kiadókkal folytatott tárgyalások előzték meg. Nem sok munkája jelent ugyan meg a szerzőnek mindaddig könyvkiadásban, de ezek nélkül egy gyűjteményes kiadást rendezni még sem lehetett volna; fokozta a nehézséget, hogy főművei, két nagy regénye, a „*Midás király*“ és a „*Solus eris*“ el voltak ugyan adva más kiadónak, de még nem jelentek meg: kéziratban is lehettek

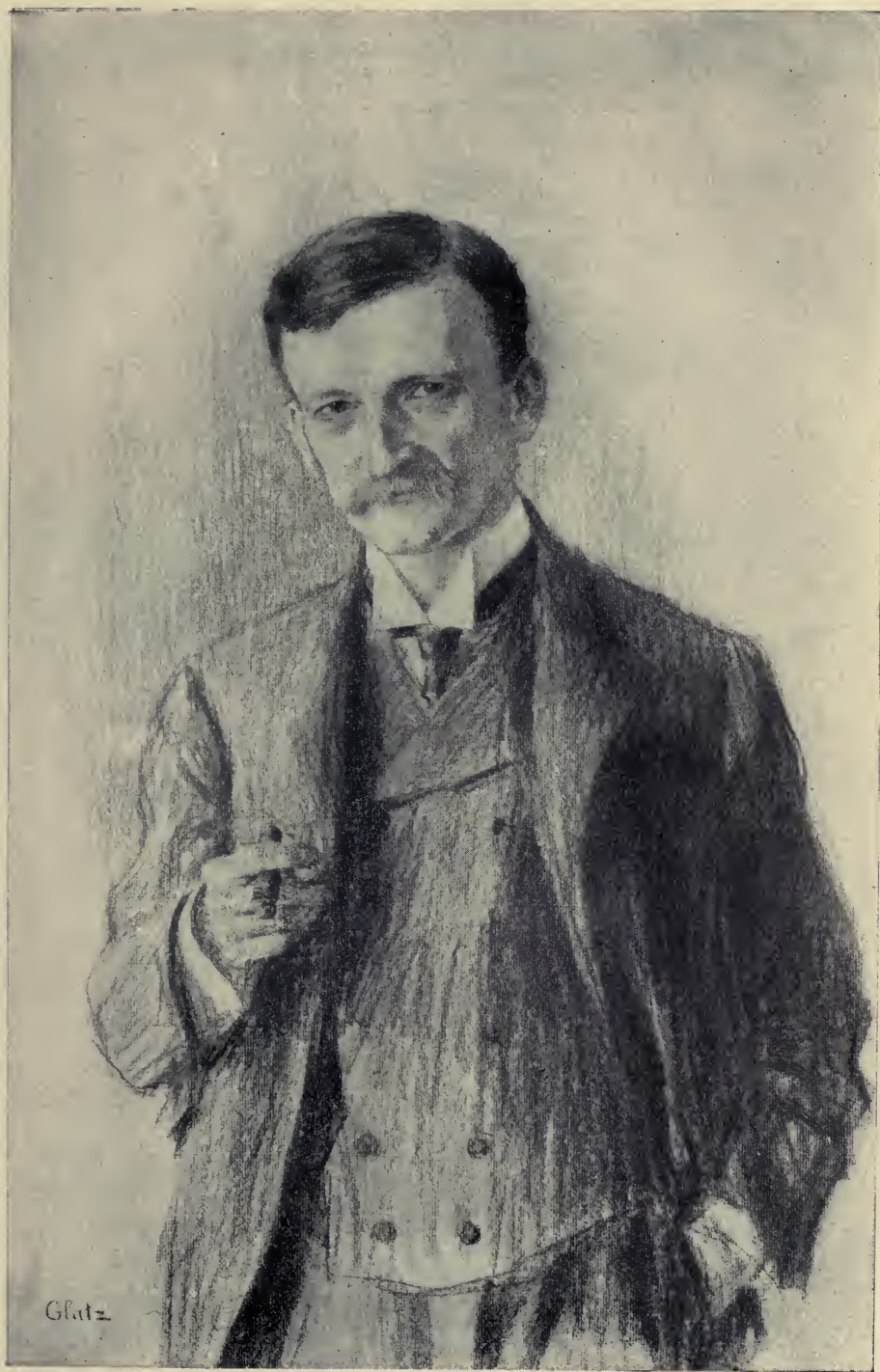
még vagy sajtó alatt — előkészületben. A szerzőnek ezek felett multhatatlanul újra rendelkeznie kell.

Ezért úgy kellett vele megkötnünk a szerződést 1902. december 26-án, hogy amennyiben nem tudja felszabadítani munkáit, jogunk lesz visszalépni a szerződéstől.

A „Színes Könyvek“, az „Egyetemes Regénytár“, az „Athenaeum Olvasótára“ és a „Magyar Könyvtár“ című gyűjteményekben jelentek volt meg egyes dolgozatai; teljesen önállóan eddigelé egyetlen egy sem. Nevezett gyűjtemények kiadói és szerkesztői készséggel rendelkezésére bocsátották Ambrus Zoltán-nak azt a jogot, hogy a szóban forgó műveket közzétehesse újra egy gyűjteményes kiadásban. Ezek a tárgyalások persze sokáig tartottak, azonfelül is, mielőtt az ily össziadás szerkesztéséhez és sajtó alá adásához hozzá lehet fogni, teljesen tájékozottnak kell lennie a szerzőnek összes írásai felől, hogy az anyagot célszerűen el lehessen rendezni és így bizony három esztendeig tartott, amíg az Ambrus-kiadást meg lehetett indítani. Az anyag összehordása nem is volt könnyű; Ambrus Zoltán nélkül sohasem készülhetett volna el, hiszen kisebb írásainak javarésze mindennemű álnév alatt jelent meg folyóiratokban, lapokban elszórva és Ambrus bizonyára sohasem gondolt rá, hogy azokat onnan még valamikor elő kell kotorászni. Amikor a nagy anyagösszehordási művelet befejezést nyert, elkezdődött a rendezés munkája.

Az első u. n. tükröt ezuttal is Voinovich Géza készítette el. Ő csoportosította a novellákat fantasztikus, realisztikus, vidám, groteszk tárgyak szerint kötetekké, ő rendezte az irodalmi, a színházi, az esztetikai, a tárcaanyagot és ezzel nagyon megkönnyítette Ambrus-nak a dolgát, mert magának a szerkesztésnek munkáját Ambrus Zoltán magának tartotta fenn. El is végezte lelkiismeretesen, ami nem volt ezuttal kis dolog, mert az össziadás spektrumán át nézve, jóformán minden egyes cikket át kellett alakítani, ki kellett egészíteni, módosítani és az egész anyagot egységes szempontok szerint simítani.

Mikor mindez készen volt és az első sorozat kikerült a sajtó alól, akkor elkezdődött egy, a maga nemében páratlan propaganda-akció. Nem is egy, hanem több különböző tartalmu, formájú és szerkezetű prospektus jelent meg abból a célból, hogy mindenekelőtt rátereljük a közönség figyelmét az

AMBRUS ZOLTÁN.

Glatz Oszkár rajza.

Ambrus Zoltán másfél évtizede nagy tekintélynek és szeretetnek örvendő író-társai között. Ugy véltük, hogy kötelességet teljesítünk, ha e különösen előkelő író, sok bírálója szerint a ma élő legteljesebb magyar stílistát belevisszük a nagy olvasóközönségbe. Hitünk az, hogy a ki kartársai megkülönböztetett érdeklődését bírja: a magyar olvasó elméjéhez és szívéhez is fér. Nekünk mindenképen irodalmi tisztesség — és szerencsénknak tartjuk — hogy Ambrus Zoltán összes munkáit közreadhatjuk. Ezzel egész nagyszabású alakja homlokterben áll. Az összes munkák kiadása alkalmából Ambrus Zoltán író-társai — majdnem az egész büszke és jelentékeny mai magyar parnasszus — szívesek voltak jellemző sorokat írni róla. A kézírásokat hű másolatban alább adjuk közre,

Budapest, Egyezer-
kilencszázhat ószén.

Révai Testvérek
Irodalmi Intézet r.-t.

Ambrus Zoltán a legújabb magyar irodalom egyik legnagyobb alakja. Munkái nemcsak a magyar nyelv és irodalom, hanem a tudomány és a művészet terén is nagy jelentőséggel bírnak. A következők azok a művei, amelyek a legújabb kiadásban jelennek meg.

Ambrus Zoltán összes műveinek listája.
Első kötet: 1. A magyar nyelv és irodalom.
2. A magyar nyelv és irodalom története.
3. A magyar nyelv és irodalom története.
4. A magyar nyelv és irodalom története.
5. A magyar nyelv és irodalom története.

Köszönjük

Ambrus Zoltának
Művei jogtalanul kiadásra kerültek

A fenn írtak, a könyv tulajdonosa
Ez a könyv a magyar nyelv és irodalom
területén nagy jelentőséggel bír.
A Zoltánok könyv kiadását követően

Budapest 1906. nov. 14. E. Zoltánok

Ambrus Zoltán összes műveinek prospektusa.

íróra. Ezek közül a prospektusok közül különösen kivált az egyik, amelyet a magyar írók szerkesztettek. Az ő körükből indult ki az az eszme, hogy *Ambrus Zoltán* kiválóságát valamely különleges formában kell a közönség előtt feltárni és így született meg az a gondolat, hogy huszonnégy előkelő író szerkesztésében egy prospektus lásson napvilágot, mely *Ambrus Zoltán*-t ismertesse. Ez az előkelő formájú és rendkívülisége folytán is íelette érdekes és feltűnést keltő prospektus az írók kezeirásainak facsimile reprodukciójában közölte véleményüket *Ambrus Zoltán*-ról. Az írók maguk fektettek rá sulyt, hogy az ő nézetük szerint első magyar stílistát ők vezessék be a nagy olvasóközönségbe, ezáltal tanuságot tévén amellet, minő nagy tekintélynek és szeretetnek örvend író társai között *Ambrus Zoltán*. *Mikszáth Kálmán*, *Beöthy Zsolt*, *'Endrődi Sándor*, *Herczeg Ferencz*, *Radó Antal*, *Kóbor Tamás*, *Veigelsberg Leó*, *Szabóné Nogáll Janka*, *Heltai Jenő*, *Gárdonyi Géza*, *Szomaházy István*, *Kenedi Géza*, *Salgó Ernő*, *Alexander Bernát*, *Szabó Endre*, *Molnár Géza*, *Béla Henrik*, *Szemere György*, *Ignotus*, *Szőllősi Zsigmond*, *Kozma Andor*, *Pekár Gyula*, *Lyka Károly*, *Bródy Sándor* tesznek tanuságot ebben az ő adalékaikat tartalmazó prospektusban arról, hogy *Ambrus Zoltán*-t ők maguk között is kiválóságnak tartják. Magának ennek a prospektusnak szerkesztésével *Bródy Sándor* foglalkozott igaz szeretettel és ritka odaadással.

Az ismertetés nagy munkáját lényegesen előmozdította az, hogy ezuttal a legkülönbözőbb irányu lapok is őszinte elismerő bírálatokat közöltek a szerzőről. Ami addig hátránya volt az ő emelkedésének, hogy nem volt hozzákapcsolva egyetlen laphoz sem, úgy, hogy az a magáénak vallotta volna, az most előnyére vált. Az összes lapok rendelkezésére állottak, mert nem volt egyedül egy lapnak érdekkörébe kapcsolva.

Intézetünknel is mindnyájan válllvetve vetélkedtek egymással abban, hogy minő új és hatékony eszközökkel lehetne fokozni az ismertető propagandát. Az a nagy, tulajdonképen az írók által közrebocsátott prospektus 80.000 példányban jelent meg, akkor azután azt az eszmét vetette fel egyik igazgató, hogy miután azt alakjánál fogva senki megőrizni nem fogja, egy olyan füzetet kellene csinálni, melynek minden egyes lapján egy-egy autogramm volna, azonkívül a hirdapokban közölt tár-

cáknak rövid kivonata volna közlendő és egyáltalában a szerzőnek és műveinek ismertetése. Az ily füzetalku publikációt az emberek könnyebben kezelik, meg is tartják, besorozzák könyveik közé. Elkészült ez a füzet is igen diszes kiadásban és nagy példányszámban. Elkészült azonkívül egy harmadik prospektus is, megint más alakban és másnemű terjesztésre alkalmas előállításban. Később az 1908-ik évi „*Révai-Kalendárium*”-ot is „*Ambrus Zoltán-naptár*” cím alatt tettük közzé, hogy ezzel is dokumentálja az intézet a kiadásnak eseményszerűségét.

*

Ámbár ez a sok ismertetés, ez a maga nemében egészen szokatlan publicitás szinte az újdonság ingerétől fosztotta meg a munkák megjelenését — az első sorozat mégis a szenzáció erejével hatott. Leginkább azokat lepte meg, akik jól ismerték *Ambrus* munkásságát, magukat az írókat. Mert ez az első sorozat a „*Midás király*”-t hozta, *Ambrus Zoltán*-nak azt a nagy regényét, melyet jóformán senki sem ismert.

Erről a regényről valóságos legendák keringtek. Az idősebb írók és némely olvasók emlékeztek rá, hogy mintegy tizenöt évvel azelőtt egy napilap, a „*Magyar Hirlap*” tárcarovatában közölt egy ily című regényt, mely arról vált nevezetessé, hogy sohasem szakadt vége. Elmultak hosszú hetek és hónapok és a regény csak mindig folyt, nem akart vége lenni. Már közmondásossá vált írói körökben és ha valamit rendkívül hosszúnak, szinte végtelennek akartak jellemezni, azt mondták, olyan, mint a „*Midás király*”. Azt is beszélték, hogy a szerző sehogysem közeledvén a regény végéhez — a szerkesztő, *Horváth Gyula* végre ráparancsolt, hogy záros határidőn belül, talán három nap alatt, okvetetlenül fejezze be munkáját, mert lap-érdekből multhatatlanul egy új angol regényt kell kezdeni.

Azt is mondták, a kézirat ott hever évek óta egy első-rangu kiadó kéziratтарыában; az nem meri kiszedetni, mert olyan nagy a regény, hogy lehetetlen piacra hozni.

Mindez tulzás volt. „*Midás király*” mindössze 147 folytatásban jelent meg; azért oly sokban, mert a lap csak rövid, 1—1½ hasábos folytatásokat adott. Igaz, hogy nagy

regény volt, de távolról sem olyan terjedős, mint a regény-irodalomnak akárhány nagy terméke.

Magunk is féltünk tőle ebből a szempontból — azért pontosan kimérettük terjedelmét, mielőtt sajtó alá adtuk. Kitűnt, hogy mindössze 20.120 sort tesz ki, ami — ha rendes 3 lap-hasábon jelenik meg, amint szokásos volt — 71 folytatásban 2 és fél hónapi közlési időt jelentett volna.

„*Midás király*“ igen nagy meglepetés volt, a kétkötetes regényt az ujabbkori magyar irodalom legszebb művei közé helyezték kritikusaí, az első között is első helyre.

A magyar regényírás egyik legnagyobb remekének mondták, amely *Kemény Zsigmond* legjobb regényei mellé állítható.

Még tán soha így nem irtak magyar regényről, ahogy többek között a magyar nő-írók legelseje, *Szabóné Nogáll Janka* ír „*Midás király*“-ról. Pedig regények dolgában ők a fontosak, a döntők — a nők.

„Tétlenül, üres szívvvel, alvó sejtelmekkel, gyönyörök és álmok híján üllnek ezek az olvasók, a Dickens, Thackeray, Jókai, Turgenyev, Daudet árvái és szomjas várakozással néznek a jövőbe, mely egykor tán kipótolja nekik azt, amivel ez a tevékeny, virágzó, termelő napi irodalom adós maradt.

És jön *Midás király*. És egyszerre aranyrá, kincscsé válik minden, ahová ennek a regénynek a nagy, tiszta szépségei behatolnak. Új világok nyílnak meg a csüggedt, szomjas szívek előtt s mi újra érezzük az igazi nagy regények minden gyönyörét.“

„*Midás király*“-nak, az első sorozatnak, és azután a rákövetkezőknek, az egész Ambrus-kiadásnak végig igen szép irodalmi sikere volt, igazi, intenzív, mélyreható, az egyes megjelenő sorozatokkal csak fokozódó sikere; publikum-sikere is volt, bár nem oly zajos és nem oly általános, mint ama nagy propaganda után remélni lehetett.

De hát *Ambrus Zoltán* az intelligencia írója — a propaganda sem érhetett el egyebet, mint hogy ezt az egész Ambrus-intelligenciát összehozza.

És össze is hozta az igazán művelt olvasókat és ezekből kialakult az a mai Ambrus-közönség, melyből ki fog sarjadosni a nagyobb holnapi Ambrus-olvasóközönség.

Lehet, hogy Ambrus műveltségi viszonyainkhoz képest korán jött — de hát az nem baj, legalább itt lesz akkor, mikor

A kor vezérei.

(újkor mese.)

~~Ambrus Zoltán~~

írtá Ambrus Zoltán.

I.

— Mégis csak regény ördögök vagynak mi E-
szőlő Pierpont Morgan Carnegiehez — megtolla-
zott kalandorok, pándes regények (ha éppen azt
alagja, hogy pontosan szójak), de alapszabán véve ill
regény ördögök, a hűk nem azt tessék, a mit akar-
nak, hanem csak azt, a mit lehet! A kemények
holdos azt hiszi, hogy a világ urai vagynak; és
annyi igaz, hogy sok mindenünk van, a miől
a hajdani nagyurak nem is élmozak. De vi-
ront hiába ahítózunk arra, a mire a római
császárokunk nem kellett ahítózniok, és semmi
pénzre nem szerethetjük meg azt, a ~~mi~~ mi egy
renaissance ^(újkor) apró zsarnokainak ügyzölván
magától pottyant az ölébe. A római császá-
runk, a renaissance apró zsarnokainak, ke-
sőbb egyik = másik francia királynak: XV. vagy
XV. lejtőnek, vagy hogy még lejtőben menjek, a
porosz Nagy Frigyesnek, vagy az orosz Katalin
császárnőnek fűtyülniök se kellett azért a szeren-
cséért, hogy táncgyaloglóiknál tisztelhesse a

Ambrus Zoltán kézírata.

már itt lesz az az új generáció, akinek a számára érdemes volt így írni.

Igy fogta fel Ambrus írásait a nagyon kritikus Mikszáth Kálmán is, midőn azt írja róluk:

„Ambrus a legkedvesebb íróim közül való. Kétszer szoktam könyveit átolvasni. Egyszer, hogy élvezzek, másodszor, hogy tanuljak. Munkái olyanok, mint a calville-almák, melyek nagyon sokáig elállnak, miután fájukról leszakadtak, sőt minél tovább állnak, annál zamatosabbak. A hasonlat csak annyiban sántít, hogy az almáknál a calville-almáknak kell még érniök, az Ambrus műveinél pedig az olvasóknak.“

MIKSZÁTH KÁLMÁN.

Megismerkedésünk.

Összeköttetésem Mikszáth Kálmánnal jóformán akkor vette kezdetét, mikor kiadói tevékenységem megindult. Akkor lépett ő az írói pályára. A kettő majdnem naptárilag összeesett. Ha az ő életkörülményei folytán első írásait véletlenül nem Budapesten és nem mi bocsátottuk is közre — első öntudatos kiadói mégis mi voltunk — az elsők, akik tudták, hogy az írói pálya, mely ezekkel a művekkel kezdődik — a legnagyobb magasságok felé indul.

A mi összeköttetésünk *Mikszáth*-tal 1881-ben kezdődött, röviddel a „*Regényvilág*“ megindulása után, melynek a második évfolyamtól kezdve már értékes munkatársa volt — nyomon követte a *Jókai*-val való összeköttetésünket és tartott egészen az ő váratlanul bekövetkezett halála percéig.

Ez egész hosszú időn át — majdnem harminc esztendeig — intézetiünk kiadói működésének egyik fő tárgya az ő munkái voltak, úgy, hogy a nagy nyilvánosság szemében is intézetiünk neve a két dioszkur: *Jókai* és *Mikszáth* nevével összekapcsoltnak vált ismeretessé.

Majdnem két évtizedig szépirodalmi irányu kiadói tevékenységünket kizárólag e két legnagyobb írónk műveivel való foglalkozás töltötte ki; *Mikszáth* körül bizonyos tekintetben még jobban, mint *Jókai* körül. Mert *Jókai*, mikor 1881-től kezdve kiadói lettünk, már dicsősége tetőpontján állott, emberi előrelátás szerint már túl volt élete nagy korszakán, itt a kiadóra nézve már csak az elismert nagy írói érték konzerválá-

sáról, a példátlan népszerűség fenntartásáról, a nagy nimbusz megóvásáról lehetett szó, — holott *Mikszáth Kálmán*-nál épp ellenkezőleg arról volt szó, hogy *Jókai* mellett őt is fogadja el a nemzet nagy írójának, a *Jókai* zsenije mellett ismerje el az ő zsenijét is, *Jókai* kultuszának csorbitása nélkül az ő műveit is illessze be nagy szellemi értékei közé.

Ehhez a kiadói feladathoz mindenekelőtt az kellett, hogy maga a kiadó legyen meggyőződve *Mikszáth Kálmán* nagy valeurjéről. Ez az előfeltétel megvolt.

Megismerkedésem *Mikszáth Kálmán*-nal sajtószertű körülmények között történt. Egy szegedi származású, igen előkelő műveltségű fiatal hölgy, *Enyedy Lukács*, későbbi országgyűlési képviselő húga hozta szóba először az ő nevét előttem; úgy említette, hogy van a bátyja mellett, aki akkor a „*Szegedi Napló*“-t adta ki, egy fiatal újságíró, akiben ő rendkívüli írói kvalitásokat sejt. Igaz ugyan, hogy csak újságírói cikkeket ismer tőle, riportokat, karcolatokat (ez a kifejezés akkor bukkant fel először, talán éppen a *Mikszáth* alkotása volt), szatirikus rajzokat egyes szereplő városi alakokról, de minden írásában — legyen az bármilyen jelentéktelen tárgy — valami egészen újszerű hang, sziporkázó szellemesség, eredeti felfogás nyilatkozik.

Azon voltam, hogy ezeket az egészen ismeretlen dolgokat megkaphassam. Kezemhez is jutott a „*Szegedi Napló*“ egy pár száma, de kisült az is, hogy az író néhány művét már kiadta könyvalakban is. Így két kötet elbeszélést már 1874-ben saját neve alatt, s *Kákay Aranyos No. 3.* álnéven „*Újabb fény- és árnyképek*“-et és „*Szeged pusztulása*“-ról ugyancsak ilyen *Kákay Aranyos*-féle lapközleményeket összegyűjtve. Az „*Elbeszélések*“ még nem sejtették a később kibontakozott nagy tehetséget. A részben szatirikus, részben politikai ízű írások újságírói munkák voltak, noha már ezekben is jelentkezett a későbbi *Mikszáth*, de nem annyira a belletrista, mint inkább a karcolatíró. Találó ötletei a szatira leendő mesterét sejtetik inkább, mint a költői művek alkotóját. Az ő tehetségének felismerése mindenesetre inkább intuíció dolga volt, amínhogy az ilyen felismerés rendesen az.

Aki *Mikszáth* iránt abban az időben érdeklődött, az arról értesült, hogy Szegeden igen nagyra tartották. De ennek nem

MIKSZÁTH KÁLMÁN.

Glatz Oszkár rajza.

volt szabad megtéveszténie az érdeklődőt, mert hiszen nyilvánvaló, hogy ez lokálpatriotizmus volt. Egy tehetséges fiatal

[Kékesi 4]

Megszövegezte mestére önmaga mellett vesztegetni a
vadász. Balassa, áldom az istent hogy megtehette még
a hárt

Ismerem jót dicsőítőm, felül. Nem olyan sebecsen már
mint ahogy kifejtött, pedig mit jobban ismerte, de úgy
ahogy ezt már nem úgy, mert a lé
Egy héti után végre egy ~~szokás~~ ^{vezetlen} megpillentette
a Kékési víz omát -

És így nyugt dolgot az önmaga. Vagyis az önmaga
Keltet volna. El viszontlása edes önmaga ~~megpillent~~
megpillentetné. Az a bravúr alatt, nem nyugt
önmaga megpillentetné mint egy nem nyugt és megpillent.
Értelmiségi ezt helen megpillentetné le tovább

Mert azaz egy nagy por keletkezett a Kékési
és a Balassa - fennek Kék -

El Kékési az allokált hogy a Kékési
halt meg Balassa fennek, megpillent meg elfogadta
vélve a Kékési a lehet azaz mert az a Kékési
Kék -

Ellenben a Balassa az allokált hogy
az a föld a Kékési tovább tovább mert az a
Kékési volt - lehet meg abban halt meg -

E Kékési föld a Kékési nagy Kékési
Kékési. Tanulhat allokált meg az Kékési, meg -
~~Kékési~~ ^{allokált} ~~Kékési~~ ^{Kékési}, meg meg meg
a Kékési megpillent meg a Kékési ~~allokált~~ az
abban Kékési meg Kékési

Mikszáth Kálmán kézírata.

író elmegy a nagy alföldi városba és éles megfigyeléssel észrevesz mindent, ami abban a városban érdekes és eredeti, azt,

amit maguk a város lakói nem vettek idáig észre; mindezt igen jól megírt közleményekben, vezércikkekben, tárcákban, karcolatokban és szinikritikákban akként értékesíti, hogy magát a várost eddig nem sejtett jelentőségre emeli. Mindez helyi nagysággá avatja ugyan a szegedi dolgok íróját, de nem biztos jele az írói jelentőségnek.

Mikszáth igazi nagyságát az mutatja, hogy már abban a lokális irodalmi működésben is többen megsejtették az igazi nagy tehetséget.

Mert voltak mások is, akik hirül hozták *Mikszáth* különleges irodalmi tevékenységét, különösen amidőn a szegedi árvíz idején írta azokat az országszerte feltűnést keltő közleményeket, amelyeket azután „*Szeged pusztulása*” és „*Tisza Lajos és udvara*” című füzetekben össze is gyűjtött. Voltaképp ezek terelték feléje a figyelmet és így nemcsak én, akit figyelmessé tettek rá, de mások is a budapesti irodalmi emberek közül, várták az ő eljövetelét.

A Korona-társaság.

Abban az időben volt Budapesten a fiatal íróknak egy állandó találkozóhelye, ahova jóformán mindazok eljártak, akik a szépirodalom, a kritika, a színház és a művészet eseményei iránt érdeklődtek. A váci-utcai „*Korona*”-kávéház nagy kerek asztalánál jöttek össze esténként. A közönség „*Korona-társaság*”-nak nevezte ezt a lármás kört, mely hangos vitáival felverte az egyébként csöndes belvárosi kávéház nyugalmit. Szana Tamás, Reviczky Gyula, Inczédy László, Gozdu Elek, Ambrus Zoltán, Tóth Béla, Koroda Pál, Margitay Dezső, Méray-Horváth Károly, Farnady József, Bartók Lajos, Komócsy József, Rudnyánszky Gyula, a művészek közül Zala György, Tölgyessy Arthur, Greguss Imre, báró Mednyánszky László, Pállik Béla, Roskovits Ignác, Vágó Pál, Mészöly Géza, Zimay László voltak állandó látogatói az asztalnak, hol engem is szívesen láttak.

Azt hallottam volt, hogy *Mikszáth Kálmán* Szegedről, ahol őt annyi szeretet környékezte, a fővárosba akar jönni, mert írói becsvágyának itt tágabb tere nyílik. Régebbi ismerősei is vártak rá, tudták, hogy nem érheti be Szegeddel és kétségtelenül nagy, de mégis csak vidéki sikereivel. Meg voltam győződve,

hogy Pestre jövet a Korona-társaságot felkeresi és módomban lesz vele itt megismerkedni. Így is történt.

Mikszáth Kálmán, aki életrajzirói szerint igen szegényen, egy gallérral érkezett Szegedre, onnan igen gazdag podgyász-szal érkezett meg Budapestre, magával hozta a „*Tót atyafiak*“ első kész kiadását, melyet még Szegeden az *Endrényi Testvérek* nyomtak ki, és magával hozta a „*Jó palócok*“ kéziratát.

A „*Tót atyafiak*“ című kötet írói körökben igen nagy fel-tűnést keltett. *Mikszáth Kálmán* központja lett egyszerre a Korona-társaságnak. Körülötte csoportosultak a többiek, benne látták a fiatal irodalom leendő vezérét. A „*Jó palócok*“ kézira-tának egyes részeit itt olvasták fel először. Az asztaltársaság tagjai szinte areopágot ültek az egyes novellák felett, de nem oly értelemben, hogy bírálják a csodaszép prózában irt költe-ményeket, hanem azért, hogy segítsék a szerzőt abban, hogy még tökéletesebbé alkossa azokat. Minden felesleges szót ki akartak vele hagyni, mindent össze akartak tömöríteni és e csodaszép elbeszélések mindegyikéből a műfaj reme-két óhajtották volna megteremteni. Egyik-másik szinte tulzásba akarta vinni a dolgot a rövidség, koncentrálás, zárt kompozíció tekintetében. *Mikszáth* jó érzéke elfogadott mindent, ami helyes volt, de nem ment bele a tulzásokba. A társaság egyik tagja még azt is szerette volna elérni, hogy a „*Jó palócok*“ minden egyes elbeszélése egyforma hosszú legyen, ugyanannyi sort tartalmazzon az egyik, mint a másik.

Heteken át a „*Jó palócok*“ alakjai, tárgyai, címei voltak ennek az író-társaságnak társalgási témái. Ugy beszélünk az egyes alakokról, mint ahogy a politikában vagy a közéletben szereplő élő emberekről szokás beszélni. A Péri-lányok szép hajáról, a szegény Gélyi János lovairól, a Bede Anna tartozá-sáról, a Bágyi csodáról, a pogány Filcsikről úgy diskurálgattunk ott, hogy a szomszéd asztaloknál felfüleltek az emberek, csodál-kozó tekintettel néztek ránk, hogy micsoda soha nem hallott emberekről folyik itt a társalgás.

És mikor azután a „*Jó palócok*“ rövid idő múlva könyv-alakban megjelent, ugyanezek az írók, a kerek asztal tagjai, az akkori budapesti napilapok irodalmi munkatársai, oly büsz-kélkedve irtak lapjaikban erről a munkáról, mint akik a könyv szépségeiből maguknak is joggal vindikálhatnak egy kis részt.

Akik el tudtak disputálni hosszú estéken át egy-egy kifejezés, egy-egy mondat, egy-egy fordulat felett, azok lapjaik utján hűségesen, villámgyorsan és lelkesedéssel szerte az országba vitték hírének a nevezetes könyvnek. Alig volt példa arra, hogy írói hírnév oly hirtelenséggel bukkanjon fel, mint a *Mikszáth Kálmán*-é.

Abban az időben, amikor *Mikszáth Kálmán* Szegedről Pestre jött, nevezetes változás történt a „*Pesti Hirlap*“ szerkesztőségében. Az egész szerkesztőség ugyanis a kiadóval keletkezett összeütközés miatt egyszerre otthagytá az ujságot. *Légrády Károly* csodálatraméltó ügyességgel már másnap új, bár még ideiglenes munkatársakkal volt képes megjelentetni lapját. A „*Pesti Hirlap*“ megürült íróasztalainak egyikéhez jutott *Mikszáth Kálmán*, hogy azután innen évtizedeken keresztül magának és lapjának meghódítsa az országot.

A véletlen folytán odakerülvén a „*Pesti Hirlap*“-hoz, szinte természetes, hogy a „*Jó palócok*“ közrebocsátására új gazdáját, a *Légrády Testvérek* céget kérte fel. Így került ez a könyv, valamint a „*Tót atyafiak*“ új kiadása is a *Légrády Testvérek* könyvkiadó üzemébe, noha a cég akkoriban nem foglalkozott könyvkiadással és nem is volt erre berendezve.

Az első könyv.

Én megismerkedésünk első percétől nem titkoltam *Mikszáth* előtt, hogy a mi kiadóvállalatunkban hűséges kiadóra találna. Ugy is alakult a dolog. Azontul könyveit mi tettük közzé. Nem volt ez akkor anyagi kérdés a szerzőre nézve, mert egyik kiadó épp oly kevés tiszteletdíjat fizetett, mint a másik. A könyvek igen kis példányszámban készültek és az iv szerinti honorárium 15—30 frt. között váltakozott. Igaz, hogy ez a pénzüsszeg akkor több volt, mint ma a tizszerese.

Első könyve, amelyet közzétettünk, egy kis ünnepi kiadás volt.

A bevezető könyv ünnepi mezben jelent meg, az utolsó, befejező publikáció is nagy ünnepi esemény volt.

A *Petőfi-Társaság*, a *Kisfaludy-Társaság* szokatlan sietőséggel választották meg *Mikszáth Kálmán*-t tagjukká. A „*Jó palócok*“-nak és a „*Tót atyafiak*“-nak ez volt nyilvánvaló elismerése. Székfoglaló előadásokul a *Petőfi-Társaságban* a

„*Frivol akta*“ című elbeszélést, a Kisfaludy-Társaságban „*A brézói ludak*“ című rajzát olvasta fel *Mikszáth*. Ezt a két székfoglaló elbeszélést akartuk, mint ünnepi kiadványt, külön kiadni, azzal a szerzőnek örömet szerezni és a publikum figyelmét a szerzőre felhívni. Felkértük *Törs Kálmán*-t, hogy írjon *Mikszáth Kálmán*-ról ismertető cikket, felhívtuk *Mikszáth*-ot, hogy írja meg a saját ábrázatáról szóló ismertetést.

Hollandi Van-Geldern papíroson nyomtatott elzevir-alaku kötetet készítettünk, néhány szép rajzzal diszítve, pergament borítékba burkolva, megcsináltattuk arcképét heliogravűrben és felkértük *Jókai Mór*-t, hogy a könyvhöz írandó előszóval ő maga vezesse be *Mikszáth*-ot ünnepélyesen az irodalomba. *Jókai* a következő levelet intézte akkor hozzám:

„Kedves Barátom!

Ön engem arra szólított fel, hogy *Mikszáth Kálmán* beszélyei elé irjak ajánló szót az olvasóközönséghez.

Önkénytelenül eszembe jut erre az egyszeri tudós, ki késő este nála mulató vendégeinek azt mondta, hogy nézzék csak, milyen szépen süt a hold odakinn: s hogy jobban láthassák, fogta az argandi lámpát, kivitte: annak a világánál mutatta be a holdat. *Mikszáth*nak nincs szüksége az én argandi lámpásomra. Meg fogják őt látni a saját talentuma fényétől. Aki az elbeszéléseit olvasni kezdi, le nem teszi, amíg végig nem olvasta, s csak azt sajnálja, hogy miért nem több?

Mikszáth valódi tehetség, akit nem szabad dicsérni, hogy

FRIVOL AKTA * BRÉZÓI LUDAK

*
A SAJÁT ÁBRÁZATOMRÓL

IRTA

MIKSZÁTH KÁLMÁN

MÁSODIK KIADÁS

BEVEZETÉSSSEL JÓKAI MÓRTÓL

BUDAPEST

RÉVAI TESTVÉREK KIADÁSA

1887

Az ünnepi kiadvány címlapja.

meg ne álljon ott, ahol elkezdte; hanem irjon mindig jobbat a megelőzőnél, s igyekezzék fölfelé. Eredeti genree, szellemes irmodora remélteti, hogy kiváló elbeszélő költője lesz a magyar irodalomnak.

Barátilag üdvözlöm Önt.

Igaz tisztelője

(1882)

Jókai Mór."

Ilyen nem mindennapi módon vezettük be leendő Mikszáth-kiadásainkat a magyar könyvpiacra. Jelezni akartuk, hogy nagy és kiváló író az, aki most Jókai mellett és Jókai ajánlásával helyet kér magának a közönség szeretetében és jelezni akartuk, hogy nagy megtiszteltetésnek érezzük magunkra nézve, hogy ennek a nagy írónak munkáit mi fogjuk a magyar közönséghez eljuttatni.

Mikszáth társaságában.

Minden feljogosított erre a feltevésre.

Attól a perctől kezdve, hogy megismerkedtem *Mikszáth Kálmán*-nal, tisztában voltam azzal, hogy ő nem olyan író, mint más. Rá nézve egy könyv sorsa nincs elintézve azzal, hogy kiadója van rá. Azoktól, akik iránta, az ő könyvei iránt érdeklődnek, egészen mást várt. Legelső sorban kiadóitól várta azt, hogy témáival, alakjaival együtt éljenek, hogy mintegy segítség őt munkájában, hogy disputálhasson velük, hogy egy-egy nuancenak szinte kipróbálhassa a hatását rajtuk.

Szóról-szóra igaz, amit egyhelyütt megemlít egyik életrajzirója. Arról folyt a vita, a jelennek vagy a jövőnek ir-e az író? *Mikszáth* magára vonatkozóan ezt mondta:

— „Nem tudom bizonyosan, a jelennek írok-e, vagy a jövőnek, de annyit tudok, hogy a kiadóimnak írok.”

De mindaz, amit a kiadójától elvárt, szinte megkövetelt, nem volt valami terhes, sőt ellenkezőleg, a képzelhető legnagyobb szellemi élvezet jutott cserébe azért a kis időbeli vagy kényelmi áldozatért.

Természetes, hogy nekem hivatásomból kifolyólag írókkal állandó érintkezésem volt, de senki mással az érintkezés nem volt és nem is lehetett oly mélyreható, oly intenzív, oly bensőséges, mint *Mikszáth Kálmán*-nal.

Mikszáth megkövetelte attól, akivel ő intim módon érint-

kezett — kevesen voltak, akiket így elfogadott maga mellé — hogy jóformán az ő életét élje, az ő időbeosztásába illeszkedjék bele, vele töltse mindazt az idejét, amely beleesik a *Mikszáth* szabad idejébe, vele étkezzék, vele töltse a kávéházi időt, a hosszú estét, mely legtöbbször belenyult a kora reggeli órákba.

De mindezért bőséges jutalom járt, szinte fejedelmi jutalom. Aki *Mikszáth*-tal így együtt volt, az egészen különleges atmoszférában élt: az ő szellemi légkörében, az ő tárgyaiban, az ő ötleteiben, az ő zseniális kigondolásaiban, az ő szellemének tréfás játékaiban, az ő adomás világában.

De volt még fokozása is az élvezetnek. Amikor nagy események játszódtak le a politikában, amikor krízisek voltak, viharok a képviselőházban, válságok a kormányban, amikor „helyzetek” voltak és mi *Mikszáth Kálmán*-tól hallottuk a még jóformán csak beszéd közben kialakuló nézetét a fennforgó kérdésekről, a helyzet lehető kialakulásáról: azt a nézetet, mely az ő száján alig kiejtve — már szinte megoldást is jelentett.

De még ennek is volt fokozása. A legnagyobb és legtisztább élvezet, felejthetetlen impresszió: mikor a hallgatóból médium, önkénytelen és öntudatlan munkatárs, a szellemi munka részese lett.

Mikszáth Kálmán páratlan elbeszélő volt. Akik társaságában voltak, gyönyörűséggel hallgatták mesélését. De ő nem azt mesélte el, amit megírt, hanem azt, amit meg fog írni. Látni akarta a hatást, amit az elbeszélés a hallgatóra tesz, elég érdekfeszítő-e, eléggé megkapó-e, elég fordulatos-e, hol lankad el esetleg a figyelem, mi ejti gondolkodóba a hallgatót, nem homályos-e? Önmagát akarta ellenőrizni, eléggé folyamatos-e az elbeszélés, nincsenek-e benne zökkenők, ugrások? Szívesen vette ilyenkor a figyelmeztetést, sőt el is várta, ámbár rendszerint rájött magától is arra, ami hiba esetleg jelentkezett.

Mikszáth társaságában lenni akkor, amikor így elmondotta egy-egy megírandó elbeszélést — a szellemi élvezet tetőpontja volt; a hallgató tanuja volt az alkotásnak, mert beszéd közben komponálta meg a meséjét. Ha nem volt vele megelégedve, másnap más körben újra elmondotta — másképp. Néha harmadszor is sorra került egy-egy elbeszélés, mielőtt leírásához hozzáfogott. Azok az elbeszélések, melyeket élőszóval tökéletesen elmondott és azután így le tudott írni, vol-

tak az ő mesterművei. De bizony néha a tollal való leírás az eleven mögött maradt. Megfordítva alig történt.

Témái.

De Mikszáth nemcsak azért mondotta el témáit és azok feldolgozását, hogy környezetén mintegy kipróbálja azokat, hanem azért is, mert ő tényleg mindig *valakinek* írta a dolgait, mindig valakit vagy valakiket tartott szem előtt, mikor valaminek megírásába belefogott.

Rendesen a kiadónak, a szerkesztőnek, egy-egy vacsorázó pajtásnak vagy annak írta meg a dolgait, akitől a témát, az anyagot kapta. Meg akarta mutatni, mit tud ő abból az anyagból csinálni.

Az anyag, a téma volt nála a földolog. Ő igazán az életből és nem könyvekből vette tárgyait. Saját életének, különösen gyermek- és ifjukorának emlékei voltak leggazdagabb kútforrásai; de azonfelül mindenki hordott neki anyagot, aki vele érintkezésben volt; a szerkesztők, képviselőtársai, a Ház folyosója, vacsoráló kompániája, mindenki, aki tudta, hogy mi érdekli őt. Még író-társai is, akik a különleges, neki való anyaggal nem is tudtak volna mit kezdeni. Nem is volt olyan nehéz neki alkalmas tárgygyal kedveskedni, mert egy jó ötlet, egy szellemes fordulat, egy jellemző kifejezés, amelyet valakitől hallottunk, elég volt ahhoz, hogy *Mikszáth* leleményessége valamit csináljon belőle.

Anekdotákból, amiket az idők során száz és száz ember mondott el egymásnak, nagyszerű elbeszéléseket tudott megkomponálni; hogyne tudott volna egy jó ötlet segítségével egy élvezetes tárcát megírni.

Ő maga soha sem tagadta, hogy témáit innen is, onnan is kapja, sőt néha a könyv címében még meg is jelölte a kútforrást. A „*Klub és folyosó*” kötetet azért nevezte így, mert a hozzá való témákat képviselőtársai adták a klubban és a folyosón. Meg is írta több helyütt, hogy mennyire támogatták őt barátai — az anyaghordással. Ezek közé tartozott *Tisza Kálmán* is, aki sokszor közölt vele érdekes magyar különlegességeket. „Most is meg tudom mondani egyik vagy másik helyen, — írja, — ez itt a Tisza téglája.”

Írói lelkiismeretessége.

Még valamiben különbözött *Mikszáth* sok más írótól. Rendkívüli írói lelkiismeretességében. Az újság részére sokszor olyat kellett megírnia, ami nem volt egészen kedvére való, napi érdekű cikket, croquist, aktualitást; ami azonban kötetbe volt felveendő, ott skrupulozítása nem ismert határt. Egy-egy ilyen új kötet megszerkesztésénél, amelybe lapokban szétszórt dolgai kerültek, a képzelhető legnagyobb gonddal válogatta össze a közleményeket; sokszor vitatkozni kellett vele és kegyelmet kérni valamely kedves mű részére, amelyet ő azonban nem tartott elég jelentékenynek arra, hogy kötetbe felvegye. Rendesen a *Scarron* jelzésű cikkei voltak ilyenek, ezek az adomásterü tárcái, amelyeket már megírásuknál rövid életűeknek tartott; azért jegyezte álnévvel.

Ily vitatkozásoknál azzal döntötte el a kérdést, hogy amit *Scarron* írt, azt *Mikszáth Kálmán* csak akkor veheti figyelembe, ha *Scarron* is tekintettel volt *Mikszáth Kálmán*-ra.

Még szigorubb volt, mikor munkái már gyűjteményes kiadásban jelentek meg; akkor minden egyes közleményt újra elbíralt, hogy sub specie aeternitatis beillik-e munkái közé.

Ez a rendkívüli gondosság és lelkiismeretesség (azután) sajátos konfliktusba hozta őt a nyomdákkal. Soha sem tudott megbarátkozni azzal, hogy a szedés gépies, technikai művelet és a szedő nem igen tehet róla, ha hibás betűk itt-ott belekerülnek a szövegbe. Ez rendesen akkor történik, mikor a szedő-szekerény illető fiókjába hibás betű keveredik, amelyet aztán a szedő gépiesen emel ki onnan és illeszt a sorba. Ily hiba ki nem kerülhető a legjobb szedőnél sem és ezt helyrehozni feladata a házi korrektornak és a szerzőnek.

Az ő kéziratából különben is nehéz volt jól szedni, mert bizony rossz kéziratot adott a nyomdának. Egészen apró betűket írt, nem tett ékezetet a betűkre, csak igen ritkán; az interpunkciót rendesen elhagyta és mindezekben való eligazodást, mindezek pótlását a szedőtől várta. Ahol állandóan dolgozott, az újság-nyomdában már be volt egy-két szedő tanulta a Mikszáth-kéziratokra, ott nem volt baj, de ha más nyomdába került a kézírata és olyan szedő kezeibe, akinek az ő kéziratával még nem volt dolga, — akkor bizony baj volt. Ilyenkor éktelen haragra lobban; egy ily alkalommal írja nekem:

„ A Katángy-könyvet kijavítva itt küldöm, megjegyezvén, hogy a beli szedők a világ legrosszabb szedői (ezerszer mondtam én azt); a hol még a korrekt, *hibátlan* nyomtatásból sem tudnak szedni, ott már megszűnik minden.“

A gépszedéssel különösen nem tud megbarátkozni; a szedőgép ugyanis kész sorokat önt ki; ha egy betűhibát, vagy mást kijavítunk, az egész sort újra ki kell szedni és újra kiönteni; ilyenkor bizony megesik, hogy a megjelölt hibát kijavítja, de új hibát ejt a szedő. Itt nincs más segítség, mint kijelölni a hibát és újra szedetni, amíg hibátlan szedés áll elő.

Mikszáth a technika vívmányai, a nagy találmányok iránt nem igen tudott lelkesedni; sokszor ismételte meggyőződéssel azt a mondását, hogy a koppantó volt az utolsó nagy és hasznos találmánya az emberiségnek; a szedőgép, a technika ez igazi csodája, sem igen hatja meg, mert megint csak kifakad egyszer:

„ . . . fájdalom, borzasztó rossz nyomda, négyszer is ki kell igazítanom, míg ők egyszer észreveszik és megcsinálják — és mialatt megcsinálják, új hibák állanak elő a szövegben; hogy mi módon jönnek létre, megfoghatatlan rejtély.“

Aki annyi rejtélyt meg tudott oldani, aki annyira belelátott az emberi lélekbe és úgy meg tudta magyarázni az események logikáját, az sehogy sem akarta belátni azt, hogy a gép csak gép. Mindent meg lehetett vele értetni, csak azt nem, hogy a sajtóhibát csak úgy lehet elkerülni, ha kijavítjuk és alkalmat adunk a szedőnek arra, hogy a hibás szedést jó szedéssel pótolja.

Szorgalma.

Talán éppen ez a nagy lelkiismeretesség volt az oka annak, hogy olyan nagyon nehezen lehetett *Mikszáth*-tól kéziratot kapni, mert hiszen azt mondani, amit sokan kartársai közül ráfogtak, hogy ősi magyar tunyasággal huzódozik a munkától, igazán nem lehetett. Ennek ellentmond 50 kötet munkája és az a bibliográfiai jegyzék a *Rubinyi* életrajzi könyvében, amely felsorolja az ebbe a kiadásba fel nem vett írásainak igen nagy tömegét.

Ha volt témája, akkor dolgozott, sőt lázas türelmetlenséggel és igen szorgalmasan dolgozott nappal is, este is, éjszaka is. Neki az íráshoz hangulat kellett és az megvolt,

mihelyt a téma kedvére való volt. De nem szerette kiadni a kezéből a kéziratot, amíg maga nem volt teljesen megelégedve vele és nem szeretett megrendelésre dolgozni.

Nevének oly csengése volt, hogy a szépirodalmi lapok valósággal versengtek érte. Nem gondolták lehetőknek, hogy egy évfolyamban legalább *egy* Mikszáth-közlemény ne legyen, legalább a karácsonyi szám ne tartalmazzon ilyet. Karácsony felé aztán úgy megrohanták tárcákért, elbeszélésekért, hogy meg kellett volna sokszoroznia önmagát, hogy minden kívánságnak megfeleljen. Azzal, hogy nem volt lelke megtagadni senkitől és ígéretet tett mindenkinek, magára zuditotta az összes szerkesztőségek kiküldötteit, akik valósággal ostromolták lakását. Ilyenkor csak családja gondosságának köszönhetette, hogy egyáltalában dolgozni engedték.

Csak egy ember volt, akinek soha nem tudott ellentállni, aki mindig tudott tőle kéziratot kapni, aki előre merte hirdetni, hogy karácsonykor hoz Mikszáth-elbeszélést: ez *Nagy Miklós*, a „*Vasárnapi Ujság*“ szerkesztője volt, aki csodálatraméltó kitartással napokig, hetekig tudott *Mikszáth* nyomában járni, órákig várt rá a szerkesztőségben, vele vacsorált, elkísérte haza és ha látta, hogy alkotó kedvében van, képes volt éjszaka is ott maradni és bevárni, amíg megírja a számára való elbeszélést.

Az első kiadások.

Akit annyira megköörnyékez mindenki, aki annyira benne van a közérdeklődésben, annyira részese a közönség kegyének, az joggal elvárhatta kiadója részéről is a különleges elbánást, szokásainak, természetének figyelembevételét. Ez irányította *Mikszáth Kálmán*-nal való érintkezésemet, amely a legélénkebb, szinte mindennapos volt megismerkedésünk első órájától kezdve hosszú ideig. Csak az állandó és intim érintkezés tette lehetővé, hogy könyvei, amelyek abban az időben megjelentek, úgy jöhettek világra, hogy minden tekintetben feltűnést keltek. Minden könyve jóformán egy-egy ünnepi kiadvány volt, eltérő a többi könyvektől alakban, papírban, kiállításban, stílusban, egész megjelenésében. Ezt csak az a szeretet tette lehetővé, amely a szerzőt a kiadóval egyesítette a könyv előállításában. Mert szeretettel készültek ezek a könyvek. Azt

akartuk elérni mindegyikkel, hogy azt mondják róla: ilyen még nem volt.

„A tekintetes vármegye“ szép nagy oktáv kiadása volt az első illusztrált Mikszáth-könyv. Az ifjabb művésznemzedék egy kitűnő rajzolóját, *Mannheimer Gusztávot* bízta meg a nem könnyű feladattal, mert a témákat *Mikszáth* jelölte ki, minden egyes rajzot ő bíralt felül és igen szigorú kritikus volt, igen nagy igényeket támasztott a rajzokkal szemben. El is készült finom velin papíron, gyönyörű kötésben és igazán szép

ALÁÍRÁSI BÁRCZA

Mikszáth Kálmán „A tekintetes vármegye“ című könyvére.

Aláírott ezennel megrendelem RÉVAI TESTVÉREK könyvkereskedésén BUDAPESTEN.
IV. váradi-utca 11. sz.

Mikszáth Kálmán „A tekintetes vármegye“

című művét, még pedig

fűzve
vászonskötésben
felbőrkötésben

és kérem a művet megjelentekor ezimemre megküldeni.

Aláírt utána vártam.
Aról mindenütt kérem felvenni
számlára vállaltam.

Ezt az írtam:

„Néző és gondos írtam.“

„A tekintetes vármegye“ aláírási bárcája.

illusztrációkkal egy olyan szép könyv, aminő addig a magyar könyvpiacra nem igen volt. Horribilis ára is volt, egész 3 forintba került, el is kelt sok példányban — 1200-ban — rövid idő alatt. A sajtó nagyon melegen fogadta az akkor még „tehetséges fiatal írónk“-nak ezt az első fővárosi kiadványát.

Azután jött 1883-ban a „Nemzetes uraimék“, „Mácsik, a nagyerejű“, *Mikszáth* első regénye, megint egészen új köntösben, új illusztratív modorban, „Buchschmuck“-osan, iniciálékkel, vignettákkal, fejlécekkel gondosan feldiszitve *Gyulay László* finom művészetével.

Egy-egy ilyen könyvnek elkészítése hetekig foglalkoztatta a szerzőt és kiadót, mindennapos érintkezést, folytonos tanács-

Ad. Kálmán
2.4.

kozást tett szükségessé. *Mikszáth* megkívánta könyvének a szép köntöst; e részben valami pompaszeretetet lakozott benne: egy ilyen szép könyv látása új könyv megírására ösztökélte.

Azután az volt a kívánsága, adjunk ki egyszerűen egy könyvet. Ilyen volt „*Az apró gentry és a nép*“. Majd olyan köntösben is meg akart jelenni, mint amilyenben a nagy francia regényírók, szép ritkított szedéssel, egyszerű sárga borítékban. Figyelmeztettem rá, hogy ez nem lesz jó, mert a fekete nyomás a sárga borítékon mégis csak fekete-sárga borítékot eredményez. A sárga borítékhoz ragaszkodott, de a nyomást más színben alkalmaztuk, ha jól emlékszem, piros színben.

Megint valami új, diszes, a többiektől eltérő alakban és szedésben, egész másnemű papíron bocsátottuk közre a „*Klub és folyosó*“ s az „*Urak és parasztok*“ című köteteket.

Közben sikerült felkelteni érdeklődését az ifjúsági irodalom iránt és ennek eredménye volt „*A két koldusdiák*“, amelyet az akkor kiadásunkban megjelenő „*Magyar Ifjúság*“ részére írt. „*A két koldusdiák*“ illusztrálására igen nagy súlyt helyezett. Szinte annyi időt fordított megint *Mannheimer*-nek, az illusztrátornak utbaigazítására, a képtémák kiválasztására és megbeszélésére, mint amennyi idő alatt a könyvet magát megírta.

Mindezek a könyvei 1882 és 84 közötti esztendőben

„Az apró gentry“ címlapja.

1882-8

jelentek meg. Mindegyikre vonatkozólag szerződést kötöttünk és az akkori idők viszonyaihoz képest 1200—1500 példányos kiadásért ivenkint 30—40 forintnyi tiszteletdíjat fizettünk. Ebben a tiszteletdíjmegállapításban már kifejezést nyert a *Mikszáth* különös értéke és népszerűsége, mert nagyobb volt egy negyedrésszel, mint a többi írók átlaghonoráriuma.

1885-ben aztán oly szerződést kötöttünk *Mikszáth*-tal, amelynek értelmében minden ezentul megírandó és kiadandó munkája kiadási jogát nekünk biztosítja és mi kiadásonkint, egy-egy kiadást 1200—1800 példányban állapítva meg, ivenkint 40 forintot tartozunk fizetni. Ez a szerződés *Mikszáth Kálmán* kívánságára jött létre, aki felkért, hogy egy, a régi időből való, rá nézve kellemetlen adósságát egyenlítsük ki és ily szerződéssel akart biztosítani követelésünk tekintetében.

Már most ennek a szerződésnek alapján adtuk ki a további köteteket: a „*Magyarország lovagvárait*“-t, a „*Frivól akta*“ új kiadását, a „*Beszélő köntös*“-t. Mindezek a könyvek el is fogytak, új kiadásuk vált szükségessé.

Az első gyűjteményes kiadás.

Ekkor támadt *Mikszáth Kálmán*-nak az a gondolata, nem volna-e jó, ha mi megváltanánk e könyvek kiadói jogát egy egyszerre fizetendő nagyobb összegért és felhívott, hogy erre nézve gondoljak ki valamit. Kigondolásom eredménye az volt, hogy füzetekben kellene közrebocsátani a *Mikszáth* munkáit, amit azonban csak úgy lehet eredménnyel megkockáztatni, ha 50—60 füzet számára biztosítva van az anyag, mert a füzetes terjesztés igen költséges és csak akkor eszközölhető, ha a nagy költség minél nagyobb füzetszámra oszlik fel. Közöltem is gondolatomat *Mikszáth*-tal, aki annak felette megörült. Az igazi népszerűsítés legfoganatosabb eszközét látta meg ebben és a terv kivitelét akként akarta lehetővé tenni, hogy a már eddig nálunk megjelent hét kötethez megszerzi a *Légrády Testvérek* kiadásában levő „*Tót atyafiak*“-at és „*Jó palócok*“-at, amelyekre vonatkozólag közölte velünk, hogy a kiadói jog közte és a *Légrády Testvérek* között vitás; megszerzi továbbá az 1885-iki szerződésünk határozmányainak mellőzésével *Singer* és *Wolfner* által kiadott két kisebb munkát: „*A lohinai fű*“ és „*A fészek regényei*“ címűeket; biztosít afelől, hogy a füze-

tes kiadás közrebocsátása közben, azaz a legközelebbi egy-két év alatt további köteteket fog megírni, úgy, hogy mi kb. 12 kötetre biztosan számíthatunk. Ez alapon azután kidolgoztam egy szerződési tervezetet, amelynek értelmében ezt a 12 kötetet 5000 forinttal váltjuk meg, azonfelül pedig az 1885-i szerződés szerinti honoráriumot még külön fizetjük neki mindazon munkák után, amelyeket ujonnan megír és beilleszt ebbe a gyűjteménybe. Külön honorárium illeti meg azonkívül a „*Tót atyafiak*“-ért és a „*Jó palócok*“-ért.

Abban az időben, amidőn egy-egy jobb író egy-egy kötetért 150—200 forint honoráriumot kapott, *Mikszáth*-nak 200—400 forint különleges tiszteletdíj járt, miért is ajánlatunk igen kedvező volt, mert hiszen ez a szerződés végeredményben mintegy 12.000 forintot jelentett akkor, amikor nagyra voltak vele, hogy egy kiadó *Tompa Mihály* összes munkáinak örökjogáért 1500 forintot fizetett, *Vörösmarty* összes munkáiért pedig 8000 forintot. Maga *Mikszáth* is igen meg volt elégedve ajánlatunkkal.

Megkötöttük a szerződést és megindítottuk a füzetes kiadást. Ennek, mindig csak az akkori méreteket véve tekintetbe, igen szép sikere volt, majdnem 2000 példány kelt el belőle. Később zökkenések állottak be, nem volt kézirat, nem jelenhettünk meg pontosan, hetek, hónapok multak el, míg egy-egy új füzet ki volt adható, azután pedig egészen el kellett altatni a kiadást.

Közben az új terjesztési üzem, a részletfizetésre való eladás jött divatba és amikor 6 kötetünk megvolt abból az összegyűjtött *Mikszáth*-kiadásból, megpróbálkoztunk ebben az új üzemben is. A siker igen tekintélyes volt. 3—4000 példány kelt el az első akció alkalmából. Nagynehezen megszülettek a további kötetek is, amelyeket azután a megrendelőknak folytatásképen megküldöttünk. Ezek száma folytatólagos agitációnk folytán közben megnőtt, már 9—10.000 körül járt.

Mindezekről a rendkívüli eredményekről én a szerzőt állandóan értesítettem, tudtam, hogy örülni fog nekik. Örült is, de idővel valami keserűség fogta el, amit nem is titkolt. Az az érzése volt, hogy tekintettel a nagy eredményre, ő meg van rövidítve honorárium tekintetében a saját maga által proponált szerződéssel. A viszony köztünk nem volt olyan, hogy én

egyszerűen a megkötött szerződésre, mint befejezett ügyletre hivatkozom, hanem azt mondtam *Mikszáth*-nak, hogy módot és alkalmat fogunk találni arra, hogy vélt anyagi sérelmeit reparáljuk.

Mikor az összegyűjtött munkák 11-ik kötete megjelent, írásba foglalt kész új szerződéssel mentem el hozzá. E szerződés szerint *Mikszáth Kálmán* a legközelebbi 10 évre a *Révai Testvérek*-nek köti le könyvalakban megjelenő irodalmi munkáit. Mindazokért a munkákért, amelyeket már előzőleg újságban közölt, ivenként 130 forintot, azokért, amelyek seholsem jelentek meg, ivenként 160 forint honoráriumot kap. Ezt a szerződési tervezetet 1895 nyarán közöltem *Mikszáth Kálmán*-nal, akit az érthető módon meglepett, mert ilyen honoráriumot Magyarországon író akkoriban nem kapott.

Ezt a honoráriumot rendes körülmények között nem is lehetett megadni. Erre csak nekünk volt módunk, aminek igen egyszerű a nyitja. Mi a kiadandó köteteket, ha azok nem túlhosszu időközökben jelennek meg, folytatásképen, könyvkereskedői műszóval élve, „kontínuációképen“ mintegy 8—10.000 példányban reméltük szétküldhetni és biztunk benne, hogy még további példányokat is tudunk elhelyezni. Mi tehát megkockáztathattuk ily nagy tiszteletdíj megállapítását. Különösen akkor, amikor ezzel egyszersmind az első sorozatnál felpanaszolt sérelmet is orvosolni akartuk.

Mikszáth meg volt hatva az ajánlattól és a szerződés aláírását másnapra ígérte; de másnap nem hozta el a szerződést, sem harmadnap, sem negyednap, egyáltalában nem hozta el. Elmaradt, meg sem látogatott, láthatatlanná vált. Másoktól azonban úgy hallottam, hogy szinte azonos feltételek mellett szerződött a *Légrády Testvérek* céggel.

A *Légrády*-kiadás.

Engem *Mikszáth* akkori eljárása végtelenül bántott, nem üzleti és nem anyagi okokból. Mégis törekedtem azt magamban kimagyarázni és kutattam az okokat, amelyek elhatározására bírhatták. Valószínűnek látszik, hogy érdekei követelheték tőle, hogy előnyben részesítse azt a kiadó céget, amely lapja útján neki nagy jövedelmet és nagy pozíciót biztosított.

A *Légrády Testvérek* cég, amint azt már előzőleg érintet-

tem, abban az időben nem volt könyvkiadó. Fényes és értelmével, sőt zsenialitással vezetett lapvállalata teljesen abszorbeálta a céget. Később, mikor *Légrády Károly* fiai igen gondos tanulmányok elvégzése után beléptek a cégbe, igen jelentékeny könyvkiadóvállalatot is alapítottak és virágzásra emelték, de akkor még semminemű előfeltétele nem volt annak, hogy a cég egy Mikszáth-fajta író kiadhasson és sikerrel elterjeszthessen.

Pedig abban az időszakban írta meg *Mikszáth* az ő legszebb munkáit, ez a decennium volt az ő delelője, és ezek a legszebb munkái nem kerültek kellőképp a közönség kezébe. *Légrády*-ék kinyomatták azokat felette diszes kiadásban, illusztrálva, szép kötésben és közrebocsátották szokatlan magas áron. El is adtak belőlük néhány száz példányt és ezzel aztán az egész ügy be volt fejezve. A „*Szent Péter esernyője*“ és a „*Besztercze ostroma*“ és a „*Kísérlet Lublón*“ és az „*Uj Zrinyiász*“ és mind a többi mestermű ezekben a szép kiadásokban ottmaradtak *Légrády*-éknál, ellenben a mi üzleti könyveinkbe be volt jegyezve 10.000 olyan cím, aki örült volna, ha *Mikszáth*-nak ezeket a mesterműveit megküldjük nekik.

Hogy ez a kiadói vállalkozás mennyire nem sikerült, arról akkor győződünk meg, amikor az ügynek egy későbbi stádiumában a könyveket átvettük *Légrády*-éktől és jóformán mind ott találtuk és mind átvettük, ami ki volt nyomva belőlük. Némelyikből alig hiányzott néhány száz példány, noha a *Légrády*-ék kiadásában megjelent Mikszáth-művek sokkal különbek, mint azok, amelyek írói pályája elején a mi kiadásunkban láttak napvilágot. Azok a munkák a csúcsai az ő egész írói tevékenységének és ezek a munkák ismeretlenek maradtak hosszú-hosszu éveken át a magyar közönség előtt. Ha a magyar közönség nem ismerte meg *Mikszáth*-ot a maga teljes fényében, vagy nem ismerte meg eléggé, akkor ennek az az oka, hogy ezek a könyvek ily szerencsétlen körülmények között jelentek meg, hogy a „*Pernye*“ című kötet 15000 példányban került a közönség közé és a „*Szent Péter esernyője*“ talán 500 példányban.

Rájött arra maga *Mikszáth Kálmán* is, de csak nagysokára. De amikor rájött, akkor azután szeretett volna valahogy segíteni a dolgon. Azzal az ideával állt elő: ejtsük módját annak, hogy könyveit megküldhessük a régi Mikszáth-vevők-

nek. A gondolat tetszetős volt, bár nagyon is elkésett. Közben évek multak el és az ilyen „kontinuáció“ nem tartható fenn örökké. Mégis az ő kezdeményezése folytán érintkezésbe léptünk *Légrády*-ékkel, hogy a dolgot valahogy lehetővé tegyünk. Első kísérletre azonban ez nem sikerült, oly ellentétek merültek fel, amelyeket nem tudtunk megoldani.

Egy évre rá újra kezdeményezte *Mikszáth Kálmán* az ügyet, újra beszélt *Légrády*-ékkel, velünk is. Akkor azután hosszas tárgyalások után létre jött egy megállapodás, amely megállapodás azonban nem juttatott bennünket a könyvekhez, hanem pert eredményezett a kiadók között. A pert nem bírói ítélettel, hanem egyezséggel fejeztük be.

A kiegyezésnek részünkről előfeltétele az volt, hogy *Mikszáth*-nak mindazon műveit, amelyek a *Légrády Testvérek* cégnél megjelentek, tőlük tulajdonul meg akarjuk váltani. Ezt azért akartuk, hogy ezeknek a kellemetlen Mikszáth-differenciáknak egyszer s mindenkorra véget vessünk, a közönséggel szemben vállalt kötelezettségünknek megfelelhessünk és a szerzőnek írói érdekeit megóvhassuk. Ez volt a vezéreszme. Keresztülvitele pedig úgy történt, hogy a *Légrády Testvérek* cégnél levő mintegy 140.000 korona bolti áru Mikszáth-készleteket átvettük, azonkívül megtérítettük az összes kifizetett honoráriumokat eredeti összegükben azon kulcs szerint, amelyet annak idején magunk állapítottunk volt meg, azaz innen 320 koronával. Az ily címen kifizetett összeg meghaladta a 80.000 koronát. Ekként hosszas hányattatás után *Mikszáth* egész írói dominiuma felett rendelkezünk. Ki is adtuk sorban egymásután a köteteket abban a szép és közkedveltségnek örvendő gyűjteményes kiadásban, de arra, hogy el is juttathassuk őket a régi Mikszáth-vevőknek „kontinuáció“-képen, most már késő volt. Sokkal, de sokkal kisebb példányszámmal kellett beérnünk, mint a minőt az első 12 kötetből elhelyeztünk.

Baráti érintkezés.

Nem volnék őszinte, ha be nem ismerném, hogy az az eljárás, mely a *Légrády*-féle szerződéshez vezetett, érintkezésünk intim jellegén — legalább egy időre — nagy csorbát ütött.

De a személyes érintkezést folytattuk a Légrády-féle szerződés fennállása alatt is az eddigi módon — most már kikapcsolva belőle minden anyagi látszatú elemet — és én különös súlyt helyeztem arra, hogy sem ő, sem mások ne mondhassák, hogy megszűnvén az anyagi érdek — a baráti érintkezés is megszűnt. *Mikszáth*-nak szüksége volt néhány emberrel való állandó érintkezésre, szüksége volt arra, hogy megszokott embereit maga körül tudja, azokkal minden őt érdeklő dolgot közöljön és megbeszéljen és én nem akartam magam kivonni az ő köréből azért, mert megszüntem kiadója lenni. Sőt ellenkezőleg, ettől az időponttól kezdve még készségesebben állottam rendelkezésére minden tekintetben. Ennek a gondolkodásnak felelt meg az is, hogy az abban az esztendőben megalakult részvénytársaság igazgatóságába is megválasztottuk — akkor, mikor ő magát a vállalat érdekszférájából kikapcsolta.

Mikor itt ennek a mi sokoldalú érintkezésünknek néhány jellemző adalékát el akarom mondani, mert azt hiszem, hogy hozzájárulhatnak a költő jellemrajzának kialakításához — nem választhatom el mondanivalómat időrendileg az üzleti szakitás előtti és utáni időre; erre nincs szükség, mert a közöttünk levő kapcsolat már csak a megszokás folytán is mindinkább elmélyült.

Az magától értetődik, hogy az ilyen állandó együttlét, mindennapi együttebédelés a Kis pipában, együtt vacsorálás a legkülönbözőbb vendéglőkben, csak legénysorban élő emberek között lehetséges.

Én az voltam akkor, de vajjon *Mikszáth* is az volt-e? Az még előttem is nagy talány volt. E ponton hallgatag és zárkózott volt.

Mikor már bizalmasabb lábon volt velem, egyszer-más-szor egy nő leveleiből olvasott fel részleteket, mint a levélírás remek példáit; én nem kérdeztem, kitől valók e levelek; egy ízben azt mondja: „Kaptam levelet az Ilonkától. Így csak nő tud írni, olyan közvetlenséggel, olyan természetesen“. Mindjárt fel is olvasta elejétől végig: sok egyéb között az is benne volt, hogy „az Ilonka“ azt olvasta az ujságban, hogy *Mikszáth* Erdélybe készül, nemsokára hidegre fordul ott az idő, vigyen magával okvetetlenül bundát és lábzsákot; bundát

esetleg kaphat kölcsön, lábzsákot, vagy botost, ha nem tud Pesten szerezni, — majd küld ő hazulról.

— Hát ki az az Ilonka? kérdeztem végül olyan ártatlan arccal, mintha mit sem sejtjenék.

— A feleségem, hát nem tudja? Válofélben vagyunk.

Ezt már nem hagyhattam annyiban.

— Ennek a levélnek a hangja és ahogy azt felolvasta, arra vall, hogy — nem szabad elválniok. Hiszen maguk szeretik egymást, hát miért akarnak elválni?

Mikszáth nem felelt semmit, csak úgy rám nézett, mintha valami nagy és csodálatos dolgot mondtam volna, valami nagy és meglepő felfedezést közöltem volna vele. Nem beszélt velem soha többet erről a dologról.

De mikor néhány hónap múlva egyszer értem küldött, hogy beteg, látogassam meg és az esti órákban felmentem hozzá az akkori Régi posta-utcai lakására — a homályos szobában keresztülment egy nő, kinek csak silhouettejét láttam a félhomályban, *Mikszáth* nem mutatott be, de mikor azután még egyszer keresztülment, nyilván a konyhából jövet, azt kérdezi, mint a világ legtermészetesebb dolgát:

— Hát nem ismeri az Ilonkát?

Erre felállottam, meghajtottam magam, ettől a perctől kezdve tudtam, hogy feleséges ember. Az idők folyamán aztán módomban volt meggyőződni arról, hogy *Mikszáth* a legpéldásabb és legboldogabb családi életet élte és feleségéről megállapítottam, hogy a legodaadóbb, legmegértőbb hitves, méltó életépárja egy nagy embernek.

Csak később, mikor gyermekei nagyobbcskák lettek, kezdett beszélgetni róluk és akkor a világ legtermészetesebb dolgának tartotta, hogy mindenki tudjon a *Lacika*, a *Bercike* és a *Jánoska* létezéséről és azok viselt dolgairól.

Amikor a gyermekek mindenféle dolgait előadta, azokat, amikből azután a világ legszebb gyermekköltészete fakadt („*A ló, a bárányka és a nyúl*“, „*A fiam uram lovai*“, „*A németke*“, „*Az első bánat*“, „*A én pohárom*“, „*A diplomata*“ és többiek) a szellemes és fordulatos causeur ihletett költővé magasztosult. Soha még gyermekekről ily szépen nem meséltek, soha viselt dolgaikról ily gyönyörűen nem irtak. Boldog gyermekek! Még

ők nem is sejthették, minő híres apának gyermekei és már az egész ország tudott róluk, ismerte őket, jobban, mint akár a király gyerekeit. Mert a legszebb mesék róluk szóltak.

Mindig kedvenc gondolatom volt ezeket a saját fiairól szóló elbeszéléseket egy kötetben egyesíteni — nem tudtam keresztülvinni, csak a jubiláris kiadás „A gyerekek” című kötetében.

Az István-társaság.

Ebben a korban, mikor a gyermekek már témák voltak, *Mikszáth* gyakran otthon töltötte az estéket, de a rendes vacsora-kompániákat mégis rendszeresen felkereste a megállapított napokon. Erre neki szüksége volt, ugyanis mint újságírónak, úgyis mint írónak.

Valahányszor nagyobb társaságban voltunk együtt, amikor a toasztokra került a sor, *Mikszáthot* mindig én köszöntöttem fel, ez szinte előjogom és specialitásom volt, olyannyira, hogy midőn egy alkalommal farsangot temetni voltunk valahova meghiva és ő akadályozva volt a megjelenésben, levélben kért, hogy mentsem ki a háziasszony előtt távolmaradását és levelét ekként fejezi be:

„Csak egy dolog okoz skrupulust. Ha netán Ön toasztot akarna rám mondani (minthogy tudvalevőleg rajtam tanult toasztozni) ez némileg habozásba ejt, hogy a témáját rontom; de hiszen élünk még mi ezután is.”

Mikor képviselő lett, mind ritkábban jött el a Korona kerek asztalához, mert a politika más körökbe vonzotta. Szívesen látott vendég volt ő a különböző politikai színezetű összejöveteli helyeken, leginkább az Angol királynő-beli keddi vacsorákon, amelyeken *Tisza Kálmán* és az ő szűkebb köre szokott megjelenni.

De az írói társaságot egészen nem hanyagolta el; mikor a régi fészek már idegenné vált — új emberek jöttek lassan a régiek helyére — maga alakított egy-két ilyen vacsorázó kompániát, más-más estére biztosítván magának a rendes társaságot. Az egyikben *Csiky Gergely*, *Bartók Lajos*, *Ábrányi Kornél*; a másokban *Szabó Endre*, *Endrődi Sándor*, *Pósa Lajos*, *Sebők Zsigmond*, *László Mihály*, *Kenedi Géza* és *Kacsovich*

Géza voltak a törzstagok. Ezekhez csatlakozott azután egy gyakran váltakozó kör.

De aki annyira központja minden társaságnak, a végén nem kerülheti el, hogy ne legyen külön asztaltársasága és hozzá való helyisége. Meglett az is. Az István-szálló Mikszáth-szobája. A derék *Gundel* jóvoltából pompás hely. A falakon *Mikszáth* műveiből vett alakok — *Mirkovszky Géza* falfestményei, *Mikszáth* arcképe — az egész szoba szeretettel és izléssel berendezve.

És minő szócsaták viharzottak itt el! Ha *Szilágyi Dezső*-t elfogta vitázó kedve — rendszeren ide jött el, kiadta a témát, a vezérszót, amelyről szó legyen, elmondta a maga rendszeren merész véleményét és várta, hogy meginduljon a vita. Ha senki sem mert hozzászólni a tárgyhöz és ellenvéleményt mondani — pedig ez volt *Szilágyi* kedvére való, mert akkor lehetett csak disputálni, érveket és ellenérveket felhozni, — akkor *Mikszáth*, ki itt jóformán háziurnak érezte magát, felvette az odadobott keztyűt és vitába szállt a hatalmas *Szilágyi*-val. Ez azután igazán nagy gaudiuma volt a hallgatóságnak. Emlékezetes est mindenkinek.

És minő társaság járt ide! Az összes vezető politikusok, a közélet minden nevezetes alakja. *Tisza Kálmán*, *Horváth Gyula*, *Lukács Béla*, *Klapka György*, *Kemény János*, *Radó Kálmán*, *Darányi Ignác*, *Bánffy Dezső*, *Wlassics Gyula*, *Berzeviczy Albert*, *Roszner Ervin*, *Tisza István*, *Beöthy Aldzsi*, *Barcsay Ákos* és *Domokos*, *Vörös László*, gróf *Pongrácz Károly*, *Terényi Lajos*, *Rosenberg Gyula*, dr. *Farkas László*, *Molnár Béla*, *Kabos Ferenc*, *Pap Géza*, *Szily Pongrácz*, *Telegdy József*, *Kállay Albert*, *Szemere György*, *Lehoczky Vilmos*, *Rudnyánszky Béla*, *Örley Kálmán*, *Purgly Sándor*, *Láng Lajos*, *Pulszky Ágost*, gróf *Festetics Andor* és sokan mások. Egyidőben, nagy pártharcok idején, még *Jókai Mór* is.

Ezeknek a Mikszáth-vacsoráknak, főként az István-szállóbelieknek, nagy irodalmi jelentőségük is volt. Ezek vitték bele az irodalmat a politikai életbe.

Aki az Istvánba jött, annak otthonosnak kellett lennie az irodalomban, de különösen jól kellett ismernie a Mikszáth-témákat és írásokat.

Ott beszéltek a pribolyi országutról, a fekete kakasról,

a Plutóról, Pali bácsiról, gróf Butlerről, Filcsikről, Mácsikról, Prakovszkiról — szégyen lett volna bárkire nézve, ezeket nem ismerni. Nem jöhetett volna el újra a Mikszáth-szobába.

Nagy dolog volt ez akkor — a politikát megbarátkoztatni az irodalommal.

Mikor az István főherceg-szállodát beszüntették 1904-ben, megszűnt a Mikszáth-szoba is. *Mikszáth* maga parentálta el, valóságos „nekrológot” írt róla a „*Vasárnapi Ujság*”-ban.

Amíg lehetett, részt vettem ezeken a különböző össze-jöveleteken; amikor megházasodni készültem, egy régi ígéretet kellett beváltanom. Valami fogadásból kifolyólag azt ígértem volt *Mikszáth Kálmán*-nak, hogy oly lakomát rendezünk a tiszteletére, amelynél ő fogja megállapítani a meghívandó vendégek jegyzékét és az elkészítendő ételek sorát. Az irodalminak nevezett vacsorát a Nemzeti Kaszinóban a Palkovics éttermében tartottuk meg.

E vacsora két dolog miatt válik említésre méltóvá. Először azért, mert első eset volt nálunk, hogy egy író tiszteletére kiadója ily ünneplő lakomát adott, másodszer azért, mert az ország nagyhatalmu miniszterelnöke *Tisza Kálmán* megapprehendálta, hogy őt nem hívták meg; meg is üzenté ezt fia, *Tisza István* utján. Hiába bizonykodtunk mi, akik a vacsorát rendeztük, *Mikszáth* is, meg én is, hogy nem mertük meghívni a generálist ehhez a „cigánylakomához”, — *Tisza Kálmán* azt üzenté volt, hogy ahol az irodalom ünnepet ül, ott a miniszterelnöknek is jelen dukál lenni.

Mikszáth olvasmányai.

Mikszáth Kálmán nem igen tudott idegen nyelveket, életrajzírói megemlítik ugyan, hogy szülei német szóra küldték, de sohasem tanulta meg a német nyelvet sem. Olvasmányaiiban kizárólag a magyar nyelvre volt utalva és a külföldi irodalomból is csak azt ismerhette meg, ami magyarra le volt fordítva. Sajátságos intuícióval kitalálta, hogy mi a neki való olvasmány és még rossz fordításból is meg tudta állapítani, ki a nagy író. Ellentétben *Jókai*-val, ő szeretett olvasni, leginkább szerette a nagy angol írókat, mert hamarosan rájött, hogy a regény- és mémoire-irodalomban ezek az igaziak, csak azután jönnek a franciák és csak nagysokára a németek.

Az angolok között legtöbbször becsülte *Dickens*-t és *Kipling*-et. Mikor a „*Klasszikus Regénytár*“-t kiadtuk, ígéretet tettem neki, hogy a programmon túl is fogunk Dickens-köteteket lefordíttatni önálló külön kiadásban, ha ő előszót ír a magyar Dickens-kiadáshoz. Erre ő készséggel vállalkozott és maga sürgette folyton az újabb és újabb Dickens-kiadásokat. Talán ennek a sürgetésnek is van némi része abban, hogy a „*Klasszikus Regénytár*“ aránylag sok Dickens-művet ölelt fel. *Dickens* művei közül *Copperfield Dávid* történetét becsülte legtöbbször.

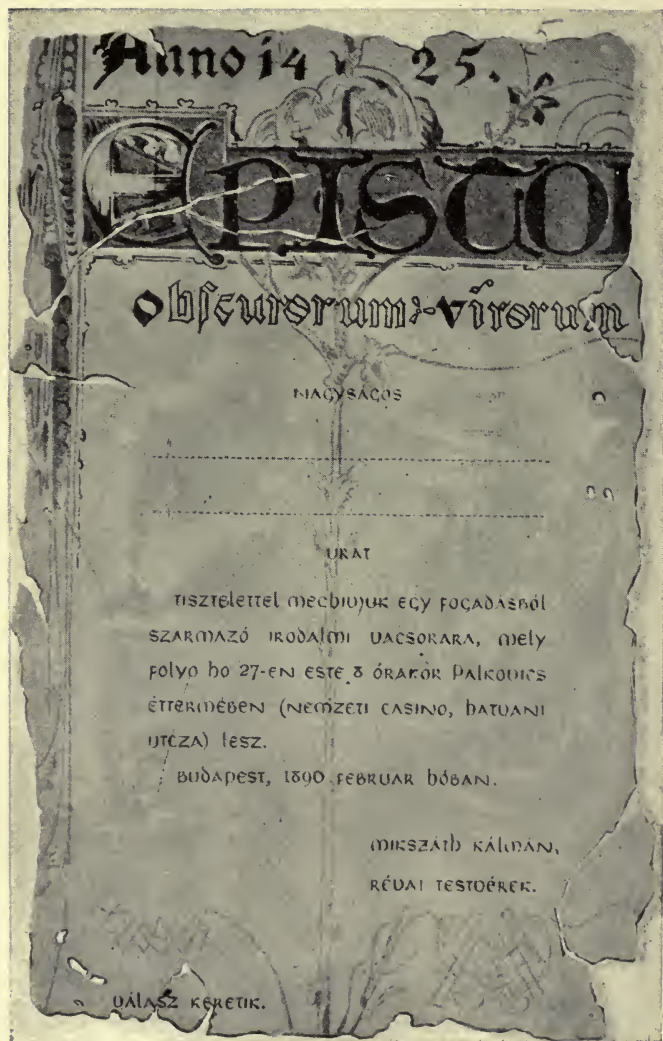
A francia írók közül szerette *Daudet* Alfonz-ot és különösen *Maupassant*-t. Ennek elbeszélései nagy hatással voltak rá. A naturalizmus nem izgatta fel. Nem tulajdonított neki nagy jelentőséget. Különben is semmiféle irányt nem tartott véglegesnek és nem is tartotta fontosnak, hogy ki milyen csoporthoz csatlakozik, hanem azt, hogyan ír és hogyan tud publikumot hódítani.

Egyszer jelenlétemben szóba került a sokat vitatott *Ady Endre*. Egyik fiatal író elmondotta neki *Ady* egy novellájának tartalmát és kérte véleményét *Ady*-ről, az ő köréről, a „Nyugatosok“-ról. Mikszáth igen megfontoltan válaszolt. Nem az a fontos — ezek voltak körülbelül szavai — hogy minő témát dolgoznak fel ezek a fiatal írók, sem az, hogy minő eszméket akarnak propagálni írásaikban, fontos az, van-e tehetségük, tudnak-e írni, meg tudják-e fogni a közönséget és meg tudják-e tartani. Ha igen, akkor lesz belőlük valami, ha nem, hiába tülekednek.

Ilyen szempontból nézte az orosz irodalmat is. Főlibe helyezte az összes népszerű íróknak *Dosztojevszkij*-t. Szerette volna minden munkáját elolvasni, de ez nem volt lehetséges, mert akkor még csak a „*Bűn és Bünhődés*“ volt meg magyar nyelven. Ha irodalomra került a sor, senkiről sem beszélt annyit, mint *Dosztojevszkij*-ről.

Az angol történetírókra én tereltem figyelmét. *Macaulay*-ra és *Carlyle*-ra is. Semmi nagyobb hatással nem volt azután *Mikszáth*-ra, mint ennek a két írónak essay-i és egyéb történeti munkái.

1886-ban rábirtam *Mikszáth*-ot, hogy nézzon kissé körül külföldön is. Eddigél Magyarországon kívül csak Gleichen-

Meghívó a Mikszáth-lakomára.

„A két koldúsdiák” címlapja.

berg fürdőt ismerte, oda el szeretett járogatni. Ezuttal eljött velem Ausztriába, ahol bejártuk a Salzkammergutot, annak szép fürdőhelyeit és városait, azután átmentünk Bajorországba; napokig tartózkodtam vele Münchenben és még egy-két szép helyütt.

Ezen az uton beszéltem neki *Macaulay*-ról, akinek egy essay-kötetét magammal vittem. Rendesen elmondtam neki nappal annak az essaynek a tartalmát, amelyet előtte való este olvastam és ezzel annyira felcsigáztam az érdeklődését, hogy nem hagyott békét, azt kívánta, hogy magyarul olvassam fel neki azt, mert csak úgy ismerkedhetik meg az íróval.

Nem volt könnyű feladat; az angol szöveget magam előtt tartva próbáltam azt ex abrupto magyarra átültetni, ami persze különösen az első időben csak némi bizonytalan dadogás kíséretében sikerült. *Mikszáth* azonban ezzel is meg volt elégedve, sőt jobbnak tartotta az én eleven fordításomat azoknál, amelyeket utóbb meg tudott szerezni. Mindig ígertem volt neki, hogy *Macaulay* összes essay-it le fogjuk fordíttatni arra való fordítóval és magyarul kiadjuk. A fordítások el is készültek, sajtókészen várják a kiadást, de *Mikszáth* már nem érhetette meg ennek a vágyának teljesülését.

Ezen az utazáson sok érdekeset figyelt meg. Egyet-mást le is írt „*Utazás a németek között*“ című ciklusában. De mivel akkoriban sok baja volt gyomorhurutjával és nem bírta el a német kosztot, a harmadik hét végével már türelmetlen lett, mindenképpen haza akart utazni. El is indultam vele és egyfolytában utaztunk Budapestig. A Keleti pályaudvarnál szálltunk le és mielőtt még utját folytatta volna falun lakó családjához, ott a pályaudvari vendéglőben együtt, bucsuzóul meg akartunk ebédelni. Mielőtt az ebédet megrendelhettük volna, arra ment a pincér egy tál párolgó turóscsuszával, *Mikszáth* kiveszi a kezéből a tálát, leteszi maga elé az asztalra és ünnepélyesen felkiált: „Leborulok a nemzet nagysága előtt“. Gyomorhurut ide, gyomorhurut oda, velem együtt kiűritette az egész nagy tálát. A németek gyöngé ételeit nem bírta bevenni, ezt a nehéz, zsíros ételt elfogyasztotta virtusból, hazafiúságtól megilletődötten. Ilyen a magyar ember.

De nem csak *Mikszáth* vette észre korának nagy külföldi íróit, hanem a külföld is észrevette *Mikszáth Kálmán*-t, hamarább, mint bármelyik más írónkat. Szinte egyidejűleg azzal, hogy Magyarországon is észrevették. Talán azért volt ez, mert azzal a kis zsánerrel, a rajzzal tünt fel, amely odakünn is népszerű volt. „*A jó palócok*” és a „*Tót atyafiak*” egy-egy elbeszélését közölték valamely külföldi lapban, talán legelőször svéd nyelven, ennek híre azután tovább ment és egyszer csak észre lehetett venni, hogy *Mikszáth* a nagy külföldi sajtóban polgárjogot szerzett magának, anélkül, hogy valamit is tett volna ő vagy más ennek érdekében.

A *Mikszáth* itthoni népszerűségének igen nagy előnyére vált ez; a külföldi portéka mindig imponál a magyar embernek; az, hogy *Mikszáth*-ot a külföldi lapok közölni kezdték, itthon is nagy elismerést szerzett neki és ha semmit sem tehattünk akkor annak az érdekében, hogy munkáit eljuttassuk a külföldre, mert hiszen ez magától ment, megtettünk mindent, hogy külföldi híre eljusson Magyarországra. Gyors itthoni népszerűségének talán ez egyik főtényezője volt: a külföldi elismerés helyes adminisztrálása. Tényleg alig van *Mikszáth*-nak szebb elbeszélése, mely ne volna több nyelvre lefordítva. A „*Jó palócok*”-nak öt kiadását ösmerjük; le van fordítva angolra, franciára, németre, cseh és svéd nyelvre. A „*Tót atyafiak*” le van fordítva német, finn, norvég, tót és cseh nyelvre. Ezeknek a köteteknek egyes elbeszélései azonfelül még jóformán minden egyes európai nyelvre. A „*Szent Péter esernyője*” le van fordítva angol, francia, cseh, holland, német, olasz, román, svéd, lengyel, horvát nyelvre. Franciául és németül kétféle kiadás is jelent meg.

Heinlein István, volt muzeumi bibliografus, egyetemi tanár, 99 oly munkáját sorolja fel *Mikszáth Kálmán*-nak, amelyek egy vagy több idegen nyelvű fordításban megjelentek. Helyesen mondotta *Beöthy Zsolt*, midőn *Mikszáth*-ot ünnepelte, hogy *Mikszáth*-nak köszönhetjük, hogy „kulturánknak legalább egy ágával oly magaslaton lengethetjük győzelmi lobogónkat, honnan az egész művelt világ megláthatja”, mert *Mikszáth*-ot tényleg észrevette, meglátta és méltányolta az egész művelt világ.

Kiadói jogok ég és föld között.

Az a tranzakció, mely az abbamaradt per folytán létrejött a *Légrády Testvérek* céggel, a maga nemében egész különleges interregnumot hozott létre. *Légrádyék* miránk ruházták át a nekik szerződésileg biztosított jogokat. Ehhez képest már most 1906-ig mi voltunk jogosítva a *Mikszáth* új munkáinak kiadására, illetőleg mi gyakorolhattuk a *Légrádyék* jogait. Megállapodásunk *Légrády-ék*kal 1905 július 30-án kelt, de ennek a jognak gyakorlása egy nagy akadályba ütközött. Kisült utóbb ugyanis, hogy *Mikszáth*-nak a *Franklin-Társulat*-tal van egy szerződése, mely ennek a társaságnak 1902 július 1-től kezdődőleg biztosítja *Mikszáth Kálmán* egész írói működésének kizárólagosságát. Az a sajátságos helyzet állott tehát elő, hogy ha *Mikszáth* munkáiból valamit ki akarunk adni, amihez feltétlenül jogunk van 1906-ig, *Mikszáth* csak az esetre adhat nekünk kéziratot, ha erre a *Franklin-Társulat* beleegyezését előzetesen megkapja, amint ez az alábbiakból ki fog tűnni.

A Franklin-szerződésben természetesen gondoskodva van arról is, hogy *Légrádyék* 1905 december 31-ig jogosítottak *Mikszáth* műveinek kiadására, de meg van állapítva az is, hogy amennyiben ők ezzel a joggal élni nem kívánnak, akkor elsősorban a *Franklin-Társulat*-ot tartozik a szerző a munkával megkínálni.

„Interregnum“-nak neveztem ezt az állapotot, pedig talán jobb lett volna „ég és föld között lebegés“ állapotának nevezni, mert hiszen nyilvánvaló, hogy miután összes *Mikszáth*-kiadványaikat *Légrádyék* ránk ruházták, ők a kiadás jogával élni nem fognak, ellenben *Mikszáth* elsősorban a *Franklin-Társulat*-ot kényszerülven megkínálni kéziratával, mi még ezen időn belül sem élhetnénk a ránk ruházott joggal.

Hogy miért kötötte meg *Mikszáth Kálmán* ezt a szerződést a *Franklin-Társulat*-tal, az akkor is talány volt előttem, ma is az. Még rejtélyesebb, hogy miért tartotta szükségesnek már 1902-ben magát arról biztosítani, hogy 1906-ban kiadója lesz. Hiszen neki valóban nem kellett aggódnia, hogy kiadó nélkül marad. Ez a Franklin-szerződés bizonyára összefüggésben van az ő akkori újságírói helyzetével, azzal, hogy körülbelül abban az időtájban a „*Pesti Hírlap*“-ot otthagytán, átmént az „*Az Újság*“-hoz és egyidejűleg főmunkatársa

lett a „*Vasárnapi Ujság*“-nak. Igaz, ebben a szerződésben neki azért, hogy összes irodalmi munkásságát kizárólag a *Franklin-Társulat*-nak fogja szentelni, mérsékelt havi -fixum volt megállapítva, viszont igaz az is, hogy a könyvekért fizetendő ivenkénti tiszteletdíj kisebb volt, mint aminőt mi annak idején neki felajánlottunk volt.

Mikszáth nekem a *Franklin-Társulat*-tal kötött szerződést később megmutatta, sőt egy másolatát is elhelyezte nálam, hogy elhalálozása esetén ismerjem a helyzetet. Én nem tartottam ildomosnak akkor ezekről hozzá kérdést intézni, különben is post festa történt volna. Gyakorlatilag minket nem is érdekelt a kiadások tekintetében felmerülő probléma, mert hiszen 1905 második felében voltunk, *Mikszáth* összegyűjthette tehát mindazt, amit könyvalakban ki akar adni, egy esztendő múlva átadhatta volna új kiadójának, a *Franklin-Társulat*-nak és így mi ezen időben nem is kerültünk volna abba a helyzetbe, hogy *Mikszáth*-művet kiadjunk. Azonban nem így történt.

A Jókai-életrajz.

Jókai Mór-t elszólította a halál és azok között az intézkedések között, amelyekkel társaságunk *Jókai Mór* iránti kegyeletének kifejezést akart adni, a legelső az volt, hogy gondoskodjunk hozzá méltó életrajzának megírásáról. Tudtuk, hogy ezzel igen nehéz feladatot veszünk magunkra, hiszen egész irodalmunkban az életrajz volt az a műfaj, amelyet legkevésbé kultiváltak íróink. Jóformán egyetlen irodalmi életrajzunk volt: *Gyulai Pál*-nak *Vörösmarty*-életrajza. Nem volt akkoriban *Deák*-nak, *Kossuth*-nak, *Széchenyi*-nek, *Petőfi*-nek méltó életrajza. Éreztük annak a nehézségét, hogy egy körünkől alig távozott nagy ember életrajza azon frissiben megírassék, de nem akartuk, hogy *Jókai* is imént megnevezett nagyjaink sorára jusson, akiről még ma sem szól hozzájuk méltó életrajzi munka.

Mikor a *Jókai-életrajz* tervét koncipiáltam, *Mikszáth Kálmán*-ra gondoltam elsősorban. Amióta *Macaulay*-val, *Carlyle*-lal megismerkedett, mindig arról ábrándozott, hogy ilyen biográfiai munkát szeretne írni, mert hiszi, hogy az neki sikerülne. Sokat beszélünk róla, hogy *Deák Ferenc*-ről

írná meg ezt a munkát. *Görgey* is szóba került, de mind egyformán nehéz volt, mert hiányzott a hozzá való anyag és évekig tartó forrástanulmányokra *Mikszáth* nem szentelhette idejét. Ez természetének sem felelt meg, de anyagilag is rendkívül káros lett volna rá nézve.

Jókai most elhalálozván, ő benne is az az eszme kelt életre, hogy voltaképp *Jókai* volna az, akiről ő azt a régen áhított mestermunkáját megírhatná. Mint író mindenestre közelebb is esik hozzá, mint *Deák Ferenc*, vagy *Görgey Arthur*. Sokat érintkezett vele, ismerni véli, gyermekkora óta rajongó tisztelettel viseltetik iránta, a legnagyobbak közé sorolja, mind oly körülmény, amely őt jóformán a *Jókai-életrajz* megírására predesztinálja.

Hiszen már foglalkozott is evvel a dologgal, sok évvel ezelőtt, amikor *Jókai* életét versekben írta meg a „*Jó könyvek*” című népies vállalatba. Ez a verses életrajz tanuságot tesz amellett, minő rajongással írta ő *Jókairól*. Később is minden alkalmat megragadott, hogy *Jókai* iránti szeretetének és tiszteletének kifejezést adjon, valahányszor alkalom kínálkozott rá, mindig irt róla, beszélt róla és ünnepelte őt. Én emlékeztem rá, minő extázisban volt akkor, amikor a verses füzetét írta meg *Jókairól* és annak folytatásait nap-nap mellett elhozta és felolvasta nekem. Én bíztam benne, hogy a *Jókairól* szóló életrajzot ő *Jókaihoz* és magához méltóan meg fogja írni.

Akként alakítottuk a külső körülményeket is, hogy teljes odaadással szentelhesse magát ennek a feladatnak. Oly tiszteletdíjat állapítottunk meg ezért a könyvért, amelyhez foghatót nem fizettek akkoriban Magyarországon, 20.000 koronát. Ebből a pénzből építette fel *Mikszáth* Horpácson lakóházát, melyet az építési összeg eredetére való tekintettel *Jókai-ház*-nak nevezett el.

Anyagösszehordás.

Mikszáth teljes hévvel feküdt neki ennek a munkának. Mindenfelől összehordta az anyagot, mindennek alaposan utánanézett, elutazott azokra a helyekre, ahol *Jókai* tartózkodott. Komáromban összeköttetésbe lépett azokkal az emberekkel, akiktől becses adatokat remélhetett, különösen a *Jókai-család* tagjaival; elolvasta a kötetszámra menő

napló-jegyzeteket, amelyeket egyes családtagok szivesek voltak rendelkezésére bocsátani. Szóval a legnagyobb ambícióval fogott hozzá a munkához, mert annak elvállalása után érezte csak voltaképen súlyát annak, minő nagy feladatot vállalt magára. Nagy dolog volt ez, abból a rengeteg anyagból, amit összehordtak az ügy iránt érdeklődők és abból, amit mi az egész Jókai-irodalom összeírásával és összegyűjtésével rendelkezésére adtunk, kiszemelni a jelentékenyt, a jellemzőt, a fontosat, a használhatót és kiselejtezni a jelentéktelent, a feleslegeset, a közömböset, a hitelt nem érdemlőt. Nagy feladat volt ez, különösen olyan embernek, aki ily munkához nem volt szokva. A megírás gyönyörűség volt neki és könnyen ment. De az adatgyűjtő munka rá nézve voltaképen nap-számos-munka volt, mégis vállalta, mégis elvégezte, mert csak így juthatott céljához.

„Bizony sisyphusi munka volt — mondta ő maga — nekem laikusnak. Mert mikor már megírtam egy jó darabot, föl-fölbukkant valami új adat, mely összes eddigi okoskodásaimat halomra döntötte. Ugy voltam vele, mint a kaláris-fűzők, vagy új fonalat kellett huznom a kalárisokba, vagy új kalárisokat a fonálra, valahol mindig romlott. Hanem hát sok jó emberem volt, akik mindenben segítettek adattal, jó tanáccsal. Felkotorászták a levéltárakat, beküldtek leveleket, okmányokat, visszaemlékezéseket.

De még ez se lett volna elég. A barátaim segítségével nem mentem volna semmire, éreztem, hogy az ellenségeimet is be kell fogni a munkába.

Ez pedig úgy történt, hogy amelyik fejezetben, vagy életrészletben hézag mutatkozott, ahol homály volt vagy valami ellentmondásszerű látszott és ahol nem éreztem magamat biztosnak, azt leköszöltem a lapokban mutatványnak, mire megindultak a cáfolatok, helyreigazítások is mindenféle fajtájú fenekedések, melyektől a csontjaim el nem törtek, hanem ahelyett olyan világosság gyúlt a bizonytalan adatok ködébe, hogy szilárd lépésekkel haladhattam tovább. Szóval a barátaimnál csak az ellenségeim segíthettek nagyobb igyekezettel.“

Az olvasó, mikor a kész munka előtte van, el sem tudja képzelni, mennyi utánjárás, mennyi kutatás, mennyi vizsgálódás eredménye az. *Mikszáth Kálmán* két télen át dolgozott ezen

a munkán. Azt írja maga, hogy azért télen, mert csak akkor tud dolgozni, mikor a természet alszik, mikor a természet ébren van, akkor álmodni és politizálni szokott. Mindkét télen át jóformán naponként dél felé bejött hozzánk és átadott valami komissziót. A levelezést ugyanis nem ő maga végezte, mert ez is nagyon akadályozta volna munkájában. A mi irodánk végezte helyette ezt a munkát, az fordult levélben mindazokhoz, akiktől valamely felvilágosítás kellett volna; sokszor igen jelentéktelen apró dolgokról, sokszor igen fontos dologról kellett tudakozódni.

A Szent Benedek-rend háziönökségét kellett például megkeresni aziránt, hogy *Jókai* kitől, mikor és mily összegért szerezte meg a balatonfüredi villát és mikor, kinek és mily okokból adott tul rajta. Hiszen ezeket az adatokat a telekkönyvből is meg lehetett volna tudni, azonban mégis a rendhez fordultunk, mert hisz voltaképen nem tisztán a számbeli adatokra van az életrajzirónak szüksége, hanem inkább oly körülményekre, amelyek világot vetnek *Jókai Mór*-nak Balatonfüreden töltött napjaira, amelyek a villavétellel és eladással kétségtelesen összefüggnek.

A *Jókai*-életrajz egyebek közt magában foglalja Budavár bevételének körülményeit is. Ebben azután oly dolgok fordultak elő, amelyek aggályosak voltak. Meg kellett végre hitelesen állapítani, igaz-e, hogy *Windischgraetz* halomra lövette a pesti házakat és igaz-e, hogy *Görgey* lövette a királyi várakat, vagy ha nem lövette, felgyult-e és szenvedett-e sérüléseket? Erre a két kérdésre *Görgey Arthur* maga adhatott leghitelesebb felvilágosítást. Levéllel őt terhelni nem lehetett, személyesen kellett tőle kérni a választ, amelyet készséggel meg is adott és amely egyik részében teljesen ellenkezett az addig terjesztett híradásokkal.

Mikszáth természetesen nem közölte *Görgey* válaszát a két kérdésre, mert hiszen őt csak az eredmény érdekelte. Helyénvalónak találom, minthogy ezek a válaszok felette érdekesek, itt közölni az akkor feljegyzett szövegben. Arra a kérdésre, hogy igaz-e, hogy *Windischgraetz* halomra lövette a pesti házakat, *Görgey* a következőket jelentette ki:

„*Windischgraetz* Budavár ostroma idején nem volt a városban, hanem már ki volt üzve az országból. A vár parancsnoka

Hentzi volt, kinek vagy 4000 ember állt rendelkezésére. Mielőtt az ostromot megkezdhettem volna — ugymond *Görgey* — felhívást intéztem *Hentzi*hez, hogy adja meg magát, amely esetben szabad elvonulást biztosítok neki és seregének. Ha nem adja meg magát és a harcot kívánja, akkor is tisztességes kapitulációt biztosítok neki, ha Pestet nem löveti és a Lánchidat nem bántja.

Hentzi azonban *Jellasics* részéről biztosítást kapván arról, hogy idejekorán felmentő csapatok fognak rendelkezésére állani, azt határozta, hogy a várat fel nem adja, kiméletet nem gyakorol, hanem minden lövést, amely a várra történik, huszszorososan viszonzó és pedig Pestre és a Lánchidra.

Én ennek folytán megüzentem *Hentzinek*, hogy amennyiben azt a fenyegetését, hogy Pestet halomra löveti és a Lánchidat felrobbantja, beváltja, kard élére hányom őt és embereit. Ki is adtam a parancsot, hogy foglyot ejteni nem szabad, hanem kard élére kell hányni mindenkit.

Pest házai tényleg halomra lövettek, de nem *Windischgraetz*, hanem *Hentzi* által. Mindez okmányszerűleg meg van „*Mein Leben und Wirken in Ungarn*” című művemben, melynek a tiszta igazságon alapuló adatait senki sem cáfolta meg.”

Ellenben a másik kérdésre, hogy igaz-e, hogy *Görgey Arthur* lövette a királyi várlakot, ezt válaszolta:

„Az, hogy én a várlakot lövettem volna, legenda, mely *Kossuthné*től ered, aki abban a hitben volt, hogy én a várlakot azért lövettem, hogy ő bele ne költözhessek.

Az tény, hogy a királyi várlak kigyulladt. Kigyulladt pedig kartács-lövéstől, amely véletlenül érte a várat. Arra, hogy a várat fel kell gyújtani, én parancsot nem adtam. A Gellért-hegyen volt csillagvizsgáló mellett volt felállítva egy ágyuüteg. Ennek az ágyuütegnek lövésétől gyulladt ki a várlak, aminthogy kigyulladtak egyéb házak is. Ez elkerülhető nem volt, de — mint említettem — arra, hogy a várlakot fel kell gyújtani, parancsot nem adtam.”

Ami összeköttetés csak volt, mind felhasználtuk az adatok érdekében. Egy napon azzal állít be *Mikszáth*, hogy sehogyszem tudja megállapítani *Laborfalvy Róza* születési évét. Nincs ennél könnyebb, mondom én, kiküldök valakit a kerepesi temetőbe, megnézzük a sirkövén. De hát a sirkövén nem volt kiírva a születési éve, akkor azután *Lévay József*-

Mikszáth Jókai szobrát faragja.

Mühlbeck Károly tréfás rajza.

ÉLET A HÓ ALATT.

[illegible][illegible]

14

hez fordultunk. Miskolcra azzal a kéréssel, hogy a miskolci anyakönyvben puhatoltassa ki *Jókainé* születési évét.

Abban az esztendőben a vacsorálások tisztára a *Jókai* életrajzának voltak szentelve. Minden estére más-más valakit hívott meg *Mikszáth* vacsorára azok közül, akik *Jókai*-val sűrűbben érintkeztek, akiktől jellemző adatokat remélhetett, vagy akiknek megbízásokat adhatott, hogy ilyen vagy olyan adatoknak járjanak utána. Nagy segítségünkre volt ebben a dologban az örökké fürge és örökké szolgálatra kész *Nagy Miklós*.

A próbakiadás.

A *Jókai*-életrajz megírása más tekintetben is teljesen különbözött *Mikszáth* eddigi írási rendszerétől. Ez volt az első munka életében, amely nem jelent meg az újságban, amelyet nem adhatott ki folytatásokban, amelyért nem jelentkezhetett esténként a legfélelmetesebb kézirat-bevasaló, a szedőgyerek. Ezt a munkáját úgy kellett megírnia *Mikszáth*-nak, hogy a kézirat majd csak akkor kerül nyomdába, mikor a mű teljesen készen lesz. Néhány mutatványt ugyan közölt egyik-másik lapban, de ezek is a kevésbbé fontosak közül valók voltak. Mint-hogy azonban *Mikszáth* hozzászokott ahhoz egész életén át, hogy amit ma megírt, azt holnap már olvassák és ahhoz holnap hozzászóljanak, a *Jókai*-életrajznál ezt a nyilvánosságot akként pótolta, hogy naponként eljött hozzánk és felolvasta többünk előtt az előtte való nap megírt penzumot. Ezzel megint mi jutottunk a maga nemében páratlan élvezethez. Hosszu időn át ennek a munkának büvökörében éltünk.

Mikor a mű, eléggé gyorsan, teljesen elkészült, sajtó alá adtuk és végleges kinyomatása előtt u. n. próbakiadást rendeztünk. Körülbelül 30 példányt nyomattunk ki összesen, nagy, széles margóju papirosra. Ezek a példányok kézirat gyanánt voltak kinyomatva abból a célból, hogy azok, akik *Jókai Mór* élete körülményei iránt tájékozva vannak, átnézhessék ezt a kéziratot és figyelmeztethessék a szerzőt esetleg egyes tévedésekre. Azzal a kéréssel küldtük szét ezeket a példányokat az illetőknek, hogy a margóra tegyék meg bárminemű megjegyzéseiket és e tekintetben ne legyenek szégyenlősek, ne feszélyeztessék magukat semmiféle szempont által. Minthogy a

szerző írói ambíciójának egész teljességében a nagy költőhöz méltó művet óhajt adni, annak, főként adatai tekintetében, tévedésektől annyira mentnek kell lennie, amennyire ezt a kortársak visszaemlékezései lehetővé teszik. Ennek a kíváncsós cél-nak megvalósításához mindenkinek hozzá kell járulnia.

Hozzá is járult mindenki; igen értékes helyreigazításokat és új adatokat közöltek ezen az úton *Fesztty Árpád*, *Peti Mária*, *Hegedűs Sándor* és neje *Jókai Jolán*, *Ihász Lajos*, *Jókai rokonai*. Azután a komáromi *Tuba János*, a *Jókai*-bibliografus *Szinyei József*, a *Jókai*-életrajzíró *Szabó László*, továbbá *Keszler József*, *Alexander Bernát*, *Nagy Miklós*, *Voinovich Géza*, *Rubinyi Mózes*. Végül a legértékesebb javításokat eszközölte *Beöthy Zsolt* és — *Gyulai Pál*. Különösen kedvesek voltak ez utóbbinak megjegyzései. Egy helyütt egy *Jókai*-regényről szólva, azt jegyzi meg *Mikszáth*: „Bizony nehéz jó regényt írni“. Erre oda-jegyezte *Gyulai Pál* a margóra: „Még nehezebb jó életrajzot írni.“ Ebben kritikai élvődés, incselkedés volt és talán dicséret is.

Egyébként maga *Mikszáth Kálmán* ezekről a marginális megjegyzésekről „*A tökéletes könyv*“ címen levelet írt a „*Vasárnapi Ujság*“ szerkesztőjéhez. Ebben megírja, hogy a *Jókai*-életrajz kéziratí próbakötetei most a tél elején kezdenek szaszállingózni és olyan érdeklődéssel várja őket, mint Noé a szétküldött galambjait. Tréfálkozva ír arról, hogy minden megjegyzést tekintetbe vesz és a szerint igazítja helyre az illető mondatot. De hát az egyik ezt kifogásolja, a másik amazt és ha mindegyiket követi, akkor a végén nem marad meg belőle semmi. A visszaérkezett próbapéldányok között — írja — utolsónak kapta meg *Fesztty Róza* példányát levél kíséretében, amelyben azt mondja a többi között: „Ezt tartom a maga leg-tökéletesebb munkájának“. *Mikszáth* már most szinte önmagát figurázza ki, azt mondván, hogy mire az utolsó példány adatait és helyreigazításait is mobilizálja, az egész könyvből egyetlen sor sem fog megmaradni: „Ime hát ez volna az én legtökéletesebb könyvem.“ A tréfás levelet ekként fejezi be:

„Itt állok tisztelt Barátaim a romokon. A margókról felszip-pantott jegyzetek fülembe dombnak, mint egy méhraj, melyet fel kell szedni és egyetlen köpübe rakni. Éjjel-nappal ezt csinálom

és nem kezdhettek e percben másba, mert ha e méhek szétröpködnek a fejemből, soha semmi hatalom azokat össze nem fogdossa."

Mikor végre elkészült ezzel az ő legnehezebb munkájával, a felszipantott jegyzetek feldolgozásával, akkor a kész könyvet a következő sorokkal küldte el hozzám:

Kedves László!

Ugy van-e a könyvre mint a két
szemű végére; öt nagy dolgotem rest a
s soha többé nem bennem még csinos
megcsinálni. Ha lehet küldd el
munkát a nyomdába s rendelés-el
nagy köszönet vele! egy tisztelet
mly

A nagy szenzáció.

Az annyi gonddal elkészült könyv végre 1906 december havában megjelenhetett.

Bár sokan tudtak előzetesen róla, mégis a szenzáció erejével hatott. Oly országos érdeklődést keltett, aminőre irodalmunkban talán Arany János „Toldi szerelmé”-nek megjelenése óta, tehát több mint harminc esztendő óta nem volt példa.

A közönség és a kritika nagy elismeréssel fogadta a munkát, de voltak különvélemények is, sőt emelkedtek erősen gáncsoló hangok is.

Általában elismerték, hogy a költő életét és korát, őt magát és a vele két évtizeden át szerepelt személyiségeket rendkívül éles világításban mutatja be, hogy egész ambíciójával törekedett arra, hogy méltó képét adja a mi nagy Jókainknak, hogy a nagyszerű korképben a múlt század minden szellemi és társadalmi áramlata ott hullámszik előttünk s a háttérből szilárdan válik ki a költő életnagyságu alakja. Kiemelték, hogy ez egy jelentékeny író véleménye egy nagy lángelméről, hogy így csak egy nagy magyar író beszélhet egy másik nagy magyar íróról — de voltak olyanok is, akik a feladatot megoldhatatlannak mondták, mert Jókairól ma még nem lehet életrajzot írni

és hogy *Mikszáth* ezt a lehetetlennek látszó feladatot Kolumbuszi egyszerűséggel akként oldotta meg, hogy regényt irt *Jókai* életéről...

Voltak, akik lelkesen vallották, hogy ebben a munkában a kongeniális *Mikszáth* ércnél és márványnál becsesebb emléket állított *Jókainak* és hogy ennél pompásabb irodalmi alkotás évek óta nem jelent meg a könyvpiacra, de voltak, akik megharagudtak *Mikszáth*-ra, amiért *Jókait* több helyütt gyöngé embernek mutatta be, némelyik munkáját erősen megkritizálta és voltak, akik még a kiadót is támadták azért, amiért egy *Jókai* ünneplésére szánt munkának — ezt a művet adta ki.

Voltak, akik készségesen elismerték, hogy *Mikszáth* alapos készültséggel fogott a munkához és történetirői komolysággal törekedett feladatát megoldani, az igazságot kikutatni és megállapítani, de voltak, akik néhány jelentéktelen tévedésért és némely dolognak az övétől eltérő felfogásáért a munkát leszólták és irodalmi értékét kétségbe vonták. Talán sohasem hullámoztak annyira vélemények és ellenvélemények, mint e körül a könyv körül. Mégis az elismerő, dicsérő, sőt rajongó vélemények voltak tulnyomó többségben.

A probléma, amely körül a legélénkebb vita folyt, különben elég érdekes volt: melyik az igazibb történetírás: a késő utódé-e, vagy a mai szemlélőé?

Az egyik oldalon azt mondták: aki benne él az eseményekben, az nem lehet azok hűséges leírója. Hiszen saját szemével csak a maga dolgát és a legszűkebb környezetét látja; nem láthatja világosan az események hatását az intézményekre, az emberekre, a korra.

A másik oldalon viszont azzal érveltek, hogy a jövő historikusa is csak a kortársak feljegyzéseiből írhatja meg egy korszaknak, egy osztálynak, egy embernek életét. Ez a feljegyzés tehát akkor is értékes, ha hézagos — mert megbecsülhetetlen anyagot szolgáltat a jövőnek.

De akik tárgyilagosan beszéltek és irtak erről a dologról, azok megengedték, hogy lehet a felől vitatkozni, vajjon nem korai-e már most beállítani *Jókai*-t a maga irodalomtörténeti helyére, vajjon az, hogy még tegnap itt járt köztünk, nem zavarja-e a mi tisztánlátásunkat, nem tesz-e elfogulttá vele szemben — de ezek is úgy vélekedtek, hogy örök kár lett

volna, ha egy olyan nagy írói kortárs, mint *Mikszáth* volt, nem rögzíti meg a *Jókai* egyéniségét úgy, ahogy ő látta — elevenen és természetesen, az íróasztalnál, a baráti körben, a családi életben, a parlamentben, a tarokk-kompániában, a munkában, a szórakozásban és a közéletben.

Hiszen lesznek bizonyára majd később, akik *Jókai*-ról kitünő életrajzi műveket fognak írni, egészen más szempontokból és egészen más módon — de ezek mellett is mindig meg fog maradni nagy értéke annak a színes és eleven könyvnek, amelyben a *Jókai* nagy kortársa a maga egész egyéni sajátosságát kifejezésre juttatta.

A leggyakoribb és látszatra legindokoltabb kifogás a *Mikszáth* beállítása ellen az volt, hogy tulságosan láthatóvá tette *Jókai* emberi gyengeségeit. Még *Gyulai Pál* is ezt kifogásolta, persze azért, hogy viszont azt mondhassa, hogy mint író t nagyobbnak festette, mint ahogy megérdemelte.

Erre a vádra, úgy hiszem, legjobban megfelelt egy igen okos és művelt asszony, *Jókai*-nak személyes ismerőse, családjának bizalmas barátja és a költő nagy tisztelője. Egy éppen nem nyilvánosságra szánt magánlevélben írja a következőket:

„Én mint Jókainak feltétlen imádója, aki emberi hibáit keresztül is megláttam benne a félistent, azt szeretném, ha néhol, ott ahol a szerző a *Jókai* emberi és államférfiúi gyöngéit megemlíti, nagyobb és mélyebb belátások nyílnának egy nem ezen a földön élő lélek perspektíváiba. De ez, azt hiszem, nem egyéb, mint egy asszonyi lélek szentimentalizmusa . . .

Beállítani egy kortársunkat, bármily nagy volt is, mint *abszolút félistent*, a mai szkeptikus világban lehetetlen. Itt élnek körülöttünk azok, akik a *Jókai* politikai és emberi pályafutását a szemük előtt látták lefolyni, és akik kézzelfogható dolgok és látszatok után ítélik meg a nagy embert és nem vesznek maguknak annyi fáradságot, hogy meg akarják érteni cselekedeteinek indító okait. Én szerintem a mai világban okosabb az emberek kíváncsiságára és hitetlenségére számítani, mint a naivitásukra . . .“

Ilyen okos és hüvös gondolatokat váltott ki ez a csodálatos könyv egy gyenge, szentimentális asszonyból.

Egy erős és realista férfi-író ellenben, kritikus elme és

szigorú szemlélő, az erős hatásról, amelyet a mű rá gyakorolt, nem tud beszámolni, csak úgy, ha maga is költővé válik:

„Ki mer itélni, amikor gyenge kezéből leteszi ezt a két nagy könyvet, amit Mikszáth Kálmán írt Jókai Mórról? Én csak rajongani tudok, bámulni és olvasni. Igen: olvasni és egyre olvasni . . .

Ha az ember még egyszer husz éves lehetne, bátor és szókimondó . . .

Ha nem volna olyan becsstelen dolog mifelénk a föltétlen hódolat, akkor én most, ebben a percben leírnám a vakmerőnek tetsző mondást, hogy a maga fajtájában ez a legtokéletesebb könyv, amit valaha magyarul megírtak.

Micsoda gazdagság, micsoda pompa. Mennyi kincs. Nem is könyvet olvasok, meseországban járok. Tündéni kert, fejedelmi palota. Amin járok, ez nem szőnyeg, se nem lágy homok, hanem esupa virág. Hogy ilyen szép virágok is vannak a világon? Más-
hol és máskor még soha sem nyíltak. Mindeniknek ezer illata van és ezer színe. És mosolyogni is tudnak ezek a virágok, s beszélgetni, finom csengetyűszóval muzsikálnak és nevetgélnek. Milyen különös kert ez.“

A közjogi regény.

Az interregnumban Mikszáth még egy új munka tervével állott elő. Ki akarta adni „in politicis“ írt cikkeit, amelyekbe szépirodalmi elementumok is voltak vegyítve. Nagy anyag gyűlt össze, de ő igen szigorúan rostálta meg; a végén mégis csak két kötet lett belőle. „*Körtársaim*“ cím alatt jelent meg.

De nekem is volt egy tervem, melyről szerettem volna, ha Mikszáth megvalósítja. Egy közjogi regény megírására gondoltam.

Mikor Londonban jártam és Jarrold angol kiadóval, akit a Jókai-fordítások révén már ismerünk, arról az örök témáról beszélgettem, melyről mindig szó esik, ha magyar ember külfölddel összekerül, — ő penditette meg azt az eszmét, hogy jó volna az angol közönséget a mi közjogi és politikai helyzetünk nehéz és bonyolult kérdésével megismertetni. Azon a módon, ahogy azt az angol átlagközönség megszokta és szereti. Oly regény segítségével, mely szórakoztató és tanulságos. Az angol, mondja Jarrold, a legelvontabb kérdésekkel is így szeret megismerkedni.

A magyar közjog kérdése különben is aktuálissá vált egy nagy tanulmány folytán, mely akkor jelent meg *gróf Apponyi Albert* tollából egy igen előkelő angol folyóiratban.

Én megigértém *Jarrold*-nak, hogy törekedni fogok ily regény megírására rábírní egy erre alkalmas magyar író, lehetőleg ugyanazt, akinek munkáját, „*Szent Péter esernyője*”-t ugyancsak ő adta ki angol nyelven.

Közöltem *Jarrold*-dal való megbeszélésünket *Győry Iloná*-val is, aki minden magyar ügynek valóságos nagykövete volt Londonban. Ezt a regényt különben neki kellett volna angolra fordítania.

Hazajövet előadtam tervünket *Mikszáth Kálmán*-nak, aki nek tetszett a gondolat, hogy most közvetlenül az angol közönség részére lenne alkalma írni és megigértte, hogy foglalkozni fog a dologgal, majd kikombinálja, hogy lehetne megcsinálni.

De *Győry Ilona* is beszélt odakünn erről a tervről, mert egyszer csak azt közli velem, hogy *Heinemann* angol kiadó szívesen kiadna olyan tárgyú regényt, mint aminőről köztünk szó volt, ha kaphatna ilyet. A regényben kellene, hogy legyen politika, társadalmi élet, udvari levegő, magyarázat Ausztria és Magyarország viszonyairól.

Már most egyszerre két kiadó is vállalkozik erre a dologra. Hisz ez pompás! Ezt az alkalmat meg kell ragadni. Siettem is értesíteni *Győry Ilonát*, hogy többekkel beszéltem ennek a külföldet érdeklő magyar tárgyú regénynek megírásáról és itt általában az a nézet uralkodik, hogy ily mű megírására, miután *Mikszáth* már *Jarrold*-nak van lekötve, leginkább *Kóbor Tamás* lenne alkalmas.

Kóbor Tamás nem vállalta a feladatot; *Mikszáth* mindjobban megbarátkozott a tervvel. Mikor *Győry Ilona* 1905 karácsony táján hazalátogatott, felkereste *Mikszáth*-ot is és behatóan megbeszélte vele a regény dolgát, fordítását és egyebeket. *Mikszáth* a dolgot oly fontosnak tartotta, hogy az ő híres Almanach-előszavai témájául 1905-ben ezt dolgozta fel — és azt indítványozta, hogy az írók ezentul közjogunk köréből meritsék néha a regény- és novellatémákat.

Ő maga hozzá is fogott ennek a nehéz feladatnak megoldásához röviddel a Jókai-biográfia közrebocsátása után, de csak az elejét írta meg. A mű címe: „*Az amerikai menyecske*”.

Ez az egy befejezetlen munkája maradt fenn. Ebben is szerencséje volt. Hiszen a közös-ügyes közjogi regény ma már anakronizmus, teljesen felesleges, idejét mult csodabogár volna. Kommentárt kellene hozzá írni és megmagyarázni a külföldnek azt a csodát, hogy két ország, melyről mindig az volt a hiedelem, hogy egymásra vannak utalva — csak úgy tud egymástól független élethez jutni, hogyha mind a kettő elpusztul, tönkremegy.

Ha *Mikszáth* ma élne — bizonyára és joggal mondaná: Mégis csak okosabb volt nem sietni vele.

Érdekes és még ma is aktuális és tanulságos, amit *Győry Ilona* ez alkalommal a magyar irodalom angolországi ismertetése tárgyában ír:

„Olyan írókat, mint pl. *Ambrus Zoltán* és még néhány, kellene valamelyik jobb folyóiratban kezdetben bemutatni s azután folytatni. Nálunk az a baj, hogy túlságos, szinte kuriozitásszámba menő speciális magyar dolgokat fordítanak először és azt a nehezen mozduló angol közönség nem mindjárt veszi be. Ha mi is angoltól mindjárt először, teszem azt, egy cornwallisi érthetetlen táj-
szólásban írt dolgot kapnánk!?!...”

Rubinyi könyve.

Azon a ponton voltunk, hogy befejezzük a gyűjteményes kiadást. Hiszen minden ki volt már adva, amit *Légrádyék*-től és az ő utjukon átvettünk, megjelent benne a Jókai-biografia, előkészületben volt a „*Kortársak*“ két kötete, — most már semmi sem volt hátra, mert hiszen az ezután megírandók a szerződés értelmében már a *Franklin-Társulat*-ot illetik.

De még mielőtt kiadásunk ebbe a stádiumba jutott, egy ismert nevű fiatal magyar tudós, *Rubinyi Mózes dr.* sajtószertű ajánlattal keresett fel. Azzal, hogy ő készít egy *Mikszáth-szótárt*. Ki is fejtette előttem, hogy az új magyar irodalom munkásai között senki sincs, kinek *Jókain* kívül köznyelvünk fejlődésére olyan nagy hatása volna, mint *Mikszáth Kálmán*-nak. Stílusával iskolát teremtett, fordulatait mindenki utánozza, aki ma ír Magyarországon. De nyelvi hatása ezekben éppen nem merül ki. Amivel elragad, meghat, vagy mosolyra kelt, az az ő kimeríthetetlen, egyéni természetű *szókincse*.

Ennek a nagy szókincsnek szótárszerű feldolgozása,

Mikszáth nyelvi egyéniségének, valamint egyéni stílusának jellemzése gyakorlati és tudományos szempontból egyaránt szép feladat volna és ha mi a terv kivételével megbíznók, ő, *Rubinyi* lelkiismeretes munkával a bizalomra érdemesnek mutatkoznék.

Nekem tetszett a vállalkozó szellemű fiatal tudós önértetes önbizalommal előadott terve és bár tisztában voltam azzal, hogy az általa gondolt 5—6 iven alig lehet a tervet megvalósítani — megbíztam a szótár megszerkesztésével és rendelkezésére bocsátottam az összes szükséges anyagot.

A feladat nagyobb volt, mint aminőnek a szerző eleinte látta. Munkaközben nőtt meg nagyobbá. Minél jobban elmerült *Mikszáth* munkáiba, annál nagyobbra nőtt megfigyeléseinek, szempontjainak száma.

Most már nem akarta beérni azzal, hogy száraz szótárt adjon, hanem emellett *Mikszáth* elbeszéléseit jellemző leíró természetét szerette volna adatokkal jellemezni és ezzel az ő hatását és ennek a hatásnak nagy jövőjét igazán megvilágítani. Én bátorítottam a szerzőt, hogy abban az irányban terjessze ki munkáját, amelyben azután önálló fejezetekben ismerteti *Mikszáth* ritmusát, fordulatait, rövid mondatait, ismétléseit és jellemzésének stílári eszközzeit. De még egy nagy nehézség merült fel munkaközben, amelyre a szerző nem volt elkészülve. Közbejött a Légrády-tranzakció és a Mikszáth-munkák általunk létesített új kiadásai. Az vált ennekfolytán szükségessé, hogy a szótárbeli hivatkozások már most az új kiadások, az egyöntetű gyűjteményes kiadások kötet számaikat és lapszámaikat tüntessék fel. Jóformán az egész munkát át kellett dolgoznia ebből a szempontból. Így történt, hogy a mű csak későbbre készült el. Jubiláris munka lett belőle, mert tényleg a jubileum előestéjén adtuk ki, mint első ünnepi kiadványt. A Mikszáth-irodalom egyik legbecsesebb munkája lett és az is fog maradni.

Ezzel a Rubinyi-féle kötetel befejeztük a *Mikszáth* összegyűjtött munkáit, mintegy zárkövét tettük le a 34 kötetre felszaporodott tekintélyes gyűjteménynek. Soha sem gondoltuk, hogy mi még valaha kiadói minőségben összekerülünk *Mikszáth*-tal, aki nagy okossága mellett sehogy sem bírta felfogni azt, hogy minő nagy értékű az íróra,

ha egyetlen kiadója van, aki teljesen azonosítja magát az író érdekeivel és aki csak monopolisztikus helyzetben teheti meg az írónak anyagi és erkölcsi tekintetben azokat a szolgáltatásokat, melyekre az joggal számít.

Az „Országos Hirlap.”

Mikszáth Kálmán lapot akart alapítani. Ez volt fővágya; évekig erről ábrándozott; nem tartotta teljesnek a politikus és az író életét, ha nem rendelkezik saját külön organummal.

Különben is a hatalmat tartotta a legfőbb dolognak, amire az embernek érdemes vágyódni. Neki, aki a legnagyobb tehetség birtokában volt, nem igen imponált más tehetség, de imponált a hatalom, imponált az erős ember, aki a hatalmat gyakorolja. Így a magyar politikában *Tisza Kálmán* és *báró Bánffy Dezső*. Ez utóbbit különösen egy szellemes aperçujéért becsülte. Mikor szóba került valami hatalmi visszaélés, ezt mondotta *Bánffy*: „Mire való volna a hatalom, ha nem lehetne visszaélni vele?” E mondasban ugyan több az eszprít, mint az igazság, de *Mikszáth*-nak az tetszett benne, hogy erős hatalmi érzést fejezett ki.

A modern hatalmi eszközök között az ujságot tartotta a legfőbbnek, minden emberi hatalom forrásának és főeszközének. A lapvezér hatalmát többre becsülte, mint a hadvezérét, nagyobbra tartotta hatalmi körét és befolyását. A modern korban az ujság ad erőt a közélet emberének, ezzel uralkodik a szellemeken és a szellemi hatalom ma erősebb, mint a fegyveré. Bárcsak az ő korabeli magyar államférfiak is ezen a nézetten lettek volna, talán nem jutottunk volna el idáig. De egyiknek sem volt érzéke a sajtó hatalma iránt, egyik sem tudta felfogni, hogy az minő áldást tud terjesztetni és minő rombolást tud véghezvinni, a szerint, amint jó kézben vagy rossz kézben van, a szerint, amint építő vagy destruktív irányban használják fel.

Mikszáth Kálmán-t fellelkesítette az a gondolat, hogy neki saját lapja legyen. Képviselőtársai között sok barátja volt, nagy körben jelentékeny befolyásra tett szert, ebben a körben folyton erről a gondolatáról, erről a vágyáról beszélt és itt állandóan biztatták is, hogy valósítsa meg. Csakhogy ez nem olyan könnyű ám! Lapalapításhoz sok pénz kell, még a soknál is több. Akadt egy jóbarát, aki erről is gondoskodott.

Szentmártoni Radó Kálmán egy aláírási iven összehozta Mikszáthnak mintegy 45 hívét. Mindegyik kötelezettséget vállalt arra, hogy 5000 forinttal alapító részesévé válik egy *Mikszáth Kálmán* által megalapítandó és szerkesztendő napilapnak. Egész csinos összeg volt, majdnem félmillió korona. Mikor így papíron együtt volt az összeg, felkeresett engem *Mikszáth* azzal, hogy intézetünk is vegyen részt lapja alapításában. Én a felszólítást elhárítottam, mert az volt akkor a véleményem, hogy kiadónak csak ártalmára lehet, ha lapnál vállal részesedést, pláne olyannál, amely a létező lapokkal a versenyt felvenni indul meg. A kiadó rá van utalva az összes lapok jóindulatára, nem tanácsos rá nézve egyetlen lapnál érdekeltiséget vállalni.

Mikszáth belátta, hogy érvelésem helyes; de mindenképpen azon fáradozott, hogy saját személyemben álljak mellé és legyen segítségére ebben a dologban. Erre sem volt hajlandóságom, féltem attól a sokfejű társaságtól, mely majd a lap vitelére és kezelésére nézve is igyekszik befolyását érvényesíteni és féltem attól, hogy végül mégis csak engem fog terhelni az ódium, ha a dolog nem talál sikerülni, mert hiszen én volnék a szakember. *Mikszáth* nagy energiát fejtett ki közreműködésem megnyerése végett, legközelebbi hozzám tartozóimat is felkérte, hogy birjanak rá a lapvállalatban való közreműködésre. Mindennemű ígérekkel törekedett aggályaimat eloszlatni, az egész intézkedési jogot, az ügyvitel irányítását mind rám akarta bízni, de én szilárdul tartottam magam, semmiféle csábításnak nem engedtem. Nem akartam kockára tenni hosszú éveken át nehezen megszerzett kiadói reputációmat. Attól tartottam, hogy ez a lapvállalkozás, melyben annyi heterogén érdekű és felfogású ember vesz részt, nem fogja tudni felvenni a versenyt a már meglevő, egységesen és kitűnően vezetett, virágzó lapvállalatokkal.

Akkor azután előállott *Mikszáth* a nagy ágyuval. Régi barátságunkra való hivatkozással egyenesen követelte tőlem, hogy cserben ne hagyjam, álljak mellé, segítsem őt ebben a dologban, amelytől visszalépni már nem tud, de amelyet, mint mondotta, keresztülvinni sem képes nélkülem. Ő maga a lapkiadási ügyekhez nem ért, őt jobbról is, balról is meg fogják csalni és lopni. Most már benne van a dologban, nagy felelős-

ség terheli barátaival szemben, nagy kudarc volna rá nézve a nyilvánosság előtt, ha vissza kellene lépnie, mert már minden hidat elégetett maga mögött. Barátságomtól elvárja, hogy meghozzam neki azt az áldozatot, hogy az ő lapvállalata ügyét kezembe veszem és megvalósítom. Ennek az argumentumnak nem lehetett ellenállni. Így kerültem én az „*Országos Hirtlap*” érdekkörébe mindjárt az elején, de nem elég korán ahhoz, hogy már nagy, sarkalatos hibák elkövetését megakadályozhattam volna.

Mikor már benne voltam a dologban, kisült, hogy az alapítók egyike, *Szemere Attila*, a lapnak önálló nyomdát akart berendezni és vacsora-diskurzusok által felhatalmazottnak vélte magát arra, hogy a rotációs gépeket nyomban meg is rendelje egy külföldi nagy gyárban. Amikor ez a rendelés tudomásomra jutott, figyelmeztettem *Mikszáth*-ot arra a veszélyre, amely abban rejlik, hogy a tőkét, mely éppen csak talán a lap megindításához és egy éven át való folytatásához lehet elegendő, a nyomdai berendezés eméssze fel. Ajánlottam, hogy ezt a rendelést vissza kell vonni, a lapot addig, amíg meg nem erősödik, meglevő nyomdában kell készíttetni, saját nyomdára és saját gépekre csak nagysokára lehet gondolni. *Mikszáth* átlátta érvelésem helyességét, de nem tudott segíteni rajta, a rendelést többé visszavonni nem lehetett. Belátta azonban azt is, hogy nekem lehetetlen részt vennem oly üzleti vállalkozásban, amelyben *Szemere Attila* befolyása ily mértékben érvényesül. És minthogy ismételt lemondásomat semmikép tudomásul venni nem akarta, szentül megígérte, hogy *Szemeré*-nek a lap körül semminemű befolyást és működési kört nem fog engedni. Ezt az ígéretet meg is tartotta. Sajnos, késő volt, mert a *Szemere Attila* géprendelése katasztrofális szerepet játszott a vállalat életében.

Szemere Attila egyike volt a kor legérdekesebb magyarjainak. Igen nagy műveltségű, igazi európai ember; a mellett áthatva attól, hogy rá Magyarországon nagy szerep vár, erre predestinálnak tudta magát. Mint az első magyar minisztérium egyik tagjának fia, sohasem titkolta, hogy vezető szerepre érez magában hivatottságot. Szellemes ember volt, nagyszerű causeur, kiváló műértő, elég jól forgatta a tollat is. De e kitünő tulajdonságai mellett könnyelmű volt a végletekig. Tele volt

mindig üzleti ötletekkel, nagyszerű kigondolásokkal, fényes eszmékkel, némelyiket a maga javára briliánsul keresztül is vitte, még ha veszedelembé sodorta is azt, aki vele esetleg társult és benne megbizott. Elindult Amerikába, hogy egy bizalmas jóbarátjának zseniális találmánya részére finánc-csoportot alakítson és az előmunkálatok fejében oly óriási összegeket számított fel, amelyeknek Európában való felhasználása körülbelül elegendő lett volna az illető technikai találmány üzleti kiaknázására. *Szemere Attila* igazi magyar uri bohém volt. Egyik nap százezrek felett rendelkezett és úgy élt, mint egy herceg, a másik nap 150 forint havi fizetésért beállott egy lap munkatársának és élt havi 150 forintból, a Kis pipában ebédelve és vacsorálva. Nyilvánvaló volt, hogy ily diszpozícióju embernek egy keletkező és igen szolid ügyvitelre utalt lapvállalatra befolyást engedni — ennek a vállalatnak halálát jelentette volna. Az okos *Mikszáth* ezt azonnal belátta és igen ügyesen szabadult meg *Szemere* közreműködésétől.

Az „*Országos Hirlap*“ megindult, minden számában visszatükrözte *Mikszáth* szellemét és szerkesztői leleményességét. Egy kiváló munkatársi gárda, köztük a nagytehetségű *Pap Dániel*, a páratlan szorgalmu *Kálnoki Izidor*, az éles szellemű *Molnár Géza*, a jóhumoru *Lipcsey Ádám*, a nagy tudású *Keszler József*, a soha eléggé nem méltányolt *Kozma Andor* előkelő színvonalu lappá emelték. A közönség a lapot felkarolta, sokkal jobban terjedt, mint kezdődő lapvállalatok az első időben terjedni szoktak. Szerte az országban sok barátja volt a lapnak, előfizetőinek száma napról-napra gyarapodott, mégis egy évi fennállás után anyagi zavarok állottak be, mert a társrészesek nem fizették be teljesen az aláírt összegeket, a befizetett összeg nagyobbik fele pedig a nyomdai gépek vételárára használódott fel.

Magam igen nagy munkát szenteltem a lapnak, nagy odaadással végeztem a megindítással járó ezerféle teendőt és mindenképen azon voltam, hogy kitűnő adminisztráció berendezésével megbízható, szilárd alapra fektessem a lapvállalatot. Az anyagi nehézségek sem okoztak volna tulságos gondot, mert kilátás volt egyrészt arra, hogy a hátralékos befizetések be fognak folyni rövid időn, másrészt *Mikszáth* biztos kilátásba helyezte azt, hogy újév körül a lapnak nagyobb pénz-

összeg fog rendelkezésére állani és így végleges megerősödésig bizton nézhet elébe a jövőnek. Éppen erre a biztos kilátásra való tekintettel kért fel engem arra, hogy addig is a szükséges tőkét előlegezzem a lapnak kölcsönképpen. Ezt meg is tettem, mert magam is tudtam, hogy amaz összeg tényleg rendelkezésére fog állani *Mikszáth*-nak a lap céljaira.

De nem így történt, hanem ujév körül *Mikszáth Kálmán* a szerkesztőség legnagyobb megdöbbenésére, barátjainak legnagyobb csalódására a lapot hirtelen beszüntette, az előfizetőköt átadta a „*Pesti Hirlap*”-nak; az „*Országos Hirlap*”-nak vége volt.

Senkisé sem tudta megérteni, hogy egy jól indult lap, mely mindvégig tetemes példányszámban nyomtatott, mégis megbukik. Az „*Országos Hirlap*” nem bukott meg; hanem agyonütötte az, aki életre hozta.

Hogy ennek miért kellett így történni, az örök talány fog maradni. Én azt az összeget, melyet a lapnak *Mikszáth Kálmán*-ra való tekintettel, az ő felkérésére előlegeztem volt, sohasem kaptam vissza. Ez az összeg igen tetemes volt. Igen sok munkával lehetett csak ilyet előteremteni.

Ezek az ügyek bennünket teljesen elidegenítettek egymástól, éveken át jóformán megszűnt köztünk minden érintkezés. Ha találkoztunk is, nem igen váltottunk szót egymással. De hát örökké a harag sem tart és mikor azután a *Mikszáth* műveinek Légrádyéktól való átvétele érdekében mégis csak kíváncsi volt az egymással való érintkezés, lassankint újra összekerültünk. A viszony azonban nem volt a régi, mindig valami árnyék lebegett közöttünk. Arra, hogy az összeköttetés közöttünk mint író és kiadó között valamikor még szorosabbra fog fűződni, igazán nem lehetett gondolni. Pedig ez történt.

Negyven éves jubileum.

Mikszáth barátai felfedezték, hogy nemsokára 40 éve lesz annak, hogy első irodalmi munkáját közzétette. Elhatározták, hogy ezt az évfordulót megünneplik. Mozgalmat indítottak egymás között már 1908 vége felé ebben az ügyben. *Beöthy Zsolt* tette meg az indítványt a *Kisfaludy-Társaság*-nak 1909. évi február 21-én tartott ülésén, hogy országos ünnepet kell ren-

dezni *Mikszáth* 40 éves írói jubileumára. Az indítványt lelkesedéssel fogadta a Kisfaludy-Társaság s a hozzá csatlakozott többi irodalmi társaságunk.

Az irodalmi társulatok kiküldötteiből alakult meg az az első bizottság, amelynek *Beöthy Zsolt* előterjeszthette programját. Ennek a programnak gerince ugyanaz volt, ami annak idején a Jókai-jubileumot emlékeztetéssé tette, az a gondolat ugyanis, hogy *Mikszáth* műveinek népszerűsítése útján a költő részére nemzeti ajándék biztosíttassék. Ezt a programot kiadó nélkül nem lehetett keresztülvinni, még kiadóval is csak úgy, ha a program érdekében lemond a maga szerzett jogairól. Meg kellett indulniok a tárgyalásoknak a mi intézetünkkel.

Mikszáth legjobban volt érdekelve ebben, mert bár munkáiból egy gyűjteményes kiadás már létezett, de ez minden organikus eszme nélkül csak azon mód jött létre, ahogy a különböző kötetek egymáshoz sorakoztak. Új kiadás alkalmat adhatott a szerzőnek arra, hogy munkáit akként rendezze el, ahogy azokat végleges kiadásban látni szeretné. De azonfelül is érdekelve volt a dologban az által, hogy az ily módon létrejövő összkiadás teszi hasonlatossá jubileumát a Jókai-jubileumhoz. Ez pedig a legnagyobb elismerés, amit a nemzet neki nyújthat.

Az irodalmi társaságok által kiküldött bizottság érintkezésbe lépett az ügy megindítása végett *Mikszáth*-tal is, velünk is és a dolog természetéből folyt, hogy most már *Mikszáth*-nak közvetlenül kellett velünk érintkezést keresnie azoknak a körülményeknek megbeszélése végett, amelyek egy ily kiadásnak létesítését lehetővé teszik. Mert a dolog ránk nézve nem volt olyan egyszerű, mint a *Jókai* esetében. Mi csak imént váltottuk volt meg nagy összeggel ezeknek a munkáknak szerzői jogát *Légrádyék*-tól és mielőtt még abba a helyzetbe jutunk, hogy valamely módon amortizáljuk a nagy befektetést, már is arról volt szó, hogy lemondjunk a korlátlan tulajdonunkban levő művek kiadási jogáról a szerző javára, legalább is bizonyos példányszám erejéig.

Igen sok érv szólott ellene annak, hogy erre ráálljunk. Mellette csak egyetlen érv volt felhozható, az, hogy amint vázlatomból bizonyára még a laikus olvasó is kiveheti, a for-

galomban levő Mikszáth-kiadás keletkezésének körülményei kizárták azt, hogy ennek érdekében nagyobb szabású akciót fejthettünk volna ki; hogy a husz éven át tartott szakgatott megjelenés lehetetlenné tette, hogy *Mikszáth* művei terjesztését organikus módon eszközöljük. Fel lehetett volna tételezni, hogy ha most egy nagyobb propaganda-akció indul meg a *Mikszáth* munkái érdekében, az vissza fog hatni az ő műveinek terjesztésére általában is, de különösen lehetővé fogja tenni oly ökonomikus berendezési kiadásnak nagyobb mérvű elterjesztését, mely jutányosabb áron juttathatja el munkáit a közönséghez, mint ahogy ez addig lehetséges volt.

Akkori megfontolásainkban helyet foglalt más körülmény is. Nem volt szabad szem elől téveszteni azt a körülményt, hogy *Mikszáth Kálmán*-nak bár műveit mindannyian a jelenkori magyar irodalom kétségen felül legjelesebb műveinek tartjuk és bár meg vagyunk győződve afelől, hogy azokat még a késő utódok is olvasni fogják, — még sincs az a népszerűsége és nimbusza, mint *Jókai Mór*-nak, és nem volt szabad megelégedeznünk arról sem, hogy egy hasonnemű akció a mai viszonyok között alig talál olyan visszhangra a közönség legtágabb köreiből, mint aminővel a *Jókai*-akció találkozott.

Ezt a körülményt azonban ellensúlyozza másfelől az, hogy ma már a könyvterjesztés fejlettebb és intenzívebb formái felett rendelkezünk, és könnyebben tudunk nagyobb stilű akciót foganatosítani, mint annak idején.

Mindezeknek a megfontolásoknak eredménye volt az az elhatározás, hogy teljes mértékben rendelkezésére bocsátjuk minden tapasztalatunkat és ügyszeretetünket a Mikszáth-bizottságnak oly célból, hogy közös erővel sikerre vigyük a tervbe vett kiadást. A szerzővel is, a bizottsággal is mindenekelőtt meg kellett állapodni a különböző kérdések elrendezése felől. Szerződést magával a szerzővel nem kellett kötnünk ezuttal, hiszen a munkák kiadói és szerzői joga a miénk volt, de alábbi levélben értesítettük őt arról, miként óhajtjuk ezt a dolgot vele szemben elintézni:

„Tudomást szereztünk arról, hogy Nagyságod barátai 40 éves írói működésének megünneplését célozzák és hogy ezt az alkal-

mat fel akarják használni arra, hogy a közönségben a nemzeti szépirodalmunk iránti lelkesedést felébresszék.

Értesüléseink szerint az a terv merült fel az Ön barátai körében, hogy a nagyobb irodalmi társulatokat fel fogják szolítani arra, hogy országos bizottsággá alakulva, olyformán intézzék a tervbe vett irodalmi ünnepélyt, hogy annak mintegy kimagasló pontja Nagyságod műveinek egy oly gyűjteményes kiadása legyen, mely célszerű és gazdaságos kiállításánál és jutányos áránál fogva alkalmas legyen minél szélesebb rétegekben való elterjesztésre. Az eszme megpendítői úgy vélekednek, hogy méltányos és kívánatos volna, hogy műveinek ez alkalomból ilyformán közrebocsátandó gyűjteményes kiadásának írói jövedelme Önt illesse meg, egyrészt kárpótlásul azért, hogy írói pályája kezdetén munkái első értékével arányban nem álló csekély tiszteletdíjért volt kénytelen akkori irodalmi viszonyainknál fogva művei szerzői jogát értékesíteni, másrészt példaadásul arra, hogy a nemzet megbecsüli és tehetségéhez képest anyagiakban is jutalmazza azokat az íróit, akik a nemzeti irodalmat maradandó becsű művekkel gazdagították.

Az Ön anyagi részesedését olyképen óhajtják barátai megállapítandónak, hogy lehetőségessé váljék a tervezett kiadás jövedelméből Nagyságod számára való megszerzése és örök tulajdonába való átengedése egy szülőföldjén levő kis birtoktestnek, mely valaha anyai részről családjaé volt. A kiadás sikerét olykép vélik biztosíthatónak, hogy a megalkotandó bizottság társadalmi uton az összes mérvadó tényezőket, testületeket, hatóságokat, magánosokat az akcióban való részvételre felszólítja és ily módon annyi előfizetőt gyűjt, hogy a nemzeti jutalomdíj jellegével bíró összeg az előfizetési pénzekből kikerüljön.

Tudomásunkra jutott, hogy Nagyságod szívesen fogadta a rokonszenvnek és megbecsülésnek ezen megnyilvánulását, a terv gyakorlati keresztülvitelének lehetőségét azonban attól kellett függővé tennie, vajjon sikerül-e kiadóival, tekintettel a fennálló szerződésekre, oly megállapodást létesítenie, mely a terv keresztülvételének nem áll útjában.

Tekintettel arra, hogy a kiadásunkban megjelent műveinek örökjogon korlátlan tulajdonosai vagyunk és hogy ezen művek után Nagyságodat többé írói tiszteletdíj nem illeti, mi, mihelyt a barátai által felvetett kiadói terv és annak célzata tudomásunkra jutott, elhatároztuk, hogy a fentiekben vázolt terv keresztülvételét

nemcsak lehetővé tenni, hanem a magunk részéről is teljes erővel előmozdítani fogjuk.”

Tudomására juttattuk továbbá azt is, hogy a bizottsággal megállapítottuk a kiadásnak formáját, terjedelmét és anyagi ügyvitelét. A kiadás összeállítását, a művek megválogatását és elrendezését a szerzőnek tartottuk fenn, ugyyszintén a revíziót is. A husz kötetre tervezett kiadás példányonkénti árát 80 koronában állapítottuk meg, amelynek fele írói tiszteletdíjul neki jutna, másik fele pedig a könyvek előállítására fordíthatnák.

Közlöttük vele azt is, hogy ezt a kiadást csak az esetre fogjuk közrebocsátani, ha legalább 2500 előfizetője lesz és végül azt, hogy kapcsolatosan a társadalmi uton intézendő előfizetői akcióval, eme kiadást üzletszerűen is fogjuk terjeszteni és abban a terjesztésben is részesíteni óhajtjuk őt, méltányolni óhajtván azt a körülményt, hogy az előfizetési akció útján kifejtendő publicitás a jubileumi kiadásnak rendes könyvkereskedői és részletfizetési uton való elterjesztését is elő fogja mozdítani.

Azt az előfeltételt, hogy a kiadást csak 2500 előfizető biztosítása esetén bocsájthatjuk közre, az a körülmény tette szükségessé, hogy a megállapított rendkívül olcsó ár ezen példányszámra volt kalkulálva. Ez a példányszám pedig a következőképpen állott elő: Vármegyénként összeállítottuk a magyar ájku lakosságot és azt a bizonyos percentuális számot, amely a lakosság értelmi fokához képest fel volt vehető, mint ennek az ügynek a pártolója. Végeredményül, mint elérhető példányszám 2500 jött ki; de abban még nem nyugodtunk meg. Összeállítottuk intézmények és osztályok szerint csoportosítva is a várható megrendeléseket és ebben az összeállításban is 2560 példányra jutottunk. Így teljes nyugodtsággal alapul vehettük ezt a számot és ehhez képest állapíthattuk meg az előfizetési árat.

A bizottság megkezdte munkáját. Megalakította a különböző nagyobb és kisebb bizottságokat és közzétette az előfizetési felhívást *Beöthy Zsolt* remek fogalmazásában.

Ebben a felhívásban azzal fordul a magyar műveltséghez és a magyar közérzéshez, a magyar észhez és a magyar szívhez, hogy ennek az ügynek támogatásával tegyék lehetővé a nemzet hálájának méltó kifejezését. Amint teljes életében azon

dolgozott *Mikszáth Kálmán*, hogy ez a föld a mi nemzetünké maradjon, fejezzük ki iránta hálánkat azzal, hogy ennek a földnek azt a kicsiny darabját, melyet elődeinek, apáinak verejtéke öntözött, ajándékozzuk vissza neki.

A társadalom vezető egyéneiből alakult bizottság nagy munkát végzett, amint arról a jegyzőkönyvek tanuskodnak. A sok indítvány közül az ünneplés módozataira nézve végül a következőkben állapodott meg: díszülést fog tartani, melyen az irodalmi kiadottságok, társulatok és testületek átadják üdvözlésüket. Az összkiadást közre fogja bocsátani olyképpen, hogy ennek jövedelmét az ünnepeltnek nemzeti tiszteletdíjképpen felajánlja és felhasználja arra, hogy Mikszáth részére szülőföldjén oly birtoktest legyen megszerezhető, mely valamikor családjá birtokában volt; a történeti arcképcsarnok részére kiváló festő el fogja készíteni arcképét. Ünnepi kiadvány fog készülni, valamely illusztrált lap útján, írók és államférfiak adalékaival. A tanintézeteket fel fogják szólítani arra, hogy *Mikszáth*-ot ünnepi iskolai üléseken ismertessék a tanuló ifjúság körében; a vidéki irodalmi társaságokat fel fogják szólítani, hogy saját hatáskörükben is rendezzenek Mikszáth-ünnepeket és ezeket hozzák kapcsolatba az országos ünneppel, hogy így az egész ünneplés egységessé váljék.

Ezek a program-pontok mind hűségesen keresztülvitettek. A bizottság *Szundy Károly* személyében külön ügyvezető titkárt alkalmazott mindezeknek az ügyeknek intézésére.

Megindult a nagyszabású akció országszerte, úgy, hogy a jubileum voltaképpen egy évig tartó ünnepélyből állott.

A bizottság annyira biztos volt a maga akciójának sikerében, hogy már 1909 június 22-én tartott ülésében elhatározta a nemzeti ajándékképpen megszerzendő birtok-részleteknek opciók útján való biztosítását.

Megindult az előfizetőgyűjtő akció is, de igen lassan haladt. Ebben az időben a legádázabb politikai küzdelmek foglalták el az egész közéletet. Az alkotmány gépezete megállott. Senki sem volt biztos benne, mi történik holnap. Mindenki leste a legközelebbi jövőt. A politikai és társadalmi disszonanciáktól visszhangzott a sajtó, legrosszabb idő volt ez magyar kulturális ünnepre. Mindez hozzájárulhatott ahhoz, hogy az akció e részének nem mutatkozott kellő sikere, úgy

hogy a bizottság szükségesnek találta, ősszel, november 16-án a nagy bizottság elnökének, *gróf Apponyi Albert*-nek vezetésével tartott nagy ülésén újlag komoly felszólítással fordulni a nemzethez.

Ebben az ülésben rövid szavakkal, de mintha márványba vésett szavak lettek volna, *gróf Apponyi Albert* az akciónak nagy jelentőségét tárta fel:

„Mai napság a szellemi élet tele van egyfelől azzal a felületességgel, melyet a pillanat és a napi események szenzációihoz való tapadottság idéz elő a lelkekben, másfelől mindenféle beteges, romlott irodalmi irányzatokkal, amelyek a modernséget igénylik a maguk számára. Ilyen légkörben élve, ezen ferdeségek, ezen kinövések elleni tiltakozás jellegével bír az, midőn egy olyan írónak ünneplésére és méltánylására szervezkedünk, aki ugyyszólván minden ízében egészséges, aki megleste a magyar nép-lelékeknek megnyilatkozását és ezeket úgy tudja irodalmi alakban visszaadni, mint a ma élők között igen kevesen. Ezért a Mikszáth-jubileum-bizottság szerintem nemzeti munkát végez, esztétikai munkát végez, állást foglal az irodalomnak nemzeti jellege mellett, állást foglal az irodalomnak egészsége mellett, állást foglal az irodalomnak igazsága mellett mindazokkal a jelenségekkel szemben, amelyek egy beteg kozmopolitizmusnak és egy idegen rendszer tultengésére alapított egészségtelen jelenségeknek olyképen való vázolására törekszenek, mint hogyha azokból állana az emberi lélek, az emberek belső élete.“

A közélet azonban akkor nem volt fogékony az ilyen eszmék iránt. A bizottság minden ügybuzgalma mellett és annak ellenére, hogy valóban nagystilű propagatív akciót fejtett ki, a jubileumig nem tudott összehozni 1020 előfizetőnél többet. Ennyit jelentett be az elnök az 1909 április 23-iki ülésen. Hozzátette, hogy rövid idő alatt várhatók még a főváros és a kormány előfizetései a városi és állami középiskolák számára. Ez a része az akciónak tehát nem sikerült. Legalább nem teljesen, pedig ennek sikere érdekében intézetünk le is mondott a maga részéről saját könyvkereskedői akciójáról.

A jubileumi bizottságnak 1909 október 12-iki ülésén a jegyzőkönyv szerint az előfizetésekről szóló jelentéssel kapcsolatban előterjeszti az elnök, hogy:

„Mikszáth műveinek kiadójával, a *Révai Testvérek Irodalmi Int. r.-t.*-gal kötött szerződés értelmében a részvénytársaság ugyan jogosítva van az előfizető-gyűjtő akcióval párhuzamosan rendes könyvkereskedői és részletüzleti terjesztést is foganatosítani, tekintettel azonban arra, hogy ezen terjesztés az ő nézete szerint az előfizető-gyűjtő akciót esetleg megbénítaná, azon reménynek ad kifejezést, hogy a kiadó lehetőleg mindaddig a rendes könyvkereskedői terjesztést nem fogja megkezdeni, míg az előfizetés sikere biztosítottnak nem látszik.“

Az intézet a bizottság óhaját teljesítette. Elhalasztotta saját akciójának megkezdését.

De ebbeli készségünk ellenére, utóbb mégis felmerült az a kívánság, hogy a mi terjesztésünket tegyük folyamatba, hogy biztosíthassuk magának a kiadásnak létesítését és az anyagi cél elérését. Ennek a nagyüzemi terjesztésnek érdekében a *Grill-féle* terjesztő vállalattal léptünk szoros nexusba.

Mikszáth Kálmán-t természetesen nagyon izgatta abban az időben ennek az egész akciónak a sikere és több ízben kifejezte előttünk aggályait.

Ezek folytán 1909 december 24-én hozzá intézett levélben nyugtattuk meg:

„Nagyságod velünk szemben afölötti aggályának adott kifejezést, hogy a mindent megrontó politikai és közéleti válságos viszonyok között a jubileum alkalmából megindított előfizetési akció nem fog abban a mértékben sikerülni, ahogy az gondolva volt és ennek folytán azon várakozásnak adott kifejezést velünk szemben, hogy a jubiláris kiadásnak részletüzleti terjesztését oly odaadással fogjuk foganatosítani, hogy az ebből Nagyságodat megillető jövedelem az előfizetési akció gyenge sikerét helyreüsse.

Együttal azon óhaját is kifejezte, hogy a részletüzleti akció révén már a jubileum alkalmával egy tetemes összeg, mint a jubiláris alap tartozéka, ki legyen mutatható.

Mi ezek folytán elvállaljuk a szavatosságot azért, hogy a jubiláris kiadásnak részletüzleti terjesztése címén Nagyságodat legalább 30.000 K, azaz Harmincezer korona fogja megilletni.“

Szavatossági nyilatkozatunkat néhány formai kikötéshez kötöttük, amelyet azután a Mikszáth-jubileum végrehajtó-bizottsága is tudomásul vett.

Az volt a reményünk, hogy a saját nagyüzemű terjesztésünk által elő fogjuk teremteni a még hiányzó pénzösszeget, hogy a birtok-vétel simán lebonyolítható legyen.

Az előfizetési akcióban már nem igen lehetett biznunk, mert hiszen megtörtént az az eset, hogy egy magyar város közgyűlése elhatározta, hogy a városi gimnázium részére megrendeli Mikszáth műveit diszkiadásban 120 K összegben. A város ezen határozatát a városi ügyész megfeleltette azzal az indokolással, hogy a városnak nincs ilyesmire pénze. A lapok mint teljesen hihetetlen dolog közölték ezt az esetet, pedig megtörtént más formában egyebü is, amennyiben az aláírási ívet egyes helyekről azzal küldték vissza, hogy nincs rá fedezet.

Hiába mozgósította a bizottság az irodalmi társulatokat, megyéket és városokat, a közművelődési egyesületeket, az iskolákat és az olvasóköroket, a dolog sehogy sem akart előrehaladni és a végén még sem maradt hátra egyéb, mint megbizni a mi terjesztési akciónk sikerében, mert csak ez teheti lehetővé a kiadás elkészítését.

Sokan azt mondták, hogy *Mikszáth* munkái már nagyon el vannak terjedve, azért nem lehet összehozni 2500 előfizetőt. Pedig ez tévedés volt. Talán inkább az volt az oka, hogy kevésbé voltak elterjedve. Legalább abból, hogy a Jókai munkáiból száz- és százezer kötet volt a közönség kezén, mégis akkor váltak jóformán közkinccsé, mikor a nemzeti diszkiadást hoztuk megfelelő eszközökkel forgalomba: azt lehetne következtetni, hogy könnyebb jobban elterjeszteni azt, ami már a közönség kezén forog és előtte ismert, mint azt, amit kevésbé ismer.

A kiadás előkészítéséhez a szerző maga hozzálátott és mi bizva a sikerben, már sajtó alá is adtuk; azt akartuk, hogy a jubileum napjára egy sorozat készen álljon. Írásainak elrendezésében *Rubinyi Mózes* segített a szerzőnek, aki a szótárszerkesztés alkalmával teljesen beleélte magát a *Mikszáth* munkáiba.

Mikszáth-nak ez a munka és minden, ami a jubileum körül lejátszódott, nagy gyönyörűséget okozott. Munkáinak elrendezése és voltaképen első ízben való szerkesztése rá nézve szinte az alkotás gyönyörével járt. Visszaemlékezett

azokra az időkre, amikor egy-egy munkáját írta és azokra a körülményekre, amelyek között régebbi művei keletkeztek és amelyek annyira eltértek a mai helyzettől.

A posta naponként leveleket hozott *Mikszáth*-nak. Üdvözlő iratok érkeztek különböző társulatoktól, iskoláktól, egyesektől és intézményektől. Mindezekre a levelekre válaszolni kellett. *Mikszáth* nem volt nagy levélíró, de most úgy érezte, minden levélre külön választ kell küldenie.

Én csak véletlenül tudtam meg ezt. Egy este meglátogattam, azután együtt mentünk a klubba. Utközben elmondotta annak a levélnek a tartalmát, amelyet az nap valamely egyletnek küldött. Kértem, hogy a másolatot adja át nekem. Csak ekkor sült ki, hogy ő már igen sok ilyen levelet küldött volt el és egyetlen-egyről sincs másolata. Ez a dolog nagyon bántott engem. Szemrehányást is tettem neki, amiért ezeket a leveleket csak úgy kiküldötte a világba,

holott én nagyon szívesen készíttettem volna róluk másolatot, mert a levelek — a hallottak után ítélve — igen értékesek voltak és be kellett volna azokat sorozni művei összkiadásába.

Mikszáth maga is felette sajnálta most már, hogy erre nem volt ügyelettél. Meg is ígérte, hogy valahogy összeállítja azoknak a címeit, akikhez levelet intézett, de erre azután már nem került sor. Az a néhány levél, amelyről tudo-

A jubiláris nemzeti diszkiadás címlapja.

mást szereztem, éppen olyan örökbecsű, mint *Mikszáth* egyéb írása. Örök kár lett volna, ha nem írja meg őket *Mikszáth*, de éppen olyan örök kár, hogy nincsenek együtt mind ezek a levelek.

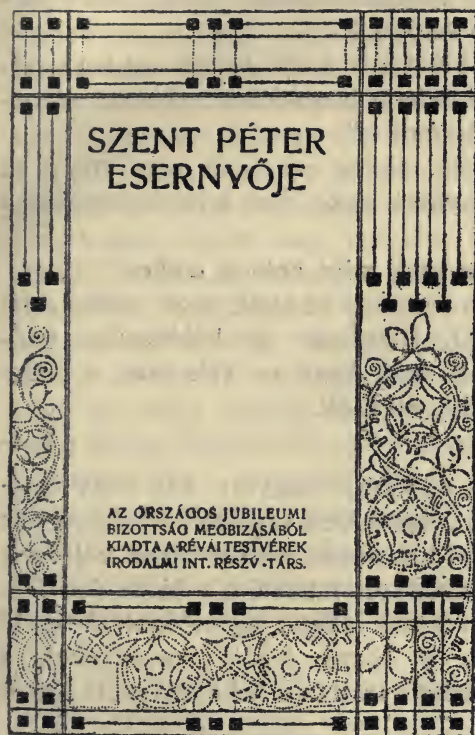
Ez a kettős munka: az összkiadás szerkesztése és az üdvözlő levelekre való válaszolás teljesen kitöltötte *Mikszáth*

életét ebben az időben; ezekkel foglalkozott, egy időre visszavonulva a politikai életől, várva azt a nagy napot, amidőn őt nagy elődjéhez, *Jókai*-hoz hasonlóan, egy egész nemzet ünnepléssel fogja körülrajongani.

A jubileum.

Ez a nagy nap 1910 május hó 16-án be is köszöntött. Pünkösöd második napja volt, erre a napra elült a politikai visszavonás. A *Mikszáth-ünnep* kedvéért kikapcsolták a pártok küzdelmeiket. Teljes treuga dei állott be erre az egy napra, amelyen a nemzet hódolt *Mikszáth Kálmán* zsenijének.

Az ünnep maga szép és felemelő volt, nem lármás és nem harsogó, hanem intim és lelkes. Dobszó nélkül, nagyhangu frázisok nélkül, őszinte szeretettel, meggyőződéssel, elismeréssel ünnepelték azok, akiket erre a célra kiküldöttek, *Mikszáth*-ban a nemzet gényűszát, őt magát, mint az élő írók legnagyobbikát. *Beöthy Zsolt*, *Kozma Andor*, gróf *Zichy János*, *Berzeviczy Albert*, *Sághy Gyula*, *Ferenczi Zoltán* beszédei

A nemzeti diszkiadás egy kötetének címlapja.

kifejezést adtak annak az igazi és őszinte hódolatnak, amely e napon a nemzetet egyik fiának tiszteletében egyesítette.

Mikszáth elérte a legnagyobbat, amit író életében elérhet. Láthatta saját dicsőségét teljes valóságában, tapasztalhatta kortársainak elismerését, élvezhette munkásságának gyümölcsét. Mindenkit mélyen meghatott azzal a mondásával, amellyel köszönő beszédet és az ünnepet befejezte, midőn a közönséget felszólította, hogy azzal a tudattal oszoljon haza, „*hogyan látta ma végre egy boldog embert.*”

Csak egy küldöttség hiányzott a sok között: új kerületének küldöttsége; meg is említette beszédében: „bizony elhozhatták volna már a mandátumot is”.

Talán ha elhozzák neki akkor ezt is és nem megy az őszi rossz időjárásban a havasok közé, nem következett volna be oly gyorsan halála.

De nem is halt volna meg mint boldog ember.

Irigylésre méltó sorsa megóvta őt attól, hogy túlélje saját nagyszerű felmagasztalását. Dicsősége és boldogsága tetőpontján tünt el. Megadatott neki, hogy ne érje meg a világháborút és ami azután bekövetkezett.

Az örökség.

De miránk két terhes örökséget hagyott. Azt, hogy megvalósítsuk, amire kötelezve voltunk vele szemben mindannyian: a birtokvétele és azt, amivel különösen minket bizott volt meg már évekkel ezelőtt: hátrahagyott munkáinak kiadását.

A birtokvétele ügye rosszul állott; az előfizetési akció nem váltotta be teljesen a hozzá fűzött reményeket, a könyvterjesztő akciónak pedig váratlanul bekövetkezett halála vetett véget.

A *Mikszáth* halála után néhány nappal megtartott végrehajtóbizottsági ülésen társaságunk ügyésze, dr. *Ardó*, bejelentette, hogy az eddigi gyűjtés eredménye 1761 példány, minek folytán a birtokvásárlásra rendelkezésre álló alap összesen 70.000 korona. A vételár az összes költséggel mintegy 125.000 korona lesz, tehát még 55.000 korona lenne fedezendő. Ezen 55.000 koronából a részletüzleti terjesztés címén *Mikszáth*-nak kifizetendő 30.000 korona levonása után végeredményképp még 25.000 korona volna fedezendő.

Az elnöklő *Beöthy Zsolt* szerint *Mikszáth Kálmán* csa-

ládja érdekében tettük meg azt, amit megtettünk. Gondoskodnunk kell tehát arról, hogy ennek a megvásárolt birtoknak minden ügye kedvezően bonyolítottassék le. Ezért három tagu kuratórium küldetett ki *Beöthy Zsolt*, *Bartóky József* és *Herzeg Ferenc* személyében az ügyek további intézésére.

A könyvtárusi, illetve részletüzletti terjesztést, *Mikszáth* halála után nem lehetett folytatni, különösen azon a módon, mely a könyvterjesztési üzemekben akkor lábra kapott és mely ez esetben sértette volna a kegyeletet. A nehézségekhez hozzájárult, hogy az állami hatóságok a megváltozott körülmények között a kilátásba helyezett rendelésekkel késlekedtek, sőt azokat részben teljesen mellőzni akarták.

Egészen képtelen helyzet állott elő. A birtoktestek már részben át voltak véve, de az átírás természetesen nem történni lehetett meg, hiszen nagy hátralék állott fenn — még annak a 30,000 koronának befizetése után is, melyet mi vállaltunk volt magunkra. A Mikszáth-örökösöket nem lehetett abban a helyzetben hagyni, hogy tetemes adóssággal terhelten vegyék át ezeket a földeket — ez nem lett volna méltó a nemzethez, mely csak az imént fogadta meg, hogy nagy költsége emlékéért meg fogja őrizni. Mindenféle terv merült fel — mind nehézségekbe ütközött. Végre azt gondolták az arra illetékesek, hogy ha a könyvtárak részére át lehetne venni azt az 500 példányát a jubiláris kiadásnak, mely e célra ki volt nyomva és eltérő kötetbeosztása folytán nem volt felhasználható a könyvtárusi terjesztésre — akkor talán megoldható lesz ez a súlyos anyagi kérdés is.

Igy is történt; sokáig huzódott az ügy — végre 1914 június havában mégis csak befejezést nyert; *akkor vehették át végre Mikszáth örökösei az első magyar írói dominiumot.*

A hátrahagyott iratok.

Egyidejűleg elintéződött az összkiadás és a hátrahagyott iratok sorsa is. *Mikszáth Kálmán* ugyanis még 1906-ban felszólított bennünket arra, hogy vegyük meg tőle mindazt, amit hosszú írói pályáján a lapokban elszórva megjelentetett, de könyvalakban ki nem adott, holmi apróság-féléket, amelyek könyveibe nem illettek be, de melyekben sok értékes maradt, amit sajnálna, ha elveszne és ami írói egyéniségének kiegészi-

téséhez tartozik, azonkívül elnöki beszédei, toszttjai, országgyűlési apróságok, mindenféle formájú nyilatkozatok, nekrológok, könyvismertetések, színírálatok egész raja van különösen a „*Szegedi Napló*“-ban, amiknek egy részét érdemes megmenteni, minthogy akkor, amikor megjelentek, kedvenc csemegéje voltak a közönségnek, most is és később még inkább, korrajzi beccsel is bírván, megérdemlik a felszínrehozatalt.

Mindezeknek az összeszedését ránk bízta és a kiadási jogot ránk ruházta. Minthogy azonban ez alkalmasint már csak halála után történik meg egy nagy végleges kiadásnál, arra kér minket, hogy az értéktelent, a haszontalant, vagy csak a szavakat szaporítót kegyetlenül hagyjuk elveszni. Hivatkozik arra, hogy ő maga teljes életében skrupulózus volt és lelkiismeretes az írásban, de még inkább a kötetben való nyilvánosságra hozatalban, ebben tehát járjunk el intenciói szerint.

Mikszáth Kálmán hátrahagyott iratainak kiadására sokkal hamarabb került sor, mintsem azt bárki is gondolta volna. A terminust az ő halála szabta meg.

Mi az egyöntetű teljes kiadás reményében már előbb megbíztuk azt a fiatal tudóst, aki az ő művei tanulmányozásának szentelte magát, hogy azoknak az elrejtett írásoknak felkutatását vállalja magára, amikről itt szó volt. Azért bíztuk meg már akkor, hogy ebben a munkában *Mikszáth* is segítségére lehessen, mert hiszen igen sok névtelenül megjelent közleményről lehetett szó és mégis csak biztosabb, ha maga a szerző állapítja meg azok szerzőségét. *Rubinyi Mózes* ugyan bízott magában, hogy ő kétségtelenül meg fogja állapíthatni azt, ami a *Mikszáth* tollából kikerült, még ha álnév alatt, vagy ha aláírás nélkül van is. Mégis biztosabbnak véltük a *Mikszáth* közreműködését ebben a kutató és megállapító munkában, mert hiszen abban az időben többen egyenesen utánozták az ő stílusát és írásmodorát. Azt hitték, hogy ha rajzokat írnak ugyanazokról a magyar alakokról, amelyeket *Mikszáth* vett tolla hegyére és ha stílusának sajátosságait ellesik, akkor a *Mikszáth*ival egyenértékű munkát csinálnak.

Kutató munkája során *Rubinyi*, amint azt egy felolvasásban az *Irodalomtörténeti Társaság* ülésén részletesen elő is adta, bámulatos eredményekre és felfedezésekre jutott. Ugy

járt ő is, mint a klondyke-i aranyásó, aki bár tudja, hogy kincseket kell találnia, mégis elkáprázottan és megbüvölve nézi

Kedves barátom:

Egyszer megváltam a 30 ar. here indult.

Az edvási elményszerbe bele se kerül - majd elvinné.

Térjünk a dologra.

A "Götter" című elbeszélés a "Némzet" miatt Karaissonyi számlán van. Vagy ha nem akkor Janus Febner folyóirata is idei. A Szep Bulyraire vagy a népszerű vagy az ötökön folyamatosan a "Fő lapokban" szerepel, könyvi kiadásra, mint Vadnayról van kiadásra. Ha eni se volna elég, tessék a "Karaissonyi" alvára meg, a "Tárgy embert"

Köztársaság Kérelmes foglalkoztat hogy a Kérelmeket megküldte, ezzel csak véletlen van megelégedve, igazságtalanul van megkezdve a tárgyat. De fogja lezárni?

A Kérelmeket mind bevitte a Kérelmek
s nem sorára minden is megér. Addig is
Kérelmeket p. bevitte, s megadta az új
szeret és híve

Mikszáth Kálmán

Jul 25 1889.

Mikszáth Kálmán levele.

az előtte felbukkanó aranykincseket. Minél inkább belemerült ebbe a munkába, annál nagyobb lelkesedéssel folytatta azt, mert erősen élt benne a meggyőződés, hogy fáradságát bő

aratás fogja jutalmazni. Ebben nem is csalódott. Maga *Mikszáth* minden tekintetben támogatta őt munkájában és maga is elcsodálkozott azon, hogy minő érdekes és értékes dolgokat hozott *Rubinyi* felszínre, olyanokat, amikről ő már régen megfigyelt. „Ez az ember jobban ismeri munkásságomat, mint én magam”, — szokta volt mondani róla.

Rubinyi éveken keresztül foglalkozott evvel a munkával, míg végre elkészült annyira, hogy elkészíthette a „*Hátrahagyott iratok*” kiadásának tervét is. E terv szerint, *Rubinyi* szerkesztésében és gondozásával jelent meg a „*Hátrahagyott iratok*” gyűjteménye a jubileumi kiadás formájában és betűivel, mint annak folytatása és evvel vált teljessé *Mikszáth* oeuvreje. Nem hiányzik abból más értékes mű, csak az a három, amely 1906-tól *Mikszáth* haláláig a *Franklin-Társulat* kiadásában jelent meg. Minden többi írása *Mikszáth*-nak, amelyet az ő összes munkáiba fel nem vettünk, részletesen fel van sorolva a „*Hátrahagyott munkák*” utolsó kötetéhez csatolt „*Mikszáth Kálmán élete és művei*” című munkájában *Rubinyi*-nak. E könyv függeléke egy negatív bibliografia, amely igazolja azt, hogy lelkiismeretesen követtük az elhunyt szerző utasításait és hűségesen teljesítettük kívánságát. Ebben támogatott minket *Mikszáth* idősebb fia, ifj. *Mikszáth Kálmán*, aki a „*Hátrahagyott iratok*” egész anyagát átnézte abból a végrendeletszerű szempontból, amely a *Mikszáth* hozzánk intézett írásában kifejezést nyert. Átnézte azért, hogy megállapíthassa, kívánatos-e a közlés vagy sem, és átnézte a még kimaradt rengeteg anyagot is azért, hogy meggyőződjék róla, vajjon nincs-e benne olyan, aminek közlése még a *Rubinyi*-féle válogatás mellett is kívánatos volna.

Azáltal, hogy ezt a nemleges bibliografiát, a nem közölteknek a jegyzékét is közzétettük, mintegy nyilvános ellenőrzés alá helyeztük a „*Hátrahagyott iratok*” szerkesztésének a módját. Annak a gondosságnak, amellyel szerkesztő és kiadó ezt a kiadást létrehozta, eredménye az, hogy ebben a gyűjteményes kiadásban a legjobb magyar prózairónak oly kritikai kiadását bírjuk, amely párját ritkítja nemcsak a magyar, de az egész világ irodalmában is.

Ennek a kiadásnak létesítéséhez sok idealizmus, sok lel-

kesedés és sok optimizmus kellett. A kincs mélyen a föld méhében volt, azt onnan igen nagy nehézségekkel, igen nagy költséggel, igen nagy megerőltetéssel, igen nagy ügybuzgalommal, igen nagy szeretettel kellett felhozni és oly időben közrebocsátani, amidőn annak felvételére, méltánylására és értékelésére legkevésbé volt alkalmas a talaj, amidőn egyfelől a legrosszabb gazdasági viszonyok, másfelől egy új kornak új áramlatai és felfogásai egészen kilátástalanná tették ennek a nagy kiadványnak bár csak igen szerény sikerét is.

Mikszáth volt az egyetlen prózairó a magyar irodalomban, de talán a világirodalomban is, akinek két gyűjteményes kiadása jelent meg. Az első is teljes volt annak idején, a másik mintaszerű kritikai összkiadás, írói, szerkesztői, kiadói szempontból egyaránt alkalmas arra, hogy a szerző örök dicsőségét biztosítsa. Kiadói szempontból mégsem tudta egyik kiadás sem hivatását akként teljesíteni, ahogy az kívánatos lett volna. Nem tudta a kiadó *Mikszáth* javamunkáit oly mérvben eljuttatni a magyar olvasók közé, amint azt az író munkái megérdemelték volna. Sokszor megkísérelte, mindig abba kellett hagynia; valahányszor hozzáfogott, egy láthatatlan kéz visszarántotta.

Közben megváltozott minden körülöttünk, mintha száz és száz esztendő múlt volna el, amióta ezek történtek. A pribolyi országuton idegen fegyveres katonák lovai porosz-kálnak, a Jó palócok, a Tót atyafiak — így hirdetik ellenségeink — nem magyarok többé, csehekké váltak, a *Mikszáth* által oly szeretettel leírt felvidéki városok idegen imperium alá kerültek, a tekintetes vármegye végleg megszűnt, nem alakult át, ahogy ő azt gondolta, hanem meghalt ránk nézve, elidegenítették, lekapcsolták az ország testéből.

Nem jönnek már fel a mezei hadak, a klubbot sem keresik fel már a Haluska Jánosok, kigondoló bizottságokat sem kell többé összekombinálni, hiába is gondolnának ki akármit, nem lenne annak már többé fogamatja; nem jár már fel ide a külön erdélyi ész, nincs arra már szükség. *Mikszáth* összes alakjai kivándoroltak, nem magyar földön élnek azok már, meg sem mozdultak helyükről, mégis cseh földre, román földre, idegenbe kerültek az élők is, a halottak is, a valódi alakok is, a képzeletbeliek is, a regék hősei és a mesék örök életű alak-

jai. Már azok a várak sem a mieink többé, amelyeket regéiben oly szépen örökitett meg.

Mindezek olyan igen nagy dolgok és ezekhez képest olyan kicsinyek azok az emberi történetek, amikről nagy bölcsességünkben azt hisszük, hogy fontosak és jelentősek.

Ne bolygassuk a multakat, ne kutassuk tovább ezeket a régi írásokat, ezeket a sárguló okmányokat, ezeket a megoldatlan kérdéseket. Ne kutassuk okait annak, hogy mi miért történt, inkább higyjünk benne, hogy lesz még máskép is és jön olyan idő, amikor lesz nagy magyar olvasóközönség északon és délen, keleten és nyugaton és hogy ezekhez mindhez el fognak jutni végre valahára *Mikszáth* örökszép írásai is.

„A MAGYAR KERESKEDŐ KÖNYVE“.

A kiadónak, mint gyakran mondják, a közönség pulzusán kell tartania az ujját, hogy megérezze, vajjon mi az, amivel közönségét kielégítheti, mi az, ami kedvező fogadtatásra találhat. Ebben azonban nem merülhet ki az igazi kiadó feladata. Neki azt is ki kell éreznie, hogy mi az, amire okvetlen szükség van, mi az, aminek közönséget kell teremteni, még akkor is, ha ez a közönség még nem jutott a szükséglet felismerésére; mi az, amit meg kell csinálni azért, hogy haladjunk, hogy a fejlődésben vissza ne maradjunk. A kiadónak meg kell figyelnie, hogy a kor uralkodó eszméi, a világ szüntelen haladása mit követelnek meg saját nemzetétől és gondoskodnia kell róla, hogy megteremtse azokat a képző, nevelő és felvilágosító eszközöket, melyek lehetővé teszik az ő nemzetének is, hogy együtt haladjon a többi nemzettel. Mert a megállás visszafelé jelent. Különösen gazdasági téren, ahol az egész világ versenyével állunk szemben.

Messze időkbe kellene visszanyulni, hogy lássuk, a mi vállalatunk miképen fogta fel e feladatát. Révai Sámuel idejébe, a vállalat kezdeteire kellene visszanyulni, mert már ott találjuk ennek a felismerésnek nyomát. Már akkor szóba került, hogy bocsássunk közre oly műveket, melyek a legfontosabb ismereteket tárgyalják. Nálunk akkor is, most is főként azoknak az irodalmi munkáknak megteremtéséről gondoskodtak, amelyek az iskolai képzésbe kapcsolódtak bele, amelyekből az iskola részére tanulni, a vizsga részére készülni kellett. Azokról a munkákról, amelyeket meg kellett venni, hogy kvalifikációs

bizonyítványt lehessen szerezni. De nem történt, vagy felette ritkán, gondoskodás oly ismeretterjesztő és tudományos munkákról, amelyekből azok is tanulhattak, akik szabad pályákon mozogtak kint az életben: a gazdák, az iparosok és a kereskedők.

Révai Sámuel már negyven évvel ezelőtt felismerte, hogy ebben az agrikulturális országban szükség lenne arra, hogy minden ember, aki mezőgazdasággal foglalkozik, értelmi képességéhez alkalmazott könyvekből és füzetekből tovább képezhesse magát, hogy így az okszerű haladás elveit és gyakorlati példáit bevitessük a legszélesebb rétegekbe.

Erre vonatkozólag már a nyolcvanas évek elején, kiadói működésünk kezdetekor, részletes tervezetet dolgoztunk ki és átadtuk azt a *Gazdasági Egyesület* akkori elnökének és igazgatójának, *Korizmits László*-nak és *Ordódy Pál*-nak. Ők helyeselték a dolgot, de nem volt bennük bátorság, hogy azt velünk együtt az általunk jelzett módon keresztülvigyék, később azután más módon, hibásan, félszegen és tökéletlenül megcsinálták, jobban mondva, gyökeresen elrontották.

Huszonöt esztendő múlva, 1906-ban visszatértünk akkori tervünkre és elhatároztuk, hogy mindenekelőtt a legfontosabb szükségnek megfelelően egy nagyobb munka létesítéséről fogunk gondoskodni, amely a kereskedői ismereteket tartalmazza. E munka sikere esetén — az volt a tervünk — sorra kerülne egy hasonló enciklopedikus munka a mezőgazdasági ismeretekről, végül pedig a legfontosabb technikai szakokról.

Ez volt kiinduló pontja „A magyar kereskedő könyve“ keletkezésének.

Mi meg voltunk győződve arról, hogy Magyarországnak szüksége van művelt, versenyképes, megbízható kereskedelemre, hogy e nélkül nem tud megfelelni a nemzetközi helyzetből folyó hivatásának, e nélkül nem tud megküzdni a világversenynyel és nem tud helyt állani magáért. Ma is meg vagyok ezekről győződve és nemzetünk egyik nagy szerencsétlenségének tartom, hogy ez a meggyőződés még nem vált általánossá, hogy a kereskedelmet még mindig nem tartják annak a fontos kulturtényezőnek, amely beleszövődik az emberi tevékenységnek minden ágába, a nép kulturéletének minden megnyilatko-

zásába: a mezőgazdaságba, az iparba, a tudományba, a művészetbe.

Az országnak jelene és jövője a gazdasági élet alakulásától függ, ez az alakulás pedig jórészt attól, hogy minő felkészültségű, minő műveltségű és minő erkölcsű elemek irányítják azt.

Falragasz.

Nálunk különösen nemzeti érdek az, hogy ezen a téren arravaló elemekből képződjék egy művelt osztály, mely hivatása magaslatán állva, ismerje fel a reá háruló feladatokat, legyen képessége és rátermettsége azoknak megoldására.

Nálunk különösen szükség van arra, hogy felköltsük az érdeklődést a kereskedői foglalkozás iránt azokban a körök-

ben, amelyek eddig idegenkedtek attól. Ez az idegenkedés az oka annak, hogy annyira színvonalon alul álló a mi gazdasági műveltségünk és ennek folytán közgazdasági fejlődésünk. Ez az idegenkedés az oka annak, hogy kereskedelmünk nem tudott arra a magaslatra emelkedni, amelyen más országok kereskedelme áll, és nem tudta azokat a szolgáltatásokat teljesíteni, amelyekre hivatva van. Ez az idegenkedés tartja távol hazánkban a képzetesebb, megbízhatóbb elemeket a kereskedői pályától és oka annak, hogy ennek a foglalkozásnak egyenértékűsége más foglalkozásokkal még mindig nem következett be.

„A magyar kereskedő könyve“ valóságos pionír-munkát akart teljesíteni, amidőn ezekkel az előítéletekkel és téveszmékkel szembeszállva, az ifju generációnak kezébe akarta adni a fegyvertárat a jelen és a jövő harcainak megvívásához, hogy előkészítse, erőssé és harcképossé tegye azt azokra a nagy feladatokra, amelyek a kereskedelmi téren megoldásra várnak.

Ez a munka arra volt hivatva, hogy emelje a kereskedőosztály színvonalát, fejlessze érzékét a kereskedelem nagy problémái iránt, tágítsa látkörét, bővítse ismereteit, emelje önérzetét és propagálja azt az eszmét, hogy a kereskedelmi pályára nem a leggyöngébbeknek és a leghitványabbaknak, hanem a legerősebbeknek és a legjobbaknak kell lépniök; arra volt hivatva, hogy megértesse a magyarsággal, hogy ha kereskedelmet akar a magyar, akkor maga is lépjen arra a pályára, ne tekintse azt alsóbbrendű foglalkozásnak, hanem jelölje ki neki az őt méltán megillető magasabbrendű helyét. Mindaddig, amíg a kereskedelem inferiális foglalkozás és kereseti ág lesz, mindaddig, amíg a magyar kereskedelem ebből a káros előítéletről nem bír kibontakozni, nem lehet remélni, hogy erre a pályára a társadalomnak azok az elemei lépjenek, akiket ott látni szeretnénk.

Célunkat akként óhajtottuk megvalósítani, hogy a magyar gazdasági élet legkiválóbb elméleti és gyakorlati művelőinek közreműködését megnyerve, azok tudását és lelkesedését egyesítve, oly munkát hozzunk létre, amely a mi speciális viszonyaink részletes tanulmányozásából és ismeretéből fakad, amely a magyar nemzet egyéniségéből meríti éltető erejét és ennek az egyéniségnek fejlesztésére fekteti a fősúlyt.

Megnyertük mindenekelőtt a munka vezetésére főszer-

kesztőül a kereskedelmi oktatásnak hazánkban legkiválóbb tényezőjét, *dr. Schack Bélá*-t. Az ő neve és közreműködése biztosíték volt ránk nézve, hogy a kiadandó nagy mű nem lesz tisztán teoretikus értekezések gyűjteménye, hanem a gyakorlati élet igényeit is figyelembe fogja venni és ki fogja elégíteni.

Célunkat el is értük. Mint más hasonló vállalkozásoknál, ezuttal is azt tapasztaltuk, hogy a mi tudósainkban, a mi tanárainkban megvan a tárgyuk iránti szeretetnek az a foka, amely szükséges ahhoz, hogy arra a szeretetre másokat is rábírjunk. Ezek a mi tudósaink örömmel és lelkesedéssel csoportosultak a főszerkesztő körül és mindvégig azon voltak, hogy a programot hűségesen megvalósítsák és magas színvonalon álló munkát alkossanak.

A szerkesztőnek kitűnő érzékére vallott, hogy mindenekelőtt a munkának a magyar kereskedői nyelvről és stílusról szóló adalékát iratta meg *dr. Koltay Virgil*-l, ennek a szakmának tanárával, mindenekelőtt ezt nyomatta ki kézirat gyanánt, házi használatra a munkatársak részére. Azt akarta ezzel elérni, hogy a megírás, a stílus, a nyelv, a helyes magyarság és a helyesírás tekintetében egyöntetűséget hozzon létre a különböző munkatársak adalékaiban; ezt a célt szolgálta a füzethez mellékelt kis szótár is, amely a kereskedelemben előforduló speciális műszavaknak megfelelő helyes magyar kifejezéseit közölte a munkatársakkal, hogy azokat egyöntetűen használhassák. Ezenfelül is azt az utasítást kapták a munkatársak, hogy népiesen, világosan és röviden írjanak, az előadandó anyagot arányosan osszák be, nehogy egyes közlemények tulságos terjedősek legyenek. Végül azt a kérést intézte hozzájuk, hogy az egyes munkatársak olvassák el lehetőleg a többieknek dolgozatait is, vegyék azokat figyelembe saját munkájuk megírásánál, közöljék a szerkesztővel észrevételeiket és tegyék lehetővé a munka egységét és minél tökéletesebbé tételét.

A program igen gazdag volt; négy nagy kötetben felölelte a kereskedői tudnivalók összességét, nemcsak azt, amit a szó szoros értelmében vett kereskedőnek, hanem azt is, amit a pénzügyi tisztviselőnek, a gyárosnak, az iparosnak, a bírónak, az ügyvédnek, a hívtalnoknak a kereskedői élethez való vonatkozásokról tudnia kell. A munka kiterjesz-

kedett a gyakorlati élet minden kérdésére, az elemi fogalmaktól egészen a magasabb rendű problémákig; de nemcsak ismereteket közölt, hanem impulzust, irányítást és utmutatást is adott és anyagot az önálló gondolkodásra. Rendkívül sok képpel, térképpel, grafikonnal illusztráltuk a szöveget. Ami anyag csak fel volt hajtható, különösen a *Magyar Kereskedelmi Múzeum* gazdag tárából, azt mind felhasználtuk.

Azt akartuk, hogy mindenki, aki a kereskedelem iránt érdeklődik, vagy avval bármi vonatkozásban van, találjon a munkában értékes és hasznos, szükséges és tanulságos olvasmányt.

Hogy célunkat elérhessük és szerte vihessük ebben az országban e munka útján a kereskedelmi műveltséget, fejleszthessük a kereskedelmi szellemet, emelhessük a kereskedőosztály értelmi színvonalát, gondoskodnunk kellett a műnek nagymérvű elterjesztéséről mindazokban a körökben, amelyeknek az szánva volt.

Ebben a részben azután nagy csalódásnak voltunk kitéve: ott találtunk a legkevesebb támogatásra, ahol leginkább véltünk rá számíthatni. Joggal felteheztük, hogy a kereskedelmi vállalatok élén állók, az önálló kereskedők, a bankok, a takarékpénztárak igazgatói, a kereskedelmi, gyári és ipari vállalatok vezetői fogják elsősorban felkarolni munkánkat és előmozdítani annak elterjesztését alkalmazottaik körében. Mert hiszen ők voltak azok, akik addig nem szüntek meg panaszkodni az alkalmazottak képzettségének elégtelensége miatt; ők voltak azok, akik minduntalan hangoztatták, hogy az iskolában szerzett előképzettség vajmi kevés ahhoz, hogy a kereskedelmi pályára lépő ifju akár kisebb vállalatoknál, akár nagyobb kereskedelmi cégnél, pénzintézeteknél, gyáraknál, részvénytársaságoknál boldogulhasson.

A kereskedői egyesületekben és kongresszusokon felmerült eme panaszok erősítettek bennünket annak a régen tervezett szándékunknak keresztülvitelében, hogy megalkossuk ezt a kereskedelmi enciklopédiát és alkalmat adjunk a fiatal generáció ismereteinek bővítésére, látkörének tágítására, tegyük alkalmasabbá feladatainak teljesítésére.

És most azok, akikre joggal számíthattunk, cserben hagytak, noha az „*Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés*“

mellénk állt és tagjait körlevél útján figyelmeztette a munka nagy jelentőségére és a maga részéről is felkérte őket, hogy annak terjesztése érdekében hathatósan közreműködjenek.

Sajátságos tünetekre akadtunk. Az önálló és a jómódu kereskedő szinte nevetségesnek találta, hogy őt ezek a tanárok és közgazdászok, ezek a teoretikusok és könyvtudósok arra akarják oktatni, hogy mi a kereskedő hivatása és miként kell azt teljesíteni. Ezt ők sokkal jobban tudják.

De ha már ezzel a tarthatatlan, mert önhitt s képzelődő felfogással nem volt módunkban szembe szállani, joggal remélhetjük, hogy ezek elő fogják mozdítani abbéli törekvésünket, hogy a munkát alkalmazottaik körében megfelelő módon terjeszthessük. Ha ez sikerül, akkor a munka elérte célját.

Megvolt arra minden előfeltétel, a kereskedelmi alkalmazottak körében igen nagy lelkesedésre talált a mű. Azok tényleg tömegesen óhajtották azt megrendelni, meg is rendelték igen sokan, itt azonban az volt a baj, hogy ezeknek a kereskedői alkalmazottaknak igen nagy kontingense kiskorú. Ezek mint megrendelők csak úgy jöhettek tekintetbe, ha igen apró havi részletek mellett bocsátottuk azt nekik rendelkezésükre, ennek viszont az a nehézsége volt, hogy ezek a fiatal emberek nagyon gyakran változtatták állásukat, ami az akkori 2—4 heti felmondás mellett igen könnyen ment. Így azután teljesen bizonytalan lett a hitelezés alapja.

A főnökök, akiket felkértünk, hogy ebben az ügyben legyenek segítségünkre valamely oly intézkedés előmozdításá-

..... 622 m.

**A MAGYAR
KERESKEDŐ
KÖNYVE**
SZERKESZTÉSE BÉLA D^r
AZ ÉRDEKELT KÖRÖK INDOLENCIÁJA

ELŐFIZETÉSI IV

RÉVAI TESTVÉREK
IRODALMI INTÉZET RÉSZV. TÁRS.
BUDAPEST, VIII., ÖLLŐ-ÚT 18.
előfizetési felhívást bocsát ki a
2 2 2 2 következő mére: 2 2 2 2

A MAGYAR KERESKEDŐ KÖNYVE

A Kereskedelmi tudnivalók
Képes enciklopédiája

KERESKEDŐK, GYÁROSOK, IPÁROSOK, KERESKEDELMI ÉS PÉNZINTÉZETI TISZTVISELŐK, BÍRÁK, ÜGYVÉDEK ÉS HIVATALNOKOK SZÁMÁRA, KIVÁLÓ SZAKFÉRFIAK KÖZREMŰKÖDÉSE MELLETT SZERKESZTI: **SCHACK BÉLA D^r**

Négy kötet, mindegy 2400 szövegoldalt,
100. rendkívül sok táblával, színes és
fekete másolattal, díjazásokban.

Előfizetési iv.

val, amely legalább is azt teszi lehetővé, hogy a helyéről eltávozott kereskedelmi alkalmazottnak újabb alkalmaztatási helyét megtudhassuk, teljesen elutasító álláspontra helyezkedtek. Így azután az történt meg, hogy igen nagy veszteségek érték bennünket és a fiatal kereskedelmi alkalmazottak között eleinte több ezer példányban elterjesztett munkának a második, harmadik, negyedik kötetét már csak erősen redukált példányszámban birtuk elhelyezni.

Azok a vállalati vezetők és cégtulajdonosok, akik éveken át panaszolták, hogy az ifju nemzedéknek mily csekély az ismeretköre, mily hiányosak ismereteik, azok most tanubizonyosságot szolgáltatnak amellet, hogy ők maguk vezető állásukban mily szűk látkörűek.

Amikor mi elindultunk ezzel a munkával, hogy a magyar kereskedelemnek hatalmas fegyvert adjunk a kezébe, amelylyel kiküzdheti a maga igazait; amikor egy eszközt akartunk rendelkezésére bocsátani, amely alkalmas legyen arra, hogy a maga színvonalát felemelhesse: akkor voltaképen csak az bizonyosodott be, hogy a magyar kereskedelem tulnyomó többsége még annyira sem érett, hogy ennek a szükségét belássa.

„A magyar kereskedő könyvé“-nek sorsa legbeszédesebb bizonyítéka annak, hogy itt minő nagy átalakulásra volna szükség, hogy az országnak egyáltalában céltudatos, művelt, feladata magaslatán álló kereskedelme lehessen.

A NAGY LEXIKON.

Mindazok között az irodalmi vállalatok között, amelyekről egy kiadó beszámolhat a közönségnek, bizonyára a *Lexikon* az, melyről legtöbbet mondhat és amely legjobban is érdekli az olvasót.

Hiszen egyfelől az összes kiadványok között a *Lexikon* a legkomplikáltabb, az veszi leginkább igénybe a kiadó legszemélyesebb közremunkálását, ebben érvényesülhet legjobban az ő egyénisége, — másfelől a közönséget is izgathatja az, hogy miképp jön létre ez az annyira sokoldalú, mindenre kiterjedő, bámulatos könyv-kolosszus.

Mégis a *Lexikon*-ról írhatók ezuttal aránylag legkevesebbet, illetőleg nem írhatom meg mindazt, amit szeretnék, mert ez egyrészt meghaladná ennek a műnek már amugy is akaratomon kívül tulságos nagyra nőtt kereteit, másrészt a *Lexikon*, sajnos, még nincs készen és a teljes beszámoló róla csak akkor fog elkészülhetni, ha — amint remélem, — nemsokára teljesen be lesz fejezve a nagy mű és a jelentést viszontagságteljes megalkotásáról munkatársaimmal együtt fogom megírhatni.

Ezuttal csak keletkezéséről, vezérelveiről, a nagy szerkesztőségi apparátus megszervezéséről, megindításáról, a terjesztés körül felmerült rendkívüli nehézségekről akarom lehetőleg röviden tájékoztatni az olvasót; annak tüzetes jellemzését, hogy az egyes tudományos szakmák milyen alapelvek szerint és mily módon vannak feldolgozva a *Lexikon*ban, későbbi időpontra tartván fenn.

Régi emlékek.

Az én vonatkozásaim a Lexikonhoz igazán egész kisgyermekkoromra nyulnak vissza. Szüleim házában mindig hallottuk emlegetni a nagy kiadók neveit, állandóan ott forgolódtam a könyvesboltban, különösen vakációk idején, ami mulatság és szórakozás volt, hisz ott mindig valami új, szép képeskönyvben lehetett böngészgetni; ott láttam a sok könyv között a nagy német Lexikon kötetsorozatait is, amik megkapták és bámulattal töltötték el gyermeki fantáziámat.

Talán tizenegy-tizenkét éves fiú lehettem, midőn egy nyári délután belép a könyvesboltba egy nyájas kinézésű idősebb ur és német nyelven édesapám után tudakozódik. Engem talált legelől, hozzám intézte a kérdést. Megmondtam neki, hogy édesapám nincs itthon, fürdön van Szobráncon. Erre a német ur, akinek öltözetén, beszédjén, egész habitusán észre lehetett venni, hogy nem idevaló ember, bemutatkozik: „*Ich heisse Heinrich Brockhaus*“. Megfogta kezemet, beletette névjegyét és kért, hogy adjam át üdvözlétét édesapámnak.

Gyermeki ésszel is éreztem, hogy nagy pillanat az, midőn a nagy *Brockhaus* megjelenik a kis eperjesi könyvesboltban és bár nagy izgalom fogott el, mégis volt annyi lélekjelenlétem, hogy anyámért szaladtam, akinek azután *Brockhaus* elmondta, hogy Tátrafüredről jövet erre vette útját, hogy megismerkedjék apámmal, akivel régóta kellemes összeköttetésben van. Végignézte a könyvkereskedést, megelégedését fejezte ki azon, hogy oly szépen fel van szerelve a kis városhoz képest aránylag nagy készlettel, azután szívélyesen elbucszott és folytatta útját, persze kocsin, Kassa felé.

Brockhaus-nak e látogatása igen nagy hatással volt rám; az első világhírű ember, akit láttam, aki beszélt hozzám, kezet fogott velem. Sokáig, talán hónapokig izgatta fantáziámat, hogy minő lehet az a könyvesbolt, ahol azokat a nevezetes könyveket csinálják, ahonnan kikerül a *Brockhaus-Lexikon*.

Akkoriban jelent meg a *Brockhaus-cég* alapítójának, *Friedrich Arnold Brockhaus*-nak életrajza az unokája tollából. Ez az unoka, *Heinrich Eduard*, fia volt annak a *Heinrich*-nek, aki minket meglátogatott.

Édesapám meghozatta ezt a művet és nekem adta ajándékba. Én oly érdeklődéssel olvastam ezt a könyvet tizenkét

éves koromban, mint a *Cooper* „*Bőrhárisnya*“-történeteit, vagy más kalandos históriákat.

Most, majdnem ötven év múltán újra elővettem ezt a könyvet és nem csodálkozom azon, hogy akkor úgy megragadta gyermeki képzeletemet. Nagyszerű férfias küzdelmeken kellett keresztülvergődnie a cégalapító *Brockhaus*-nak, míg megalkothatta élete főművét, az első e nemű *Konversations-Lexikon*-t, míg sok viszontagság után olyképpen alakithatta ki, hogy végre sikert is arathatott vele és átadhatta az utókornak — mintául és előképül.

Mindezek a benyomások, valamint édesapám tanításai és kommentárjai már akkor megértették bennem azt az elhatározást, hogy könyvkiadó leszek és életem főcéljául fogom tekinteni, hogy a magyar nemzeti enciklopédiát, a magyar „*Brockhaus*“-t én valósíthassam meg. Ez a vágy oly erős és határozott volt bennem, hogy mikor azután lipcsei egyetemi tanulmányaim közben értesültem róla, hogy *Rautmann* megindította a „*Magyar Lexikon*“-t, a *Somogyi*-félét — ezt a legnagyobb csapásnak éreztem, mely engem érhetett és felhevülésemben meg is irtam édesatyámnak, hogy lemondok a kiadói pályáról, számomra immár nem nyílik tevékenységi lehetőség ezen a pályán, bucsut mondok ábrándjaimnak és — tanár leszek. Édesatyám egész szívósságára volt szükség, hogy akkortájt írt leveleiben engem meggyőzzön arról, hogy a *Rautmann*-féle kísérletnek nem kell elkedvetlenítenie, hogy óriási tere van még azonfelül a kiadónak Magyarországon, hogy az életben nem úgy mennek a dolgok, ahogy mi azokat képzeletünkben kicirkalmazzuk és hogy nem tudhatom ma, minő módon fogok valamikor mégis hozzájuthatni kedvenc eszmém megvalósításához. Éppen a *Brockhaus* példája mutatja, hogy küzdeni kell eszményeinkért, szívóssággal, kitartással és nem szabad az első fuvallatra szárnyszegetten félreállani.

Tanulságok a múltból.

Ily élmények előzték meg azt az elhatározást, mely azután sok évvel később arra birt, hogy a „*Pallas Nagy Lexikona*“ közrebocsátásánál, ha már nem lehettem kiadója a műnek, vállalja cégünk a munkának azt a jelentékeny részét, mely a Lexikont sikerre vitte, azután pedig arra indított, hogy

amidőn a *Pallas* körülményei lehetővé tették a *Lexikon* megszerzését, mi ezt azzal a szándékkal vegyük meg, hogy e mű alapulvétele mellett belátható időn belül egy új, még tökéletesebb *Lexikon* adhassunk a magyarságnak.

A *Pallas-Lexikon*-ról szóló fejezetben elmondottam, minő nagy propagandát kellett kifejteni, hogy a közönséget a *Lexikon* szükséges és fontos voltáról meggyőzzük. Ez a felfogás akkor átment a köztudatba és így az a reményünk lehetett, hogy ezzel a részével a feladatnak már nem kell gondolnunk, az új *Lexikon* részére a talaj már kellőképp elő van készítve.

Mert hiszen bármennyire át legyen hatva a kiadó attól, hogy egy nagy tudományos nemzeti enciklopédia megalkotása minden kiadói tevékenység tetőpontja és a legmagasabbra törő kiadói ambíció tárgya, egyuttal tisztában kell lennie azzal, hogy ez egyszersmind a legnehezebb és legfelelősségteljesebb irodalmi vállalkozás, amelyet kiadó egyáltalában megindíthat, és épp ezért mindaddig nem gondolhat új *Lexikon*-kiadásra, míg nem látja elérkezettnek az időpontot arra és nem szerez meggyőződést magának arról, hogy az összes körülmények szinte matematikailag biztosítják, ha nem is mindjárt a teljes sikert, de legalább a keresztülvihetőséget, a programmszerinti megvalósulást. Különösen fontos ez, midőn nyilvánvaló volt, hogy az előd munkája, amint azt megfelelő helyen részletesebben vázoltam, látszólagos külső sikere ellenére — nagy deficittel záródott. Nekünk mindazt kerülnünk kellett, ami hibát a *Pallas* ügyvitelében felfedezni véltünk, hogy munkánkat teljesen biztos alapra helyezzük.

Mindenekelőtt egészen kétségtelen volt, hogy sokkal nagyobb példányszámot kell elhelyezni, mint a *Pallasból* és sokkal jobb áron. Költségmegtakarításról nem lehetett szó, sőt sok tekintetben jóval nagyobb költségekkel kellett számolni. A munka megnövekedett költségeit tehát csak a jobb áron való és nagyobb mérvű elhelyezés biztosíthatja.

Ezt akként gondoltuk elérhetőnek, hogy néhány esztendőn keresztül egyáltalában ne legyen kapható *Lexikon*. 1903-ig még utánnymattunk egyes köteteket, hogy a késedelmes előfizetők példányait kiegészíthessük, de ekkor megszüntettünk mindennemű utánnymást. Az volt a felfogásunk, hogy a *Lexikon* immár közszükségletté vált, elengedhetetlen szükséglete

minden művelt embernek és minthogy az értelmi kereseti pályákon évenként kb. 3000 ember lép az életbe — évente 3000-re lehet becsülni a szükségelt és elhelyezhető lexikon-példányok számát.

Minden kiadói tevékenység alapja a pontos kalkuláció; a lexikon-tervezést is igen gondos, részletes, alapvető kalkulációk előzték meg. Ezekből az derült ki, hogy legalább 40.000 példányt kellene eladni a preliminált áron (kötetenként 18 koronával) tíz éven belül, hogy a munkát minden tekintetben a kitűzött színvonalon lehessen tartani és hogy a kiadóvállalat is befektetéseinek egészen szerény gyümölcseit élvezhesse.

Már most az volt a tervünk, hogy a *Pallas-Lexikon* öt éven át marad elfogyott állapotban, ezalatt évente 3000 példányt számítva, összesen 15.000 példányra terjedő szükséglet fog egyszerre kielégítésre várni, ha 1907-ben megindítjuk az új lexikont. Ennek hat évi megjelenési ideje alatt további 18.000 példányra lehet számítani, tehát összesen 33.000 példány volna elhelyezve a munka befejezésekor, úgy, hogy a még hátralevő 7000 példánynak további négy év alatti elhelyezése körülbelül biztosra volna vehető.

Állandó anyaggyűjtés.

Amint az az elhatározás megérlelődött bennünk, hogy további utánnyomásokat nem készítünk és újabb pótköteteket ki nem adunk — hanem előkészülünk az új lexikonra — attól a perctől megkezdődött a zajtalan előkészítés munkája, az állandó lelkiismeretes tervezés, gondos kombinálása a felmerülhető eshetőségeknek, szüntelen tanulmányozása az egész lexikon-problémának.

Különösen két irányban folyt ez az intenzív munkásság. Tegnap fejeződött be az utolsó pótkötet és ma reggeltől kezdve már folytatni kellett az anyaggyűjtést ugyanazon a módon, mert egy lexikonnál a munka sohasem szünhetik meg. Amint az élet tovább folyik és az események tovább peregnek, szünet nélkül kell a rájuk vonatkozó anyagot összegyűjteni és evidenciában tartani. A legkisebb megállás is teljesen felboríthatja a dolgok egymásutánját és kiszámíthatatlan, helyrehozhatatlan kárt és bajt okozhat.

Ez az állandó anyaggyűjtési munka abból áll, hogy a leg-

különbözőbb újságokat és folyóiratokat állandóan át kell nézni azoknak, akik ezzel meg vannak bízva, kijelölni azokból minden fontos adatot, azt azután kívágni vagy kiírni és a megfelelő magyar *cim*szó alá beosztani az a—b—c-s fiókokba. *Cim*szó vagy *vezér*szó az a szó, vagy több szóból álló *cim*, amely vastagabb betűvel nyomtatva, egy-egy cikk élén áll a lexikonban.

A nomenklaturának ez a szünetlen kiegészítése az összekötő munka a lexikon egyik kiadásától a másik kiadásához, vagy az új lexikonhoz. Évenként átnézendők a legkülönbözőbb évkönyvek, almanachok, tudományos szakjelentések, sematizmusok és címtárak is és minden új adat kijegyzendő. Így folyik ez a munka szakadatlanul és így gyűlik össze egy óriási, szinte áttekinthetetlenül nagy anyag, amelyből csak egy kis rész fog feldolgozásra kerülni. De azok, akik ezt az anyagot gyűjtik, nem ítélik meg azt, hogy annak idején mi válik a lexikon szempontjából felhasználható anyaggá, úgy, hogy nekik mindent ki kell jelölniök, mindent ki kell vágniök, ami bármily szempontból a lexikon tárgyköréhez tartozhatik. Eldobni mindig ráér a szerkesztő, de mindenre kell, hogy a figyelme legyen hiva.

De még mindennek a tömérdek anyagnak összehordása sem biztosítja a nomenklatura teljes voltát. Ezt más módon biztosítjuk: úgy, hogy az összes újabb lexikonokat a *cim*szavak tekintetében állandóan evidenciában tartjuk. Mielőtt lexikonunk szerkesztéséhez hozzáláttunk, huszonegy különböző fajtájú és különböző nyelvű általános és szaklexikonnak teljes nomenklatura-anyagát dolgoztuk fel. Ez a munka egymagában mintegy öt esztendő telt igénybe, minthogy természetesen az összes idegen nyelvű *cim*szavakat magyarra kellett fordítani.

A lexikon-emberek.

A másik feladat, amire különösen nagy súlyt helyeztem, az volt, hogy megtudjam olyan emberek véleményét, akik hívásuknál fogva állandóan használják a lexikont; véleményüket arról, hogy az minő tekintetben elégíti ki igényeiket, vagy minő tekintetben szorul kiegészítésre, pótlásra, javításra. Vannak emberek, akik folytonosan használják a lexikont, ezeknek megállapításai egy lexikon hasznavehetőségéről igen becsesek. Csak meg kellene tudni, kik azok az emberek, de rendszerint

ez is kiderül egy-egy bírálatban elejtett megjegyzésből. Minket persze első sorban az érdekelt, hogy a *Pallas-Lexikon* ellen minő esetleges kifogások emelhetők és mily irányban kell majd

Amidőn ez a gond én rám hárult, eszembe jutott, hogy a munka lehető tökéletesítéséről gondoskodni.

valamikor régen *Cholnoky Viktor*-nak egy rosszaló megjegyzését olvastam a *Pallas-Lexikon-ról*, amely nagyon megdöbentett. Az első ember, akivel érintkezést kerestem, tehát *Cholnoky Viktor* volt. Hadd mondja el mindazt, ami rosszat tud mondani a *Pallas-Lexikon-ról*, hadd váljanak az ő kritikai megfigyelései effektíve hasznosakká a jövő lexikonra nézve. De *Cholnoky* nem tudott sokat mondani, maga is megütközött a saját kijelentésén, amelyet régóta elfelejtett és amelyet, úgy látszik, rossz kedvében írt le valamikor, amikor talán nem egészen kielégítő választ kapott egy kérdésére a lexikontól. De őzzel az elhárítással sehogysem voltam kielégítve. Kellett, hogy egy olyan sokoldalú ember, mint aminő *Cholnoky Viktor* volt, aki tényleg állandóan használta a lexikont, erről tudjon is valamit mondani. Felkértem, hogy ezentúl mindent jegyezzen fel, amit a lexikon használatában tapasztal és ezeket a jegyzeteit bocsássa rendelkezésemre. Néhány hónapon belül így igen értékes anyagot kaptam *Cholnoky*-tól, amelynek azután hasznát is vehettük.

Egy másik író, aki, úgy látszik, igen behatóan foglalkozott a lexikkal, volt a háboruban elesett *Bányai Elemér*. Őt a válalatunkban akkor szerkesztői minőségben foglalkoztatott *dr. Mikes Lajos* egyszer nagy örömmel azzal mutatta be nekem: íme, egy valóságos lexikon-ember, azt értvén ez alatt, hogy *Bányai* annyira foglalkozott állandóan a *Pallas Lexikoná*-val, annyira böngészte, kutatta annak cikkeit és adatait, annyira belemerült ebbe a munkába, hogy bizonyára ő tudja legjobban annak minden csinját-binját, ismeri legjobban minden hibáját. *Bányai* már első találkozásunk alkalmával azt róttá fel a *Pallas-Lexikon* legnagyobb hibájául, hogy nem teljes a nomenklaturája, hogy szerinte igen sok címszó hiányzik belőle. Én felkértem, hogy minden ily címszót jegyezzen fel és közöljön velem, de azonfelül kértem arra is, hogy a *Pallas-Lexikon*-nak egy diszkrét használatra szánt, teljesen őszinte, minden tekintet nélküli bírálatát készítse el részünkre. Mindkét kérésemnek megfelelt.

Bírálatában a sok erőltetett kifogás mellett volt néhány tekintetbevehető vélemény és indítvány, de nomenklaturája, az a több ezer szóból álló címjegyzék, amelyet átadott, az egyenesen használhatatlan volt. Nem volt a között a sok ezer címszó között talán hat olyan, amelyről vitatni lehetett, vajjon felvétele egy lexikonba indokolt-e vagy sem. Például csonkának találta a *Pallás-Lexikon* katonai anyagát és azt tartotta, hogy fel kell venni abba az ezredeket és zászlóaljakat. Erre azután csinált címszavakat a következő módon: első honvéd-zászlóalj, második honvéd-zászlóalj, harmadik honvéd-zászlóalj és így tovább, első gyalogezred, második gyalogezred, harmadik gyalogezred és így tovább ad infinitum. Vagy elővett egy közkeletű szót, pl. asztal és annak minden összeköttetését valamely más fogalommal külön címszó alakjában jegyezte fel, pl.: asztalkendő, asztalláb, asztali lámpa, stb., stb. ad infinitum.

Ebből a Bányai-féle munkából tehát nem lettünk okosabbak. Azonban felkértünk másokat is, hogy közöljék mindazt velünk, amit a *Pallás-Lexikon*-ban kifogásolhatónak tartanak, vagy aminek fölvételét az új lexikonba szükségesnek vélik és sokan szívesen hajlottak kérésünkre, mindegyik a maga tárgykörére vonatkozólag adott le véleményt, így azután mégis csak valamely becses kritikai anyag jutott birtokunkba. Ennek gondos áttanulmányozása után magam is hozzáálltam a *Pallás-Lexikon* olvasásához, azaz ahhoz, hogy egyik-másik kötetét elejétől végig átolvassam és ezenközben ellenőrizsem a különböző bíráló megjegyzéseket. Ez az olvasás igen instrukтив volt. Kimutatta azt, hogy az egyes bírálók részben szakmájuk iránti elfogultságból túloztak ugyan, de sokban igazságuk volt. És kimutatta főleg azt, hogy a lexikon szerkesztését nem szabad elfogult szakférfiura bízni, azaz olyanra, aki csak egy bizonyos tudomány vagy a tudományok egy bizonyos komplexuma iránt viseltetik természetszerű előszeretettel, mert ennek azután nyoma volna a munkában, aminek nem szabad lennie.

Szerkesztőkeresés.

Ily munkában eltöltött öt esztendő után végre 1906-ban elhatároztuk, hogy jövő évre megindítjuk az új *Lexikon* a *Pallás-Lexikon* alapján, mert eredetileg az volt a tervünk, hogy a

Pallas-Lexikon egész teljességében megőrzött, 18.000 oldalra terjedő szedésének felhasználásával törekszünk létrehozni az új Lexikont.

E határozat alapján hozzá kellett fogni a legnehezebb feladathoz, ahhoz, hogy szerkesztőt keressünk a Lexikon részére. Eddig ez volt a legkisebb gondunk e munka körül, most ez lett a legnagyobb. Eddig ugyanis volt kiszemelt szerkesztője a Lexikonnak, de még mielőtt megindulhatott volna a munka, az kívált körünkből.

Ugy volt, hogy *Voinovich Géza*, aki évek óta mint különböző vállalkozásaink szerkesztője működött intézetünk kebelében, majdan a *Nagy Lexikon*-t is szerkeszteni fogja. Az utolsó pótköteteket is már *Bokor József*-fel együtt ő szerkesztette, s mindenképen kvalifikáltak és alkalmasnak találtuk erre a nagy munkára. Az ő becsületességében, tudásában, lelkiismeretességében megbiztunk volna, ő megértette a mi intencióinkat és hosszú együttműködésünk alatt a felfogásoknak oly harmóniája fejlett ki közöttünk, hogy ő rá megnyugvással bízunk volna a Lexikon szellemi vezetését. Ő maga is készült erre, de a közbejött körülmények rá nézve lehetetlenné tették a lexikon-szerkesztő nehéz hivatásának betöltését. Megváltozott körülményei folytán legalább néhány esztendőn át a fővárostól távol kellett élnie. Ily körülmények közt mindkét részről fájó szívvel történt az elválás.

A munka természete már maga is világossá teszi, de egyébként is természetes, magától értetődő dolog, hogy tekintettel azokra az óriási anyagi és erkölcsi érdekekre, amelyek ily munka kiadásával kapcsolatosak, tekintettel a nagyösszegű befektetésekre, amelyek az ily munka kiadásával járnak, tekintettel arra a rendkívüli felelősségre, amelyet ily munkánál a közönséggel és a nagy nyilvánossággal szemben visel a kiadó, — egy lexikon szerkesztése csakis a teljes anyagi és erkölcsi felelősséget magában összpontosító kiadónak terve, intenciója, instrukciója szerint történhetik és hogy ehhez képest egy lexikon szerkesztője első sorban a kiadó szándékainak, terveinek, megállapításainak végrehajtó közege. A lexikon-szerkesztő feladatának ez a megállapítása az idők folyamán kialakult azokhoz a magasrendű feladatokhoz képest, amelyeket az általános lexikon a közönséggel szemben teljesíteni hivatva van és ahhoz

a fejlődési folyamathoz képest, amely századunkban lehetlenné teszi, hogy — mint a múltban történt — egyes polihisztorok egyéni munkájának bélyegét viselje magán az ilyen munka. Kialakult ez annyira, hogy például a külföldi nagy lexikonok szerkesztőit a közönség nem ismeri, azok a munkákon megnevezve nincsenek és csak a beavatottak tudják, hogy *Brockhaus, Meyer, Chambers, Dodd, Nelson* és más hasonló enciklopédiáknak kik a szerkesztői.

Én abban a hitben voltam, hogy teljesen tisztában vagyok a lexikon-szerkesztő szükséges kvalitásai tekintetében. Tudtam, hogy nehéz lesz megfelelő embert találni, de mégsem hittem, hogy annyira nehéz, annyira lehetetlen. Valóságos kálvária-járás volt ez a szerkesztőkeresés. Most megint az történt, ami sok esztendővel ezelőtt a *Pulszky Ferenc* által összehívott értekezleten játszódott le, hogy mikor arra került a sor, hogy ki fogja a szerkesztést magára vállalni, mindenki a padlásra nézett. Most is úgy volt. Többen szeretnék volna az állással járó befolyást, a szerkesztői tiszt diszt, az érte járó fizetést, de a munkától, a nagy, kemény, megerőltető munkától mindenki fázott, a nagy felelősséget senki sem akarta magára vállalni. Tárgyaltam történészszel, nyelvészszel, pedagógussal, filozófussal, irodalomtörténészszel, szerkesztővel, íróval, minden rendű és rangu tudóssal, de alkalmas szerkesztőre nem akadtam.

Nem az ő hibájuk volt, hanem az enyém. Nem is kellett volna keresni olyan egyéniséget, akire a Lexikon szerkesztését, vezetését, irányítását és felelősségét rábizzuk, mert egy általános nagy enciklopédiának nem is lehet alkalmas vezetője más, mint maga a kiadó, aki egész lényével, becsületével, vagyonával, nevével össze van kapcsolva evvel a munkával; aki egyforma szeretettel viseltetik minden egyes szakma iránt, nem részesíti előnyben az egyiket a másik fölött, nem pártoskodik, nem gyakorol protekciót, nem tart szem előtt mást, mint a munkának erkölcsi és anyagi érdekeit, a publikum kívánságait és jogos váramozásait. Én tudtam, hogy a külföldi lexikonokat a nagy lexikon-kiadó családok egyes, erre nevelt tagjai vezetik, mégsem volt elég bátorságom megküzdeni a nálunk meghonosodott előítélettel, mely legalább is egy fémmelzett tanári nevet állít az ilyen vállalkozások élére és azután

tovább nincs is ügyelettel arra, dolgozik-e az illető vagy sem, tényleg vezeti-e a vállalkozást vagy csak nevével szerepel-e ott. Nem volt elég bátorságom ahhoz, hogy kiadó létemre nyíltan álljak a vállalat élére és mondjam meg nyíltan, hogy én fogom azt vezetni, irányítani, szerkeszteni, mert tudom, hogyan kell megcsinálni a dolgot, érzem, hogy lelkiismeretesen és becsületesen fogok feladatomnak megfelelni és olyan odaadással, aminőre senki más nem képes. És nem is lehet képes, mert nincs az a pénz, amivel kellőképp honorálni lehetne azt a munkát, amely egy lexikon vezetésével jár, azt a szüntelen gondot, amely nappal és éjjel minden órát és minden percet lefoglal magának, azt az ügy iránti szeretetet, amelynek a munka minden sorából ki kell tűnnie, azt a megfeszített munkát, amely feltétlenül megőrli azt, aki benne van.

Ily körülmények közt nem csoda, hogy nem találtam megfelelő embert a kitűzött feladatra és igényeim lefokozásával most már csak olyat kerestem, aki a beérkező kéziratok gondos elolvasására, a szerkesztési szempontoknak érvényesítésére, a szükséges egyeztetésre és egységesítésre alkalmas és akinek lelkiismeretességében és szorgalmában meg lehessen bízni, hogy ezt a rábízandó feladatot egész odaadással fogja teljesíteni. Ily erőt többen ki is jelöltek egyazon személyben. Az illető nagy sajnálatomra ennek a feladatnak sem felelt meg, fizikailag sem volt rá képes, egyébként se és így helyét, miután a kísérlet nem sikerült, később el kellett hagynia.

De hogy történhetik az meg, hogy komoly és tudós emberek annyira csalódnak valakiben és így tévutra vezessék azt, aki bizalommal hozzájuk fordul tanácsért és utbaigazításért és akinek bizonyára szívesen adnak jótanácsot.

Ennek az a magyarázata, hogy Magyarországon, különösen a magasabbrendű értelmiség körében, sok az úgynevezett „jó ember“. „Jó ember“ nálunk Magyarországon az, aki illetéktelen, indokolatlan és igazolatlan protekciót gyakorol tisztán jóságból. Például az, aki átereszt különböző vizsgákon tanítványát, nehogy az illető karrierjének útjába álljon; az, aki a hízelkedő folyamodót besegíti valamely állásba a nélkül, hogy meggyőződött volna, hogy az illető erre az állásra alkalmas; az, aki minden meggondolás nélkül és skrupulus nélkül egy nagy feladatra ajánl olyan egyént, aki ahhoz való minden

legelemibb kvalitások nélkül szűkölködik. „Jó ember“ az, aki minduntalan jót akar, de tulhajtott jóságával minduntalan a legrosszabb eredményeket érleli. Ezek a „jó emberek“ teszik tönkre Magyarországnak minden becsületes kulturális intézményét, kezdve az Akadémiától az utolsó népiskoláig. Ezek a „jó emberek“ jutnak be ajánlásaikkal, védelmeikkel, jóságra való appellálásaikkal a miniszteri bürokrácia, a kulturális egyesületekbe és intézményekbe, a kiadóhivatalokba, szóval mindenüvé, ahol el lehet helyezkedni, ahol befolyást lehet érvényesíteni, ahol uszályhordozókat el lehet helyezni. És ezek a „jó emberek“ teszik lehetetlenné a valóban érdemes embereknek kellő helyen való érvényesülését és ezek szülik azt a léha állapotot, amely tisztán és kizárólag a protekcióban nyilvánul meg; ime: ez a „jó emberek“ Magyarország.

Évről-évre halasztás.

Akit azonban a legszorgosabb keresés mellett sem találtam meg, az önként jelentkezett, egyszerre csak itt volt annak a személyében, aki *Bokor József* mellett a *Pallas Lexikoná*-nál a segédszerkesztői tisztet betöltötte. Az előmunkálatok közepett jelentkezett nálam *Kovács Zoltán*, aki akkor jött vissza Püüméből, hol magyar szellemü lapot szerkesztett. Én örömmel fogadtam, mert benne láttam azt a munkaerőt, akire a *Lexikon* szerkesztőségének szüksége volt, azt a szorgalmas, hű és odaadó munkását a *Lexikon*-nak, aki benne él a munkájában és átérzi a legminuciózusabb gondot igénylő, exakt munkának fontosságát és jelentőségét. Azóta is vele együtt végzem a *Lexikon* szerkesztői teendőit.

Az első szervezéssel járt egy egész szerkesztőségi apparátusnak a felállítása, mindenekelőtt egy megfelelő kézi könyvtár megalapítása mindazokkal az irodalmi segédeszközökkel, amelyekre minduntalan rá van utalva a szerkesztőség. Ebben az értékes könyvtárban a legkülönbözőbb nyelvű lexikonok találhatók a nagy francia enciklopédiától a mai napig.

Minthogy a *Lexikon* szerkesztőségében minden munka alfabetikus sorrendben végzendő el és a millió és millió cédula állandóan alfabetikus sorrendben rendezendő és kezelendő, a szerkesztőségben olyan munkatársakat és segéderőket kellett alkalmazni, akik mindenekelőtt birják az a-b-c-nék a tudomá-

nyát. Aki ezen mosolyog, az nem tudja azt, hogy egy lexikon-kötet mintegy negyvenezer címszavának pontos a-b-c-rendbe szedése nem olyan könnyű. Nagy gyakorlat kell ahhoz, hogy ezt az egyes szavaknak nyolcadik, kilencedik, tizedik betűjéig hiba nélkül elvégezzük.

Mikor a belső szerkesztőség teljesen össze volt állítva és hozzá akartunk látni a szakmunkatársak szükséges nagy seregének megszervezéséhez, akkor 1907 nyarán az az újabb korban példátlan amerikai pénzkrízis ütött ki, amely a kontinensen is oly nagy gazdasági válságot idézett elő, hogy 1907 szeptember és október havában Európa összes tőzsdéin addig példátlan pánik ütött ki, igen nagymérvű áresések következtek be és a kamatláb az angol banknál és a német Reichsbanknál is hét százalékra emelkedett. E pénzkrízis befolyása alatt, mely nálunk is igen érzékenyen érezte hatását, úgy gondoltuk, nem lesz tanácsos a *Nagy Lexikon* kiadását foganatba venni és azt egyelőre egy esztendőre elhalasztottuk.

Az a számításunk azonban, hogy egy év múlva, vagyis 1908 tavaszán meg fogjuk indíthatni a munkát, miután remélhető volt, hogy a pénzkrízis hatásai addig el fognak múlni, nem vált be, mert még nagyobb zavarok keletkeztek. 1908-ban a törökországi zavargások, az ifjú-törökök uralomra jutása és az ennek folytán foganatosított annexió, a monarchiának részleges mozgósítása, az egész keleti válság oly politikai és gazdasági helyzetet teremtettek, amely ilyen nagyszabású munka közrebocsátására valóban nem lehetett alkalmas.

Ujra az előtt a kényszerhelyzet előtt állott a vállalat, hogy a *Lexikon* kiadását megint egy esztendőre elhalassza, ami annál nehezebb, annál kinosabb és terhesebb elhatározás volt, mert hiszen a már megszervezett belső szerkesztőség s a térképeket készítő és már 1907 óta működő kartografia évenként igen tetemes összegeket emésztettek fel. Az annexió sikeres befejezése és a keleti válság akkori békés megoldása után minden előkészület megtörtént, hogy a munkát végre 1909-ben megindíthassuk, hacsak ősszel is; de ennek az évnek tavaszán teljes erejével kiütött a magyar belpolitikai válság. A koalíciós kormány lemondása, a koalíciós párt bomlása, a hónapokon át tartó feszült válságok és tárgyalások teljes bizonytalanságban mutatták a magyar közélet képét és jövőndő alakulását. Ily

körülmények közt hosszú évekre terjedő folyamatos munkát megindítani, valóban vakmerő vállalkozás lett volna. Hiszen ilyen munkának anyagi bázisa a rendezett közgazdasági viszonyok és a teljesen békés állapotok.

Végre azonban vége szakadt ezen, majdnem egy esztendőig tartó válságnak is és midőn 1910-ben a *Khuen-Héderváry*-kormány megalakult és az ország többsége a munkapárt megalakulását helyeselni látszott, midőn végre valamelyes állandóságra volt kilátás a politikai életben és nyugalomra a közállapotokban, elhatároztuk, hogy a *Lexikon*-t az 1910. év őszén megindítjuk.

A munkatársak táborának megszervezése.

Most már hozzá kellett látni teljes erővel a munkatársak táborának megszervezéséhez is. Ez legfontosabb része a *Lexikon* szerkesztésének. Minthogy mi annak idején a *Pallas-Lexikon*-t minden jogával, szerződésével együtt vettük meg, nekünk voltaképpen megvoltak a munkatársaink már abban a pillanatban, amint a *Pallas-Lexikon* birtokunkba jutott. Értesítettük is őket a *Lexikon* közelebbi megindulásáról és kértük folytatólagos közreműködésüket. Közben azonban sokan ki-dültek, megöregedtek, elhaltak a régi munkatársak közül, másoknak körülményei megváltoztak, elfoglaltságukra való hívátkozással részt nem vehettek az új lexikon munkájában, maguk helyett mást ajánlottak. Így azután egészen átalakult a *Lexikon* munkatársainak tábora, egyes szakmák munkatársai teljesen átcserélődtek. Az akkori szakszerkesztő más munkatársakat vett maga mellé, az új szakszerkesztő megint más csoportot szólított fel közreműködésre. Meg kellett állapodni a régi munkatársakkal, hogy azt, ami cikkeikből felhasználható, az új szakszerkesztők és a központi szerkesztőség a szükség-hez képest módosíthassák, átalakíthassák és kiegészíthessék. Így azután a legkülönbözőbb tartalmu megállapodások létesültek az egyes munkatársakkal, amelyekre gondosan kell ügyelnie a szerkesztőségnek. Ami nem könnyű dolog, mert sok százra megy a munkatársak száma. Van olyan szakma, amelynek egymagának negyven-ötven munkatársa van, annyira specializálva van a munka. Az ilyen szakmák egy-egy szakszerkesztő vezetése alatt állanak és nincsenek közvetlen összekötetésben a központi szerkesztőséggel.

De ezeken a rendes munkatársakon kívül is beállított a szerkesztőség a munkába mindenkit az egész országban, akiről feltehető, hogy hozzájárulhat a munka teljességéhez. Felkért minden minisztériumot, minden hivatalt, minden tudományos társulatot, minden kísérleti állomást, minden olyan helyet, ahol a tudományt ápolják, vagy amely a tudomány szolgálatában áll, hogy legyen segítségére nagy munkájában és esetről-esetre bocsássa rendelkezésére a bekérendő szükséges adatokat. És mindezek a legnagyobb előzékenységgel segítségünkre voltak nagy munkánkban, készséggel bocsátottak rendelkezésünkre minden egyes esetben olyan adatokat is, amelyek eddigelé nem voltak hozzáférhetők, vagy csak a legnagyobb utánjárással voltak megszerezhetők. Abból a készségből, amelylyel a *Lexikon* minden ilyen kérése minden tényező részéről találkozott, megítélhető, hogy a művelt körök mennyire átértézték már ennek a nagy enciklopédiának kiváló kulturális jelentőségét.

Szakitunk a névaláírással rendszerrel.

Ebbe a sokoldalú munkába rendszert vinni, lehetővé tenni azt, hogy egységes terv szerint folyjon a munka, azoknak a gyakorlati követelményeknek szemmel tartásával, amelyek a legfontosabbak a modern lexikonban, ez volt már most a főfeladat. Meg kellett állapítani azokat a vezérelveket, amelyeket szem előtt akarunk tartani és a munkatársak részére készülő utmutatásokban őket felkérni ezeknek a vezérelveknek a figyelembevételére és szem előtt tartására. Most következett el annak ideje, hogy mindazoknak a tapasztalatoknak levonjuk az eredményeit, amelyeket mások is, mi is, különösen a *Pallas-Lexikon* tekintetében tettünk. Már jóformán az első iverk szerkesztésénél kitűnt, hogy nem fogjuk felhasználni a *Pallas-Lexikon* szövegét, nem fogjuk igénybe vehetni annak az álló szedését, mert annyi változás történt azon hosszú idő óta, amely a két lexikont egymástól elválasztja, hogy a leggyökeresebb módosításokra volna szükség. Kis ideig kísérleteztünk gazdasági okokból ezzel a régi szedéssel, de azután elhatároztuk, hogy teljesen új munkát adunk, minden sorában újat, mert hiszen megváltozott az életnek minden gyakorlati jelensége, sok tudomány, a földrajz, a technika, az orvosi tudomány, oly gyökeres átalakuláson ment keresztül, hogy egy szó sem

fűtőanyagból fajlódtott meleg gázok a csövön végigbuzódva, melegségük nagy részét átadják a fűtőcsövet körülölfolyó víznek, azután a kazán alsó részén alkotott falazott csatornákon a külső kazán lemezét érintve, visszahűződnek és midőn melegségüket teljesen leadták, a fűtőcsatornán keresztül a kéménybe és onnan magasra emelkedve a szabadba ömlenek.

Coro v. *Santa Ana de Coro*, város Falcon venezuelai államban, 2 km.-nyire a C.-i öböltől, síkságon, forró és egészségtelen vidéken, mintegy 9500 lak. (közöttük sok indiánus és mesztic). A C.-i kikötő, Vela de C., leginkább Curacao szigettel az kereskedelmet. 1627-ben alapították a spanyolok. Míg a spanyoi gyarmathatalom székhelye volt, nagyon felvirágozott, de midőn Caracast tették fővárossá, aláhanyatlott.

Coroa, régebben 6000, újabban 10,000 reál értékű pénz Portugáliában = 48 K.

Coroados (sp.) a. m. nyírtott koronás, gyűjtőnév, főleg a ges (l. o.) ágából származó puri törzsek jelölésére tonsuraszerűen kipyírt hajjuk (coroa) miatt. E viseletnek hódolt brazíliai népek jávárszére már kihalt. Utódaik elszórtan St. Lorenzo és Cayapo partvidékeln laknak, mint vadászok és földművelők.

Corocoro, város La Paz bolíviai departamentóban, 4070 m. magasban, a Desaguadero felé hajló fensíkon, 9000 lak., réz- és ezüstbányákkal.

Corolla (lat.) a. m. koszorúcska, a növénytanban a. m. *párta* (l. o.).

Corolla personata és *C. ringens* (növ.), l. *Ajak*.

Corollarium (lat.), alogikában oly tétel, mely valamely előbbiből közvetlenül, tehát minden további bizonyítás nélkül következik. A geometriában és filozófiában használatos műszó. A rómaiaknál arany vagy ezüst koszorúcska (corolla), melyet a fizetésen fölül ajándékba adtak jó színeznék stb.

Corolliflorae (növ.), *De Candolle* rendszerében a forrtszirmuak nagyobb csoportja, amelyeknek rendesen nagy és könnyen szembetűnő szirma a magház alatt ered. Porzójuk rendesen a párta (corolla) csővének belsőjéhez nőtt.

Coromandel-lakk, sajátos faja a lakkműnőknek; melynél a fekete alapba a díszítmények rajza be van vésvé, s aztán különböző színűre festve. Bátorok díszítésére szolgál és valószínűleg a Coromandel partvidék valamelyik városából, Madraszból vagy Pondiceriből került Európába.

Corona (lat.) a. m. koszorú, az ókori római hadsereg tagjainak adott érdemjel. Volt *C. civica* (1. ábra), aranyból készített tölgylevelű koszorú, melyet annak adtak, aki római polgár életét mentette meg; e koszorúra ki is vésették az „ob civem servatum” (polgárnak megmentéseért) féle felírást; a kitüntetett C.-t tűnőpolylek alkalmával viselte, megjelenésekor a nép felkelt s az illető a szenátorok mellett foglalt helyet. Aki elsőnek nyomult az ellenség táborába vagy sáncára, az *C. castrensis*-t v. *C. vallaris*-t (2. ábra), aki az első volt ellenséges várfal megmászásakor, az arany *C. muralis*-t (3. ábra), aki ellenséges hajót elfoglaltok közül az első volt az ellenséges hajó fedélzetén, az *C.*

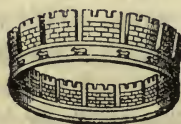
navalis-t kapott. *C. rostrata*-t (4. ábra) — több hajóval díszített C.-t — osakis Varro kapott Pompejustól és Agrippa Augustus császártól. Az ellenségtől körülzárt római tábor v. város felmentőjének, a felmentett helyiségen nőtt fűből készített *C. graminea* v. *obsidionalis* adták (5. ábra), s ezt a rómaiak a legnagyobb kitüntetésnek tekintették, amit katonának adni lehetett. A győzelmes hadjárat után triumphura méltónak

1. ábra

2. ábra

3. ábra

4. ábra

5. ábra

6. ábra

nyilvánított vezér arany babérlevelekből kötött *C. triumphalis*-t viselt (6. ábra), míg az ovációra érdemesnek talált vezér *C. ovalis*-t tett a fejére. Az ókori rómaiak azt a céltáblát is C.-nak nevezték, amelyre az íjások célba löttek. — *C. az építészetben* a klasszikus stílusok koszorúpárkányát jelenti. — *C. l.* még *Korona*; a Nap *C. ját* l. *Nap*; a zenében l. *Nyugvőjel*.

Corona australis (lat.), *déli korona*, csillagkép az ég déli félgömbjén, 29 szabad szemmel látható csillaggal.

Corona borealis (lat.), *északi korona*, csillagkép az ég északi félgömbjén, 31 szabad szemmel látható csillaggal.

Coronadit (növ.), finom rostos vaskos tömeg, külsőleg igen hasonlít a barnakőre, fekete főnyényű (Mn, Pb) Mn₂O₃. Clifton (Arizona).

Coronado, *Carolina*, spanyol költőnő, szül. Almendralejoban (Badajoz) 1820, megh. 1911 elején. Költői tehetségéről már a 15 éves korában írt: A la palma c. ódája tanuskodott, melynek révén a madridi irodalmi körökbe juthatott. Egyéb lírikus költeményeit, melyek a különböző madridi lapokban jelentek meg, a közönség és az írók

Amely mű C alatt nincs meg, K alatt keresendő!

A „Nagy Lexikon” egy oldala (kisebbitve).

tárgyalás (l.o.) tisztázta, hogy érdeműt, hogy jog szerint jár-e a felposznok az, amit követel, a felek előadott tényállásaitak bizonyítékait, a bíróság felvezi a bizonyítást és ha a tényállás tisztánlat látja, ítéletet hirdot, amelyben az alperes kötelezi (elmarasztalja), vagy a felperest keresetével elutasítja v. részben elutasít, részben marasztal és a perköltségről is rendelkezik. Az ítéletpénz nem elégség fel a felelivel útjára lép-felbeoszt (amely a fellebbezés fel bírságnal rendszintir szobeli tárgyaláson, kivételesen nyilvános előadásban (l.o) lesz ellátva), a bírósági határozatnak közzétételre kerülő kérését követelményhez. Ez a per eszközötöknek általa- nos vázlata. Elveto a per berendezése a tulajza- s (l.o) esetében, továbbá egyéb készletekben a különös eljárásokban (l. Polgári megrendeltetés).

előadás, az alperes nyilatkozata a kereseti tény állításra és jogallításra; akkor van helye, ha nincs pergató körülmény, v. ha az előterjesztett pergató kifogást elintézte. Az ellenkerelő elő adó a perfelvételt tárgyaláson a járásbírósi eljárásban szóval, törvényeszei eljárásban írá- si ből való felolvással történik. A P.-sal véget ér a perfelvétel ezek és megközdül a per érdem- lezes tárgyalásának a szakai. Per). Pontos ha- tásai közül nevezesebbek: P. után a pertárgy értékeit függő hatásokörnek, továbbá legtöbb- szer az illetékeségnek hivatali költség hiva- zólására, a tárgyalás győzelem a felperesnek, kért nem változtatja tehát, a petől csak az al- peres biológusával állhat el, az alperesnek rendszintir P.-a előtt kell pergató kifogásait elő- láni. sh.

Per 1899
Tudor: D.
Prost als
Kochner
Heldmann
Leipzig 1871
Kelleng 1871
minig 1871
München u. The
garecht (Je
1890)

Péter, nagyik. Győz. v. pusztai j.-ban, (1910)
 2574 magyar lak., posta- és telefonhivatal — L.
 még Szilágypér.
 Pérs. Konstantinápoly (l. o.) külvárosa.
 Pérs. (adv.), l. *USCNS*.
 Pérs. *abusum* (lat.), l. *abusus*.
 Pérs. campos gróf, tábornok, l. *Halen*.
 Pérs. *accidens* (lat.) a m. véletlenül.
 Pérs. *acclanationem* (lat.) a m. köztel-

Peraambulator (lat.), a gépek kerékforgásának számolartására való készülék.

Peregrin, a spanyol tengerpart mentén parthajózásra és halászatra használt kis vitorlás

Perasto, osztrák város Dalmáciában, a catta-
rói kapitányság ugyanily nevű kerületében, gyö-
nyörd ökvessel a Bocche di Cattaro mentén,
kb. 1000 lak., régi sziklavára a Santa Croce

1. Lix. nem. *Einflussung*), a polgári peres eljárásban az alperes érdemleges ellenkérelmének az

A „Nagy Lexikon” egy korrigált oldala (kisebbitve).

Perbehívás (la. *litis denunciatio*, *adcitatio*, népn. *Streiterkündigung*, franc. *appel v. assignation en garantie*), perben nem áll harmadik személynek (szavatosnak) a peres felek valamelyikének kérelmére értesítés a per folyamatába történő, hogy így módjában legyen neki a perbe belépnie, s mint mellékbeavatkozónak a perbe hívó fél bizonyosságát elősegítően (l. *Beavatkozás*). Célja az, hogy a perbehívott harmadik személy a perbehívót ellenfele ellen megvédje, mert ha a perbehívó elvesztendő azért a közzük fennálló jogviszonyról fogva a perbe hívott tartozónak a perbehívónak megtérülését mert pl. tőle vette át a lovat, amelynek továbbá a bíróságnak kellett aszerzősödnie a lo rejteit hibáza miatt felelősségteljes, ha a perbe hívott nem lép perbe, nem védi meg a perbehívót, a majdan ellenel-indított perben nem védheti magát azért, hogy az előbbi pert a fél hibásan vitte (P. 89-
10
Ló
L a sz per
F T
L
F T
L a
L

Perbeli cselekvőképesség, lásd Cselekvőké-
pesség.

hat és alperesként perbe vonható; P.-e minden-
kinek van, aki a magánjog szerint jogképes.

j. ban, (1910) 137 magyar lak., a gróf Majláth-féle uradalom híres sertésfajta-tenyésztőjével és menesével. Vasútállomás, posta-, táviró- és telefon-hírcsatl.

Perbórsav, l. Bórsav.
Perbromidok, l. *Diaso-vegyületek.*

hatvan másodpercre (l. o.) osztjuk. Az újjak (zeit
is P.-nek szokták nevezni).

Leptodactylus C. alt.

the same).

egy korrigált oldala (kisebbitve).

maradhat változatlanul. Egész új tudományok, új ideológiák keletkeztek, egész új feldolgozási mód és ökonómia vált szükségessé. A *Pallas-Lexikon* tizenhat kötete megengedte még a bő, a terjengős tárgyalást, az új lexikon tizennyolc kötettel a leggazdaságosabb, a legkoncízebb, a legkomprimáltabb tárgyalási módra volt utalva, ha az óriási anyagot el akarta helyezni a kitűzött kötetszámban.

De nemcsak ebben a szerkesztés-technikai tekintetben kellett az anyag rendkívüli kibővülése, megsaporodása miatt új alapra helyezkedni, hanem az anyag feldolgozásában és egész szellemében is, mert csak úgy érvényesülhettek a tapasztalatokból leszármazott tanulságok. Mindenekelőtt szakitanunk kellett a *Pallas*-nak egy olyan jellemző tulajdonságával, melyet annak idején nagy érénynek tudtunk be, de amelyről utóbb kiderült, hogy nagy hibája volt. Mi magunk hibásak voltunk benne, hogy a *Pallas-Lexikon* cikkei névaláírással voltak ellátva. A *Pallas-Lexikon*-ról szóló fejezetben elmondottam ennek az okát. A tapasztalás kimutatta, hogy ez a névaláírás volt a *Pallas* legtöbb hibájának az oka. Ez akadályozta meg a központi szerkesztőt abban, hogy a munka egységes szempontjait érvényesíthesse. Ez okozta a rendkívüli egyenetlenséget az egyes szakmák feldolgozásában, az egyiknek tultengését a másiknak rovására. Ez okozta a feldolgozás módszerének, stílusának különbözőségét és azt a rendszertelenséget az egyes cikkek szerkezetében. Ez okozta és tette lehetővé, ami teljesen ellenkezik a lexikonnak fogalmával és hivatásával, hogy az egyes szerzők egyéni felfogásukat érvényesíthették ott, ahol a fogalmak objektív kifejtését várjuk.

A *Pallas-Lexikon* szerkesztője tehetetlen volt ezekkel a dolgokkal szemben. A szerkesztői rendszer ott arra volt felépítve, hogy a nagy névvel és tekintéllyel bíró munkatársak cikkeiket aláírják és azok az ő felelősségük mellett jelennek meg. A központi szerkesztőség minden megjegyzése és indokolt előterjesztése süket fülekre talált, csak apprehenziókat váltott ki és ha erősebben akart fellépni a szerkesztő, avval a fenyegetéssel találkozott, hogy egy egész munkatársi csoport beszünteti a munkát, otthagyja a lexikont. Így történt azután, hogy egyes tudományszakok avval a részletességgel vannak tárgyalva az általános lexikonban, amely csak egy szaklexi-

konba való, míg más szakmák az ezáltal okozott helyszűke miatt még abban a keretben síncsenek tárgyalva, amelyet az általános lexikon megkövetel.

A névaláírási rendszer mellett a *Lexikon* szerkesztősége teljesen tehetetlen és legjobb akarata mellett sem képes feladatot úgy teljesíteni, ahogy ő maga legjobbnak tartaná. Egyébként a világ egyetlen lexikona sem tartalmazza az egyes cikkek alatt a szerzők névaláírását. Kivétel e tekintetben az „*Encyclopaedia Britannica*” és a „*Grande Encyclopédie*” — de ezek nem bizonyítanak a tétel ellen, mert e méreteikben páratlan nagy munkák nagy tudományos *értekezéseket* közölnek és nem lexikon-cikkeket, csoportos feldolgozásban és nem decentralizáló rendszerben.

Evvel a rendszerrel szakítanunk kellett, ez volt az első és legsürgősebb feladat. Nem lehet, hogy egy-egy lexikon-cikkért egyes, bármily nagy tekintély legyen a felelős és hogy a tekintély örve alatt elnyomassék az objektív igazság, a tárgyilagosság. Szakítani kellett evvel a rendszerrel, mert csak a teljes névtelensége a cikkeknek óvja meg a munkát attól a sok inkonvenienciától, amelyet a névvel aláírt cikkek magukkal hoznak, de különben is a jól szerkesztett lexikonnak egyes cikkeit már azért sem írhatja alá egyes ember, mert igen sok oly cikk van, amely nem egy ember munkája. Alig van olyan cikk, amely nem több ember munkájából tevődne össze. Minden fogalom vonatkozásban van más és más szakmával és az egyes vonatkozásokat más és más ember dolgozza fel.

A helyes lexikon-cikk az, amelyben a szerkesztő ezeket a különböző feldolgozásokat egy kerekded egységes egésszé alakítja át, hogy azon ne legyen felismerhető több embernek a munkája. De lehetetlen jó lexikont szerkeszteni akkor, amikor, mint például a *Pallas-Lexikon*-ban számos esetben, ugyanarról a témáról egymásután két-három különböző feldolgozással, sőt néha ellentmondó felfogással is találkozunk.

A lexikon-cikknek minden cimszónál pártoskodás, tudományos, politikai, felekezeti elfogultság nélkül, teljes objektivitásra kell törekednie és csak megállapított igazságokat közölnie. Ahol ilyenek még nincsenek kialakulva, ott a kontroverz felfogásokat kell visszaadnia, regisztrálnia, de nem szabad semmilyen felfogás mellett állást foglalnia. A modern lexikon nem

propagandamunka pártoknak, felekezeteknek, politikai és tudományos irányoknak szolgálatában, hanem réfERENCE-munka a szó valódi értelmében. Mint ilyenhez fordul hozzá a közönség bizalommal és ebben a bizalmában nem szabad csalódnia. A lexikonnak egyforma szeretettel kell kezelnie minden szakmát, nem szabad pártoskodnia sem a humaniorák, sem a reál-tudományok érdekében. A kellő arányt kell megtartania az egész anyag feldolgozása tekintetében és főként arra kell törekednie, hogy a címszavak exakt magyarázatában érje el a lehető legnagyobb tökélyt, mert ez és az anyag gazdagsága két legnagyobb erénye a lexikonnak. Törekednie kell arra, hogy minden benne legyen, ami szükséges, de ne legyen benne semmi, ami felesleges, mert a felesleges cikkek elvonják a helyet a fontosabbak elől. Törekednie kell arra, hogy közérthető legyen, egyszerű, világos stílusban legyen megírva minden egyes közleménye és hogy adatai hitelesek és megbízhatók legyenek, mert csak így válik a lexikon elfogadott tekintéllyé.

A Lexikon magyarsága.

A mi Lexikonunknak mindezekon felül még egy igen fontos hivatása van, az, hogy magyar legyen, nemcsak nyelvében, de szellemében, nemcsak tartalmában, de rendszerében is. Ez egyike a legfontosabb szempontoknak, nemcsak azért, mert magyaroknak csináljuk a Lexikont, hanem azért is, mert nincs lexikon a világon, amelyik ezt a szempontot bármiképpen is respektálná. Nincs lexikon a világon, amely a legkisebb mértékben is objektív volna velünk szemben. Még azok a lexikonok is, amelyek tíz-husz-harmincezeres példányszámban vannak elterjedve Magyarországon, tele vannak hamis, sokszor gyűlölködő adatokkal magyarországi dolgokat illetőleg. Ezekre itt kiterjeszkedni nem akarok, mert ezekre bővebben ráutaltam „*A magyarság ügye a külföldön*” című munkámban; ez sajtósági politikai helyzetünkkel függ össze és évszázados mulasztásainkkal.

Azonfelül, hogy a mi Lexikonunknak magyarnak kell lennie, igen fontosnak tartottam azt is, hogy a Magyarországon lakó nemzetiségek dolgait is kimerítően és tárgyilagosan ismertesse. A nem magyar ajkú nemzetiségek legkiválóbb íróinak közreműködésével ezt, gondolom, sikerült is elérni. És

még egy dolog van, amire törekedtem, amely félig sikerült, de amelynek talán a viszonyok kedvező változtatával teljes sikert lehet majd biztosítani, az t. i. hogy a mi magyar Lexikonunkat fogadják el ezután a külföldi lexikonok kiadói és szerkesztői kutforrásul a magyar dolgokra nézve és hogy a magyar anyagot, ha összevont alakban is, ezután a mi Lexikonunkból vegyék át. Ez természetesen nem olyan egyszerű dolog, lexikon-cikkeket nem lehet egyszerűen lefordítani, vagy fordítás útján rövidítve adni. Ezek a cikkek állandó kiegészítésre és pótlásra szorulnak a haladó idővel. Éppen azért az volt a gondolatom, hogy a mi Lexikonunk a külföldi lexikonok szerkesztőseivel állandó érintkezést tartva fenn, nekik egy-egy új kiadás szerkesztése alkalmával az ő igényeikhez mért kerekében szolgáltatassa a megfelelő anyagot. Ez a törekvés többfelől meleg rokonszenvvel találkozott. A tárgyalásoknak végét vetette a háború. Remélhetőleg újra fel fogjuk őket vehetni és akkor a jövőben a külföld irodalmában Magyarország többé nem fog olyan siralmas szerepet játszani, mint eddigelé.

A vezérelvek és a munkatársak.

Hogy e vezérelveket következetesen keresztülvihessük a munkában, kellett, hogy összes munkatársaink azok helyességéről meg legyenek győződve, hogy azokat a maguk részéről is alapvetőknek elfogadják. A szerkesztésre vonatkozó különböző tájékoztatásokat, a stilusra, elrendezésre, beosztásra, szerkezetre, arányra és terjedelemre, helyesírássra, bibliográfiára és egyebekre vonatkozó közléseket egy általános utmutásba lehetett foglalni és a munkatársakkal közölni. De a szellemi irányításra vonatkozó vezéreszméket inkább szóbeli diskusszió útján óhajtottuk munkatársainkkal megismertetni. Állandó és mondhatni szünetnélküli konferenciákon törekedtünk egyesekkel és csoportokkal e vezérelvek tekintetében homogén felfogásra jutni.

A lexikonírás azonban sajátos dolog. A legkitünőbb munkatárs is csak úgy tud jó lexikon-cikket írni, ha mindenképpen és a legrészletesebben felvilágosítja a cikkek megírásának mikéntje, iránya, célja és terjedelme felől, mert minden munkatársnak jóformán le kell vetkőznie az egyoldalú felfogásu szaktudósról, midőn általános lexikonba akar írni. Minden

munkatársa a Lexikonnak, — kivéve azt a néhányat, akiknek ebben régi praxisuk van — a szerkesztőtől várja az irányítást, a figyelmeztetést, a részletes utbaigazítást, amelyhez azután készséggel alkalmazkodik, mert a Lexikonnak munkatársai kulturmissziót látnak abban, hogy a magyar nemzeti enciklopédia megalkotásában közreműködjenek és valóban önzetlenül és lelkesedéssel szolgálják ezt az ügyet. A tapasztalat mutatja, hogy minél élénkebb kontaktust tart fenn a szerkesztőség külső munkatársaival és minél jobban meggyőződnek ennek folytán arról, hogy az ő speciális szaktudományuk iránt a kellő figyelem nyilatkozik a szerkesztőség minden tényében, annál inkább hajlandók néha kontroverz kérdésekben engedni és magukat az általános, egyetemes szempontoknak alávetni.

És hálásan kell elismernem ezuttal, hogy a nagy mű érdekében mindenki készséggel engedett az általános szempontoknak. Egyébként is elképzelhetetlen, hogy egy ilyen munka elérje célját, ha nincs meg a munkatársak és a szerkesztőség között a legteljesebb harmónia, mert hiszen maguk a megállapított szoros utmutatások sem tekinthetők érinthetetlen nebántsvirágnak, azok is folytonos változásnak vannak kitéve, a szükség és a tapasztalás minduntalan módosításukat igényli, újra és újra pótolni kell és megváltoztatni és helyesbiteni a feldolgozás rendszerét egyik vagy másik szempontból. Mindez csak abban a teljes harmóniában képzelhető el, amely itt egy nagy, közös célban egyesíti az összes közreműködő tényezőket.

Csak ebben az esetben tudnak a szerkesztők is megfelelni nagy, nehéz és sokoldalú feladatuknak. Mert ők felelősek a munkatársak dolgozataiért is.

A *Lexikon* munkatársai megírják a saját szakmájukba vágó cikkeket, legjobb tehetségük szerint, de semminemű utmutatás nem képes elérni azt, hogy több száz ember teljesen egyforma stílusban, egyforma felfogással, egyforma módszerrel és egyforma rövidelességgel írja meg a maga dolgát. A *Lexikon* egyes adalékai a maguk összességében egy mozaik-képhez hasonlíthatók, amelynek egyes darabjait művészek faragják, de összeállítani, összeegyeztetni, képpé összehangolni a szerkesztő feladata. A szakmunkatárs a maga módján stilizál, a szerkesztőnek gondja, hogy egységes legyen az egész mű stílusa, a szerkesztőre vár a kisimítás, a kifésülés fáradságos, lelkiismeretes

gondot igénylő munkája. Neki kell gondoskodnia arról, hogy lehetőleg semmiféle folt, semmiféle hiba a kéziratban benn ne maradjon. Neki kell gondoskodnia az arányosságról, a lexikális rövidségről, anélkül azonban, hogy egyes cikkek értelmetlenül megrövidítenek és formájukból kivetkőztessenek, lényeges tartalmuktól megfosztassanak.

A munkatársak a szerkesztő ezen egyeztető, simító és szabályozó munkáját várják és annak eredményéhez szabják a további működésüket. Ők egyenesen megkívánják, hogy a kéziratolvasás folyamán felmerülő észrevételeket figyelmeztetésképpen velük a szerkesztőség közölje, mert ők mindenképpen azon vannak, hogy a Lexikonnak megfelelő munkát szolgáltatassanak.

Az első olvasás.

A kéziratok lelkiismeretes átnézésénél minden hibára rá kell jönni. Itt lehet ellenőrizni azt, vajjon az egyes munkatársak a munka elején kapott utasításokat megtartják-e, vajjon a lexikális feldolgozás, stílus és helyesírás tekintetében a *Lexikon* megállapított szabályaihoz ragaszkodnak-e, vajjon tévedésből vagy gondatlanságból nem fordulnak-e elő tárgyi hibák; itt kell ügyelni arra, hogy az összes szerkesztési elvi szempontok érvényesüljenek; nem tér-e el egyik-másik cikk valamely alapvető principiumtól; nem jut-e be olyasmi a kéziratokba, amit tudományos, felekezeti, politikai vagy egyéb elfogultság sugall; nem érvényesül-e szubjektív vélemény, apodiktikus megállapítása kontroverz kérdéseknek, tendenciózus tárgyalás, bizantinizmus vagy magánérdek, és egyéb oly kinövések, amelyekre a *Lexikon* sok százezer cikkecskéjében annál is inkább lehet alkalom, mert sokan az ily munka egyetemes célját nem nézik ugyanazzal a szemmél, mint azok, akik azt megalkotni hivatvák.

Mindez az ugynevezett első olvasás alkalmával történik; ekkor még együtt van az egyes munkatárs anyaga egy-egy betüből, hogy az arra vonatkozó megjegyzések, az összes, rövidítésre vagy bővítésre vagy egyáltalában megváltoztatásra szoruló cikkek egyszerre közölhetők legyenek a munkatárssal.

Ezen első olvasás alkalmával történik a cikkek kiegészítése bibliografiai és egyéb tekintetben is.

Mert sok munkatárs nem rendelkezik statisztikai anyaggal, évkönyvekkel, enciklopédikus folyóiratokkal, könyvészeti munkákkal és mindennemű forrásművel. A legtöbb ember a Lexikonban azt becsüli meg a legjobban, hogy bibliografiai utalást ad oly forrásokra, amelyekben az illető kérdés bővebben tárgyalva van.

Mi egyebek közt például a fontosabb magyar tudományos folyóiratok cikk-anyagát feldolgoztattuk ebből a célból és úgy hiszem, a *Lexikon* olvasóinak érdeklődését kielégíti, ha egy művész életrajzában benne találja azt az adatot, hogy a „Művészeti” című folyóiratban hol találhat a művészről szóló bővebb ismertető cikket, vagy ha egy fontos történeti kérdésről szóló lexikon-cikk hivatkozik a „Századok” egy részletes értekezésére, vagy ha egy nyelvészeti lexikon-cikk a „Magyar Nyelvőr”-ben közölt cikkekre utal.

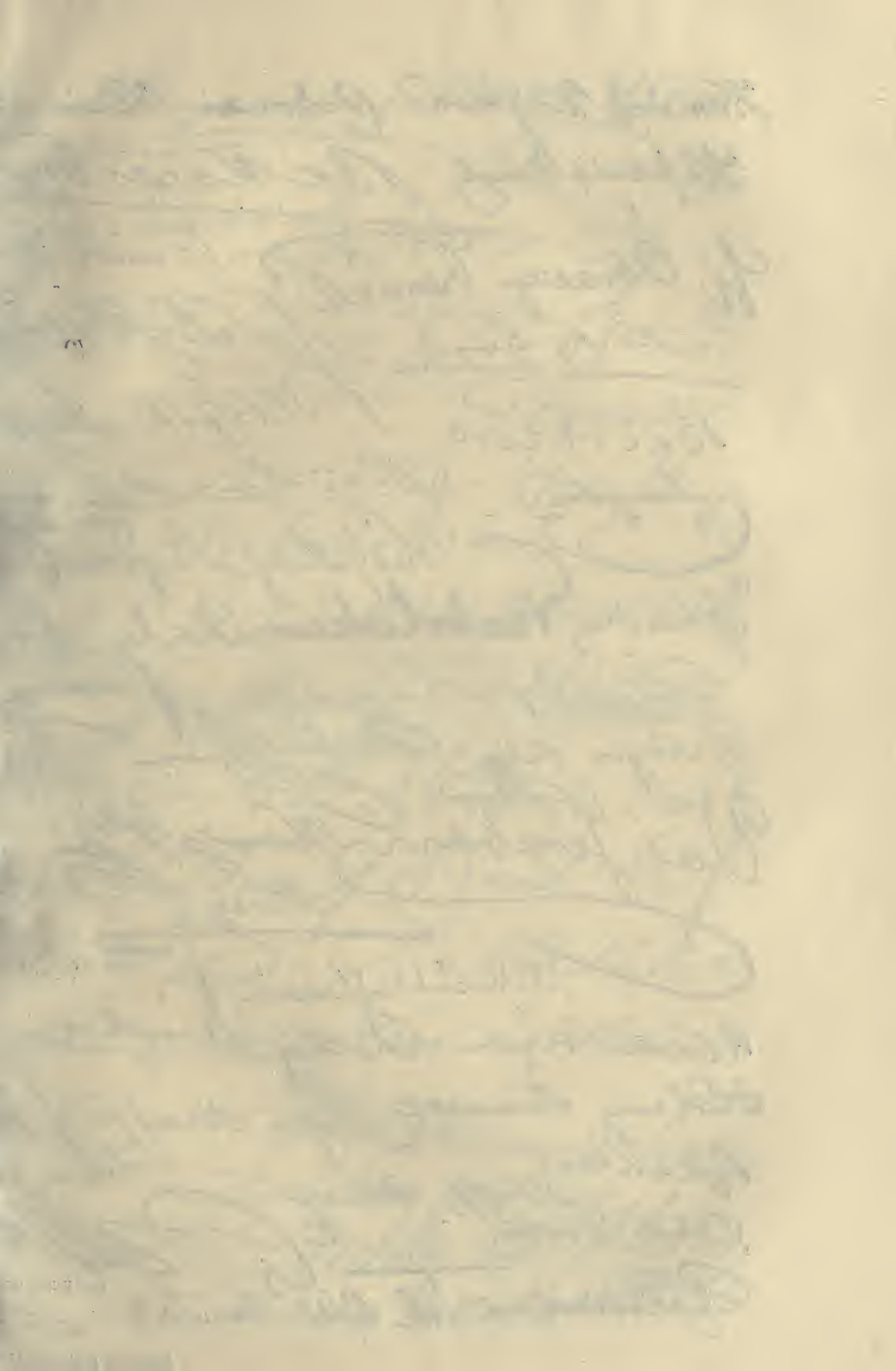
Ezen első olvasás alkalmával ügyel a szerkesztő arra is, hogy külföldi dolgoknál a magyar vonatkozások mindig meg legyenek említve, ki legyenek domborítva. Különösen fontos ez irodalmi tárgyú cikkeknel is, megint bibliografiai szempontból. Hogy például külföldi írók műveinek magyar fordításai minél tökéletesebben fel legyenek sorolhatók, az újabbkori napilapokat is feldolgoztattuk, kijegyeztettük az azokban megjelent fordított tárca-regényeket abból a célból, hogy Lexikonunkban felemlíthessük a könyvalakban meg nem jelent fordításokat is.

Az életrajzok.

Legtöbb bajt okoz rendszeren az életrajzi anyag. Ebbe a legnehezebb azt az egységet és egyenlő elbánási elvet belevenni, amely oly igen fontos attribútuma a jó lexikonnak. A közönséget is legjobban érdeklik az életrajzi cikkek a Lexikonban, azért el akarom itt mondani, minő alapelvek szerint készül ez a része a Lexikonnak.

Van kétféle kategóriája az életrajznak. Olyan, mely a tudományos szakma feldolgozásához tartozik, és olyan, melyet a központi szerkesztőségnek kell beszerzendő adatok alapján megírnia.

Aki a matematikát, vagy földrajzt, vagy gépészetet, vagy botanikát írja — az kell, hogy írja az illető szakmához tartozó

Kemény Kázmér. Coronai Visea M.
Háfaludy Károly. Beckies Enghel

ff. Abrányi Kuncel } Anusor George
Liny Gergely } Belfer, G.

Beörszöly }
Harmatány } Böcs Lajos

Hispátay Sándor Bócs
Jókai József Kabolakamihály Károly

Leőficsános } Gyármay G.

P. Ányos Pál } Madich János

Vas Jerebny } Károly György
Garay János } Földes

Vikszálh Kelemen } Vadnay J.

Kemeni Gere. Ady Endre
Kölcsey Ferenc } Bajza József

Lékakáros } Bródy Sándor

Deák Ernő } Zrínyi Miklós

Rákóczi Vilmos } gróf Zrínyi Miklós
10th Béla Benedek Elek.

Mihály Abonyi és Clemens Mikes

Mikes Kelemen

József Törpö Mihály

József András m. Beresnyei

Domonkos Gyulai Pál

Gyulai Pál.

Ignác Agárdi

József Keresztény

József József Molnár Ferenc

József József József

B. Jósika Miklós

József József

József József

József József

József József

József József

József József

József József

József József

József József

József József

József József

József József

tudósok életrajzait is, mert ezek jelentőségét a tudomány szempontjából csak a szaktudós tudja megbírálni. Így tehát annyian irnak életrajzokat is, ahány tudományszakma van. A szerkesztőség feladata ezeket a legkülönbözőbb szempontokból megírt életrajzokat a *Lexikon* céljaihoz képest lexikálisan átdolgozni.

Sokkal nagyobb baj van a többi életrajzokkal. Itt meg kell küzdeni a különböző előítéletekkel és balfelfogásokkal. Először is azzal a felfogással, mintha a *Lexikon* arra való volna, hogy minden, a közéletben és a sajtóban, a városházán és a klubokban szereplő helyi nagyság nevét és érdemeit megörökítse. A Lexikonnak igen jól kell megválogatnia azokat, akiknek életrajzait közölheti. Csak olyanokét, akiknek valóban életrajzuk van — sub specie aeternitatis, akik valamit tettek, cselekedtek, ami az irodalom, a művészet, a tudomány, a politika, a technikai haladás, a kultúra, vagy bármely egyéb ilyen szempontból említésre méltó — és el mellőzendők mindazok, akiknek szerepe a közéletben vagy valamely szakmában csak helyi vagy átmeneti jelleggel bír és különösebb nyomot maguk után nem hagytak vagy nem fognak hagyni.

Ezért a nomenklaturában összegyűjtött életrajzi cimszavakat a szerkesztőség közös konferenciákon többszörösen megrostálja és csak azoknak életrajzi adatait szerzi be, akikről megállapítja, hogy lexikonba valók. Ebben a lehető legmagasabb mértéket alkalmazza — ellentétben elődjeivel, akik a bizonyos magasabb tisztviselői ranglétrán felülieket besorozták a Lexikonba. Az a már vázolt körülmény, hogy a *Pallás-Lexikon* szerkesztősége kénytelen volt meghajolni az auktoritások előtt, okozta azt, hogy ebben a Lexikonban olyan életrajzok vannak, amelyek igazán nem oda valók. Egy lexikoni életrajzból minden személyi kultuszt és reklámszerűséget ki kell zárni. Nincs helye ebben másnak, mint az illető egyéniség karakterisztikus körülményei felsorolásának, de azt megemlíteni, hogy elemi és középiskolai oktatásban volt része és hol, hogy egyéves önkéntes is volt, minő a családi állapota, hogy minő muló értékű kitüntetésekét kapott, igazán felesleges. Azáltal, hogy Lexikonunk eleve kiküszöbölte a kitüntetések közlését, egyszersmind kifejezte azt is, hogy mindaz a számtalan személyiség, akiknek életében egyéb megemlíthető nincs,

mint valamely kitüntetésnek elnyerése, a Lexikonba fel nem vehető.

Hasonló felfogás érvényesül a különböző ipari, kereskedelmi, pénzügyi vállalatok, továbbá egyletek és egyéb intézmények ismertetése tekintetében is. Amelyek a közgazdasági életben fontos szerepet játszó intézmények — azokról, de csakis ezekről a kevesekről kell a Lexikonnak megfelelő tárgyi-lagos ismertetést adni, de nem szabad sem vállalatok üzleti érdekeit szolgálni, sem személyi hiúsági momentumokat kielégíteni. Sokszor csodálkoztak az ilyen intézetek, midőn a beküldött szabatos kérdőíveken bekért adatokon felül küldött anyagot, nevezetesen az igazgatósági és felügyelőbizottsági tagok neveinek felsorolását mellőztük. Nem akarták belátni, hogy a Lexikon nem kompasz, hanem komoly tudományos munka.

Hogy ezeknek az alapelveknek szigorú megtartása a prezstizs szempontjából is minő fontos, azt talán ki sem kell fejteni. Hogy ily közlések a Lexikont minő gyanúsításoknak tehetik ki, azt mindenki megérti, aki tudja, hogy a minden akadályokon keresztültörő személyi hiúság egyeseket még anyagi áldozatokra is bír, ily hiúsági momentumok kielégítése végett.

Helytelen felfogása az némelyeknek, mintha a lexikoni életrajz hosszabb vagy rövidebb volna döntené el vallakinek nagyságát, jelentőségét, megbecsülését. Ha azonos, igazságos elvek szerint készülnek az életrajzok, akkor természetes, hogy hosszabb terjedelmű lesz az olyan ember életrajza, akinek gazdag, változatos élettörténete van és rövid azé, akiről sokat e tekintetben nem mondhatunk; hosszú lesz annak az írónak az életrajza, akinek sok munkáját kell felsorolnunk és rövidebb azé, akinél csak kevés ilyen vagy más könyvészeti adatot adhatunk. Ha azonban az egyik írónál például csak a könyvalakban megjelent főműveit közöljük, a másiknál összes, újságokban megjelent cikkeit is részletesen soroljuk fel — akkor eljutunk azokhoz az aránytalan és antilexikális életrajzokhoz, amelyekben a *Pallas Lexikona*, sajnos, bővelkedik és amelyeket többen szerettek volna a mi Lexikonunkban is meghonosítani.

Pedig éppen ezekre az életrajzokra való tekintettel el lehet mondani, hogy hirnév szempontjából nem az a lényeges, hogy bizonyos konstellációk folytán valaki belejut a Lexikonba, hanem az, hogy abban benne is maradjon, hogy abból a leg-

közelebbi kiadás alkalmával ki ne dobassék. Azok az 5—10 hasábos *Pallás* életrajzok bizony 5—10 sorra zsugorodnak össze a *Révai-Lexikon*-ban. Pedig még csak 20—25 esztendő telt el azóta.

Az első olvasásról az imprimatúráig.

Mikor a központi szerkesztőség egy-egy betűi anyagának első olvasását befejezi, az összes felmerült kérdéseket az illető szakszerkesztőkkel és munkatársakkal lehetőleg szóbeli értekezések útján tisztázzuk, végleg megállapodunk a kontroverz kérdésekben és csak azután osztjuk be az anyagot pontos a-b-c-rendbe, mert a kézirat második olvasása már betűrendben történik, amikor is összekerül az egy-egy tárgykörbe tartozó összes rokonvonatkozású anyag. Akkor egy címszó, mely három vagy négy tudományszakmába vág és három vagy négy szempontból, ugyanannyi munkatárs által feldolgoztatik — együtt van a szerkesztő szeme előtt. Akkor kerül sor a „határsértések” elintézésére is.

A második olvasás jelenti a tulajdonképeni szerkesztést, a kéziratok megfésülését stilisztikai, nyelvi, helyesírási és minden egyéb szempontból, ellátásukat a különböző nyomda-technikai megjelölésekkel, szóval a sajtó alá rendezést.

A harmadik olvasást a külső munkatársak és szerkesztők végzik el, akik revízió-füzetekben megkapják nemcsak a maguk anyagát, hanem betekintést nyernek az egész Lexikon-anyagba. Ezek mellett a dolgozó munkatársak mellett van a Lexikonnak számos barátja, akik a tudomány iránti lelkesedésből és a Lexikon iránti jóindulatból önként vállalkoztak arra, hogy a revízió-füzeteket olvassák és megfigyeléseiket, megjegyzéseiket közlik a szerkesztőséggel.

A negyedik olvasást megint a szerkesztőségben végzik külön ezzel foglalkozó írók, akik a sok száz munkatárstól beérkezett javításokat átvezetik egy példányra és ez alkalommal az egész szöveget újra végignézik.

Az ötödik olvasást megint mások végzik, különösen abból a szempontból, vajjon az összes utalások be vannak-e váltva és hogy kiírják azokat a címszavakat, melyekre majd a következő szövegben, a következő kötetekben utalni kell. Egyik legfontosabb része ez a lexikon-szerkesztésnek; arról kell sok

ezer ellenőrző cédula alapján meggyőződni, vajjon egy előző cikk hivatkozását valamely későbbi cikkre a szerző beváltotta-e az illető cikkben, vagy sem. Ha erre nem figyelt, a cikk levonata visszamegy hozzá az utalás beváltása végett.

A hatodik olvasás mindezek elvégzése után megint a szerkesztő dolga, aki most már végleg sajtó alá rendezi az anyagot, átnézi a történt javításokat, bejegyzi az újabb adatokat és most tördelésre küldi a szöveget vissza a nyomdának.

Most azután hetedszer és nyolcadszor olvassa a szerkesztőség egy-egy tagja a már tördelt szöveget, ellenőrzi, vajjon az összes javítások keresztül vannak-e víve, kijavítja a betűhibákat és ami még egyéb hiba esetleg jelentkezik és ezután utolsó olvasásra kerülnek az egyes ívek a szerkesztő elé, aki újabb gondos átolvasás után megadja az imprimaturt.

Harc a rövidségért.

Mielőtt azonban idáig eljut a szerkesztő, igen nagy nehézségeken kell keresztül vergődnie. Valóságos harcot kell folytatnia a rövidségért és harcot a kéziratért.

Az új *Lexikon* kiadásának közrebocsátásánál mindenekelőtt le kell vonni azokat a tanulságokat, melyeket az előző *Lexikon* nyújt ugy szellemi, mint anyagi tekintetben.

A *Pallas-Lexikon* első ilyenmű modern mű volt irodalmunkban és ennek folytán természetszerű, hogy mindazokban a gyermekbetegségekben szenvedett, amelyek az ily munka megszerkesztésével járnak. Legnagyobb hibája volt a munkának az egyöntetűség hiánya a szerkesztésben, tulságos terjedgősség és hosszadalmasság egyes cikkek megírásánál, sok fölösleges anyagnak felvétele és egyáltalában a kellő ökonómia hiánya. A szerkesztés rendszere, mely az egyes tudomány-szakok terjedelmének megállapítását teljesen a szakszerkesztők hatáskörébe utalta, okozta azt, hogy bizonyos szakmák még a nagyobb külföldi lexikonok terjedelmét is túlhaladó módon vannak tárgyalva, olyformán, mintha szaklexikonok adalékai volnának. Innen van, hogy egyes témákról lexikonba nem való 20—25 hasábos tanulmányokat közöl, míg más hasonló fontos-ságú kérdések rövid néhány sorban vannak letárgyalva. Ezek az aránytalanságok legnagyobb hibái a Lexikonnak és nincse-

nek összhangban azzal a gyakorlati céllal, melyet e munkának szolgálnia kell.

Ennek a felismerése fontos volt, mivel az ilyen munka természetével jár, hogy az egyik vagy másik kiadás közti hosszú időszakban az új fogalmak, tények, ideológiák egész tömege keletkezik, amelyet okvetetlenül el kell helyeznie és csakis megfelelő arányosítás és rövidítés útján lehet ezek számára a szükséges helyet megkapni. Mert hiszen a kötetek számát lényegesen megszorítani nem lehet, ez nem egyeznék meg a közönség érdekével.

A szerkesztőségnek mindenekelőtt meg kellett tehát küzdenie azokkal az előítéletekkel, amelyekkel a munkatársak el voltakelve a hosszú cikkek tekintetében; mindenekelőtt a munkatársakat kellett rávezetni arra, hogy a *Lexikon* gyakorlati célú ismerettár, melyben a nagy közönségnek meg kell találnia mindannak közérthető módon megírt magyarázatát, amit mindennapi életkörülményeiből kifolyólag akár művelődési célból, akár gyakorlati érvényesítés céljából keres és tudni kíván. Ez nem volt könnyű dolog, mert igen sok munkatárs annyira benne volt a *Pallas-Lexikon* szerkesztési rendszerében, hogy ettől alig akart tágitani, a maga hatáskörének és szakmájának illetéktelen megrövidítését, illetőleg sérelmét látta ebben. A rábeszélés és a józan belátás azonban mégis odáig juttatta a dolgokat, hogy végre a Lexikonnak minden közreműködő tényezője belátta, hogy a központi szerkesztőségnek szabatosan megállapított tervszerűséggel kell az anyag felett uralkodnia, azt célszerűen elrendeznie, arányosan felosztania, hogy a *Lexikon* a maga nagy feladatának megfelelhessen.

A szerkesztőség állandóan figyelemmel kísérte az előhaladáshoz képest a terjedelmi arányokat a régi és az új szöveg között és kötetről-kötetre ennek szabályozása végett állandóan érintkezésben volt a munkatársakkal. Az utmutatások, levelezések és a személyes érintkezés soha nem szűnt meg ráutalni a lexikális tömörségnek és rövidségnek kardinális szempontjaira. Minél tovább haladt előre a munka, annál fontosabbnak mutatkoztak ezek a szempontok, mert hiszen mindebben kiderült az, hogy nagy nehézséget fog okozni a hátralevő óriási anyagnak elhelyezése a hátralevő kötetekben. A szerkesztőség tisztában volt azon percentuális arány tekintetében,

amelyben a cikkek terjedelme a régi terjedelemhez képest állhat és tisztában volt az új anyagnak terjedelme tekintetében is. De mikor így szinte szilárd alapon állónak érezte magát, akkor beütött a világháború a maga óriási eseményhalmazával és felborított minden kombinációt. Ettől fogva még nagyobb eréllyel kellett folytatni a harcot a rövidségért, de másfelől nagyobb megértésre is talált a szerkesztőség.

Harc a kéziratért.

E munkám során már egy helyütt, a „*Klasszikus Regénytár*“-ról szóló fejezetben némi képét mutattam annak, hogy minő nehézségekkel jár a kézirat „bevasalása”; amiről ott értesül az olvasó, az ezerszeresen ismétlődik és óriási arányokban nő a lexikon-kéziratok bevasalásánál. Maga a rendszeres összegyűjtése a sokszázfelé elszórt anyagnak és annak nyilvántartása egész külön személyzetet vesz igénybe. Ezt a nagy munkát fantasztikus arányokban növeszti azoknak a kéziratoknak megsürgetése, amelyeknek szerzői nem alkalmazkodnak a kitűzött terminushoz. Hálás elismeréssel meg lehet állapítani, hogy a *Lexikon*-t az ő munkatársai oly nemes önzetlenséggel és buzgó kitartással támogatják, aminő csak az igazi munkaszeretet és a *Lexikon* közhasznú céljáról való meggyőződés mellett képzelhető el. Mégis vannak egyesek, és minden kötetnél mások és mások, akiket hivatali vagy magánkörülmények megakadályoznak abban, hogy a kitűzött időre elkészüljenek anyagukkal. Ezeknél azután a sürgetés, a személyes utánjárás, a könyörgés minden eszközhöz kell folyamodni.

A *Pallas-Lexikon* szerkesztőjéről, *Bokor József*-ről beszél, hogy egy elkésett igen fontos cikk sürgetése végett — amelyhez sehogysem tudott hozzájutni — végül maga ment el az illető tudóshoz az esti órákban kellő számú szivarokkal ellátva, leült a karosszékre és kijelentette, hogy ő innen el nem mozdul, amíg az illető tudós a cikket meg nem írja és neki készen át nem adja. Állítólag éjfél után 1—2 órára a cikk kéziratával visszamehetett a szerkesztőségbe.

A sürgetésben kifejtett erély egyik legfontosabb része a lexikon-szerkesztésnek. Hiszen egy kis cikknek az elmaradása megállítja az egész üzemet. Néhány sornak elkészése napokra és hetekre képes eltolni a szerkesztőség és a nyomda

egész munkáját. Azonfelül a pótkéziratok behelyezése rendkívül nagy felesleges költségekkel jár.

A *Lexikon* munkatársait nem képes valami fényesen díjazni, mert a lexikon-cikkek írása annyi fáradságot és oly sok utánjárást kíván, hogy bármilyen magas díjazási kulcs mellett is az anyagi rekompenzáció nem állna arányban a teljesített munkával. Ez nemcsak a mi magyar viszonyainkra vonatkozik, de áll ez a nagy nyelvterületekkel bíró országokban is. A lexikoni munkát ott sem lehet jól megfizetni, mert néha néhány sornyi cikknek megírása napokig való utánjárással van egybekapcsolva. De ha a *Lexikon* szerkesztősége megszabadulna attól, hogy a kéziratokat ilyen körülményes és költséges uton kelljen összeszednie, ha mindenki a megállapított terminusra pontosan elkészülne kéziratával, bizonyára nagyobb tiszteletdíjakat fizethetne, mert a sürgető apparátus legalább négy- vagy ötszörösét teszi ki a tiszteletdíj címén kifizetett összegeknek. A kéziratért való harc a legidegemésztőbb része a lexikon-szerkesztésnek.

A közönség mint munkatárs.

A közreműködésre felkért és szerződésileg biztosított munkatársakon felül azonban vannak a *Lexikon*-nak benevolus munkatársai a közönség körében. Igen értékes munkatársak ezek, ha őszinték és elfogulatlanok. Igen értékes a *Lexikon* kiadóira nézve azoknak véleménye, kritikája és utbaigazítása, akik a *Lexikon*t használják. Ezért sohasem mulasztottuk el az alkalmat arra, hogy a *Lexikon*t használó közönséget direkte felszólítsuk, hogy mindennemű észrevételét közölje velünk. Az ilyen észrevételeket mi azután igen szorgos vizsgálat tárgyává tesszük.

Szerettük volna, ha állandóan, naponta, vagy igen sűrűn érkeztek volna hozzánk az ilyenfajta megjegyzések, mert minden ilyen levél alkalmul szolgált bizonyos hézagok vagy hiányok kiküszöbölésére — vagy pedig arra, hogy a téves uton járó reklamálót felvilágosítsuk és így a *Lexikon*ról való helyes fel fogást a közönségben megerősítsük. De a mi közönségünk, sajnos, igen indolens. Hamar felboszantja valamely vélt hiba, de ritkán nyul tollhoz, hogy arról jóindulatúan értesitse az illető szerkesztőt vagy kiadót. Nem sűrűn jöttek tehát az ilyen leve-

lek, de mégis jöttek és mi mindenkor örültünk annak a meleg érdeklődésnek, amely bennük megnyilvánult, örültünk a szigorú kritikának is és tárgyilagosan, előzékenyen és hálásan világosítottuk fel a legkeményebb bírálóinkat is.

De ha maga a közönség nem keresett fel elég sűrűn bennünket bíráló megjegyzéseivel, mi ott, ahol annak valamelyes módját tudtuk, magunk provokáltuk az ily bírálatot. Így pl. a vármegyékről és városokról szóló cikkeket mindig megküldöttük az illetékes megyei és városi férfiaknak. Az olyan cikkeket, amelyek bizonyos közérdekű intézményekre vonatkoztak és amelyekhez sokan hozzászólhattak, mindig többek bírálata alá bocsátottuk.

Talán érdekes lesz itt megemlékezni arról, hogy pl. minő erős ellenőrzés alá helyeztük *Magyarország történeté*-nek a legujabb korra vonatkozó részét, azt a részét, amely eddig sehol megírva nem volt, mely Lexikonunkban került először irodalmi feldolgozásra. A Magyarország történetéről szóló cikket Lexikonunkba több történettudós írta korok szerint felosztva. Az egész cikket azután különlevonatban megküldöttük összes nevezetesebb történetiróinknak, politikusainknak, mindazoknak, akik az újabb korban szerepet játszottak, akik tényezői és tanúi voltak azoknak az eseményeknek, amelyek az országban és a parlamentben a század elejétől tartó krízisek során lejátszódtak. Megküldöttük azzal a kéréssel, hogy az újabbkori történetre vonatkozó részt igen gondosan olvassák el és közöljék velünk nézeteiket, esetleg helyreigazító megjegyzéseiket szabadon, a legteljesebb nyíltsággal; szóval, közöljék mindazt, ami mondani valójuk van, hogy mi az egybegyűjtött megjegyzések alapján teljesen objektív rajzát adhassuk azoknak az eseményeknek, amelyek mindaddig csak a pártpolitika szemüvegén keresztül rajzolódtak ki a különböző periódikus közleményekben. Ha még hozzáteszem, hogy ezenfelül külön felhívtuk figyelmét erre a cikkre annak a néhány száz munkatársnak, akik a cikk levonatát a revízió-füzetben megkapták, úgy hiszem, beigazoltam, hogy el sem lehet képzelni nagyobb nyilvánosság előtt való keresését a legtárgyilagosabb igazságnak, mint aminőt a *Lexikon* szerkesztősege ebben az esetben produkált.

Igen sok becses anyag gyűlt így össze. Az illetékes tör-

ténetírók és politikusok leadták véleményüket. Mindenki tárgyilagosan és szenvedelem nélkül abban a tudatban közölte velünk megjegyzéseit, hogy felette fontos dolog az elmúlt 15 esztendő első összefoglaló leírását hiteles formában átadni az utókornak. A legbelsőbb vizsgálatnak a cikket *Tisza István* vetette alá, de érdekes dolog, hogy ő egyáltalában nem a maga kormányzati ideje alatt történetekhez, hanem az azt megelőző korhoz fűzte számos megjegyzését. Ebben azután annyi tárgyi hibát talált és néhány nem exakt megállapításon annyira fennakadt, hogy a további részével a cikknek foglalkozni sem akart. Amint hozzám intézett levelében írja: ő szívesen nyújt abban segédkezet, hogy a *Nagy Lexikon* mentől tárgyilagossabb, magas színvonalon álló, értékes cikkekben tárgyalja Magyarország ujkori történetét, de nem tűzheti feladatául azt, hogy ezt a cikket tovább korrigálja, mert azt semmiképpen sem tartja megfelelőnek. Igen szigorú és igen kemény kritika volt ez. Érintkezésbe léptem magam a szerzővel és felszereltem magamat mindazokkal a megjegyzésekkel, amelyekkel a szerző a maga álláspontját az egyes inkriminált tételekre vonatkozólag megindokolta és amely tételek némelyike bizony a szerző bevallása szerint is lapsusnak bizonyult, némelyikére vonatkozólag a szerzőnek is deferálnia kellett a *Tisza* megállapítása előtt. Amikben a szerző az ő szövegét megvédhetőnek gondolta — ezekre nézve magamra vállaltam, hogy ezeket *Tiszá*-val szemben képviselni fogom. Felkerestem és teljes alaposággal végigmentünk az összes tételeken. Csak egy ponton sikerült őt meggyőződnöm arról, hogy félreértette a cikk szerzőjének szándékát. Minden egyéb tekintetben megmaradt a maga eredeti felfogása mellett, mert tényleg igaza volt. Erről azután ő győzött meg engem.

Igen fontosnak tartom ezuttal megállapítani, hogy ez alkalommal nem volt szó közöttünk a cikknek arról a részéről, amely az ő kormányzati tevékenységének idejét tárgyalta; erről egy szó sem esett köztünk. Egy pillanatig magam is abban a hiszemben voltam, hogy valamelyes érzékenység inspirálja őt a cikkel szemben és ezt nyíltan meg is mondtam neki. *Tisza* azt kérdezte tőlem, hogy mely kitételekre gondolok, amely ő rá nézve bántó lehetne. Azt a kifejezést hoztam fel, amely a cikkben *Tisza Kálmán* párturalmi abszolutizmusáról szól,

amelyet azonban tudomásom szerint *Beksics Gusztáv* is használt a millenniumi történet 10-ik kötetében. *Tisza* megmosolyogta ezt az észrevételemet azzal, hogy semmi kifogása nincs, ha ez a kitétel benne marad a cikkben, ha a többi tárgyi hibát kijavítjuk. Egyébként kérésemre sem volt hajlandó a cikknek további részét elolvasni, azt a részt, amely az ő kormányzati tevékenységéről szólt.

Én természetesen gondoskodtam arról, hogy a cikknek ezt a részét más történetíró írja meg, ujonnan, tekintetbe véve az összes hozzám beérkezett tárgyilagos megjegyzéseket.

Minden erre vonatkozó anyag együtt van és bárkinek tárgyilagos megítélése alá bocsátható bármely pillanatban. Be fog igazolódni belőle, hogy tényleg alig fordítottak becsületes akarással és gondos lelkiismeretességgel több gondot egy fontos közérdekű ügynek kifogástalan intézésére, mint aminőt a *Lexikon* szerkesztősége ebben az esetben tanúsított. Annál csodálatosabb, hogy azután úgy másfél esztendő múlva a lexikon-cikk révén úgy maga a mű szerkesztőségéről, mint *Tisza István*-ról egy oly igazságtalan támadás készült, mely oly szinten tüntette fel a dolgot, mintha itt *Tisza* érdekében történeti események meghamisítása, vagy legalább is hamis kiszínezése történt volna.

Magának a lexikon-cikknek bírálata ellen nem lehetett kifogást tenni. Azt el kellett tűrni, még ha nem is jelentkezett a tárgyilagosság mezében. De az a körülmény, hogy a támadó cikk ennek a *Lexikon*-cikknek keletkezése körül történt és nagyfoku indiszkrécio folytán megtudott körülményekből látszott táplálkozni, rám nézve felette kellemetlen volt. Kérdést is intéztem *Tiszá*-hoz, ne tegyem-e közzé a való tényállást, annak szabatos megállapítására, hogy közöttünk soha egy szó nem esett abban az irányban, amelyben most őt meggyanúsítják, de *Tisza* elhárította ezt a dolgot: ügyet sem kell rá vetni, nem kell reflektálni rá, — mondotta, igazának tudatában nem tartotta szükségesnek kiállni a fórumra és védekezni oly vád ellen, amelyről a maga idealisztikus gondolkodásával azt hitte, hogy úgy sem hiszi el senki.

Az illusztráció és a térkép.

A modern lexikon mellözhetetlen attribútuma az instruktív kép, különösen a térkép. A komoly, tudományos lexikon nem lehet egy orbis pictus, mindenféle összeszedett képeknek zagyvalékos ábrázolásával teletömött munka, hanem igen gondos megválasztás után kell illusztráló és magyarázó képekkel ellátni mindazokat a cikkeket, amelyek a szemléleti ábrázolást igénylik és kell, hogy ezek az ábrázolások a reprodukáló technika legmagasabb színvonalát elérjék.

Hogy a mi Lexikonunk ebben a tekintetben is egyenrangú lehessen a külföldi lexikonokkal, az intézet egyik főtisztviselőjét, későbbi aligazgatóját, *Molnár Imré*-t külföldi tanulmányutra küldötte, hogy ott a különböző reprodukáló technikák mai fejlettségének tekintetében teljes tájékozódást szerezhesen. Mikor a lexikon-munkálatok megindultak, az illusztratív szerkesztés munkakörét *Molnár Imré*-re bíztuk, valamint a reprodukció körüli munkák vezetését is.

Már 1907-ben állítottunk fel a *Lexikon* részére egy önálló kartografiai intézetet, mert súlyt helyeztünk arra, hogy a *Lexikon* összes térképei saját kartografiánkban készüljenek, csak így tudtunk magunknak jó térképeket biztosítani. Bár rendelkezésünkre állottak a *Pallas-Lexikon* összes térképeinek kövei és metszetei, mégis majdnem az összes térképeket újonnan készítettük el; amikor a régi köveket használtuk, azokat is igen tetemesen bővítettük és egészítettük ki gazdag kartografiai anyaggal. A kartografiai munkálatok vezetésével *dr. Bodnár Gyula* tanárt bíztuk meg, aki azóta is ritka ügyszeretettel és hozzáértéssel vezeti ezeket a munkálatokat.

Talán nincs az az ága a műiparnak, amely annyira haladt volna az utolsó tiz-husz év alatt, mint az illusztratív technika. Csodálatos eredményeket ért el a színekben való fotográfálás terén. Ez teszi lehetővé a háromszín-nyomatu reprodukciót, amely messze tulszárnyalja a színek elevenségében és a természethez való hűség tekintetében az azelőtti leggondosabb litografiai ábrázolást is. Bár minden illusztratív anyaga a *Pallas-Lexikon*-nak birtokunkban volt, jóformán az egészet el kellett ejtenünk, hogy áttérhessünk az új illusztratív technikára, elsősorban a háromszín-nyomatra. Nevezetes újdonsága Lexikonunknak az, hogy a legnagyobb művészek egy-egy főmunkáját

autotipikus másolatban közöljük, így be akarván mutatni a legnagyobb festőket jellemző műremekeket.

Csak egy ponton voltunk kénytelenek lemondani egyelőre a *Lexikon*-nak egy oly adalékáról, amelynek a *Pallas-Lexikon*-hoz szokott közönségünk — talán tulságos nagy fontosságot tulajdonít. Kénytelenek voltunk lemondani a *megyei térképek* közléséről, mert lehetetlenségnek bizonyult ezek kiadása. Tudvalevő dolog, hogy a névmagyarosítási törvény rendelkezése folytán egy törzskönyvelési bizottság hosszú évek óta foglalkozott az idegen hangzású helységnevek megmagyarosításával, ennek kapcsán ezer és ezer helységnév és egyéb földrajzi meghatározás teljes megváltoztatásával. Amikor mi 1906-ban az új *Lexikon* közrebocsátását elhatároztuk, még mindössze csak 20 megyét intézett el végleg a törzskönyvelési bizottság. Ekkor felkerestem a bizottság akkori elnökét, *Vargha Gyulá*-t, a későbbi államtitkárt, hogy vele a térképek elkészítésének lehetőségéről tanácskozzam. Tőle tudtam meg, hogy a munkálatok egyes országrészek szerinti beosztásban folynak és hogy az eddigi tempóban haladva, még igen sokáig nem készülnek el. Azonban *Vargha Gyula* a *Lexikon* nagy jelentőségére való tekintettel megígérte, hogy amennyire módjában lesz, arra fog törekedni, hogy a bizottság eddigi munkarendszerét megváltoztatva, ezentul az egyes megyéket alfabetikus sorrendben vegye munkába. Ha mi egy évvel elhalasztjuk a *Lexikon* megindítását, ő reméli, hogy egy év múlva az első kötethez szükséges három vármegyének: Alsófehér megyének, Arad megyének, Árva megyének nomenklaturáját rendelkezésünkre fogja bocsáthatni.

Mi már ebből az okból is elhatároztuk az egy évre való elhalasztást. De bizony ezek a megyék, illetőleg kettő közülük sem 1907-ben, sem 1908-ban, sem 1909-ben nem készült el, úgy tudom, hogy még máig sem készek. Máig is, ha jól tudom, körülbelül 40 vármegye van törzskönyveztve. Teljesen lehetetlen volt a kérdést akként elintézni, hogy a megyék egy része az új nomenklatura, másik része a még nem revideált régi nomenklatura szerint készüljön.

Oly térképet adni a *Lexikon*-ban, amely esetleg a megjelenés pillanatában már teljesen hamis és értéktelen, igen erősen leszállította volna a munka értékét. Arra sem lehetett gondolni,

hogy csak azokat a megyéket adjuk, amelyekben a névmagyarosítás keresztül van vive, a többiek pedig mellőzzük. A kérdés sehogy sem volt megoldható, már azért sem, mert a kisalakú Lexikon-térképek csak nagy térképek kibővítése gyanánt készülhettek és azoknak a nagy megyei térképeknek elkészítésére és kiadására abban a bizonytalan állapotban egyetlen kartografiai intézet sem akart vállalkozni. Mindegyik be akarta várni a törzskönyvelő bizottság munkálatának befejezését. Ránk nézve nem maradt hátra egyéb, mint a megyei térképeknek ideiglenes elejtésével megindítani a *Lexikon*-t abban a reményben, hogy a munka befejeztéig a bizottság az összes vármegyékkel elkészül és mi abba a helyzetbe jutunk, hogy pótkötetekben elhelyezhetjük a megyei térképeket is.

Volt még egy ok, amiért a megyei térképek kérdését teljesen ki kellett kapcsolnunk Lexikonunk törzskiadásából. Éppen akkor, amikor munkánkkal megindultunk, vetett fel az általános választójog kérdése oly hullámokat, hogy minden további kombinációt el kellett ejtenünk. Azt is, amely egy pillanatig kísértett, hogy a törzskönyvezett megyéket legalább a szövegben fekete nyomásban közöljük. A választójogi kérdés megoldásánál az akkori Andrássy-féle tervezet szerint ugyanis a kerületek és a megyék tökéletes felforgatása következett volna be. Tervbe volt véve egyes megyék megszűnése is, illetőleg hozzákapcsolása más megyékhez, majd az összes vármegyék területének teljes megváltoztatása. Ily körülmények között minden érv a mellett szólt, hogy a megyei térképek kérdését ezidőszert el ejtsük el, illetőleg halasszuk el jobb időkre.

Ellenben elhatároztuk, hogy magában a törzsmunkában a Magyarországról szóló cikk mellett el fogunk helyezni egy nagy térképet, a Lexikon-térképek hatszoros nagyságában, mely úgy a politikai felosztást, mint a topográfiát a legszembetűnőbben tüntesse fel. Ez a térkép el is készült, de amikor rákerült volna a sor a közzétételre, akkor benne voltunk mélyen a világháborúban és a *Magyarország* címszót magában foglaló 13-ik kötet megjelenésekor, 1915 szeptember havában, a gorlicei győzelem után abban az illúzióban ringattuk magunkat, hogy Magyarország területe bizonyos határkiigazítások után ki fog bővülni. A már metszetben teljesen készen volt térképet ennek folytán visszatartottuk és úgy intézkedtünk, hogy azt

egy későbbi időpontban küldjük meg a *Lexikon* előfizetőinek, hogy azok ezt azon kötet táblájának hátlapjára alkalmazott táskába illeszthessék be.

Vajjon minő lesz az a térkép, amelyet előfizetőinknek meg fogunk küldeni és mikor fogjuk azt szétküldhetni?

A terjesztés rendszere.

Kétségtelen, hogy igen-igen sok baj és nehézség merült fel a lexikon-csinálás körül, szakadatlan küzdelem volt az, szünni nem akaró nehézségekkel, folytonos izgalmak közepett. Jó idegek kellettek hozzá és erős lélek. De volt valami, ami megacélozta az idegeket és fenntartotta a lelket. Azoknak a lelkesége, akik segítőtársaink voltak a munkában. Bármennyi küzködésünk volt egyesekkel, különösen azokkal a munkatársakkal, akik késlekedésükkel néha már a kétségbeesésig fokozták az izgalmat — még sem volt soha egyikkel sem komoly konfliktusunk, mert mindegyik, kivétel nélkül, lelkiismeretesen végezte a dolgát; mindenki, aki ebben a munkában részt vesz, át van hatva attól a törekvéstől, hogy *Lexikonunk* a magyar szellemi kultúrának legmagasabbrendű életnyilvánulása legyen. Az, ahogy e munka megalkotói — a magyar tudományosság hivatott szerepvivői — kulturális feladatukat felfogták és teljesítették, átsegített minket, a központi szerkesztőséget, az összes felmerült nehézségeken — ezen a téren.

De voltak más bajok — más téren. A *Lexikon* anyagi megalapozásának, reális alapon való vitelének, jövője biztosításának terén.

Abban az előterjesztésben, melyet a *Lexikon*-kiadás összes körülményei tárgyában 1909-ben készítettem intézetünk igazgatósága részére — a *Lexikon* elterjesztése és anyagi biztosítása tekintetében annak a meggyőződésemmek adtam kifejezést, hogy a legjobbnak, legcélszerűbbnek, legbiztosabbnak és feltétlenül sikerre vezetőnek azt tartom, hogy a terjesztést a nagyüzem rendelkezésünkre álló eszközeivel saját magunk végezzük minden más cég belevonása nélkül. Hivatkoztam arra, hogy a nagy lexikonokat a külföldön is csak úgy terjesztik; hogy éppen ebben az időben bonyolította le rendkívül nagy sikerrel a *Cambridge University Press* az „*Encyclopaedia Britannica*” terjesztését, hivatkoztam az amerikai és a francia

lexikon-kiadók példájára és kimutattam, hogy az effajta terjesztés nekünk feltétlenül biztosítja a nagy anyagi sikert, mert nem kell kalkulációba venni a nagy rabattokat, amiket az óriási befektetések mellett a vállalat alig bír elviselni.

Ez abszolút meggyőződésem mellett azonban kénytelen voltam ráutalni az általános üzletpolitikai helyzetre, mellyel Magyarországon számolni kell. Bár a mi intézetünk a múltban a maga terjesztési szervezetét minden kiadónak rendelkezésére bocsátotta terjesztésre alkalmas nagy kiadványai részére és így jogot formálhatnánk arra, hogy ezuttal senki se zavarja azt az akciót, melyet a *Nagy Lexikon* érdekében meg kell indítanunk — még sem bizonyos, hogy mi erre a magától értetődő elbánásra a versenyvállalatok részéről számíthatunk, ha a Lexikon-terjesztésből őket ab ovo kizárjuk. Azonfelül ráutaltam arra, hogy a *Franklin-Társulat* már 1907-ben jelentkezett, mint olyan, aki a Lexikon-kiadásban vagy terjesztésben szívesen vállalja érdekeltséget.

E két körülményre való tekintettel meg kell gondolni, mi az okosabb: kevesebb anyagi chance-szal, de nyugalomban és zavartalanul terjesztetni a Lexikont a többi érdekelt féllel karöltve — vagy a teljes anyagi siker reményében egyedül neki-menni a feladatnak azzal a kockázattal, hogy esetleg a munka meg lesz zavarva azáltal, hogy más vállalatok egyidejűleg más műveket fognak nagy arányokban terjesztetni és azáltal a terjesztő közegek egy részét és a közönség egy részét is elvonják a mi akciónk elől.

Az igazgatóság az első módozat mellett döntött. Ezt akkor magam is helyeseltem. Ma más nézetem vagyok. Célunkat nem értük el. Az egyik alternativáról önként lemondunk, a második nem következett be. Bevontunk másokat a terjesztési akcióba — mégsem élveztük az ettől várt nyugalmat. Ettől megfosztott minket egy kifejezetten a verseny céljaira hirtelen forgalomba hozott munka, melynek terjesztési formái alkalmasak voltak arra, hogy nekünk, illetőleg Lexikonunknak mérhetetlen kárt okozzanak. Okoztak is. Soha többé helyre nem hozható nagy anyagi kárt.

Az e körül az ügy körül felmerült dolgokat akkor a nyilvánosság előtt lefolytatott per tárgyává tettük. Egy emlékiratban közzé is tettem az egész anyagot. Többé nem akarok visz-

szatérni erre az ügyre. Nem akarok régi sebeket felszaggatni. Azok a még mélyebb sebek, amiket a világháború és a rá következő korszak mindnyájunkon és mindenünkön ejtett, bizonyára meggyőztek mindenkit arról, hogy többre megyünk egyetértő, közös munkával, mint széthuzó ellenségeskedéssel; többre megyünk minden tudást és tehetséget sorompóba állító, céltudatos alkotásra irányított törekvéssel, mint hatalmi tulterelésre alapított, az első fuvallatra önmagában összeomló erősködéssel.

*

A *Lexikon* terjesztésének nagy érdekei és a felmerült soknemű nehézség az első évben teljesen igénybe vették erőmet és időmet; midőn a szerkesztés körül felmerült bajok parancsolólag megkövetelték, hogy a szerkesztőség szervezésében és irányításában az eddiginél nagyobb mérvben vegyek részt — ennek csak úgy tudtam megfelelni, ha viszont másik munkakörömet másvalakire ruházom át. Kerestem olyan embert, akire megnyugvással bízhattam a sokoldalu teendők intézését.

Már elmondtam az emberkeresés nehézségeiről való tapasztalataimat. Az bizonyos, hogy minden feladat megoldására és minden hivatás betöltésére alkalmas ember sétál közöttünk, talán egynél több is — csak az a baj, hogy igen ritkán akadunk rá a megfelelőre.

Ezuttal a szimat után mentem. Valaki egyszer felemlítette előttem, hogy ismer egy munkabíró, eszes és ambiciózus fiatal embert, aki nincsen a maga helyén, aki kellő munkakörben, nagy feladatok elé állítva, emberül meg tudna állani a maga helyén. Hogy most ez a kérdés ránk nézve aktuálissá vált, kerestem az alkalmat, hogy a szóban forgó egyéniséggel megismerkedjem és mindjárt az első alkalommal megkináltam őt azzal az állással, amelyhez a magam részéről olyan nagy ígényeket fűztem. Ezuttal nem csalódtunk. *Dr. Szántó Andor*, intézetünknek azóta ügyvezető igazgatója, beváltotta a hozzá fűzött reményeket. Azóta ő vezeti a vállalat ügyeit és lehetővé tette nekem, hogy teljesen a *Lexikon*-nak élhessek.

Ez annál fontosabb volt, mert a hirtelen kitört világháború egyetlen irodalmi vállalkozásra sem volt olyan megsemmisítő hatással, mint a mi Lexikonunkra. Ez volt akkor az egész világon az egyetlen folyamatban levő nagy lexikon.

Mikor 1870-ben kitört a francia-német háború, a röviddel azelőtt megindult *Spamer-Lexikon* egyszerűen abbahagyta megjelenését. Csak jóval a háború befejezése után indult meg újra.

Ezt mi nem tehettük. Mi tul voltunk a munka felén. Tizenegy kötetünk volt a közönség kezén. A továbbiak is az elkészítés előrehaladott stádiumában. Hosszu háborúra egyébként senki sem számított. Még a téli háborút sem tartották lehetőségek az emberek. Mindenképen azon voltunk, hogy a munkát folytathassuk; munkatársainkat állandóan biztattuk, ne hagyják abba a munkát. Sokan még szorgalmasabban dolgoztak most, mint azelőtt, sőt kérték a folytatólagos anyag átadását, mert azokban az izgalmas időkben szabad idejüket szellemi munkával akarták tölteni és a Lexikonnál még hátralevő anyagot elvégezni.

Még 1914 október havában arról értesítettük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség a háborús idők okozta nehézségek mellett is minden megállás és szünetelés nélkül, a szerkesztőség egész nagy szervezetének teljes fenntartásával folytatja munkáját, mert kötelességének tartja, hogy a nagy kulturális mű befejezését a kitűzött határidőre minden körülmények között tőle telhetőleg biztosítsa.

De azután mind több és több munkatárs vonult be, némelyik szakma teljesen elárvult, a központi szerkesztőségből is egymásután bevonultak a fiatalabb erők, a nyomdai személyzet is erősen összezsugorodott, térképraajzolóink közül még a katonai szolgálatra alkalmatlanokat is katonai térképészeti munkára fogták, a technikai eszközök jóformán kimerültek, mind több és több nehézség állta útját a gyors megjelenésre irányuló tervünknek — mégis ki tudtuk hozni a háború első két évében a XII—XIV-ik köteteket.

A további anyagot munkatársaink annyira feldolgozták, hogy a szerkesztőség már a XV. és XVI. köteteket is kiszedethette — de itt azután teljesen és véglegesen megakadtunk.

Elfogyott a könyvkötő-vászon, amelybe a köteteket köttettük és semmi módon nem tudtuk a szükséges mennyiséget megszerezni. Ez a különös fajtájú és készítésű vászon németországi gyárban készült. A német kormány 1916-ban eltiltotta mindenféle textilárúnak a kivitelét és semminemű okadatolással nem bírtuk keresztülvinni, hogy a *Lexikon* részére szükségelt vászonmennyiség kivitelét engedélyezze.

Pedig a részünkre készült vászon ott volt becsomagolva a gyárban és egyéb célra nem is volt használható. Még sem tértek el a kiadott rendeletről, holott eddig a háboru alatt is mindig megadták a kivételes engedélyt. Ezuttal pedig a közös külügyi képviselő, illetőleg a berlini nagykövetség elismerésre méltó ügybuzgósággal mindent elkövetett az engedély kieszközlése érdekében. Hiábavaló volt minden felebbezés, minden sürgető eljárás, a német katonai hatóság nem engedett.

Ezért nem jelenhettünk meg még további kötetekkel a háboru alatt. Pedig el voltunk látva akkor még bőven papírral is, ami a viszonyok alakulása folytán a legbecsesebb és legdrágább cikk lett talán a világon. Ugy óvtuk ezt a papírt, mint a szemünk fényét, hogy rendelkezésére álljon a kellő pillanatban a *Lexikonnak*. Most már az sincs meg. A proletárdiktatura eltulajdonította és kommunista propaganda-füzetekre használta fel. Így szolgálta ebben is a kulturát. A *Lexikontól* elvonta, hogy orosz újságírók értéktelen kiadványaira és röpirataira felhasználhassa. Azt a papírt, amit hirtelen bukásuk folytán már nem tudtak efféle célokra felhasználni, — azt elvitték a fővárost megszállott románok. Egyik legértékesebb zsákmányuk volt.

Hogy a háboru milyen kárt okozott a *Lexikon*-nak, azt még megközelítőleg sem lehet megállapítani — az attól függ főleg, hogy minő állapotban fog Magyarország kikerülni a békekötésből, milyen nagy vagy milyen kicsi lesz az a Magyarország, amely részére a *Lexikon* készült.

A kalkuláció, amelyre a *Lexikon* közrebocsátását annak idején alapítottuk — nagyjában bevált. 1914 elején, tehát a *Lexikon* élete negyedik évében huszonnégyezer példány volt elhelyezve — dacára azoknak a sajnálatos körülményeknek, amelyek a terjesztést az első évben oly nagyon sújtották. Ha nincs háboru — már 1916 végén lezárhattuk volna a munkát

és addig biztosan elhelyezhettük volna az erre az időre preliminált harminchéromezer példányt, 1920-ig pedig az összes negyvenezer példányt, mely ennek a kiadásnak normális sikerét jelentette volna. Nekünk ezzel be kellett vala érünk, mert magyar kiadók vagyunk.

A nagy *Meyer-Lexikon* utolsó, hatodik kiadásából hiteles kiadói megállapítás szerint egy milliónál több példány kelt el, az *Encyclopaedia Britannica* utolsó kiadásából csak a „Times“ terjesztési akcióját lezáró utolsó hat héten belül másfélmillió kötet kelt el. Volt nap, hogy hétszázezer korona és volt hét, hogy majdnem három millió korona volt a példányokért befolyt jövedelem.

Mik ehhez képest a mi szerény számaink? És mi mégis boldogok lennénk, ha be tudnók fejezni ma a *Lexikon*-t azzal a példányszámmal, amelyet a háboru kitöréséig elértünk, ha a magunkénak, magyaroknak, magyar állampolgároknak tudnók mindazokat, akiknél *Lexikonunk* eddigi köteteit elhelyeztük és akikhez — hazánk határain belül — el akarnók juttatni a hátralevő köteteket.

XXXIII.

„AZ ÉLET KÖNYVEI“.

A magyar irodalomban a huszadik század elején szokatlan hangok csendültek meg. Részben tehetséges, részben csak lármás emberek új lobogó alatt kértek bebocsáttatást az irodalomba. Forradalmi lobogó volt. Nem is egészen eredeti. Észrevehető volt rajta a francia dekadencia és a német mindenáron eredetiségre való törekvés. A mozgalom nem is maradt csak irodalmi téren. Bár kitűzte a *l'art pour l'art* elvét — társadalmi, politikai, gazdasági téren is új elveket, új nézeteket, új szempontokat törekedett érvényesíteni. Egy új világfelfogás harcosául csapott fel. Sok helyes, progresszív és észszerű dolog mellett, amik vele járnak az emberi haladással, sok meg nem emésztett idegen gondolattal találkoztunk, olyanokkal, amelyeket nem a haladás előmozdítójának, hanem a rombolás és a destrukció eszközeinek lehetett felismerni.

Egy ideig csak figyelte a magyar társadalom ezeket a jelenségeket és rokonszenvvel kísérte azt az újszerű, szabad-röptű, intellektuális hangot, mely ennek az új irányzatnak némely megnyilatkozásából feléje szólt. Sokan voltak, akik azt hitték, ez az út az, amelyen előbbre haladunk, felfelé, az emberi magasságok felé.

De az új irány szertelenségénél fogva lassankint mind többen és többen meglátták és észrevették azokat a vonásokat is, amelyek bizony nem a haladás ügyét szolgálták, nem a természetes fejlődés irányában mozogtak, hanem nyilvánvalóan beteges eszmék hordozói voltak.

Mind többen és többen aggodalommal szemlélték ezeket

a dolgokat, azt, hogy különösen az ifjuság eltávolodik régi ideáljaitól, elhagyja azokat az eszméket, amelyeket eddig nagyra tartott. Az egészséges irányzat helyébe az irodalomban destruktív irány lépett föl és minthogy Magyarországon az irodalom szorosan össze van kapcsolva a nemzeti létnek minden kérdésével, ugyanez az irányzat ott is érvényesülni próbált, ahol az már évszázados fejlemények, intézmények romlásával jár. Nincs emberi intézmény, amely nem volna alávetve a haladás törvényeinek, de ezeknek a törvényeknek a fejlődés útján kell érvényesülniök. Nem hirtelenül és nem átmenet nélkül. Az új irány pedig erre törekedett.

Épp ezért nem volt csoda, hogy ez az eget ostromló és magát mindenen keresztültörni akaró irányzat ellenhatást szült azoknál, akik a fejlődésnek barátai, a fejlődésnek hivei, de nem látnak haladást abban, ha mindent elértéktelenítünk és megsemmisítünk, ami becseset, lélekemelőt és nagyszerűt az emberi szellem eddig megteremtett. Mert az igazi haladásnak az addigi eredmény az egyetlen biztos bázisa. Aki nem akar a levegőbe építeni, annak a meglevő fundamentumokra kell ráhelyezkednie.

Az ellenhatás többek között abban is nyilvánult, hogy összeállott egy másik csoport tudós, író és művész és egy új irodalmi vállalatot alapítottak főként abból a célból, hogy ellensúlyozzák az eget ostromlók hadát. Céljukat nyíltan bevallották, hitet tettek felfogásuk mellett.

Első dolga volt az új vállalatnak, hogy egy „Élet” című képes heti folyóiratot indított meg a magyar családok részére, hogy mindenekelőtt egészséges, tiszta irodalmat nyújtson azoknak, akik ilyenre vágyódnak. Azután pedig természetszerűen arra törekedett, hogy könyvkiadványok útján is előmozdítsa a maga kulturális törekvéseit. Lassankint megérlelődött egy terv, amely szerint egyes könyvcsoportokat kellene a közönség rendelkezésére bocsátani, amelyek azt az irodalmat juttatják el az olvasókhoz, amely ennek a csoportnak felfogását és világnézetét tükrözteti vissza.

Ez a csoport is modern irodalmat akart és a modern világ szellemének megfelelő könyveket, de olyanokat, amelyeknek a lelkekre való hatásától fejlődést lehetett remélni, nem pedig destrukciót. Ez a csoport is modern könyveket akart.

adni, a tartalmat, a hangot, az irodalmi és művészi formákat tekintve, de olyanokat, amelyek az egyéni és társadalmi élet nemzeti és erkölcsi alapjainak hagyományait megbecsülik és oly célokat tűznek ki, amelyek előbbre viszik az embereket, a társadalmat, a nemzetet ezeknek a hagyományoknak az alapján.

Igy született meg az első könyvcsoport, az „Élet könyvei“-nek tervezete.

Akik a tervet megvalósítani akarták, a kitűzött irodalmi célok tisztaságának kézességét nevükben és eddigi működésükben nyújtották. Olyan egyéniségek voltak, akik az irodalomban és tudományban eddig is becsült névvel bírtak és akikről fel lehetett tenni, hogy vonzerőt gyakorolnak a közönségre, annak legalább is arra a részére, mely maga is idegenkedik a modernség mezébe rejtőzködő féktelenségektől. Neves szépirok, mint *Ambrus Zoltán*, *Andor József*, *Ábrahám Ernő*, *Cholnoky Viktor*, *Domonkos István*, *Kárpáthy Aurél*, *Lampérth Géza*, *Sebők Zsigmond*, *Tömörkény István*; kiváló történetírók, mint *Frankói Vilmos*, *Márki Sándor*, *Pethő Sándor*, *Takáts Sándor* és *Tarczai György*, jeles költők, mint *Endrődi Sándor*, *Kosztolányi Dezső*, *Sik Sándor*, elismert műtörténészek, mint *Fieber Henrik*, *Szabó László*, a népszerűsítő tudomány jelesei, mint *Cholnoky Jenő*, *Győry Ilona*, *Gyulay Ágost* és *Izsóf Alajos*, az egyházi irodalom kiválóságai, mint *Prohászka Ottokár*, *Tomia István* és *Trikál József*, végre országszerte ismert publicisták, mint *gróf Andrássy Gyula*, *Landauer Béla*, *Márkus László* és *Rákosi Jenő* írták az „Élet“ könyveinek első 30 kötetét.

A közönség minden irányu szellemi szükségleteit ki akarta elégíteni a vállalat, azért egyesítette a különböző irodalmi szakmák jeles képviselőit ebben a célban. A költészet, az irodalom, a művészet, a történeti, földrajzi és szociális tudományok — mindaz, ami a modern ember szellemi szükségletéhez hozzátartozik — szóhoz jut e vállalatban. Csak ezzel a sokoldalúsággal remélhette a közönség szélesebb rétegeit megnyerhetni és felvenni a versenyt azokkal a vállalkozásokkal, melyek ellensúlyozása volt a kimondott cél.

Mert ez a vállalkozás mindenképpen egy nagy erőpróba volt, mely hivatva volt eldönteni, vajjon van-e elég erő az irodalomban arra, hogy szembeszállhasson a radikális és

destruktív irányu és gombamódra szaporodó sajtótermékekkel és van-e elég megértés a társadalomban arra, hogy a kimondottan keresztény világfelfogás alapján álló vállalkozást kellőképp támogassa és létjogosultsága mellett bizonytságot tegyen.

Sok év óta hangoztatták különösen katolikus társadalmi körökben ily irodalmi vállalat létrehozásának szükségességét — most itt volt az alkalom, hogy ugyanazok a körök melegen felkarolják az eszme tényleges megvalósulását.

De ennek feltétele az volt, hogy a vállalatnak rendelkezésére álljon egy oly kipróbált szervezet, mely a terjesztés munkáját sikerrel elvégezheti és egyébként is a kiadás-sal járó adminisztratív munkákat lebonyolíthassa. Hogy ilyen szervezetnek az „*Élet könyvei*“-nek szerkesztő-bizottsága intézetünket ismerte el, hogy megbízott benne, hogy a ráháruló teendőket abban a szellemben fogja elvégezni, mely a vállalkozás kezdeményezőit eltöltötte — ebben jóleső elismerését láttuk eddigi törekvéseinknek és hasonló irányu működésünknek.

A megegyezés gyorsan létrejött, az 1913. év elején; a szerkesztő-bizottság vállalta a munka szellemi részét, mi az adminisztratív részét, az „*Élet*“ nyomdája a technikai részét. E három tényező harmonikus együttműködésétől kedvező eredményeket lehetett remélni.

A szerkesztő-bizottság a vállalat szerkesztőjéül dr. Szabó Lászlót jelölte ki, aki már az előzetes program-tervezeteket is elkészítette és a végleges tartalom megállapítása után a nagy gyakorlatu szerkesztő ügyességével, munkabíráásával és rutinjával fogott hozzá nem könnyű feladata megoldásához.

Mert bizony nem könnyű dolog annyi munkatársat egy egységes gondolatban egyesíteni és még kevésbbé könnyű dolog, egy megjelenési terminusokhoz kötött irodalmi vállalkozás sorsát biztosítani akkor, amikor az harminc munkatárs kedvétől, idejétől, szorgalmától, megbízhatóságától függ.

A gondolati és szellemi egységet a szerkesztő akként biztosította, hogy a munkatársakkal félreérthetetlenül közölte, hogy a gyűjteményben helyet foglaló művek szellemére vonatkozólag a vezető szempont az lesz, hogy a művek mindegyike

szigoruan morális alapon álljon, a modern keresztény világnézetnek mindenekben megfeleljen és a katolikus érzülettel összhangzásban legyen.

Nem volt az elkészült és sajtó alá adott kéziratok között egyetlenegy sem, mely ezeknek a szempontoknak teljes mértékben meg nem felelt volna. A közreműködésre felkért írók mind át voltak hatva a határozott tendenciával megindult vállalatnak fontos hivatásától és készséggel tettek apróbb concessziókat a szerkesztési tervnek, a nagy vezérelvet pillanatnyi hangulatoknak, megszokott kifejezésmódoknak, divatos áramlatoknak fölébe helyezvén.

Azok között az írók között, akik a közönségre jóformán ráerőszakolt dekadens iránnyal nem tartottak közösséget, vagy csak külső kényszerszertől és anyagi szükségtől hajtva vettek többé-kevésbé részt a kezdeményezett vállalkozásokban, az „Élet“ könyv-vállalkozása igen nagy rokonszenvedelssel találkozott, úgy, hogy sokan azokon felül, akik erre felhívítást kaptak, szerettek volna abban műveikkel részt venni. A szerkesztő-bizottság örömmel látta ezt a mozgalmat, biztatta és bátorította is az illető írókat, hogy amennyiben az első sorozat közrebocsátása a remélt sikerrel fog járni, a további sorozatokban mindenesetre szóhoz jut minden olyan magyar író, aki műveinek belső értékénél fogva erre joggal számot tarthat.

Már ebből a szempontból is felette fontos volt a terjesztési siker biztosítása, mert hiszen a cél nem volt elérhető azzal, hogy néhány könyv jut a közönség kezébe, és azután ez a közönség megint csak azokra a kiadásokra van utalva, amelyeket mindenfelől kínálnak neki.

Mi tehát nagy eréllyel és nagy ügybuzgósággal láttunk hozzá a terjesztéshez. Abban az időben zártuk le a *Nagy Lexikon* első propagatív aeráját. Most egy időre be kellett azt szüntetni, hogy később újra felvehessük. Itt állottunk tehát a teljes terjesztő-apparátussal és ezt egészen az „Élet“ propagandájának bocsátottuk rendelkezésére.

Egészen magunkra voltunk ebben a tekintetben hagyatva, más terjesztő cégek ebben a munkában nem vettek részt. Mi nem is igen törekedtünk őket megnyerni, mert nem mind-egyik terjesztő-vállalatban lehetett megbizni, hogy ezt a

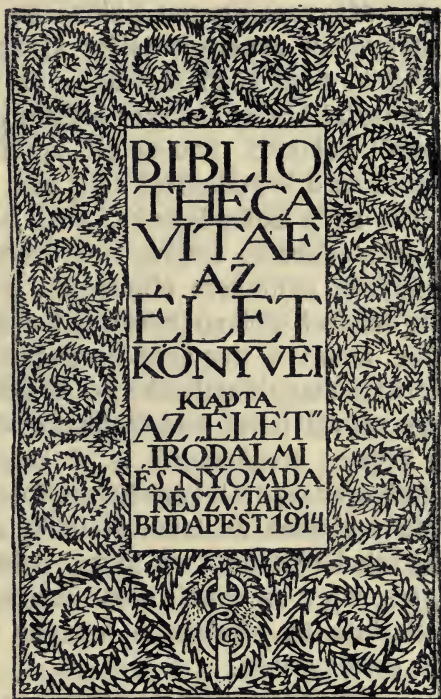
munkát egyrészt a szükséges intenzivitással, másrészt a kellő tapintattal fogja teljesíteni.

A dolog természete magával hozta volna, hogy rayonizálás útján osztassék meg a terjesztés, ha más is részt vesz benne. De épp ezért nem gondoltuk megfelelőnek bármi részét is a teendőknek kiadni a keziinkből, mert nem lehattünk biztosak afelől, hogy az illető vállalat a neki kiosztott rayont tényleg lelkiismeretesen feldolgozza.

Az „Élet“ könyvterjesztését csak olyan vállalat foganatosíthatta, amely multjában, egész eddigi tevékenységében azon az alapon állott, amelyet ez a vállalkozás célul tűzött ki magának. Erre garanciát a fennforgó viszonyok között csak magunkban találtunk; a mi kiadói működésünk mindig a nemzeti irányt szolgálta. Mi sohasem bocsátottuk rendelkezésére sem kiadványainkat, sem terjesztési eszközeinket azoknak az irodalmi törekvéseknek, amelyek kozmopolita, nemzetietlen, sőt erkölcsi szempontból sokszor anarchisztikus alapra helyezkedtek.

Azok az írók, akiknek munkáit mi kiadtuk és terjesztettük, Magyarország igazi írói voltak. A mi kiadványainkat mindig bátran vehette kezébe és a mi katalógusainkat mindig megnyugvással használhatta útmutatóul a magyar közönség, mert mindaz, ami azokban helyet talált, a más kiadók kiadásai közül is, megfelelt azoknak a szempontoknak, amelyeket intézetünk működésében maga elé célul kitűzött.

Amint ezek a célok irányították kiadói tevékenységün-

Az „Élet könyvei“-nek címlapja.

ket, éppugy kötelességünkbe vált közreműködésünket rendelkezésre bocsátani egy oly vállalkozásnak, amely kulturánknak nemzeti és erkölcsi alapjait megvédelmezni indult. Kötelességünkbe vált akkor is, ha ezt a célját, mint ebben az esetben, a felekezeti jelleg éles kidomborításával vélte csak elérhetőnek, sőt kötelességünkbe vált éppen ezért, mert ezen a ponton is támadta kulturánkat a destruktív irányzat.

Magyarországon különösen kerülni kell a céltalan és könnyelmű experimentálást ki nem forrott eszmékkal. A mi népünk, a mi közönségünk — ezt az utolsó évtizedek politikai változatai között elégszer bebizonyította, — igen gyorsan, szinte máról holnapra hatása alá került az ily eszmeáramlatnak. Nincs az a képtelenség, amit nem lehetett volna vele elhitetni, nincs az a bolondgomba, amit be nem vett volna, nincs az a lehetetlenség, amihez nem csatlakozott volna, nincs az az irányzat, amit nem támogatott volna. Ma ezt, holnap amazt, ma fehérret, holnap vöröset, holnapután ismét fehérret, a szerint, amint a demagóg-propaganda többé-kevésbbé ügyesen keríti a maga hatalmába — és ezt, sajnos, nemcsak a tanulatlan népről lehet megállapítani, de a tanult munkásokról és a képzett polgárságról is. A legenda a magyar nemzet politikai érettségéről végkép szétfoszlott, erről többé szó nem lehet; aminek mi tanúi voltunk, amit mi átéltünk, az feljogosít mindenkit arra az immár kétségbevonhatatlan megállapításra, hogy az elmúlt nagy korszak nagy magyar államférfiainak hite és bizalma a magyar nemzet érettségében hamis és csalóka volt.

De éppen ilyen nemzettel és ilyen néppel szemben kötelessége mindazoknak, akik tehetségük vagy hivatásuk folytán abba a helyzetbe jutnak, hogy irányító befolyást gyakoroljanak, kettőzötten és megsokszorozottan ügyelni arra, hogy helyes irányba vezessék azt a népet és ne használják fel megfontolatlan experimentálásokra.

Hogy az egyébként józan nép annyira hajlik a kézzelfoghatóan hamis és kalandos eszmékre, annak talán egyik oka az, hogy gondolkozási módjában teljesen megzavarták épp azáltal, hogy még hitében, vallásában is kétséget támasztottak benne.

Semmiféle emberi haladás, semmiféle kulturára való

törekvés, semmiféle progresszivitás nem kívánja meg azt, hogy megfosszunk bárkit is attól a hittől, mely maga is kultúra.

A liberalizmus jelszava mögé bújnak sokszor azok, akik így irányu tevékenységet fejtenek ki, hivatkoznak a szabad kutatás elvére, a tudomány szabadságának és a lelkiismereti szabadságnak elvére.

A mindennemű hamis jelszavak között ezek a leghamisabbak.

Hát liberalizmus az, mikor valakit meg akarok gátolni abban, hogy azt a hitet vallja, amelyet ő vallani akar, hát tolerancia az, mikor rá akarom kényszeríteni oly nézetek vállalására, melyektől idegenkedik? A humanitással és a lelkiismerettel összefér-e az, megfosztani akarni valakit attól, ami neki megnyugvást, vigasztalást, esetleg boldogságot nyújt?

Mindennek semmi köze a szabad kutatás elvéhez, amelyre az emberiségnek igenis szüksége van, ahogy szüksége van a szabadságra.

De ha megkívánom a szabadságot és ellensége vagyok a politikai elnyomásnak, épp úgy kell elleneznem a lelkiekben való erőszakosságot is.

A szabad kutatás elve nem kívánja meg, hogy azt, amit az emberiség erkölcsi bázisa egyik fontos eszközének tudunk, lerombolják azon a cimen, hogy előbbre akarják vinni az emberiséget.

Hogy várhatjuk azoktól, akik az emberiséget nevelésének és ethikai életének egy oly fontos eszközétől meg akarják fosztani, hogy más úton tényleg egy tisztult ethikai alapra akarnak helyezkedni?

A szabad kutatás nem azt jelenti, hogy azt a teljes szabadságot, amelyet a kutatás joggal igényel magának, arra használja, hogy ki nem próbált és minduntalan változó eszméit és ötleteit bevigye olyan rétegekbe, amelyeket azok csak megzavarnak, összekonfundálnak, annyira, hogy aztán a legegyszerűbb igazságok befogadására is képtelenné válnak.

Sőt ellenkezőleg. Épp a szabad kutatás világánál történt vizsgálódások azt igazolják, hogy akik meg akarják dönteni a hitnek uralmát az emberekben, azok kénytelenek ahelyett más misztikumot állítani annak helyébe. Ezt igazolják mindazoknak

a kutatóknak a munkái, akik a vallásokat ebből a szempontból, mint az emberi társadalom életjelenségeit vizsgálták.

Igazolja legelsősorban *Herbert Spencer* szociológiai tanulmányaiban, ami annál érdekesebb, mert nálunk azok, akik egyebek közt a hit ellen is sorompóba léptek, mindig a szociológiára hivatkoznak, ennek a legfiatalabb tudománynak köpönyegébe bujnak.

*

Talán tulsokat időztem e témánál, melyet *Herbert Spencer* sokkal jobban tudott megvilágítani, mint ahogy én tudnám, de jobban azoknál is, akik szociológusoknak vallják magukat, de megtagadják mesterüket. Kénytelen voltam vele, mert oly nézetekkel is találkoztam éppen azon körökben, melyek szinte kétségbe vonták azt a szabadelvűséget, melynek hívéül vállottam magamat. Hitem és meggyőződése, hogy az a helyesen értelmezett szabadelvűség, melyet én gyakorlok, midőn az emberi haladás, a lelkiismereti szabadság és egy tisztult világ-felfogás alapján állva, az irodalomnak azt az irányát töreksem gyenge erőmtől telhetőleg előmozdítani és érvényre juttatni, mely az igazi erkölcs értékéért, az igazi nemzeti értékekért küzd — és nem azt, amely nagy lármával előretörtet, hogy megsemmisítse mindazt, ami ezeknek az örökbecsű értékeknek elévülhetetlen és szilárd alapja.

*

Ily gondolatokkal elteelve láttunk hozzá az „*Élet könyvei*“nek terjesztéséhez, bizván a sikerben. Ez be is következett. Talán nagyobb mérvben, mint némelyek hitték. Közel 8000 példányban sikerült elhelyeznünk ezt a kiadványt. Ha ezt mindvégig fönnttarthatjuk és ha csak mérsékelten is emelhetjük — ez 30 kötetre számítva, több mint háromezrezer jó könyv elhelyezését jelenti. Ez valóban nem kicsiség. Mi szinte bizonyosak voltunk benne, hogy még jelentékenyen felemelhetjük a példányszámot. Hiszen az akció még javában folyt.

De hát úgy történt, hogy még azt a részét a közönségnek sem birtuk az „*Élet könyvei*“ mellett megtartani, amely már meg volt hódítva. Mert közbeíött a világháború. Ez hirtelen véget vetett jóformán mindennek.

1913 végén jelent meg a harminckötetes könyvcsoportnak első sorozata; úgy volt, hogy 1914 őszén jön utána a második sorozat. Mire ez a terminus bekövetkezett, már benne voltunk a világháboruban; a sorozat kiadására gondolni sem lehetett, mindent abba kellett hagyni, minden munkát beszüntetni; abban a rémséges pánikban sem a kötetek további előállítását, sem szétküldését folytatni nem lehetett. Az előfizetőgyűjtés hirtelen abbamaradt, összes utazóink visszatértek állomásaikról, nagyobb részük azonnal hadbavonult. Az „*Élet könyvei*“ és a „*Nagy Lexikon*“ voltak az egyedüli magyar irodalmi vállalatok, amelyeket a háboru derékon tört.

1915-ben, látva, hogy a háboru befejezése nem egyhamar következik be, mégis helyénvalónak találtuk a majdnem kész második sorozatot befejezni és a köteteket szétküldeni. Most már azonban öt-hatezerre apadt le azok száma, akiknek a folytatás meg volt küldhető. Hozzá akartunk fogni a harmadik sorozat előállításához, hogy a vállalatot befejezzük, akkor azonban már az „*Élet*“ nyomdájából annyi munkaerőt vont el a háboru, hogy a nyomda többé nem volt abban a helyzetben, hogy a 10 kötetet előállítsa. Most más nyomdákhoz kellett fordulni, amelyeknek segítségével elkészültek a kötetek, de most már négy-ötezerre apadt le az elküldhető példányok száma. Ezek közül is sok visszakerült, a címzetek többé nem voltak fellelhetők.

Az eredeti program minden nehézség ellenére keresztül volt vite, meg volt valósítva, az első 30 kötetes sorozat a háboru ellenére is megjelent, de folytatására ezek között a körülmények között gondolni sem lehetett. Talán a jövőben vissza lehet térni az eredeti tervre és újabb és újabb sorozatokat közrebocsátani.

Most már nem kell attól tartani, hogy félreismerik és félremagyarázzák ennek a vállalkozásnak célját és hivatását, most már szemmel látható az a pusztítás, amelyet a destruktív irodalom véghez vitt. Most már alig van olyan, aki nem tartaná szükségesnek, hogy ellenszerekről gondoskodjunk, hogy visszavezessük a közönséget az egészséges, a nemzetmentő és nemzetfenntartó irodalomba; most már az a kérdés inkább, lesz-e elég magyar közönség, mely ily vállalatot fenntarthatna? Talán lesz.

XXXIV.

AZ OLCSÓ KÖNYV.

Nálunk és egyebütt.

Most különösen kérem az olvasót, helyezze magát vissza abba az elmúlt időbe, amelyről ez a könyv szól. Most, a hihetetlenül drága könyv korában enélkül szinte alig lehetne megérteni azokat a szempontokat, amelyekből annak idején megítéltük a könyv árát, drága vagy olcsó voltát.

Nem habozom kijelenteni, hogy a magam részéről mindig ellene voltam az u. n. *olcsó* könyvnek, illetőleg annak, hogy könyvgyűjteményeket az olcsóság jegyében akként állítsunk elő, hogy maga az alacsony ár legyen a mindenekfelett döntő tényező.

Ellene voltam többféle okból.

Először is azért, mert Magyarországon a könyv mindig olcsó volt, a magyar könyv drágaságáról szóló panasz mindig alaptalan volt. Nálunk rendszeren a német irodalom termékeivel hasonlították össze a könyvek árait, de rosszul hasonlították össze, felületesen és tudatlanul, mert egy *Jókai*-, egy *Mikszáth*-, és egy *Herczeg Ferenc*-kötetnek bolti árát a közönség egybevetette a *Reclam*-féle *Universal-Bibliothek* köteteinek árával és rámutatott arra, hogy egy nagy *Dickens*-regény egy-két márkáért kapható ebben a könyvtárban. Mindenképen tarthatatlan álláspont.

A magyar könyv olcsóbb volt a német könyvnél. A *Jókai* tíz ives kötete a princeps-kiadásban, azaz akkor, amikor megjelent, egy forintba került, míg a *Sudermann*, *Gustav Freytag* és *Spielhagen* regénykötete 4—5 márkába. A magyar szépiro-

dalmi könyvnek ivenkénti átlagára 20 fillér volt, a németé 30—40 Pfennig, a magyar tudományos könyv ivének átlagára 30—40 fillér volt, a németé 50—60 Pfennig. A német könyv még egyszer olyan drága volt, mint a magyar, pedig a német könyvnek elterjesztési lehetősége 80—100-szor nagyobb volt, mint a magyaré.

A magyar nyelvterület szűk volt, a magyar műveltség kicsi volt, a német nyelvterület óriási volt, a német műveltség nagy volt és mégis hosszú esztendőkön át okos és művelt emberek állandóan azzal a váddal illették a magyar könyvet, hogy drága; azzal indokolták, hogy könyvet nem vásárolnak, mindig csak a *Reclam*-ra és más hasonló olcsó vállalatokra hivatkozva.

Hátha még azt tudná közönségünk, hogy mibe kerül az angol könyv! Az angol kiadó, amikor egy jobb írónak művét első kiadásban közrebocsátja, a 20—22 ives kötetet rendes oktáv kiadásban ideiglenes kötésben 20—25 koronáért bocsátja áruba, rendesen egy angol fontba kerül az ilyen könyv. A művelt angolnak, aki az ő írójának művét a megjelenés évében akarta olvasni és birni, ezt az összeget kellett érte kifizetnie. A jutányosabb kiadás csak azután jött, de ez a kiadás is drágább volt a magyar könyv áránál, mert rendesen 5—6 shillinget tett ki.

Egy országban tehát, amelyben a könyv amugy is igen olcsó, annak további olcsóbbítására törekedni csak az irodalom és a könyvtermelés kárával járhat.

A könyv csak úgy jelenhetik meg, ha a kinyomatott példányok árából megtérül a rá fordított költség. Ebben a költségben benne van az írói tiszteletdíj is, az író munkájának némi ellenértéke. Ezt a tiszteletdíjat a közönségnek kell megfizetnie, nem a kiadónak. Tévhit az, amely a tiszteletdíj mérsékelte vagy kicsiny voltaért a kiadót teszi felelőssé. A kiadó kötelessége a könyv forgalmi körülményeit olyképpen kialakítani, hogy a szerzőnek minél nagyobb tiszteletdíj juthasson, de ezt mindig csak abból a pénzből fizetheti a szerző kezéhez, amit a könyv forgalmából bevesz. A kiadónak nincs külön pénztára vagy külön pénzalapja, amelyből ő szerzőket díjazhasson, ő csak előlegezi azt az összeget, melyet a közönségtől visszakapni remél. Ez az összeg arányban áll a könyv bolti

árával. Minél magasabb a bolti ár, annál nagyobb a szerzőnek járó összeg; ezért állapítja meg az okos angol egy fontban a princeps-kiadás árát, mert a szerzőnek mindenekelőtt meg akarja fizetni a becsületes munkája után őt megillető összeget. Ez az első kiadás a tiszteletdíj előteremtésére hivatott kiadás, a többi kiadások már jóformán csak járadék természetűek.

Ugyanigy jár el a német kiadó is. A franciánál azonban más a rendszer. A francia közönség megszokta a 3—3^{1/2} frankos kiadásokat, ott tehát az első kiadást mindjárt ezen az áron bocsátja közre a kiadó, a szerzőt minden eladott példány után részesítvén egy megállapított percent-osztalékban. A könyv, amely tömeges példányszámban kel el, nagy tiszteletdíjat hoz szerzője részére, kis példányszám természetesen kis tiszteletdíjjal jár.

Ha mindezeket a körülményeket egybevetjük, az tűnik ki, hogy a magyar szerzőnek mérsékelt tiszteletdíja is aránylag nagyobb volt a külföldi szerzők tiszteletdíjánál.

Nagy baj, hogy a közönség ezeket a dolgokat nem tudta, vagy rosszul tudta és maguk az írók is, amikor ezekről a dolgokról irtak, hibásan instruálták. Nagy baj ez azért, mert ily téveszmék mellett nehéz az irodalmi termelést fejleszteni. Irodalom nem képzelhető el írók nélkül, az írók nem élhetnek meg honorárium nélkül. Minden érdek azt parancsolja, hogy az írónak minél nagyobb honorárium jusson. Ez csak úgy érhető el, ha könyvét minél jobb üzleti feltételek mellett lehet a közönség körében elhelyezni.

A nagy példányszám biztosítása olcsó ár útján csak nagy nyelvterületeknél és nagy műveltségű népeknél kecsegtet sikerrel. Ez az eset nálunk nem forog fenn, ennek folytán nekünk arra kellett volna törekednünk, hogy a közönségnek azt a részét, amelynek érzéke van az irodalom iránt és anyagilag is képes rá, rábirjuk arra, hogy egy-egy író munkájának első kiadását lehető magas bolti áron váltsa magához, hogy az írónak megfelelő tiszteletdíj juthasson és azután annál könnyebben lehessen jutányos kiadásban hozzáférhetővé tenni ugyanazt a könyvet a kevésbbé tehetőseknek. Ezt teszik mindazon népek, amelyek hozzánk hasonló helyzetben vannak, a dánok, a svédek, a hollandusok, a norvégek.

E helyett azonban nálunk a rosszul informált, jórészt

poliglott közönség, főként német behatás alatt, az elterjedt *Reclam-Bibliothek*-ra hibásan hivatkozva, mindig olcsó könyvek után kiabált és a kiadók mindennemű kísérleteit visszautasította, amelyek a könyvek árának megállapításával az irodalom helyzetét javítani törekedtek. A kiadók engedtek, mert nagy volt a nyomás, az eredmény a lassu elhalás volt. Nézze meg bárki a *Ráth Mór* nagyszerű lendülettel induló kiadói működését a 60-as és 70-es években, azokat a szép kiállítású és becses történelmi, irodalmi, mémoire-szerű, ismeretterjesztő műveket, amelyek megjelenésükkor is jutányosabbak voltak bármely külföldi hasonnemű műveknél és kérdezze meg magától, hogy azóta miért nem lehetett ilyen könyveket világra hozni; a fentiekben megtalálja rá a választ.

Ezért voltam én ellensége az u. n. olcsó könyvnek.

De még más okból is. A magyar könyv már eredetileg is olcsó volt, de ritka könyv került ki azt a sorsot, hogy ne kényszerüljön *még olcsóbbá lenni*. A magyar kiadó kénytelen volt mindig úgy kalkulálni, hogy a kinyomatott példányszám egy része eladatlanul nyakán marad, kénytelen volt számba venni azt, hogy 1000 példányból néhány száz nem fog elkelni a megállapított áron. Ezért intézménnyé vált Magyarországon a könyvárleszállítás. Nem volt az a kiadó, aki időszakonként ne kényszerült volna raktárának egy részét jutányosabb áron felajánlani a közönségnek és így a befektetett tőkékből megmenteni azt, amit lehetett; ez bele tartozott a kiadói kalkulációba. Enélkül még azok a könyvek sem jelenhettek volna meg, amelyek abban az időben megjelentek. A régebbi könyv-olvasók előtt emlékeztetéseket még azok a lepedőnagyságú könyvhirdetések, amelyeket *Ráth Mór*, *Lauffer Vilmos*, a *Franklin-Társulat*, az *Athenaeum* két-három évenként közrebocsátottak és amelyekben legjobb kiadványaiknak árait ideiglenesen 20—30—40—50—60 és néha még több %-kal is leszállították, hogy legalább ezuton bírják rá a közönségnek olcsóságokra vágyó részét a raktárak tehermentesítésére.

Mi magunk is kiadói működésünknek abban az időszakában azért alapítottuk meg a *Központi antikváriumot*, mert amint az akkor általam készített expozéban olvasom: „kiadványi osztályunkban az évek során át már oly tetemes tömege gyűlt össze oly kiadványoknak, melyeknek kelendősége már nem áll

arányban a leltárban tőkeként figuráló érték kamatoztatásával — hogy ezek nagyobb szabású értékesítése parancsoló szükséggé válik.“

Az olcsó könyvet tehát Magyarországon megteremtette az árleszállítás. Nem volt szükség a priori olcsó könyvet termelni, mert a könyv esélyeit még jobban rontotta volna, ha még árleszállításra sem lett volna alkalmas.

Az ingyen-könyv.

De volt azután Magyarországon egy fajtája az olcsó könyvnek, amelynek igazán nem volt párja a világon — az *ingyen-könyv*. Ez egészen különleges magyar specialitás. Az olvasó képtelen azt elgondolni, hogy a magyar könyv életében mily nagy szerepet játszott az ingyen-könyv. Évtizedeken keresztül védekeztek ellene a kiadók — hiába, nem bírtak megküzdeni vele. Csak most szűnt meg az epidémia, mikor a könyv valósággal drága lett és mikor különben is minden megszűnt, ami volt.

Ebben az országban, ahol semmit sem tudnak jól megszervezni, megtalálták annak a módját, hogyan szervezkedjenek meg az emberek arra a célra, hogy ingyen-könyvekhez jussanak. Mindenféle című és rendeltetésű egyleteket alapítottak, jóformán kizárólag abból a célból, hogy valami címet találjanak, amely alatt a kiadókat ingyen-könyvek adományozására lehessen rábírní. Legtöbbsen a magyarosítás és a közművelődés jellegét irták zászlójukra és minthogy a magyarság és a műveltség terjesztésének legfőbb eszköze az irodalom, természetesen, hogy első dolguk volt felszólítani a kiadókat, hogy a könyvtárat ajándékképen küldött könyvekkel létesítsék. Alig volt nap, hogy a kiadócégek ily tárgyú leveleket ne kaptak volna. Ezekben a levelekben érzékeny hangon hivatkoztak a megalapított egylet nehéz viszonyaira, oly szívrehatóan tudták csoportosítani a különböző indokokat kérésük támogatására, oly szépen, oly ellenállhatatlanul tudtak kérni, oly élénk színekben tudták kulturmissziójukat kellő világításba helyezni és oly frappánsul appellálni a kiadók hazafiságára, hogy szinte lehetetlen volt a kérés elől kitérni. De az volt a baj, hogy ha teljesítették egy ilyen egyletnek kívánságát, akkor mindjárt többen fordultak a kiadókhoz, mert az egylet gondoskodott

róla, hogy köszönetét hirlapokban közzétegye, ami azután másokat is felbízottatott hasonló közcélu alapításokra.

Eleinte védekezni próbáltunk ezek ellen a támadások ellen, megmagyaráztuk barátságos levelekben az illető folyamodó egyletnek, hogy kívánsága nem jogosult és hogy az egylet, mely kulturális missziót ír zászlajára, az ilyen kívánsággal éppen nem mozdítja elő a kulturát. Az író pénzért kénytelen dolgozni, mert neki is élnie kell, a könyv, amelyet megír, az ő szellemi tőkéje; amit a kiadó neki fizet, az kamatja ennek a tőkének. Ha a kiadó ingyen osztja szét a könyveket, akkor nem fizetheti meg az írónak járó kamatot, akkor az nem tud megélni és nem tud dolgozni. A könyvtár-beszerzésre alakult egyesület egyébként is apasztja a vevőközönséget, mert hiszen egy példányból olvassák azt a munkát, amit talán többen megvennének. Ha már most még azt az egy példányt is ingyen kapja meg az egylet, akkor miből éljen az író és miből tartsa fenn vállalatát a kiadó. Minden intézkedés, amely a könyv kelendőségét apasztja, kárt okoz a szerzőnek, kárt okoz a könyvnek és kárt okoz a kulturának.

Nem sok eredménye volt ezeknek a jóindulatu magyarázatoknak, a kérő levelek csak nem szűntek meg. Akkor azután új indokokkal próbáltuk magunktól elhárítani ezeket a támadásokat. Ha nincs érzéke az egyletnek a kultúra iránt, talán saját tagjainak érdeke iránt meg lesz a kellő érzéke. Ráműtattunk arra, hogy ha megalakul egy olvasókör, annak vezetői egyrészt az olvasóközönséggel, másrészt az irodalommal szemben vállalnak kötelezettséget. Az irodalommal szemben azt, hogy mint eszméik leghathatósabb eszközét pártolni fogják, az olvasóközönséggel szemben azt, hogy jó könyvet juttatnak kezébe. Beválthatják-e ezt a céljukat, adhatnak-e jó könyveket az olvasók kezébe, ha azt adják oda nekik, amit ajándéku kapnak, mert hiszen világos, hogy a kiadók a nehéz viszonyok közepette, ha már teljesítik kérésüket, nem ajándékozhatnak kelendő jó könyveket, inkább csak oly régi, elfeledett munkákat, melyek el nem kelvén, raktáron hevernek olvasatlanul, vevő nélkül. Hogy az ily üres és haszontalan könyvek az olvasókör céljának meg nem felelnek, bizonyos; ezek inkább rontják, mint fejlesztik az ízlést és az erkölcsöket és távol állnak a magyar nemzeti szellemtől; éppen nem alkalmas esz-

közei a művelődés terjesztésének. Azután rámutattunk arra, minő siralmas képet mutat egy oly könyvtár, amely ily alapon jön létre, amelyben silány, haszontalan könyvek szerepelnek magyar irodalom gyanánt. Nemcsak anyagilag rontják meg kérésükkel, de erkölcsileg is megszégyenítik az irodalmat, ellentétbe jönnek az egyesület kettős hivatásával és aláássák annak erkölcsi hitelét.

Akármennyit magyarázgattuk mindezeket, a kérvények csak jöttek újra és újra szakadatlanul, szinte külön hivatalt kellett tartani azok elintézésére.

Megint új rendszerhez folyamodtunk. Felszólítottuk az egyesületet, mutassa ki nekünk, kap-e ingyen szállást valamely magánháztulajdonostól, ingyen-butort a kárpitostól, ingyen-világítást, ingyen-fűtést, ingyen-kiszolgálást. Hivatkoztunk arra, hogy mindezekre telik, mindezekre van pénze az egyesületnek, pompás berendezésre, fényes világításra, kártyaasztalokra, szolgálakra, még könyvszekrényre is, de azt, amivel megtöltik a könyvszekrényt, azt, ami miatt az egyesület állítólag megalkult, azt ingyen várják a könyvkiadóktól.

Gondoskodtunk róla, hogy mindezt néha-napján a sajtóban is szellőztessék. Vesztünkre, mert a közlések csak impulzust adtak új egyesületek alapítására. A könyvkiadókat valószínű pánik szállta meg, ha valami könyvtáralapítási mozgalmról olvastak, tudták, hogy ez ellenük intézendő hadjáratot jelent.

Nagy szorongatásaink közepett külföldre fordultunk, megtudandók, vajjon ott minők az állapotok ezen a téren. Külföldi könyvkiadó-kollégáink elcsodálkoztak: efféle üzelmekről nekik tudomásuk sem volt. Azt, hogy egy egyesület egész könyvtárat összekunyoráljon a kiadóktól, a képtelenségek birodalmába tartozónak mondták. Megesik néha, hogy egy-egy könyvet kérnek arra utalt szegény tanulók, ezeket a kérelmeket a körülmények alapos mérlegeléséhez képest méltányosan elintézik — de hová jutna a könyvkiadó, ha ilyen viszonyokkal kellene számolnia, mint aminőkről mi őket értesítettük. Mi lenne például a nagy német tudományos irodalomból, amelynek termékeit jóformán kizárólagosan a közkönyvtárak szerzik be, ha ezek a közkönyvtárak, vagy azoknak egy része jogot formálna arra, hogy a kiadó ingyen juttassa el hozzájuk kiadványait.

Az egyik német kiadó, a stuttgarti *Robert Lutz* közölte velünk, hogy amikor a bécsi *Akademische Lesehalle* levélpapírján egy orvosnövendék azon a címen kérte tőle egy könyvnek a megküldését a könyvtár részére, hogy az egyesület Bécs német nemzeti diákjait sorolja tagjai közé és hogy ezért az egyesület és annak törekvései iránt a német birodalomban igen élénk érdeklődés áll fenn, ő tagadólag válaszolt a kérésre, mert nincs abban a helyzetben, hogy jómódu köröknek ingyen adjon könyveket. „Mindazonáltal — teszi hozzá — hajlandó vagyok az önök kedvéért kivételt tenni, ha bebizonyítják, hogy az Önök diákegyesületének tagjai több vizet isznak, mint sört, amely esetben örömmre fog szolgálni, ha tudományszomjuk enyhítéséhez a magam költségén hozzájárulhatok“.

Ez után az információ után végre radikális lépésre határozta el magát a *Magyar Könyvkereskedők Egylete*, arra, hogy tagjait eltiltja attól, hogy egyáltalában bárminemű egyletnek bármi címen kért könyveket ingyen adhassanak. Kinyomatott egy válaszlevelet, azt tagjainak sok példányban rendelkezésére bocsátotta, hogy minden hozzá érkező levélre válaszul megküldjék. Ebben a válaszlevélben kategorice ki volt mondva, hogy mi, hazai könyvkiadók, kötelezzük magunkat, hogy ily megkereséseknek ezután egyáltalában nem teszünk eleget.

Ez az egyöntetű eljárása a kiadóknak csak arra volt jó, hogy az eléjük kerülő konkrét kéréseket elintézzék, de nem akadályozta meg azt, hogy ilyenek hozzájuk újból és újból ne intéztessenek. Kulturtörténeti szempontból érdekes volna szemügyre venni, hogy minő tényezők voltak azok, amelyek ezen a módon akartak könyvtárhoz jutni. Szinte hihetetlen, hogy minő tényezők voltak köztük. Állami intézmények, törvényszéki, rendőrségi könyvtárak, felekezeti intézmények, „Nyelvében él a nemzet“ jellegével megalakult iskolaegyesületek, külföldi magyar egyesületek, ifjusági egyletek, ipari társulatok, munkás-egyesületek, jótékonysági egyletek, kereskedői körök, kaszinók, asztaltársaságok, mindenféle otthonok, milliókkal rendelkező közművelődési egyesületek, politikai jellegű társulatok, azután iskolák, mindennemű fajtájuk, fővárosiak úgy, mint vidékiek, tanító-testületek, humanitárius intézmények, szegényházak, kórházak, rokkantaknak, vakoknak, siketnémák-

nak, elmebetegeknek, árváknak mindennemű egyesületei és intézetei és sok-sok egyéb különböző tényező.

Érdekes, hogy az egyik ilyen kunyoráló levelet egy valószínűs, ősrégi családból származó herceg irta alá, egy gazdag nagy városnak kimagasló pozícióban levő férfija, mint a gazdag város kaszinói könyvtár-bizottságának elnöke.

De még érdekesebb, hogy midőn *Wlassics Gyula* kultusz-miniszter az állami iskolák tanítóit utasította, hogy minden községben szervezzenek a 15—21 éves ifjak részére könyvtárral kapcsolatos, az önképzőkörök modorában működő ifjúsági egyesületeket, az egyik tanítóttestület, hivatkozással arra, hogy a miniszteri rendelet értelmében az ifjúság semmi tagdíjat nem fizet és a szociális és hazafias cél csak úgy érhető el, ha az ifjúság nevelésére szükséges eszközök, elsősorban és főképpen a 15—21 éves kor lelkületének megfelelő ismeretterjesztő és szórakoztató könyvek, lapok és folyóiratok rendelkezésére állanak, miután továbbá a községeknek iparos polgárai közül csak igen kevesen jelentkeztek eddig pártoló tagokul, felhívja a kiadókat, hogy az egyesület körletébe tartozó összes községeket lássa el a megfelelő könyvekkel.

Százával lehetne közzétenni az e fajta igen érdekes okmányok kivonatát, ha nem volna annyira elszomorító. Vajjon meg fog-e szünni ez az epidémia most, hogy a könyvet valóságos értéknek ismerte fel a közönség egy nagy része, olyannak, amiért valóságos készpénzt érdemes adni — vagy folytatódni fog a könyvkunyorálás az új korszakban is? Attól félek, folytatódni fog.

A közönség önámítása.

Azután volt még egy ok, mely ellene szólt az olcsó könyvnek, közönségünk sajátzerű pszichológiája. A mi könyvvásárlóinknak szükségük volt arra az illúzióra, hogy ők jutányosan vásárolnak, azért van nálunk több antikvárium, mint a világ bármely városában. Az a könyv, amelyet valaki az antikváriumban vesz, eo ipso olcsóbban megvettnék tünik fel előtte. Ámbár nem mondható, hogy a közönség az antikváriusokat is szinte nem kényszerítené arra, hogy olcsón adják el neki könyveiket. Így fejlődött ki aztán nálunk a modern antikváriumnak az a neme, amely a rendes szortiment-könyvkeres-

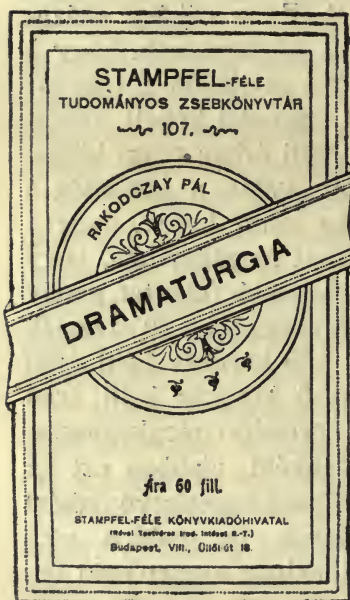
kedést szinte teljesen megbénította. Ha *Herczeg Ferenc*-nek egy új könyve jelent meg, azt még azon a napon az antikváriumokban kereste a közönség. Minthogy a rendes szortiment-könyvkereskedő nem biztosíthatott ennek a *Herczeg*-könyvnek valamilyen számbavehető forgalmat, a kiadó kénytelen volt az antikvárius által nála megrendelt nagyobb példányszámot annak megfelelő nagy engedménnyel átadni, oly engedménnyel, amely az antikváriust abba a helyzetbe hozta, hogy a példányt a megjelenés napján már 15—20 százalékkal, esetleg nagyobb engedménnyel adhatta el. Ez a néhány százaléknyi engedmény szükséges illuziója a közönségnek, hogy a *Herczeg Ferenc* könyvét megvegye. Ez az illuzió a magyar könyvpártolás előfeltétele volt, evvel számolni kellett. Hovatovább természetesen ez a magasabb bolti árban nyert kifejezést. Ahelyett, hogy olcsóbban jutott volna a közönség a *Herczeg Ferenc* könyvéhez, drágábban jutott hozzá, mert a kiadó kénytelen volt magasabb bolti árat megállapítani, hogy az antikváriumnak megadhassa azt a magasabb rabattot, amely azt viszont képessé teszi a közönségnek megadni a 20 százalékos engedményt. A könyv, amelyet talán 3.50 koronás bolti áron adhatott volna ki a kiadó, már most 5 koronás bolti áron látott napvilágot, hogy a publikum 4 koronáért megkaphassa. Ilyen a magyar gyakorlati ész. Egyébként ujabban ezt az anomáliát a szortiment-könyvkereskedőkkel egyetértve önként szüntették meg a modern antikváriusok, ily módon újra érvényre juttatván a kiadó által megállapított eredeti bolti árt.

Az olcsó könyv-vállalatok.

Mindezek a körülmények okozták, hogy én az olcsó könyvnek ellensége voltam. De meg lehetett volna engem cáfolni, ha azok a vállalatok, amelyekkel a kiadók előállottak, hogy az olcsó könyvért való kiabálásnak engedjenek, sikerültek volna és az irodalomnak hasznára lettek volna, — de nem sikerültek és nem váltak hasznára az irodalom fejlesztésének.

Nem mintha nem volna örömdetes, ha bármelyik jó könyv bárminő „feltáralás”-ban jelenik meg, de itt most nem ebből a szempontból vizsgáljuk a dolgokat, hanem abból a könyv életében legfontosabb szempontból, hogy mennyire terjed el a könyv, mennyire válik eleven, ható kulturtényezővé

és mennyire mozditja elő elterjedése után az író érdekét, az irodalom életét. Ily szempontból tekintve az olcsó könyv kérdését és azoknak a vállalkozásoknak sorsát, amelyek az olcsó könyv eszméjét meg akarták valósítani — ebben az egész korszakban, amelyről ez a könyv szól, egészen a háboru idejéig, egyetlenegy sem sikerült, egyetlenegy sem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, egyetlenegy sem teljesítette misszióját, amint az viszonyaink között különben természetes

A „Tudományos Zsebkönyvtár”
borítéka.

is volt. Nehogy félreértésekre adjon alkalmat mindaz, amit erről a kérdésről elmondottam és el akarok mondani, számok segítségével akarom gondolatomat megértetni. Egy 10 ives könyv megjelenik például 3000 példányban 3 koronás bolti ár mellett. Ennek a bolti áru összforgalma tehát 9000 koronát eredményez. A szerző, tegyük fel, 1000—1500 korona tiszteletdíjat kap. Már most tegyük fel, hogy ennek a könyvnek tartalmát kiadja két füzetben egy olcsó könyv-vállalat, kinyomatja 6—10,000 példányban, illetve 12—20,000 füzetben, amely 30 filléres bolti ár mellett 3600—6000 korona bolti áru forgalomnak felel meg és fizet a szerzőnek 200 koronát. Ez a példa megvilágítja a dolgot az írói tiszteletdíj szem-

pontjából és világossá teszi azt is, hogy ennek az olcsó kiadásnak csak úgy volna értelme, ha 50 vagy 100,000 példányban lehetne kinyomtatni és elterjeszteni és ennek a nagy példányszámnak megfelelő tiszteletdíjat fizetni a szerzőnek. Ebben az esetben indokolva volna az olcsó kiadás, mert hiszen magát a könyvet sokkal nagyobb példányszámban juttatja el az olvasókhoz az irodalmi érdek csorbitása nélkül. De oly országban, ahol az olcsó vállalat nem kél el több példányban, vagy alig valamivel több példányban, mint az u. n. drága könyv, ott az

olcsó vállalatok gyűjteménye az irodalomnak nyilvánvaló kárával jár.

En ebből sohasem csináltam titkot és azokat az írókat, akik velem effelől tanácskoztak, mindig lebeszéltem arról,

TUDOMÁNYOS ZSEBKÖNYVTÁR

A magyar képzőművészet története
 194-198. oldal
 Myskovszky Ernő
 A magyar festészet, szobrászat és építészeti története a legújabb időkig. Joga napjainkig rendkívül sok illusztráció kapcsán röviden, szabatosan, de teljesen illeti fel. Ezen tájékoztató a művészeti-kedvelőknek és kiadónak jó segédanyag a tanulmányok számára.

Növényzeti kifejezések
 199-228. oldal
 Dr. Cserey József
 A növényzet és rendkívül sok magyar szó a természetben használt a növényzeti kifejezéseket. Növényzetellenes segédanyag egy a botanika tanulmányozásához, mint a köz- és iskolai növénytan oktatásához.

EGYES SZÁM ÁRA 60 fillér

A „Tudományos Zsebkönyvtár” falragasza.

hogy munkáikat ily olcsó gyűjteményekben közrebocsássák. Kevés sikerem volt ezzel, mert legtöbbször azzal az indokkal csábították rá magukat az ily kiadásokra, hogy ezek a legjobb reklámjai lesznek egyéb műveiknek és egyéb kiadásainak. Ez fenn is állna, ha tényleg 50 vagy 100,000 példány-

ban kelnének el, de a 2—5000 példányban elkelő olcsó füzet nem reklámja az írónak, hanem egész mívoltában devalvációja az ő irodalmi és forgalmi értékének.

Nem akartam megemlíteni a *Mikszáth*-ról szóló fejezetben, minő fájdalommal töltött el, amidőn *Légrády*-ék, akkor a jogok birtokában, *Mikszáth*-nak majdnem összes munkáit, amelyekkel rendelkeztek, a „*Magyar Könyvtár*“-nak engedték át kiadásra. Nem akartam ezt ott megemlíteni azért, mert félreértésekre adhatott volna alkalmat, most azonban, minthogy már kifejtettem az olcsó könyvről való nézeteimet, talán egy nézetem lesz velem mindenki, aki ezekkel a dolgokkal foglalkozik, hogy *Mikszáth* műveinek terjesztését nem nagyon mozdította elő az, hogy a „*Szent Péter esernyője*“ és más egyenrangú munkái megjelentek a „*Magyar Könyvtár*“-ban 6000 példányos kiadásokban, amely kiadások elkezte 8—10—15 évig, sőt esetleg tovább is tart. A terjesztőképes módon megjelenő munkák terjesztését akadályozzák, azoknak gáncsot vetnek, de maguk semmiképp sem bírnak elterjedni.

Talán nem lesz érdektelen, ha egy kicsit szemlét tartunk ezek felett az u. n. olcsó könyv-vállalatok felett, hogy lássuk, mennyi jóra való és becsületes törekvés, mennyi optimizmus és lelkes ambíció szülte azokat és minő csalódás járt nyomukban. Csalódás az egész vonalon az elsőtől mindvégig kivétel nélkül, minden ellenkező látszat ellenére.

Az első ily Reclam-utánzó vállalkozás az *Aigner Lajos* által kiadott „*Magyar Könyvesház*“ volt, egyike azoknak az *Aigner*-féle vállalatoknak, amelyek az ő bukását idézték elő. Jól volt kigondolva, elég érdekesen volt összeállítva, sok értékes füzet és kötet jelent meg benne, de — nem volt kelendősege. Váltakozva hozta a régi irodalom és az új irodalom jelesebb termékeit 4—5 ives füzetekben 20 krajcárnyi áron; igazán olcsó volt, mégsem tudott boldogulni.

Ugyanebben az időben tett kísérletet egy győri könyvkereskedő, *Grosz Gusztáv*, az „*Egyetemés Könyvtár*“ című olcsó könyv-vállalattal, amelyben igazán jó, mondhatni klaszszikus munkákat adott közre, füzetenként 10 krajcáros áron. Van benne 8 ives füzet is ezen az abszolút vége is bámulatos olcsó áron. A 24-ik füzettenl kénytelen volt vállalatát beszűm-
tetni.

Akkor azután jött egy nagy, tökeerős vállalat, a *Franklin-Társulat* és megindította az „*Olcsó Könyvtár*“-at *Gyulai Pál* szerkesztésében. Az „*Olcsó Könyvtár*“-ban igen becses dolgok jelentek meg; gyűjtőhelye volt a legkülönbébb irodalmi értékű műveknek, amelyeket más vállalatokban alig lehetett volna elhelyezni. Izléssel és gonddal voltak megválogatva a munkák és ebből a szempontból csak elismerés illeti meg a vállalatot. De könyvforgalmi szempontból a magyar irodalom életében számba sem vehető az „*Olcsó Könyvtár*“ megjelenése; mégis öröndetes jelenség, hogy megvan és érdemüil róható fel a kiadónak, hogy bizonyára áldozatok árán fenntartotta. Később kénytelen volt az igen alacsony bolti árat felemelni, csak így kerülhetvén ki azt, hogy a vállalatot ne kelljen beszűntetni, *Gyulai Pál* halála után *Heinrich Gusztáv* vette át a szerkesztést, aki ugyanazon a színvonalon tartja fenn és értékes tartalommal tölti meg a vállalatot. A füzeteket ma sem nyomatják nagy példányszámban, de minthogy tradícióihoz hiven nem öleli fel az irodalomnak azt a részét, mely jobb körülmények között tud érvényesülni, tisztán irodalmi szempontból tekintve, igen hasznos vállalatnak mondható.

Nagy ambícióval és a legügyesebb kiadói bevezetés mellett, nagystíliú reklám kíséretében lépett a porondra a *Wodianer cég* által megindított „*Magyar Könyvtár*“. Ennek szerkesztője, *Radó Antal* nagyobb változatosságra, nagyobb elevenségre törekedett, mint az „*Olcsó Könyvtár*“. Mindenképpen gondosan, irodalmi izléssel és nagy szerkesztői rutinnal szerkesztette meg a vállalatot, de én a magam részéről sohasem helyeselhettem azt, hogy irodalmunk legnépszerűbb íróinak friss munkáit akarta vállalatában felölelni.

A „*Magyar Könyvtár*“ minden kiválósága, sokoldalúsága és határozott üzleti eredményei mellett sem tudott oly nagy elterjedést elérni, amíő egy ily vállalatnak ily módon való közrebocsátását megindokolta volna. Nem bizonyít ellenem, sőt mellettem bizonyít az, hogy a „*Magyar Könyvtár*“ egyes füzetei tényleg igen nagy példányszámban jelenhettek meg, mert ha megnézzük, hogy melyek azok a kelendő füzetek, akkor menten rájövünk, hogy csakis az iskoláknak szánt olvasmányok, olyanok, amelyek a rendkívül olcsó kiadást megindokolják, lehetővé teszik.

Mikor a „*Magyar Könyvtár*“ 10-ik évfolyamának jubiláris ünnepét megülte, *Mikszáth Kálmán*-t kérte fel arra, hogy írja meg a bevezető cikket. Ő ennek a kérésnek meg is felelt, irt is „*Arisztokracia a könyvpalcokon*“ cím alatt egy igen szellemes elmefuttatást, de ebben nem a „*Magyar Könyvtár*“ mellett, hanem ellene foglalt állást. Azon az állásponton állott, amelyen én állok az olcsó gyűjtemény tekintetében. Egy *Mr. Joung* nevű amerikai urról szól, aki őt felszólította, hogy küldesse meg neki könyveit sajátkezü manupropriájával. Az amerikai ur könyvtárának ez volt a specialitása. *Mikszáth* megkérdezte tőle előzőleg, hogy milyen kiadásokat küldessen: a drágább vagy az olcsóbb kiadásokat? *Mr. Joung* az utóbbi kiadásokat kérte, mert azt mondja:

„Egy könyvnek az olcsósága mutatja meg, milyen karriért csinált. Csak rá kell nézni, mint a katonatiszti gallérra és azonnal látjuk, milyen rangban van.

Sziveskedjék csak elküldeni a legolcsóbb kiadásokat, azok az én kedvenceim, külön cseresznyefa-szekrénybe rakom, mert az olcsó könyvnek tömérdek emberhez kell indulnia, hogy magát kifizesse, s hogy ehhez passzusa legyen, már ezelőtt sok különböző kiadásokban kellett megjelennie. Minden előbbi kiadás egy őst jelent s lakinek a legtöbb őse van, az a legelőkelőbb a könyvek között is.“

Mikszáth azt felelte vissza: „Sajnos, a mi közönségünk nagyon szegény, minélfogva a mi könyveink nagyon drágák.“

Igy is van ez és nem is lehet máskép, egy szegény és kisszámu nemzetnek nem lehetnek olcsó könyvei. Ezt be kell látnia a közönségnek és ha önálló irodalmat és önálló műveltséget akar, meg kell hoznia azokat az áldozatokat is, amelyekbe ez kerül.

De nem lehet csodálkoznj azon, ha a közönség nehezen látja ezt be, mikor maguk a könyvkereskedők és kiadók is nehezen látják be; mikor mindig akad uj és uj vállalkozó, aki azt a hitet kelti a közönségben, mintha az olcsó könyv prosperálna. Igaz, hogy most már az olcsó könyvnek csak látszatával bir az újabb ilyenmü vállalkozás, de még mindig jutányosabb, semminthogy a siker biztosítékával birna.

Ime egy új szerkesztő és egy új kiadó azt tartja, hogy

a „Magyar Könyvtár“ már nem eléggé modern, megalapítják a „Modern Könyvtár“-at. Ebben is sok értékes és jó mű jelenik meg, számbavehető sikere alig egy-kettőnek van. Az első kiadó, *Sziklai Jenő* belepusztul, nem volt hozzá tőkéje és kitar-tása, átveszi a másik, a *Politzer*-féle könyvkiadóvállalat, kifej-leszti, kiterjeszti, azután az *Athenaeum* tőkeerős kezeibe jut a vállalat. Most már megvan minden előfeltétele a sikernek, mégsem jut el ahhoz a példányszámhoz, mely igazolná.

Azután itt vannak az olcsó regény-vállalatok, élükön az „*Egyetemes Regénytár*.“ Ez akkor indult meg 1885-ben, amikor a „*Regényvilág*“ megszűnt. Ez volt akkor az egyetlen számba-vehető vállalkozás, amelyben író elhelyezhette regényét. Bátor és merész vállalkozás volt, egy koronáért egy bekötött 10—12 ives könyvet adott, de alkalmas volt-e arra, hogy a magyar író anyagi érdekeit szolgálja, jutott-e abba a helyzetbe, hogy megfelelő tiszteletdíjat biztosíthasson az írójának? Oly sokkal több példányban kelt-e el az „*Egyetemes Regénytár*“-beli kötet a maga olcsóságánál fogva, mint ugyanaz a kötet elkelt volna az akkori normális bolti ár mellett, ugy azonban, hogy az író jobban díjazhatta volna? Az „*Egyetemes Regénytár*“ sem bizonyította be, hogy a könyv ára volna Magyarországon oka a könyv elterjedésének vagy el nem terjedésének, épp oly kevésbé bizonyította be azt később a *Légrády*-ék kiadásában megjelent „*Legjobb Könyvek*“ című vállalat, amely nagy ambícióju címének megfelelően közölt is tényleg sok igen jó könyvet igen olcsó áron, mégsem birt elterjedni. Meg is szűnt néhány évfolyam után. Ugyanez mondható az „*Athenaeum Olvasótára*“-ról is, mely szintén nem birt prosperálni.

Ebbe a kategóriába tartozik a *Stampfel*-féle „*Tudomá-nyos Zsebkönyvtár*“ is. A nagy látkörű pozsonyi könyvkiadó helyesen ismerte fel annak a szükségét, hogy a tanulni vágyó embernek legyen módjában rövid áttekintést nyújtó összefogla-lásban egy egész tudományszakma felől tájékozódni. Nem az volt a cél, hogy ez a zsebkönyvtár feleslegessé tegye a nagy-szabásu munkákat, a tan- és kézikönyveket, hanem éppen azok mellett, azoknak mintegy előkészítőjeképpen tölthetett be fon-tos missziót. A „*Tudományos Zsebkönyvtár*“ kitünően volt meg-alapozva és nagy körültekintéssel vezetve, de egy nagy hibája volt: az, hogy tulságosan olcsó volt; 5—6 ives füzeteket jó papi-

ron, szép kiállításban, hajlítható kartonozásban adott 60 fillérért. Ennek az olcsó árnak két következménye volt: először is nem fizethetett csak igen-igen mérsékelt tiszteletdíjat, másodszer kénytelen volt a füzeteket 4—5—6000 példányokban kinyomatni, hogy az előállítási költségek minél több példányra oszoljanak szét. Ez azonban baj, különösen tudományos tárgyú könyveknél, mert a tudomány folyton halad, a kutatás soha sem szűnik meg, ilyen könyveket folyton à jour kell tartani, már pedig, ha egy ilyen 6000 példányos kiadás csak 10—15—20 esztendő alatt fogy el, akkor az utolsó években a példányok mint elavult, obsolet könyvek kerülnek a közönség kezébe.

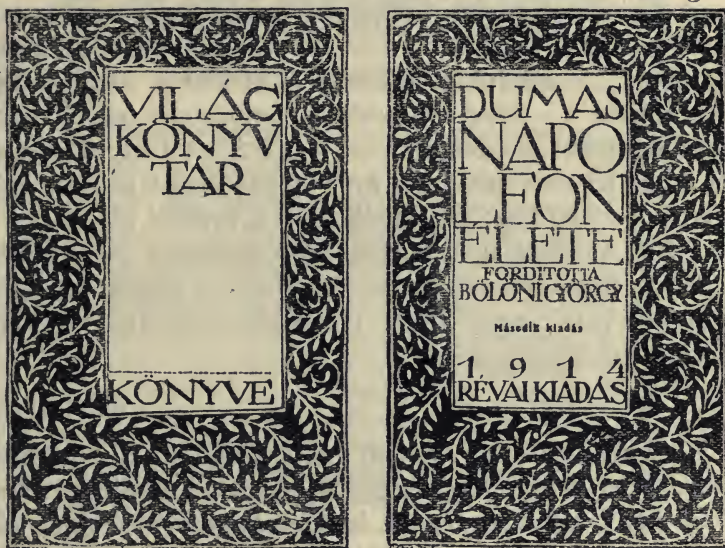
A „*Tudományos Zsebkönyvtár*“ ára csak akkor volna indokolt, ha 2—3 éven belül elfogyna egy-egy kötet. A vállalat sokkal nagyobb szolgálatot tett volna az ismeretterjesztésnek, ha magasabb áru kötetekben bocsátják közre, kisebb példányszámban nyomatják és gyakrabban hoz új kiadásokat. Mert ennél a vállalatnál is beigazolódtott, hogy maga az olcsó ár nem teremt közönséget; kelendők voltaképpen csak azok a kötetek voltak, amelyek belekapcsolódtak az iskolai oktatásba. Ezek azután gyakrabban értek új kiadást is. A többiek, sajnos, tulságos soká maradtak a kiadó raktárán.

Fordulat a könyvterjesztésben.

A kiadói ügybuzgóság és az a vágy, hogy lépést tartson a magyar kiadóság a külfölddel, mégis mindig új és új vállalatokat érlel meg, már nem oly ingatag alapon, mint aminők a filléres vállalatok, mert hiszen saját szakállán tanulta meg mindegyik, hogy olcsó könyvet csak úgy lehet előállítani, ha azt nagy példányszámban nyomatjuk és ennek a nagy példányszámnak elhelyezését biztosítva látjuk.

Eddig ez lehetetlen volt, mert nemcsak közönség nem volt hozzá, hanem könyvkereskedelem sem. Talán fejlődött volna felvevő olvasóközönség a műveltség előhaladásával, ha lett volna könyvkereskedelem. De arra a 120—150 hazai könyvkereskedőre nem lehetett alapítani az ilyen olcsó vállalatok sorsát. Amíg nagy városok egyáltalában nem birtak rendes és a terjesztésre alkalmas könyvkereskedésekkel, addig gondolni sem lehetett ilyenekre.

A század első évtizedének vége felé egyszerre fordulat állott be ezen a téren. Az újjáalakított *Beszerzési és szállítási részvénytársaság*, mely eddig csak a lapok terjesztésével és szétosztásával foglalkozott, lassankint a könyvet is felvette üzemműködésébe. De még ennél is jelentősebb volt, hogy a nagy elterjedtségnek örvendő népszerű napilap, „Az Est”, a lap minél intenzívebb elterjesztése céljából megszervezett elárúsítói apparátusát is a könyv szolgálatába állította. Ez a magyar könyv sorsa szempontjából nagy dolog volt. Most már lehetett

A „Világ-könyvtár” címlapja.

arra számítani, hogy a valódi szükségletnek megfelelő könyvet ezeken az utakon el lehet juttatni mindenüvé, ahol magyar lapot olvasnak és ahol talán a magyar könyvet is szívesen befogadják.

Most már lehetett arra gondolni, hogy az az olvasókedv és az az ismeretvágy, mely a könyvtárosi nagyüzem, a részlet-üzleti terjesztés nagy fejlődése folytán a közönség széles rétegeiben láthatóan növekedett, minden irányban kielégülést találjon.

Most már szabad volt kísérletet tenni nagy példányszámu és jutányos áru vállalkozásokkal. Meg is történtek ezek a kísér-

letek. Még pedig kettős irányban. A népszerűsítő tudományos és a szépirodalom terén.

Szinte egyidőben keletkezik az „*Athenaeum-könyvtár*“ és a mi kiadásunkban a „*Világ-könyvtár*.“

A „*Világ-könyvtár*“ nagy és szép feladatot tűzött maga elé; azt, hogy amit a történelem és filozófia, a szociológia és természettudomány, az irodalom, a művészet, a politika, a vallástudomány nagyot és maradandót alkotott, el akarja juttatni a nagyközönséghez — az emberi szellem nagy reprezentatív képviselőinek legnagyobbra értékelt munkáiban.

A vállalat nagy lendülettel indult meg, egymásután hozta a szebbnél-szebb és jobbnál-jobb köteteket mindaddig, amíg a világháború „megálljt“ parancsolt. A közönség nagy érdeklődéssel kísérte a „*Világ-könyvtár*“-t, fokozottan még a háború alatt is, de mikor minden annyira megdrágult, hogy a köteteket többé nem lehetett jutányos áron áruba bocsátani, be kellett szüntetni — jobb idők reményében — a további kiadást.

Szinte hallgatólagos megegyezés alapján a „*Világ-könyvtár*“ nem közöl szépirodalmi műveket — viszont az „*Athenaeum-könyvtár*“ nem közöl tudományos munkákat, hanem kizárólag szépirodalmiakat.

A Nelson-könyvgyár.

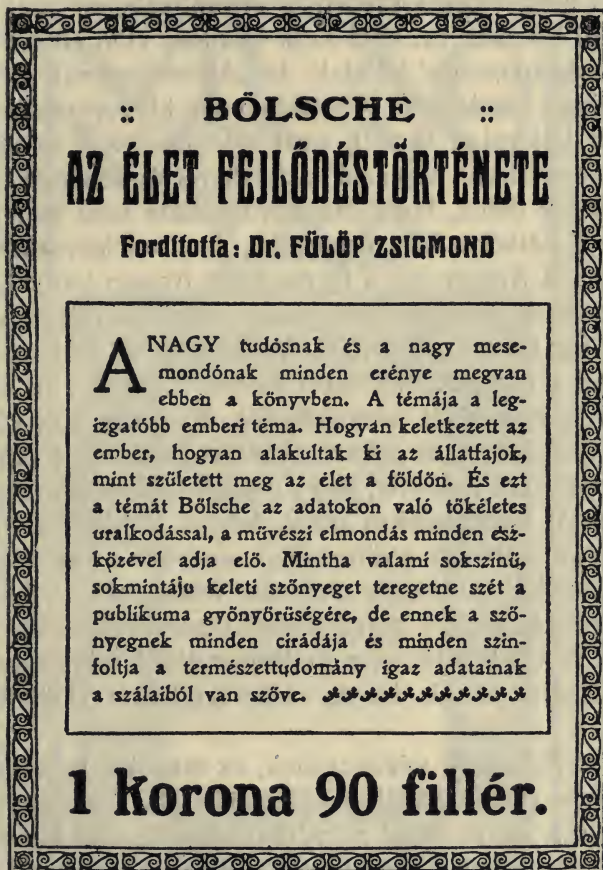
Könyvkiadói szempontból egyébként az „*Athenaeum-könyvtár*“ egyike a legérdekesebb magyar vállalkozásoknak.

A könyvelőállítás egyik legfontosabb problémáját oldja meg, a könyv igazán olcsó előállításának kérdését. Ezt a kérdést a gyakorlati angolok oldották meg úgy, hogy egyuttal maguknak biztosították a művelt nemzetek nyelvén megjelenő valóban olcsó könyvek előállításának szinte monopóliumát.

Egy nagy angol kiadócég, a Nelson könyvkiadóvállalat, konstruáltatott egy igen nagy nyomtató gépet, amelyen egyszerre 192 oldalt lehet egy fordulattal kinyomni és összehajtogatni. Az innen kikerülő ívek automaticé belekerülnek egy fűzőgépbe és abból olyan állapotban kerülnek ki, hogy már csak bele kell akasztani a kész bekötési táblába. Mindent a gép végez el, emberi munka jóformán csak egy műveletet hajt végre. Már most két ív ebben a gépben kinyomva 384 oldalas könyvet ad, azaz 24 rendes formájú 16 oldalas ívet. Ezzel az ökonómikus

eljárással *Nelson* oly minimális költségre redukálta a könyvgyártási összegét, hogy képes volt egy shilling bolti árért áruba bocsátani azt.

A gép azonban e mellett a gazdaságos kihasználás mellett

A „Világkönyvtár” fedőlapja.

oly tömegeket képes előállítani, hogy maga az angol könyvszükséglet nem elég ahhoz, hogy a gépet állandó munkával táplálja. Ha pedig a gép nem dolgozik állandóan és nincs jól kihasználva, természetes, hogy ezáltal az előállítás megrágulna. Ezen akként segített *Nelson*, hogy felajánlotta a gép kihasználását az övéhez hasonló alaku és kiállítású könyvek részére

francia, német, spanyol, magyar kiadóknak. A német kiadók közül a berlini nagy *Ullstein*-cég készítette ennek folytán *Nelson* gépén az „*Ullstein-Bibliothek*“-ot, amely egy márkás áron kerül forgalomba. Az „*Athenaeum-könyvtár*“ is a *Nelson* gépein készül, még pedig akként, hogy a szöveget az *Athenaeum* budapesti intézetében kizsedeti, a stereotipálandó papírlemezeket elküldi Edinburgba, ahol azok kiöntése után elkészülnek az „*Athenaeum-könyvtár*“ kötetei. Az *Athenaeum*-nak köteleznie kellett magát legalább 10.000 példánynak kinyomatására, amire most már bátorsága is volt, mert módjában volt az újfajta és sikeresnek ígérkező terjesztő eszközökre támaszkodni.

Érdekes dolog, hogy Magyarországon meg volt a bátorság ebbe a vállalkozásba belemenni, de Franciaországban nem volt meg. A *Nelson*-cég a legnagyobb francia könyvkiadót, a *Hachette*-céget kínálta meg azzal, hogy az ő gépén francia műveket fog részére előállítani. *Hachette* annál alkalmasabb lett volna erre a tranzakcióra, mert hiszen az összes francia vasutak könyvelárusítását monopolizálja. Még sem volt bátorsága a neki kockázatosnak látszó vállalkozásba belemenni, ami *Nelson*-ékat arra indította, hogy maguk telepedtek meg Párisban és saját kockázatukra tették közzé „*Collection Française Nelson*“ cím alatt egy gyűjteményt, melyben a francia irodalom legjava munkáit közlik és melynek fenomenális sikere volt. A *Hachette*-cég csak a maga vasuti könyvkereskedése részére 3—4-szer annyi kötetet vesz át *Nelson*-éktól, mint amennyinek kinyomatására annak idején kötelezettséget kellett volna vállalnia.

Amit *Nelson*-ék véghezvittek, az megoldotta jóformán az olcsó könyv előállításának problémáját. Ha arányban áll vele a fogyasztás, akkor ebből a gyári módon készülő könyvelőállításból beláthatatlan perspektívái nyílnak az emberi művelődésnek.

Nelsonéknál.

Ennek az előállítási módszernek — azt hiszem — én voltam az öntudatlan előidézője.

A század elején kezdte kiadni *Nelson* angol kiadó azokat a gyönyörű kis köteteket indiai papíron, melyek egész vékony, ujjnyi vastagságú könyvben 800—1000 oldalt foglaltak

magukban, pompás flexibel bőrkötésbe voltak foglalva és mind-össze két shillingbe kerültek. Mikor 1904-ben Angliában jártam, rá akartam jönni a nyitjára ennek a dolognak. A papir forrására

A „Világkönyvtár“ falragasza.

még valahogy ráakadtam, de sehogy sem birtam rájönni arra, hogy hol veszi a kiadó azt a gyönyörű és nyilván igen olcsó bőrt, és hogy képes egy ily 800—1000 oldalas könyvnek szedé-

sét, nyomását, kikészítését oly olcsó áron biztosítani, hogy azután ily csekély árért tud ily szép könyvet adni. Végre elhatároztam, hogy magához a *Nelson*-céghez fordulok felvilágosításért.

Felkerestem a *Nelson*-cég főnökét, bemutatkoztam neki, mint magyarországi kiadó, aki szeretne magyar nyelven néhány oly szép kis kötetet közrebocsátani, legyen szives felvilágosítani, hol veszi a kötéshez való bőrt?

Nelson visszavonult, hogy a dolgot majd megbeszéli társaival és egy fél óra múlva azzal lepett meg, hogy ő majd elkészíti a mi részünkre azt, amire szükségünk van; nem kell ahhoz egyéb, mint hogy neki küldjük meg a magyar szövegü szedést, illetőleg annak stereotip-lemezeit és kötelezzük magunkat legalább 10.000 példánynak egyszerre való megrendelésére. Ezt szívesen vállalja, úgy fogja szállítani a köteteket, hogy mi is két shillinges bolti áron adhassuk őket — de többet nem tehet, a nyersanyagok beszerzési forrásait nem közölheti velünk. A válasz meglepett, de nem elégitett ki, mert sehogysem oldotta meg a talányt. Próbáltam beszélni még a szedésről, munkabérekről, a nyomásban elérhető megtakarításokról, de Nelson nem igen mélyedt bele ezeknek bővebb tárgyalásába, valahogy érintette a nagy példányszámot, a 10.000 példányos minimumot és csak azt hajtogatta, hogy a kész könyveket szívesen szállítja, mást ebben az ügyben nem tehet.

Bucsuzásul átadta nekem *Richard Cobden* életrajzát, elmagyarázván, ki volt *Cobden*, azt is megemlítve, hogy az apósa volt, akiről ily nagy negyedréti kötetbe foglalt életrajzot adtak ki, és igen meg volt lepve, de egyuttal büszkén meg is elégedve, mikor mondtam neki, hogy tudomásom van róla, ki volt Cobden, teljesen tájékozva vagyok jelentősége felől.

Mikor hazajöttem, megbeszéltük, melyek lehetnének azok a magyar könyvek, amelyeknek 10.000 példányos kiadását meg lehetne kockáztatni — de nem birtunk összehozni ötöt sem olyat, amelyeknél az igen nagy kockázat ki volna zárva. Így udvariasan megköszönve ajánlatát — egyuttal sajnálattal lemondunk annak igénybevételéről.

De mikor azután néhány év múlva megindult a világszerte ismert „*Nelson-library*” — nem birtam szabadulni attól a gondolattól, hogy az eszmét az e fajta könyvgyártásra Nelsonék-

nak az én beszélgetésem szuggerálta; hogy az adott impulzust arra a nagyszabásu gyárszerű könyvelőállításra, mely lehetővé teszi az igazán olcsó könyvet.

Az „Olcsó Jókai.”

Az újfajta könyvüzemet most már el kellett látni megfelelő anyaggal. Így keletkezett a mi kiadásunkban az „Olcsó Jókai.”

Ez az „Olcsó Jókai” különben egy nagyrészt új Jókai volt, egy ismeretlen Jókai. Az olvasók elcsodálkoztak rajta, minő új kincsekkel állunk elő. Tény az, hogy ez a gyűjtemény felszínre hozta Jókai műveinek legszebb igazgyöngyeit, mik elvesztek a kincsek nagy sokaságában.

Felszínre hozta, hogy ragyogásukat, tüzüket szertehordják az országban, a nagy tömegek közé, a milliók közé, hogy fillérek árán jussanak el mindenüvé a nagy mesélő, a lelkeket hódító varázsszerű költő csodás alkotásai.

Némelyik irodalmi vállalkozás egy szerencsésen megválasztott címnek köszönheti sikerét. Ily szerencsés cím volt az „Olcsó Jókai”-é is. Az olcsóság varázsigéjére vette észre a közönség azokat az örökbecsű értékeket, melyek eddig mintegy ismeretlenül rejtőzködtek a nagy nemzeti kiadás köteteiben.

És ez voltaképpen jelentősége az „Olcsó Jókai”-nak. Nem annyira a jutányos volta, mint újszerű összeállítása. Mert olcsósága igen relativ. Maga a kiadó készséggel ismeri be, hogy ez még nem az, amire törekedni kellene, ha csakugyan az olcsóság révén akarjuk Jókait a legtágabb köröknek hozzáférhetővé tenni. De a különböző nehézségek folytán be kellett érnie azzal, hogy ebben a kiadásban félakkora áron sikerült az

Az „Olcsó Jókai” borítéka.

egyes munkákat közrebocsátania, mint amennyibe azok a nemzeti kiadásban kerülnek.

Magam szerkesztettem az egész gyűjteményt. Egy nyári szabadságomat fordítottam rá, hogy *Jókai* összes elbeszéléseit és kisebb írásait újból átolvassam és elrendezzem úgy, amint azokat az „*Olcsó Jókai*” kiadásban találja a közönség.

A kalandost, a humorost, a fantasztikust, a korrajzot egybefűzve, az „*Életképek*”-et, a „*Babszemek*”-et, a „*Tarka élet*”-et eredeti összeállítás szerint, az „*Anekdóták*”-at először összegyűjtve adtam. Vannak érdekes füzetek a *Jókai* különceiről, mindenféle nőalakjairól és külön összeállítású füzetekben mindaz, amit *Petőfi*-ről, Március 15-éről. Ezernyolcszáznegyvennyolcra, a színházról és színészetéről és amit önmagáról írt. Nevezetesebb novellái is itt kerülnek először saját címük alatt önálló füzetekben kiadásra. Sok nagybecsű dolgát *Jókainak* csak most vette észre a közönség — ebben az új kiadási formában.

A „*Milliók könyve*” és követői.

A többi könyvkiadóvállalat is számot vetett az új könyvüzem szükségleteivel. Első sorban a *Singer és Wolfner* cég, amely ekkor egy teljesen új fajtáját a könyvnek honosította meg, a regényfolyóiratot, a „*Milliók könyve*”-t. Nagy és bátor elhatározás volt a háború közepette ily vállalatot megindítani, amit senkisé is tud jobban méltányolni, mint én, mert mi is foglalkoztunk a regényujság gondolatával, el is határoztuk, hogy azt valamely formában megvalósítjuk, de csak a háború szerencsés befejezése után akartunk erre a dologra rátérni. Nem volt bennünk elég bátorság ahhoz, hogy azok között a nehéz viszonyok között, abban a bizonytalan helyzetben megkockáztassuk azt a nagyjelentőségű reformot a könyvtermelés terén. Hogy *Wolfnerék* megkockáztatták, ezért őket mindenki részéről elismerés illeti meg. Sikert is arattak és ez a legörvendetesebb a dologban.

A „*Milliók könyve*” egyengette az útját az „*Olcsó Regény*”-nek, amelyet az *Athenaeum* indított meg és a „*Legjobb könyvek*” című gyűjteménynek, amelyet *Légrádyék* jelentettek meg, valamint a „*Koronás regények*” című regényfolyóiratnak, ugyancsak *Singer és Wolfner* kiadásában.

Mindezek azonban már a háboru során keletkeztek; keletkezésük és elterjedésük más szempontokból ítélendő meg, mert a háboru tette lehetővé az igazán olcsó könyv keletke-

Az „Olcsó Jókai“ falragasza.

zését, de a háboru egyszersmind véget is vetett egy későbbi stádiumában az olcsó könyvnek. Sokáig gondolni sem lehet többé olcsó könyvre. Lehet-e magyar könyv még egyáltalában olcsó — ez egyik titka a jövőnek.

xxxv.

A SZÉP KÖNYV.

Illusztrált művek.

A szép könyv rendesen a kiadói ambíció eredménye. Az író, a nyomdász, a könyvkötő, a kiadó szépen szeretné a könyvet kiállítani, szép köntösben világra hozni. Maga a közönség nem igen fektet súlyt erre, legalább nem általánosságban, még akkor sem, mikor ajándéktárgynak szánja. Ha karácsony táján végigmegyünk a játékkereskedéseken és bazárokon és látjuk, hogy minő csunya, lehetetlen kiállítású képeskönyveket, ifjúsági íratokat és gyárilag előállított költeményköteteket vásárol a közönség ajándékképpen, akkor alig bírjuk felfogni, hogy miért töri magát író, kiadó, festő, grafikus, nyomdász és könyvkötő, hogy szép könyvvvel lássa el a piacot. Pedig igazán töri magát, nálunk is, ahol aránytalanul sok szép könyv jött világra, ahol a legtöbb kiadó ezen a ponton akarta megmutatni szakismeretét és még inkább szeretetét a könyv iránt.

A szép könyvre csak az fektet súlyt, aki a könyvet szereti, valamint a szép butort is csak az értékeli, akinek van művészi ízlése. Nálunk kevesen voltak és még ma is kevesen vannak, akiknek ez a művészi ízlésük megvan, de azok a kevesek megkivánják, hogy a könyv művészi köntösben jelentkezze; minden könyv, nemcsak az ugynevezett diszmű. E modern emberek részére, akik művészi miliőt akarnak a maguk számára teremteni, gondoskodni kellett e miliő egy intim alkatrészéről is, a szép könyvről, a stilusos könyvről. Ezért a könyvdisztítés, a szép könyv kiállítása együtt

haladt a belső berendezés előhaladásával, nyomon követte a lakáesztétikát. A könyvdiszítés nem haladt önállóan, hanem az építő-művészet, a dekoratív művészet stílusának fejlődése nyomán.

Az 50-es 60-as évek primitív könyvelőállítási viszonyaitól az illusztrált diszművekig nagy út van. Ezt az utat a könyv az építőművészet, a képzőművészet és a diszítőművészet szárnyai alatt futotta be.

Amíg a valóban szép könyvhöz eljutottunk, sokat csetlettünk-botlottunk, sok kísérletezésen, izléstelenségen és téveszmén mentünk keresztül.

Az első téveszme az volt, hogy a szép könyvnek illusztrált könyvnek kell lenni. Akkor jelentek meg derűborúra az illusztrált könyvek, de éppen az a túlzás a könyvek illusztrálásában vezette rá a közönséget is, a kiadókat is arra, hogy az illusztrálás, ha nem elsőrendű, éppenséggel nem éri el célját, nem válik a szöveg magyarázójává, hanem inkább elhomályosítja annak megértését.

A jó illusztráció arra van hivatva, hogy a szerző által kifejezett gondolatot képben ábrázolja, az általa kifejezett eszmének szárnyat adjon. Erre csak oly művész képes, aki megérti a szerzőt, aki kongeniális vele; az ilyen művész felette ritka. Minél jelentékenyebb munkát akarunk illusztráltatni, olyat, amely benne él a köztudatban, amelyet mindenki kialakított magának saját lelkiületében, saját felfogásában, saját fantáziájában, annál nagyobb nehézségre akadunk, annál nehezebb megtalálni a hozzávaló művészt. Szinte lehetetlen feladat ez akkor, amikor a köztudatban élő írónak, költőnek munkájáról van szó, ha például *Petőfi*-nek, *Arany*-nak illusztrálásáról van szó. Nem elég ehhez a művészi ihlet. Annak, aki erre vállalkozik, az ecset felett uralkodó *Petőfi*-nek, a rajzón felett uralkodó *Arany*-nak kell lennie.

Azért soha nem is lehet megtalálni az ilyen feladat megoldására hivatott művészt, annak magától kell rájönnie arra, hogy ő hivatva van a költő munkájának interpretálására, annak ellenállhatatlanul éreznie kell, hogy ezt vagy azt a munkát *neki* el kell végeznie.

Hiába szólította volna fel *Zichy Mihály*-t bárki *Arany János* balladáinak illusztrálására, vagy a *Madách* „Ember tra-

gédiájá-hoz készült kompozíciók megrajzolására, ha ő benne magában nem élt volna az a tudat, hogy erre ő van hivatva és csak ő; ha nem érezte volna az ő művészi lelke ugyanazt, amit a költő érzett, mikor megírta a balladákat; ha nem vált volna ez a munka rá nézve egy erős és leküzdhetetlen művészi vágy beteljesülésévé.

És hogy *Zichy Mihály* nevét emlitem, mindjárt hozzá is teszem, hogy neki köszönhetjük azt, hogy a világirodalom legszebb könyveinek sorában a magyarság is szerepel néhány kötettel, a *Zichy Mihály* illusztrálta művekkel.

De amig idáig eljutottunk! . . . Nagy és göröngyös út volt.

*

Mi is törekedtünk a szép könyvre — mindjárt az elején! De szeretnék néhány illusztrált könyvet abból az időből most kitörülni az emlékezésből.

De hát az hozzátartozik a fejlődéshez, hogy az akkori kor izlésének és igényeinek megfelelően mi is, mások is, produkáltunk olyat, amit mai szemmel nézve, épenséggel nem sorolnánk a szép könyvek sorába.

Valamint hozzátartozik az is, hogy közönséget a szép könyvnek is csak úgy lehetett teremteni, hogy kissé mindig az ő izlését is kellett respektálni és lassan hozzászoktatni a szebbhez, a művészbibbhez. Egyszerre ez nem megy. És ha ilyen előkészítés nélkül egyszerre csak maga *Zichy Mihály* jelent volna is meg az ő utólérhetetlen szép rajzaival — értelmetlen közönséggel állt volna szemben.

Az izlést is nevelni kell — a szükségletet is ébresztetni kell. Le kellett folynia bizonyos, nem is túl hosszú időnek, az első magyar Shakespeare-kiadás és a második között. Mig az első a *Kisfaludy-Társaság*, egy derék maecenása, *Tomory Anasztáz* tetemes költséghozzájárulása mellett nyomatta ki kis nyolcadrétű kötetkékben és félénken bocsátotta közre 1864-től kezdve sok éven át mindössze néhány száz példányban — folytonos kétségben a felett, be tudja-e majd fejezni a kiadást, lesz-e a „lelkes irodalompartolók“-ban elég áldozatkészség ahhoz, hogy a megkezdett munkát ne kelljen abbahagyni — addig alig húsz évre rá fényes, új, a legkényesebb

izlést kielégítő hatkötetes diszkiadással léphetett a magyar közönség elé *Ráth Mór* — a Gilbert-illusztrációkkal gazdagon diszitett, pazar nyomdai kiállítású teljes magyar Shakespeare-rel.

„Magyar Művészek“.

Abban az időben, mikor ez az új, szép Shakespeare egy nagy angol illusztrátor képeivel *Ráth Mór*-nál és *Madách* műve, „*Az ember tragédiája*“ *Zichy Mihály* illusztrációival az *Athenaeum* kiadásában megjelent — mi is egy jelentős illusztrált munkát tettünk közzé, a „*Magyar Művészek*“ c. monografiagyűjteményt *Szana Tamás* szerkesztésében.

Ez volt az első ilyenmű művészi publikáció Magyarországon. Alkalmas arra, hogy megörökítse azt a nagyszerű korszakot nemzetünk művelődéstörténetében, amely kultúránk eddig jóformán műveletlen terén, a képzőművészetek terén látott támadni világra szóló nevezetességeket. A magyar faj talentumos voltának alig van érdekesebb és döntőbb bizonyítéka, mint az, ami itt a képzőművészet terén történt. Alig született meg a magyar festészet, már is volt *Munkácsy Mihály*, *Benczúr Gyulája*, *Wagner Sándora*, *Zichy Mihály*, *Mészöly Gézája*, *Liezen-Mayer Sándora*. Ezeknek és másoknak legkiválóbb alkotásait akartuk bemutatni ebben a munkában művészi reprodukciókban, hogy a magyar közönség is megismerje a maga gazdagságát.

A „*Magyar Művészek*“ mindenképpen úttörő munka volt, mégis művészi szempontból nem állott hátrább a külföld hasonló-fajú vállalatainál. Nem volt könnyű létrehozni. Akkor még mindazt, ami egy ilyen mű diszítéséhez szükséges, külföldről kellett beszerezni, itthon még semmit sem lehetett csinálni. A legváltozatosabb reproductív módszerek alkalmazására volt szükség, hogy a legkülönbözőbb zsánerű munkákat be lehessen mutatni. A tollrajzreproduktiótól és a fametszettől a fénynyomatig, a heliogravürig és a karcig, a művészi sokszorosításnak minden fajtáját alkalmazni kellett ebben a munkában. És miután nem lehetett Budapesten elkészíteni, gondoskodni kellett arról, hogy ezek Bécsben, Münchenben és Párisban készüljenek el. A leghiresebb intézetekben, a bécsi sokszorosító társaságnál és *Angerer*-nél, a müncheni *Meisenbach*-nál, a párisi *Goupil* cégnél készültek a reprodukciók.

De ezenfelül is összeköttetésbe kellett lépni a világ összes művészi centrumaival, hogy ezt a munkát létre lehessen hozni, azért, mert meg kellett szerezni a benne közölt képeknek reprodukálási jogát. Maguk a művészek ugyan készséggel rendelkezésünkre bocsátottak külön erre a célra készült rajzokat, továbbá vázlatkönyveikből való érdekes anyagot, azonban be akartuk mutatni ezeken kívül természetesen ama műveket is, melyeknek, mint legkiválóbb alkotásaiknak, világ-híriüket köszönhatték.

Ezeknek a műveknek többszörösítési joga nagyrészt külföldi műkiadók birtokában volt. *Munkácsy*-nak *Sedelmeyer*, a híres párisi műkereskedő volt a kiadója, *Bruck Lajos*-é *Baschet* párisi kiadó, *Zichy Mihály*-é *Beggrov* szentpétervári műkiadó, másoké *Bruckmann* müncheni kiadó. Mindezekkel összeköttetésbe kellett lépni és mindezekről meg kellett szerezni az illető jogokat. Ami nem is volt könnyű, mert ezek a műkiadók, köztük különösen *Sedelmeyer*, annyira ragaszkodtak ahhoz, hogy csak ők publikálhassák az ő művészeiknek munkáit, hogy némelyikkel csak magának a művésznek közbenjárásával birtunk zöld ágra vergődni. *Sedelmeyer* egyebek közt ahhoz a feltételhez kötötte *Munkácsy* „*Krisztus Pilátus előtt*” című képe egyes alakjainak sokszorosítási jogát, hogy garantálnunk kellett azt, hogy ezek az egyes lapokon nyomtatott képek nem fognak külön áruba bocsáttatni. Mi természetesen csak a munka részére nyomattuk a példányokat, abba beillesztettük az illető műlapokat, de minthogy a munka füzetekben jelent meg, mindig ki voltunk téve annak, hogy valamelyik könyvkereskedő kivesz egy ilyen lapot és azt esetleg külön is áruba bocsátja. Így tőlünk nem függő eset ellen is biztosítanunk kellett *Sedelmeyer*-t. Igazán nehéz feltétel volt.

A munka szövegét *Szana Tamás* írta, a sajtó alá rendezés dolgát is ő intézte, passzióval és lelkesedéssel, mert ez volt legkedvesebb foglalkozása. Az ő kívánsága volt, hogy ebből a különben is amatőrszerű könyvből még egy különleges amatőrkiadást is készítsünk. Ez különleges kartonpapíron el is készült ötven számozott példányban. Ezekből tizenhat tiszteletpéldány céljaira szolgált és tizenhét példányra volt aláíró. Mindenesetre az első igazi magyar amatőr-kiadás volt.

A „*Magyar Művészek*”-nek nagy erkölcsi sikere volt. A

legelső európai lapok közül több, így legelől a „*Journal des Débats*“, külön levélben fordult hozzánk bírálat-példányért, mert ismertetést óhajtott róla közzétenni. Ismertetésének az volt a veleje, hogy ezt a munkát franciául is ki kellene adni. A *Baschet* cég foglalkozott is ezzel a gondolattal és talán keresztül is vitte volna, ha előzetesen értesül erről a munkáról és látja a benne feldolgozott gazdag anyagot, mert akkor a francia és a magyar kiadást egyidejűleg lehetett volna még nyomtatni, de

Igen kedelt Kiadó' urak,

*Kiss József költeményeinek disz-
kiadása nagy művészi sikert jelent. Itt
örök valaképpen igaz művészetet találunk,
amely eredetiségével, finomságával, len-
vületes erejével megkapja a stílus-
rel. Kiss József költeményeinek olyan
illusztrációkat nyújt a nagybányai
művészkolónia, amik egyedül csak
a külföldi vagy hívművészekben látni.
Azt hiszem, hogy ez a kötet a leg-
jobb magyar illusztrált mű*

Duday, J. B., urak

Lyka Károly

Lyka Károly nyilatkozata a Kiss József-illusztrációkról.

így is a munka anyagának egy részét publikálta az ő művészi folyóirataiban; Oroszországban is sokat közöltek belőle. A magyar művészet európai elismerésének mindenesetre nagy szolgálatot tett.

Kiss József költeményei.

Egy másik nagy művészi feladat megoldásának nehézségével kellett megküzdenünk, amidőn elhatároztuk, hogy Kiss József költeményeit illusztrált diszkiadásban fogjuk közzétenni. Évekig kerestük a művészt, aki erre alkalmas lett volna, nem

találtuk meg. Végre egy bátor elhatározással megkíséreltük az akkor feltűnt nagybányai művész-csoport érdeklődését fölkelteni a feladat iránt. *Hollósyék* kapva-kaptak az alkalmon, mert küzdelmeikben nagyon elősegithette őket az, ha egy ily publikációban megismerkedik velük a közönség. Mi kerestük a művészt, ők kerestek egy nagy művészi feladatot és így könnyű volt összetalálkoznunk. A nagybányai művészek, nevezetesen *Ferenczy Károly, Grünwald Béla, Hollósy Simon, Réthy István* és *Thorma János* tehetségük teljével és tudásuk minden komolyságával fogtak hozzá ehhez a munkához és oly diszes könyvet hoztak létre, aminőben még magyar költőnek nem volt része.

A nagybányai festőtétel művészei hatvan négy képet festettek Kiss József költeményeihez. E képekből a Révai Testvérek Irodalmi Intézet Könyvnyomtatásának mint kiadó-czég egy kis tárlatot rögzített saját helyiségeiben (Zsidóház-utca 1. em.). Őn úgy engemet, mint a nevezett kiadó-czéget hálára köteleznék, ha vasárnap, november 14-én, 10 és 2 óra közt e kis tárlat megismerkedésre szentelné néhány pillanatot.

Hivatalos tisztelettel

Budapest, 1897 november hatán

Kiss József.

Meghívó a Kiss József-illusztrációk kiállítására.

Mikor a képek elkészültek, kiállítást rendeztünk bellőlük saját helyiségeinkben és erre a kiállításra meghívtuk az irodalomnak, a művészetnek, a sajtónak mindazokat a képviselőit, akik a művészet iránt érdeklődtek. Ez a kiállítás a maga intim volta mellett is nagy művészi eseménnyé nőtte ki magát. Sokat irtak is róla és míg a nagybányaiak első kiállítása igen vegyes érzelmekkel találkozott, ez a hatvan négy kompozíciójukból álló kiállításuk jóformán mindenki részéről a legnagyobb elismerésben részesült. „Ez a kiállítás nagy művészi sikert jelent — írja *Lyka Károly*, — itt végre valahára igazi művészettel találkozunk, amely eredetiségével, finomságával, lendületes erejével megkapja a szívünket.“ És *Beöthy Zolt*: „A költőre magára nemcsak az megtisztelő, hogy ily pazarul fényes köntösben léphet a közönség elé,

hanem talán még inkább az, hogy egy egész tehetséges művészgárda keresett benne inspirációt.“

Mikor azután a könyv megjelent a maga igazán páratlanul pompás nyomdai kiállításában, akkor azt írja *Alexander Bernát*: „Ez nem is annyira illusztrált kiadás, mint két művészet testvéresülése“ és *Lyka Károly*: „Azt hiszem, hogy ez a kötet a legszebb magyar illusztrált mű.“

Tényleg annak tartották hosszú időn át, de mai napig sem jelent meg hozzá fogható.

„Ezernyolcsáznegyvennyolc.“

Egészen más karakterű az az illusztrált munka, melyet azután 1897-ben közzétettünk „Ezernyolcsáznegyvennyolc“ cím alatt.

Akkoriban divatban volt egy fajtája a könyveknek, amely a gyakorlati Amerikában keletkezett. Széles alaku könyvek voltak azok, haránt negyedrébén, sok és nagy képpel ellátva. A kép játszotta a főszerepet, a szöveg csak kísérő volt. Ilyen munkákban ismertették az amerikaiak az egyes földrészeket, így adták ki az összes nyelveken, nálunk is, a „*Röptében a világ körül*“ című munkát. Ilyen alakban jelent meg egy igen szép munka a francia forradalomról, egy másik a császárságról.

Ebben a praktikus formában akartuk közzétenni az 1848-iki magyar szabadságharc történetét illusztráló egykoru képeket, okiratokat, eredeti kézírásokat, ereklyéket, nevezetes nyomtatványokat és mindennemű emléket.

Egy félszázad mult el negyvennyolc óta, időszerűnek gondoltuk feltárni azt az anyagot, ami eddig muzeumok, képtárak, magángyűjtemények rejtékhelyein volt elzárva. Az anyaggyűjtés igen nehéz munka volt, csak úgy sikerülhetett, ha megnyílnak előttünk előkelő családok titkos ereklyetárai, a mindeddig elzárt udvari magángyűjtemény, a hadi levéltár, az udvari könyvtár, a muzeumok titkos szekrényei. Mi reméltük, hogy megnyílnak, gondos utánjárással sikerült is mindent megkeríteni, ami eddig teljesen ismeretlen volt, az összes magyar muzeumok, könyvtárak, képtárak rendelkezésünkre adták egész anyagukat, a családok is ereklyetárait. Legkétségesebb volt az, vajjon hogy jutunk hozzá a bécsi titkos anyaghoz. Itt azután igazán nem remélt előzékenységre találtunk. Az

udvari könyvtár s a többi udvari gyűjtemény megengedte, hogy gazdag anyagából mindazt kiválasszuk, ami magyar vonatkozású. A kiválasztott anyag reprodukálása tekintetében a legszabadelvűbben jártak el, csak egy esetben volt egy kis fennakadás. Az anyag áttekintése és kiválasztása végett ugyanis *Voinovich Géza* volt Bécsben, aki azután úgy állapodott meg az udvari gyűjtemények igazgatóságával, hogy az általa időről-időre megjelölendő tárgyakat ahhoz a bécsi műintézethez fogják elküldeni, amely a fényképfelvételeket elkészíti részünkre.

Igy is történt, de egy alkalommal néhány kép a megjelöltek közül elmaradt. Reklamáltuk őket azzal, hogy az udvari könyvtár igazgatósága bizonyára feledékenységből nem küldte azokat át a reprodukáló műintézetnek. Erre azután azt a választ kaptuk a könyvtár örétől, hogy nem feledékenységből maradtak vissza, hanem azért, mert nem találták illendőnek, hogy éppen a császári és királyi udvari könyvtár adja át a szóbanforgó mű illusztrálása végett azoknak a képeknek eredetijét, amelyek egy még nem rég letűnt kor osztrák államférfiainak és más kiváló egyéniségeinek gunyképei és karikaturái. Ha különös súlyt helyezünk ezekre, akkor talán más oldalról lehetne őket megszerezni, közlésük ellen a könyvtárnak kifogása nincs.

A munka szerkesztésének élén *Jókai Mór* állott, részt vett benne *Rákosi Viktor*, valóságos szerkesztője *Bródy Sándor* volt. *Jókai*, negyvennyolcnak maga is tündöklő alakja, nagy érdeklődéssel viseltetett a munka iránt. Igen becses utbaigazításokkal látta el a szerkesztőt az anyaggyűjtés tekintetében, maga is sokat bocsátott rendelkezésre. Akivel csak összejött, mindenkivel negyvennyolcas ereklyetárgyak hollétéről tanácskozott. Fel is keresték többen őt ilyen tárgyakkal, azokat azután hozzánk utasította, miután a bemutatott ereklyetárgyak valódiságát megállapította. *Rákosi Viktor* is nagy lelkesedéssel írta a szöveget, benne volt a „*Korhadt fakesztek*“ levegőjében. De valósággal elemében volt *Bródy Sándor*, amikor ezt az igazán neki való munkát csinálta. Egész napokon át tett-vett, intézkedett, instruált és termelte az ötleteket. Ez a munka végre olyan volt, amelyben meg lehetett valósítani azt a sok-sok ötletét és gondolatát, amely csak úgy kergette egymást. Minden egyes képpel szeretettel foglalkozott, minden egyes sort gondolat átnézett vagy megírt. Ritka lelkiismeretes szerkesztői mun-

A „Magyar Művészek“ címlapja.

kát végzett. Mikor beteg lett és el kellett mennie délvidékre, még onnan is, Nizzából, Bordigherából is sürgős levelekben, táviratokban intézkedett, onnan is ő vezette a munkát.

De nemcsak a szerkesztést, a propagandát is ő irányította. Ebben azután igazán nagy tere volt az ő ötletességének. Kigondolta a legkülönbözőbb reklámeszközöket, egy ízben például egy százforintos Kossuth-bankót, amelyet igen nagy példányszámban nyomattunk ki, hátlapján a munkának hirdetésével. Ebből azután majdnem baj lett, mert az illetékkiszabási hivatal illetéket akart kíróni minden egyes bankóra. No de oly gyorsan elterjedt az a néhány százezer álpénzjegy, hogy nálunk alig találtak belőle egy-kettőt, nem volt mire alapítani az illetéket.

Ez a munka, mint olcsó diszmű, tömegterjesztésre volt szánva, ezért amerikai mintára füzetekben jelent meg. De nálunk ily füzetes kiadásban nem ért el nagy sikert. A munka könyvkereskedői sikere csak később következett be, midőn a teljes példányt diszes kötésben terjesztési nagyüzemünk útján hoztuk forgalomba.

Kisebb diszművek.

Ezek mellett a valóságos, nagy diszművek mellett kisebb igényű dolgokat is bocsátottunk közre, aminőket az alkalom szült és predesztinált díszesebb kiadásra. A már említett *Mikszáth*-köteteken kívül *Beöthy Zsolt*: „*Ráskai Lea*“ című költői elbeszélését egy apró formájú kis miniatűr-kötetben *Vágó Pál*-nak remek képeivel illusztrálva; *Jókai*-nak „*Utazás egy sirdomb körül*“ című munkáját az alkalomhoz mért hangulatos képekkel. Közben kísérletet tettünk több ízben u.n. amatőrkiadásokkal, nem illusztrált könyvekkel. Az örökké buzgó *Szana Tamás*, mint igazi könyvkedvelő, minden kiadót rá akart bírni, hogy egyes munkákat, illetőleg a kiadások egy részét amatőr-példányokban bocsássa közre. Mi szívesen belementünk az ilyen kísérletekbe. Így adtuk ki *Ovidius*: „*A szerelem művészete*“ és *De Maistre*: „*Utazás szobám körül*“ című műveit *Szana Tamás* fordításában. Mint igazi amatőr-kiadást, *Lemerre*-alakban *Reviczky Gyula* költeményeit és *Kiss József* összes költeményeinek negyedik kiadását.

De különösen megragadtuk az alkalmat szép könyv kiadá-

sára, amidőn módunkban volt *Vajda János* újabb munkáit közrebocsátani. *Vajda János* nemcsak egyik legnagyobb költője volt korunknak, de egyik legérdekesebb embere is. Az írói társaságban nevezetes volt különcködő természetéről és összeférhetetlenségéről. Velem szemben különös rokonszenvet mutatott, gyakran keresett fel bizalmas közlésekkel és sok bajában meg-

A Dante-kiadás címlapja.

nyugtatólag hatott rá csillapító szavam. Mikor tisztelői, az irodalom és a sajtó kiváló munkásai, mozgalmat indítottak újabb művei kiadása érdekében, ő maga kívánta, hogy ezeknek a munkáknak kiadását ránk bizzák és mi a költő iránti tiszteletből elvállaltuk a két kötetes műnek közrebocsátását. *Vajda János*, talán külső viszonyok szerencsétlen találkozása folytán, nem volt népszerű és nem volt kedvelt költője a magyarságnak.

Ez a kiadás és az a publicisztikai akció, mely azt kísérte, azt a célt szolgálta, hogy ennek az igazán nagy költőnknek végül teljes erkölcsi és lehetőleg anyagi elismerés is jusson osztályrészül. Tisztelőinek egy csoportja előfizetési felhívással fordult a közönséghez, de maga ez a terjesztési mód akkor már szokatlan volt az akkori közönség előtt. A felhívás csak igen közepes

„A Pokol” címlapja.

sikerrel járt. Most rajtunk, illetőleg a könyvkereskedőkön volt a sor a sikert előmozdítani. A két kötet igen szép kiállításban jelent meg, hollandi meritett papíron, illusztrációk nélkül, mégis igen szép könyvek voltak.

Az illusztrált diszmű kora lejárt. A magyar közönség körében sok ily munka terjedt el, amely inkább butordarab volt, mint könyv, inkább diszmű, mint szép könyv. Mikor alkal-

munk volt az újabb magyar költészet egyik kiváló egyéniségének, a magyar versforma egyik mesterének, *Babits Mihály*-nak fordításában közzétenni *Dante*: „*Divina commedia*”-jának első részét, a „*Pokol*”-t, azon voltunk, hogy ez a könyv külső mivoltában reprezentálja *Dante* világirodalmi nagyságát, úgy azonban, hogy a kiállítás a maga stilszerűségével felkeltse azt a hangulatot, amellyel az emberiségnek ehhez a nagy kincséhez hozzányulni szabad. Azt hisszük, hogy sikerült is ezt a célt elérni; és ezt főként a kiváló *Dante*-kutató, *Kapossy József* értékes segítségének, nagy szakértelmének és kulturált izlésének köszönhetjük. A közönség jobb izlésű része méltányolta is törekvésünket, *Babits* *Dante*-kötete kedvelt munkája lett a magyar könyvvásárlóknak.

Mindenesetre ez volt az utolsó szép magyar könyv, mert azután jött a háború és az lehetetlenné tette a könyvnek szép kiállítását — hosszú időre.

*

Mi lesz a szép könyv jövője, ki tudná azt ma megmondani? Mindenesetre nem az illusztrált diszmű, hanem az egyszerű, nobiles, izléses, olvasható, szép betűkkel nyomtatott, jó, tartós és szép papíron készülő, nem cifra, de nemes izlésű, stílusos kötésben foglalt, jónyomású könyv. Nem a kérkedő és pompázó és feltűnést keltő, hanem az egyszerű, a tartalommal összhangban levő, a fényűzés nélküli és mindezek folytán előkelő benyomást tevő könyv. És azon kell lennünk, hogy ne legyenek különlegesen szép könyveink, amelyeknek nincs is egyéb tulajdonságuk, mint hogy külsőségekben feltűnőek, hanem, hogy minden könyv szép legyen, legalább minden jó könyv. Hosszu időre ez lesz az egyetlen eszközünk, amellyel művészi izlést juttathatunk majd el a legszélesebb rétegekbe.

A Révai-cég mostani cégjelvénye.

XXXVI.

A VILÁGHÁBORU ALATT.

Férfi- és nőtisztviselők.

Azon a napon, amikor megjelent az első mozgósítási parancs, 1914 július 28-án, egy csapásra teljesen megszűnt az intézet érverése.

Más intézmények és vállalatok még folytathatták működésüket, némelyek még az eddiginél is fokozottabb mértékben, — a mienk teljesen megakadt.

Ez a vállalat természetével járt. Hiszen ezidőszerint teljesen a terjesztési nagyüzemre, a részletfizetéses forgalomra volt beállítva. A mozgósítás napján az intézet sok-sok ezer kliensének talán fele, vagy több mint fele bevonult a zászlók alá, a többiekkel való kapcsolat is hirtelen megszakadt, hiszen az első dolog, ami megszűnt, a vasuti, postai rendes közlekedés volt. A propaganda kinnlevő képviselői azonnal megszakitották tevékenységüket — a rendelések végképp elmaradtak, a fizetések megszűntek, vége volt egyszerre mindennek. Tegnap még nagyszerű élet és forgalom — ma halotti csend és tökéletes stagnáció.

Itt álltunk egy tökéletesen ismeretlen helyzettel szemben — száz tagból álló tisztviselői személyzettel. Mi lesz a vállalattal? Mi lesz az embereivel? A régiekkel, akik megöszültek a vállalatnál és — bármi történjék is — el sem tudnának helyezkedni egyebütt; a fiatalokkal, akiknek első felhívásra majd jelentkezniök kell és akiket alighanem el fognak szakítani az intézettől, és mi lesz a lányokkal, a nőtisztviselőkkel,

akiknek munkaköre egészen megszűnt, hiszen nincs már levelezés, expedíció, regisztratura stb.

Ez volt az első, a legsürgősebb, a legnyomasztóbb gond. Elhatároztuk azonnal, hogy lehetőleg megtartjuk az egész tisztviselői kart, senkit sem bocsátunk el, amíg valahogy nem tisztázódik a helyzet. Ez a határozat megfelelt az intézet hagyományainak, amennyiben addig is soha senkit kötelékéből el nem távolított.

A többi hasonnemű vállalatok, az u. n. utaztató és részletüzletek, augusztus 1-én felmondtak az egész személyzetüknek. Ez a körülmény bizonyos nyugtalanságot okozott a mi tisztviselőink körében is, annál is inkább, mert hiszen augusztus első napjaiban már világossá vált, hogy a mozgósítás egy beláthatatlan világháborúhoz vezet és hogy az üzem nálunk teljesen megszűnt, a rendes forgalom helyreállítására egyhamar nincsen kilátás. Közben a kormány közzétette moratórium-rendeletét, még arra a részére sem lehetett számítani a bevételeknek, amely esetleg a fennforgó körülmények között még talán befolyt volna. A beállott helyzetet tisztviselőinkkel együtt megbeszéltük és arra az elhatározásra jutottunk velük együtt, hogy a társulat, alkalmazottainak megélhetését, habár szűkösen is, legalább a legközelebbi hónapokra biztosítandó, augusztus hónapra jelenlegi illetményeiknek 75 százalékát, szeptember és október hónapokra azoknak 60 százalékát fogja kifizetni. Ez idő alatt az alkalmazottak csak félnapi munkát tartoznak teljesíteni, hogy egy félnap felett szabadon rendelkezvén, esetleg más munkával megkereshessék azt, amit fizetésükből nélkülözni kénytelenek. Az ügyvezető igazgatók egyúttal lemondtak illetményeikről arra az időre, hogy az így rendelkezésre álló összeggel is a tisztviselők illetményeit biztosítsák.

Mindezekben az intézkedésekben az a gondolat nyert kifejezést, hogy az intézet tisztviselői, azzal szellemi és lelki egységben összeforrva, küzdjék át együtt és vállalva a válságos időt.

Akkor kezdte meg működését a hadsegélyző bizottság. Akkor szervezték azt a nagy apparátust, amelynek célja volt mindennemű szeretetadományokat, elsősorban lapokat és folyóiratokat a harctéren küzdő katonákhoz és a kórházak-

ban sinylődő sebesültekhez eljuttatni. Ennek az intézménynek megszervezéséhez emberekre volt szükség. Intézetünk rendelkezésre bocsátotta majdnem összes tisztviselőit, akik hónapokon át nagy ügybuzgósággal végezték el a hadsegélyzőnek összes írásbeli munkálatait.

1915 elejéig valahogy mégis némileg kerékvágásba kezdtek jönni a dolgok, némiképp élet kezdett mutatkozni. Az ijedség, amely a háború megindultakor megnyilvánult, oszladozni kezdett. Az itthonmaradt polgári társadalom ráeszmélt arra, hogy a gazdasági tevékenység megakasztása nagy katasztrófákra vezethet. Ilyen körülmények között volt is valami eredménye annak a kérésünknek, amelyet a közönséghez intéztünk, hogy legalább azok, akik tehetik, velünk szemben vállalt kötelezettségeiknek továbbra is szíveskedjenek megfelelni, hogy így módon hadbavonult tisztviselőinknek, azok családtagjainak, valamint itthonmaradt tisztviselőinknek megélhetését biztosíthassuk. 1915 január havában már abban a helyzetben voltunk, hogy a járandóságokat már 70 százalékkal egyenlíthettük ki és ettől fogva két-három havonként 10—10 százalékkal felemeltük azokat, míg végre az eredeti összeghez jutottunk el. Amidőn azután később a megélhetési viszonyok megnehezültek, drágasági pótlék címén az összes, a személyzet fizetéséből elvont összegeket újra restitáltuk, úgy, hogy végeredményben senki rövidséget nem szenvedett.

Vajon mindezekkel az intézkedésekkel elértük-e azt a célt, amelyre törekedtünk, elértük-e azt, hogy egy nagy kulturális misszióra hivatott vállalat körül csoportosult összes egyének szellemi és erkölcsi egységben összeolvadjanak, vajon megállotta-e a próbát a tisztviselői kar? Sajnos, meg kell állapítani, hogy nem állotta meg a maga teljességében. Különösen a nőtisztviselők megbízhatóságába és hűségébe vetett bizalom és remény teljesen csődöt mondott. Egyéb téren is csalódást okozott a nő a háború során, a tisztviselői pályán teljesen megbukott. Tudom és érzem, hogy ez szigorú megállapítás és nem is akarok ezzel általánosítani. De ebben a saját tapasztalatokat visszatükröző és személyi élményeket reveláló könyvben nem számolhatok be mással, mint azzal, amit magam átéltem és ami ép ezért erős egyéni meggyőződésemmé vált.

Talán intézetünk volt az első Magyarországon, amely a nőnek nagyobb hatáskört biztosított. Nemcsak gép- és gyorsírónőket és telefonkezelőnőket foglalkoztatott, amikor az írógép, a telefon és a diktafon bevonult a közkeletű intézmények közé, hanem az értelmiségüknél fogva arravalókat könyvelési, pénztárosi, fogalmazási, levelezési munkákkal foglalkoztatta és teljes önállósághoz juttatta azokat, akik arra alkalmasak voltak. Nem tett ebben különbséget férfi- és nőtisztviselő között. Talán a mi intézetünk volt az első, amely komplikált pénztári szervezetét egy arra való nőtisztviselő gondjaira bízta; amely sokoldalú könyvelési teendőinek ellátásával is megbízható nőtisztviselőt ruházott fel, bizonyos foku ellenérzést váltva ki a férfi-tisztviselőkben ezek által az intézkedések által.

A nő egyenjogusításáért folyó harcba nem elegyedtünk bele lármás szavalatokkal, de megoldottuk vállalatunk keretében gyakorlatilag, effektíve. Megoldottuk a nő javára az egyenlőség érdekében, nem tévén különbséget a férfi-intelligencia és a női intelligencia között, a férfi-kötelességteljesítés és a női kötelességteljesítés között.

És amikor az első komoly próbatétel elkövetkezett, akkor a nő otthagya nehezen elfoglalt pozícióját, maga hagyta el, önként, léhaságból, hiúságból, vagy egyéb, ugylátszik, kiirt-hatatlan női tulajdonságból.

Otthagya a főpénztárt a legnagyobb válságok közepette, otthagya a főkönyvelést, otthagya a főbizalmi állást, azt a pozícióját, mely a vállalat összes diszkrét és bizalmi ügyeinek ismerőjévé tette, otthagya az osztályvezetői állást, az intézkedő diszponensi hatáskört — otthagya *felmondás nélkül*, a rábízott ügyeknek lebonyolítása és átadása nélkül, — nem törődve vele, hogy az ilyen hirtelen távozással minő kárt okoz annak a vállalatnak, mely annyi évig gondoskodott róla, mely képességeit kifejlesztette, mely „emberré” tette. Sem a szellemi és lelki egység, sem a tiz-húsz esztendő, amelyet az intézet keretében eltöltött, nem esett a latba. Még az sem esett a latba, hogy szép, mondhatni arisztokratikus foglalkozást hagyott ott, cserébe oly működési körért, mely az észnek és a léleknek semmit sem nyújthatott. Hiszen azt meg lehet érteni, hogy a tisztviselő javítani akar helyzetén és felhasználja erre

a kínálkozó alkalmat; ebben igaza van; tisztviselőink ily törekvéseit mindig méltányoltuk és lehetőleg előmozdítottuk, de — *est modus in rebus*.

Engem különösen bántott, hogy a női főtisztviselőkben annyira csalódnom kellett. Bántott azért, mert egy kedvenc tervemnek megvalósítását féltettem tőle. Most már elmondhatom, amit éltem fogytaig titokban akartam tartani, elmondhatom, mert meghiusult. Azok hiusították meg, akiknek érdekében, akiknek javára szólt. Az volt a tervem és elhatározásom, hogy azt a részt, ami engem megillet a vállalat vagyonából, azokra hagyom, akik velem együtt dolgozva, velem együtt segítettek a vállalatot elért magaslatára juttatni. „Szocializálni” akartam a vállalatot ezen a módon, ezt tekintettem a szocializálás egyedül helyes, célravezető módjának. Azt, amit létrehozni segítettek, hadd bírják azok, akik fáradoztak és dolgoztak benne és azoknak ivadékai. Önző cél is vezetett ebben, így akartam biztosítani a vállalat fennmaradását, az eddigi szellemben, azoknak érdekeltiségével, akik egzisztenciájukban hozzá voltak fűzve, azoknak munkájával, akik lelkiületükkel össze voltak vele forrva.

Megállapodtam ebben az egyetlen lénnyel, akinek ehhez szava és beleszólása volt, feleségemmel. Ha módomban volt tetemes részt vállalni a vállalatban, ez az ő érdeme volt, az ő takarékosságának, gazdálkodásának és egyszerűségének eredménye. Mindig mérsékelt jövedelmeim voltak, sohasem akartam tulterhelni vállalatomat nagy fizetéssel és így igazán csak annak a művészi életbeosztásnak, amit csak takarékos asszony tud foganatosítani, köszönhettem azt, hogy bizonyos szerény vagyont szerezhettem, amelyet megint a vállalatba fektettem.

Mikor 1880-ban megkezdtem tevékenységemet, hatvan forint havi fizetésem volt, ez később hetven forintra, még később nyolcvan és 1883-ban száz forintra emelkedett. Mikor 1884-ben az addigi cégtársak társukul fogadtak, a részemre kijelölt fizetési összeg háromezer forintot tett ki évenként. Az a fizetés, amely azután a vállalatnak részvénytársasággá való átalakításától kezdve igazgatói minőségemben megilletett, jóval nagyobb, mégis oly mérsékelt volt, hogy azt közölni azért nem akarom, nehogy más vállalatoknál alkalmazott kollégáim-

nak evvel ártsak. Az 1895-ben megállapított fizetési összeg csak 23 év múlva, a háboru ötödik évében, 1918-ban emeltetett fel, akkor is azért, mert már úgy állott a dolog, hogy az aligazgatónak nagyobb volt a jövedelme, mint az enyém.

Bizonyára hihetetlennek tűnnek fel a mai körülmények között ezek a konkrét adatok, amelyek azonban éppen azért egy elmúlt kor gazdasági viszonyainak jellemzésére érdekes világosságot vetnek.

A női főtisztviselők kiválása tervemet gyökerében támadta meg, mégsem akartam azt feladni. Ugy gondoltam, most még inkább kötelességem mellette megmaradni, mert azoknak hűsége, akik a nagy nehézségek közepette kitartanak a vállalat mellett, most még fokozottabb méltánylásra érdemes. Megsemmisítettem rendelkező irásomat, illetőleg ujjal helyettesítettem. Most már nem általánosságban mozgott a rendelkezés, hanem akként szólt, hogy a szóban forgó vagyonrész kizárólag azok között lesz szétszandó, akik a háboru előtt már tisztviselői voltak a vállalatnak és elhalálozásomkor is még azok, még pedig abban az arányban, hogy hány esztendő tölthettek el az intézet szolgálatában, valamint fizetésük arányában is, minden év és minden ezer korona fizetés egy pointnek számíttatván.

Ugy gondoltam, ezekből alakul ki az az erős gárda, amely a háboru okozta válságokból kivezeti majd a vállalatot, lelkes munkájával helyrehoz mindent, új virágzásnak veti meg alapjait. Együttesen átélt nehéz napok emlékei, közös bajok és közös remények oly teljes lelki egységbe forrasztják össze ezt az immár kipróbált személyzetet, hogy szembe tud majd szállani minden megpróbáltatással, amit esetleg a jövő méhében rejteget.

Igy gondoltam és így hittem és reméltem.

A minden eddigit felülmúló megpróbáltatás ideje mihamar érkezett. Mikép váltak be reményeim, arról a jövő fejezet során fogok beszámolni.

A „Világháboru képes krónikája”.

A világháboru kötelességeket rótt azokra is, akik itthon maradtak. A magyar kiadók is keresték annak a módját, miként állhatnak az ügy szolgálatába. Egyik térképek előállításáról

gondoskodott, a másik a szükségesnek tartott propaganda-íratok közrebocsátásáról. Mi elhatároztuk, hogy egy oly munkát bocsátunk közre, amely a világháború összefoglaló képét tartalmazza, az eseményeknek rendszeres leírását, folyamatos és könnyen áttekinthető előadását. Ennek a célnak szolgálatában indítottuk meg „A Világháború képes krónikája”

Világháború képes krónikája

T.C. A Világháború Képes Krónikája mutatványpéldányát azzal a kéréssel nyújtjuk át t. Cimednek, hogy azt beható figyelemben részesíteni szíveskedjék.

E füzetet vállalatnak egész programját, célját és szükségességét a boríték belső oldalán közölt program ismerteti és ehelyütt csupán annak a reményünknek óhajtunk kifejezést adni, hogy t. Cimed is helyeselni fogja azokat a szempontokat, amelyek a szerkesztőket és kiadót a munka közrebocsátásánál vezérelték, hogy t. i. egy lelkes hangon megírt és a világháború minden mozzanatát könnyen megérthetően összefoglaló, gazdagon illusztrált munkát adjanak a közönség kezébe. Hogy ez a törekvés sikeresen valósult meg, mutatja az a páratlan fogadtatás, amelyben a Világháború Képes Krónikáját a közönség országszerte

A „Világháború képes krónikája” prospektusa.

masan nagyszerű jeleneteit. Erre a munkára szükség volt, igazolta annak sikere, majdnem hatvanezer példányban fogytak el a füzetek a munka megindításakor. De azután lassan-lassan mind kevesebb és kevesebb szállt az eladott példányok száma. A „Krónika” rendelői olvasókból szereplők lettek, új és új menetszázadok formálódtak, s amint egy-egy menetszázad kivonult

című füzetes vállalatunkat, amelyben katonai szakírók és jeles publicisták mindazt megírták, ami a háború során, az események zajló forgatagában megörökíthetőnek látszott. Ki akartuk egészíteni az újságot, mely csak egy napig él és a hírek özönében nem adhatja az események összefüggő képét; azokat az eseményeket, amelyek akkor mindenkit érdekeltek, művészi képekkel akartuk illusztrálni és bemutatni az olvasónak a nagy világdráma szereplőit és borzal-

a harctérre, száz és száz példánnyal apadt a „*Krónika*“ vevőinek száma. Több, mint négy éven át adtuk ki a „*Világháború képes krónikáját*“, füzetről-füzetre apadó példányszámban, míg azután végül be kellett szüntetni, mert nem volt már kinek kiadni, annyira leapadt az itthonmaradtak száma és annyira nőtt a háború gyűlölete és a háborúval foglalkozó írások ellen az ellenszenv. Mikor kilátás volt arra, hogy nemsokára megkötik a békét, beszüntettük a füzetek további kiadását, azzal a szándékkal, hogy a kilenc kötetes művet a diadalmas békekötés után egy tizedik, az utolsó eseményekkel foglalkozó kötettel be fogjuk fejezni.

Minő messze estünk ettől!

Meghiusult tervek.

Ezen a munkán kívül is sok mindenféle terv merült fel arra vonatkozólag, miként lehetne a magyar nemzetnek ezt a korszakos küzdelmét, annak befejezése után, hozzá méltó irodalmi művekben megörökíteni és különösen miként lehetne azt a világ irodalmába, a külföldi hadtörténeti munkákba az igazsághoz hiven beállíttatni, hogy Magyarország ne legyen ezuttal is az a hamupipőke, amely a legnagyobb áldozatot hozza és a legkisebb elismerésben részesül.

Most már idejét multa ezekről a törekvésekről szólani, mert hiszen a bekövetkezett események lehetetlenné tették, hogy egyetlen egy is megvalósuljon közülük.

Két ilyen tervről mégis pár szóval említést teszek, mert érdekesen világítja meg azt a történelmünkben eddig páratlan helyzetet, amelyben akkor a magyarság volt.

Szó volt egy nagy történelmi munkáról, amely részletesen tárgyalná a háború történetét akként, hogy az egyes hadjáratokat és csatákat maguk az illető hadvezérek írják le. Ily munkát természetesen csak szövetségeseinkkel együtt hozhatunk volna létre. Első dolog volt tehát a tervnek megnyerni a németek hozzájárulását. Ebben az ügyben jártam Berlinben 1916 elején, ahol illetékes kiadói körökkel érintkezve, az eszme sikeres keresztülvitelének útjait egyengettem. Mindenfelől a legnagyobb készséggel talákoztam és egyuttal biztosítottak a felől, hogy a magyar részről való ingerencia teljes

mértékben fog érvényesülni. Az elvesztett háboru e nagyszabásu terv megvalósítását is megsemmisítette.

És szóba jött egy más terv is. Egy nemes és gyöngéd gondolat. Egy egyszerü népies könyvnek terve, amely emlékül szolgáljon a háboru minden résztvevőjének arról a világra szóló küzdelemlről, amelynek részese volt. Egy könyv, amely megörökítse azt a történelmünkben páratlan korszakot, amidőn a félreértések eltűntek, a széthuzások megszűntek, az ellentétek kisímultak, a szent korona országainak minden nemzetisége a nagy veszedelem közepette testvérként egymásra ösmert, a dinasztia minden tagja és a haza minden polgára egybeolvadt, abban a pillanatban, amikor a haza veszedelemben volt.

Egy könyv, amely leírja ezeknek a jelenségeknek a gyümölcseit, azt a bámulatraméltó erő kifejtést, melyet ugy a harctéren, mint gazdasági téren akkor magunk körül láttunk, a magyar hazához való tartozás és a vérünkbe átment királyhűség összefoglaló erejét, amely a nemzetben szunnyadó meglepő áldozatkészséget, a teljes odaadást, a hősiés önfeláldozást, a lankadatlan kitartást a gigászi küzdelemben a nemzet minden fiából, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenlőképp kiváltotta.

Egy könyv, amely hivatva van az ilyen csodálatos erő kifejtésekre képesítő érzéseket minden ember szívében állandóan ébren tartani, azokat ápolni, a lehetőség szerint fokozni, az együttműködés erejére és hasznára rámutatni és ezzel az emberek közötti béke helyreálltának legfontosabb feladatát teljesíteni.

Egy könyv, amely hivatva van az események nagyságához mérten megőrizni ennek a korszaknak emlékét, azokban a népmilliókban, akik eszközök voltak a Gondviselés kezében, és megrögzíteni a magyar nemzet szerepét a nagy világversenyben, ébren tartani a hősi és emberi jellemvonások iránti tiszteletet, amelyek a nemzet ezeréves hősi multjának eredményei és jövőbeni fennmaradásának biztosítékai.

Ennek a könyvnek eszméjét és gondolatát megbeszéltük arra hivatott vezérférfiakkal és abban állapodtunk meg, hogy akként kell azt megvalósítani, hogy abban része legyen a magyar királynak is, sőt hogy az mintegy ő tőle induljon ki.

a legfőbb hadur személyét kösse össze az egyszerű harcos emberrel, a legerősebb nemzeti érzést kapcsolja bele a dinasztikus hűségbe.

Arról volt most már szó, hogy ezt a tervet megfelelő módon terjessze az öreg király elé olyan ember, aki közel áll hozzá, aki befolyást gyakorol rá, akinek szavára hallgat és aki úgy tudná előadni neki a tervet, hogy mindjárt megfelelő megoldást nyerjenek mindazok a közjogi és egyéb nehézségek és megfontolások, amelyek ilyenkor fel szoktak merülni. De honnan vegyüik azt az embert? Ki alkalmas erre a nehéz feladatra? Mi közel és távol senkit sem láttunk. Végre elhatároztuk, hogy én Bécsbe megyek, ott egy jó ismerősöm van, aki nagyszerű összeköttetésekkel rendelkezik a felsőbb társadalmi rétegekben, tökéletesen tájékozva van az udvari viszonyok körül is és bizonyára módjában lesz nekünk megfelelő tanáccsal a helyes utat megjelölni. Bizalmasan közöltem vele egész tervünket és azt, hogy tőle várok utbaigazítást, miként és ki útján kell az első nagy, fontos, döntő lépést megtenni. Erre a bécsi ur szószerint a következőket válaszolta:

„Önök kár volt Bécsbe jönnie. Az egész monarchiában egyetlen egy ember van, aki ezt a dolgot akár a magyar király, akár az osztrák császár elé terjesztheti és ez az önök *Tisza Istvánja*.“

Hazajöttem, elő is készítettük a megfelelő felterjesztést a magyar miniszterelnökhöz, de nem adtuk át. Mindig halasztottuk, mert sehogy sem volt inyenre, hogy *Tisza István*-hoz forduljak oly dologban, amely minden szépsége mellett is keresztülvitelében mellőzhetetlenül üzleti dologgá válik. Mire azután más kormányelnök állt az ügyek élére, már nagyot fordult a világ, már nem tekintettük tervünket megoldásra alkalmasnak.

Egy nagy magyar költő.

De nemcsak ezek a háborúval kapcsolatos emlékművek maradtak el végleg, hanem el kellett ejteni egyelőre, el kellett halasztani jobb időkre több oly kiadvány közrebocsátását is a háborus körülmények miatt, amelyeknek voltaképpen semmi közük sem volt magához a háborúhoz.

Azaz, hogy mégis. Mert nem áll az, hogy ez a korszak egészen meddő volt. Voltak, ha igen kis számmal is, Isten kegyelméből való igazi költőink és íróink, akik a világháború okozta rettenetes izgalmat és lelki kint nem tudták másképp lebírni, mint úgy, hogy nagy munkába fogtak, ijesztően nagy és szinte lehetetlennek látszó feladat teljesítésébe merültek bele.

Ezek közül a legnagyobbra vállalkozott *Kozma Andor*. Ő sem tudott aludni, mikor millió magyar a Kárpátok magaslatain hóban és fagyban töltötte a végtelen éjszakákat, neki sem volt pihenése, sem nappal, sem éjjel és mivel szinte félt saját vízióit papírra vetni, a maga megnyugtatóására, a maga lecsillapítására hozzáfogott az emberi szellem egyik legnagyobb remekének magyarra fordításához. Kozma Andor a *Goethe „Faust“*-jában keresett enyhülést és megajándékozta a magyarságot ennek az örökbecsű remekműnek egy oly klasszikus magyar szövegével, mely a magyar szellem legértékesebb és soha el nem muló kincsei között is a legelsőek egyike lesz.

Azokból a mutatványokból, amiket a szerző az *Akadémia* és a *Kisfaludy-Társaság* ünnepi ülésein egyszer-másszor előadott, meggyőződtek tágabb körök is arról, hogy a *Kozma Andor* teljes Faust-fordítása mindent felülmul, amit irodalmunk a műfordítás terén értékes javai közé számít.

Intézetünk a *Kozma* munkáját, „*Faust*“ mindkét részének magyar kiadását különleges módon akarta belekapcsolni a nemzet világpolitikai érvényesítésének érdekébe. Ez akkor volt, mikor magasan lobogott a lelkesedés nagy szövetségesünkért, a német nemzetért itt nálunk és viszont a németek a magyarságban legértékesebb fegyverbarátjukat ismerték fel. Ennek a bajtársi viszonynak legfenségesebb irodalmi kifejezését akként gondoltuk megvalósíthatónak, hogy amidőn mi a legnagyobb német költőnek legnagyobb munkáját adjuk ki magyarul az eredetihez méltó átültetésben és egy kongeniális magyar művész által illusztrálva, ugyanakkor a németek újra kiadják a *Goethe „Faust“*-ját a magyar művész illusztrációival. Mert a nagy tehetségeknek ebben a magyar hazájában van magyar művész, aki hozzá mer fogni ehhez a páratlan művészi feladathoz és aki azt minden bizonnyal nagyszerűen meg is tudja oldani. Nagy Sándor állott volna egész tehetségével és egész lelkesedésével ez ügy szolgálatába, ha a közbejött viszonyok annak ily formá-

ban való megvalósítását meg nem akadályozták volna. Lesz-e még rá mód e tervet a németekkel *együtt* és *igy* életre hívni, az a jövő titkai közé tartozik; egy azonban bizonyos, hogy nekünk legsürgősebb kötelességünk lesz, amint a technikai lehetőségek erre nézve megnyílnak, gondoskodni arról, hogy ez a *Faustfordítás* hozzá méltó keretben a magyar közönséghez eljuthasson.

És még egy kötelességünk lesz. *Kozma Andor*-t, a magyar költőt is újra a magyar közönség emlékezetébe idézni. Mert érdekes és csodálatos, de egyszersmind elszomorító és bántó az, hogy a magyar közönség milyen könnyelműen és prédán bántik el a legértékesebb javakkal, mennyire nem képes megbecsülni az igazi értékeket. Itt jár közöttte egy Isten kegyelméből való költő és jóformán észre sem veszi. A legfinomabb elmék egy kisdéd tábora a legnagyobb szellemi élvezetei közé számítja, midőn időnként megjelenik egyik-másik, a velőkig markoló erőteljes szózata, egy-egy költemény, mely kifejezésre juttatja azt, amit mindnyájan szinte öntudatlanul érzünk, vagy amit éreznünk kellene; de a nagyközönség közömbösen halad el mellette, alig veszi észre és ha néha — nagy ünnepélyeken maga is találkozik a költővel, oly magától értetődő dolognak tartja, hogy egy megkapó szép költeményt szavalt el neki, mintha ez a világ legtermészetesebb dolga lenne, mintha ebben nem is volna semmi különös. Nem hálálkodik érte, nem hódol a költői géniusznak, elfogadja a szellemi élvezetet és napirendre tér felette. A hódolatot, az elismerést másfelé viszi — oda, ahol azt lármás törtetők és türelmetlen akarnokok, affektáló különöcök és szenvedő perverzek kikényszerítik maguknak.

Hogy is tudjon érvényesülni egy igazi költő oly korban és oly körben, mely az értelmetlenséget, a homályt, a hazug impressziót, a formátlanságot, az izléstelenséget elfogadja, türi, sőt megjutalmazza, mert elhítetik vele, hogy egy világáramlat behatása alól nem vonhatja ki magát, hogy a fejlődés, a haladás, a modernség azt így kívánja meg.

Hogy birjon érvényesülni egy igazi költő, akinek versében minden mondatnak van értelme, minden kifejezésnek súlya, minden szónak zengése, akinek minden gondolata világos, minden mondása tiszta, minden érzése egészséges, minden szava igazi, ihletett költő szava.

Valóban legfőbb ideje, hogy az irodalomban is vége legyen annak a beteges iránynak, melynek sem a magyar hagyományokhoz, sem a magyar természethez, sem a magyar élethez, sem a magyar levegőhöz semmi köze nincsen; vége legyen az alapjában egészséges érzékű magyar közönség mesterséges félrevezetésének az irodalomban éppugy, mint ahogy remélhetőleg vége van a politikában és a közélet egyéb területein.

Ennek meg kell változnia. Legfőbb ideje, hogy a közönség visszatérjen a költészet igazi forrásaihoz, visszatérjen az igazi költőkhöz. Oly idők következnek, midőn a nemzetnek szüksége lesz költőkre, igazi költőkre. Az ő vezetésükre kell magát bízni, az ő szavukat kell meghallgatni, az ő hangjukat kell követnie.

A magyarságnak vannak ilyen igazi költői. És ezek között — az élők között — a legelső, a legigazibb *Kozma Andor*. Ahogy ő a magyar nemzet legválságosabb napjaiban, a világháboru alatt kifejezésre juttatta a magyarság minden érzését, minden színét, ahogy ostromozta minden bűnét, ahogy érvényre juttatta minden dicsőségét, ahogy visszatükröztette egész tragikumát — az mind a legfenségebbhez tartozik, amit a magyar költészetben birunk.

És ahogy költői kifejezésre juttatta egy páratlan szépségű rapszodiában azt a rémséges borzalmat, amelyen a magyarság a világháboru után keresztülment, az művét a világirodalom legnagyobb alkotásai, őt magát a világ nagy költői közé avatja.

A „*Haláltánc*“, *Kozma Andor*-nak e csodálatraméltó alkotása — hónapokkal a proletárdiktatura előtt megálmodva, megsejtve, megérezve — nincs ember, akit egész valójában meg ne rázna. A végsőig feszült extázis, a hihetetlen merészség, a legnagyobb érzések paroxizmusa, az egekig csapkodó fantázia — a legnagyobb mélységek és a legnagyobb magasságok és amellet tüneményes formai tökély és páratlanul briliáns virtuozitás — ez halvány szavakban a „*Haláltánc*“.

Nem tudok az újabb korban a világirodalomban hozzá hasonlót, a magyar irodalomban nincsen párja.

Aki a „*Haláltánc*“-ot megírta — az odakerült *Petőfi* és *Arany*, *Goethe* és *Victor Hugo*, *Musset* és *Lamartine* mellé.

Ha ezt a költeményt valamely más nemzet költője, vala-

mely más nyelven írja, az már le volna fordítva a világ minden nyelvére, még magyarra is és szerzője biztosan megkapja érte az irodalmi Nobel-díjat.

Ellenben mi magyarok észre sem vesszük, hogy nekünk ilyen poétánk van, aki egy ilyen nagy emberiségi értéket alkotott. Mert a „*Haláltánc*“ az. Az a költő, aki minden ízében, minden szavában a tiszta és hamisítatlan magyarság kifejezője — éppen ezért a legfenségesebb emberi érzéseknek tolmácsollója. Nem veszi magára a nemzetköziség tógáját, nem tüzi ki a világpolgárság zászlaját, nem alázkodik meg az u. n. kulturális emberiség előtt — de minden sora és egész oeuvreje az igazi emberi szolidaritás, a nemzetek közötti béke és egyetértés, az emberszeretet, a valódi műveltség, a valódi kulturáltság evangéliuma. Minden írása magyar és emberi, mert az igazi magyar költőnél a kettő egy.

Ha *Kozma Andor* értékét eddig nem tudtuk eléggé megbecsülni — a hiba nem ő benne, hanem mi bennünk rejlik, a mi vakságunkban és a mi elfogultságunkban. Ha *Kozma Andor* nem itt születik, hanem Kelet-Indiában, ha költeményei nem az ő neve alatt, hanem *Rabindra Nath Tagore* neve alatt, ha nem magyarul, hanem bengáliai nyelven jelennek meg — nincs az a pesti snob, akinek könyvei között minden kötete meg nem volna a legszebb diszkiadásban.

Ha a mostani összeomlás sem fog minket kigyógyítani ebből a betegségből, az idegennek tulbecsüléséből, a magunkénak lekicsinyléséből, — akkor igazán nem lehet már rajtunk segíteni.

Ha még ezt a tanulságot sem vonjuk le a rettenetes kataklizmoszból — akkor igazán nem érdemelünk jobb sorsot, mint amibe jutottunk.

Talán — bizonyára — hiszem legalább — a „*Haláltánc*“ fel-fogja rázni a lelkeket — még itthon is, a saját hazájában is.

*

És most bocsánatot kell kérnie a szerzőnek a hivatásos kritikától és irodalomtörténetírástól, hogy az ő dolgukba mert avatkozni, hogy költeményeket mert bírálni, még nyilvánosságra nem jutott költői munkáról véleményét előre megmondani, a költő helyét az irodalomban úgy magában megállá-

pitani és ebben a közönségre appellálni, — de hát a hivatásos kritikának harminc esztendeig volt ideje ezzel a kérdéssel foglalkozni és hogy nem tette, hogy közömbösen elhaladt mellette, ez talán — sőt bizonyosan — oka annak, hogy a magyar közönség ezuttal sem, mint sok más esetben sem jutott tudatára annak, hogy minő értékkel gazdagodott.

A külföld felvilágosítása.

A világháboru még egy felismerést tett nyilvánvalóvá, amely ugyancsak nagy feladat elé állította a könyvet és mindazokat, akik a könyv szolgálatában állanak.

Soha nem mutatkozott annyira nyilvánvalónak, hogy a magyarság az egész világ szemében vallóssággal ismeretlen fogalom, hogy nem tudnak róla semmit, s amit róla tudnak és irnak még legközelebbi szomszédjai, még szövetségesei is: az mind felületes, hibás, téves, vagy rosszindulatu; soha sem volt oly világos, hogy ebből még nagy kára származhatik az országnak és hogy megérkeztiünk az utolsó órához, amidőn ezeken a bajokon segíteni kell — ha még lehet.

Igazán sajtóságos és véletlen körülmények idézték elő azt, hogy én hívhattam fel széles körök figyelmét a magyarságnak erre a fontos ügyére. A világháboru okait és végcélját megvilágító, német nyelven is megjelent könyvem egyik részlete arra indította *Eucken Rudolf*-ot, a világhírű német tudóst, hogy levelet intézzon hozzám, amelyben a németek ismert elfogultságával reflektál könyvem egynémely állítására. Válaszom viszonzválaszt provokált és az így kifejlődött eléggé érdekes levelezést végül *Eucken* beleegyezésével közzétettem egy németországi folyóiratban.

Ettől fogva még élénkebb figyelemmel kísértem ezt a kérdést és megdöbbsentem az ellenséges irányu közlemények egész nagy áradatán, mely még a háboru folyamán is, még német részről is megindult ellenünk. Figyelmeztettem is erre többeket, hivatásos publicistákat, aktiv politikusokat is, az u. n. illetékes köröket is — de senki ügyet sem vetett rá. Erre azután megírtam „*A magyarság ügye a külföldön*“ című könyvemet, melyben ezt a nézetem szerint felette fontos kérdést az akkori helyzethez képest megvilágítani törekedtem, egyszersmind rámutatván arra is, mit kell tennünk?

Azt irtam akkor (1917):

„Azt kell tennünk, hogy sorompóba kell állítanunk minden egyes épkezláb embert ennek az ügynek szolgálatában. Azt kell tennünk, hogy meg kell ragadnunk minden eszközt arra, hogy a magyarság ügyét a külföldön propagálhassuk, a magyarság helyzetét a külföld publicisztikájában, irodalmában és ezek útján közvéleményében megállapítsuk; azt kell tennünk, hogy munkába kell állítanunk a hisztorikust, politikust, filozófust, geografust, geológust, gazdasági politikust, nemzetgazdát és folkloristát, nyelvészt és etnografust, mezőgazdát és meteorológust, a teoretikus és gyakorlati embert, hogy a multnak mulasztásait helyrehozzák és a jelennek megsokasodott feladatát elvégezzék, a jövőt becsületesen megalapozzák.“

Megtörtént-e az, ami e sorokban foglaltatik? Megtörtént-e valami belőle? Haladtunk-e azóta csak egy lépést is hazánk megismertetésének dolgában?

Ott tartunk ma is, ahol akkor tartottunk.

Az akkori kormány és a rákövetkező is épp oly kevés érzéket tanusított ez iránt a kérdés iránt, mint az előzők. És mire már az egész közvélemény hangos volt és mindenfelől a legégetőbb kérdésnek jelentették ki a külföld felvilágosítását — akkor már késő volt, már nem tudtunk, bármint erőlködünk is, felvilágosító írásainkkal kijutni az ország határain túl.

Elmulasztottuk, amikor már felismertük a kérdés fontosságát — a kellő lélektani pillanatot.

A *Bajtársi Szövetség*, mely abban az időtájban keletkezett, irodalmi szakosztályában behatóan foglalkozott ezekkel a kérdésekkel, részletesen megvitatta a könyvemben felsorolt konkrét javaslatokat, ügybuzgó elnökének, *Berzeviczy Albert*-nek és lelkes előadójának, *Pekár Gyulá*-nak vezetésével elő is készítette a gyakorlati megvalósítás eszközeit és útjait — de már késő volt — a háborúnak az ismert módon történt befejezése még a *Bajtársi Szövetség*-et is eltemette.

Fogunk-e végre a multak tapasztalataiból tanulságot meríteni? Be fogjuk-e végre látni, hogy mennyit mulasztottunk ezen a téren és szilárd elhatározással hozzálátunk-e végre az építő munkához?

Minket nem fegyverekkel győztek le — de az irott szó,

a nyomtatott betű propagandájával. Nem *Foch* tábornagy, sem *Sarraïl* tábornok, sem *Haig* angol marsall, sem *Diaz* tábornok, nem *Nikoláj Nikolajevics* és nem *Brusszilov* vert le bennünket, hanem *Lord Northcliffe*, a sajtó-propaganda diktátora.

A nyomtatott betű, melytől annyira fáztunk, melyet lenéztünk, melytől jóformán iszonyodtunk — megbosszulta magát rajtunk.

Minket a nyomtatott betű ölt meg, minket csak a nyomtatott betű állíthat újra talpra.

Mert, ha új életre akarunk kelni, ha vissza akarjuk vivni, amit elvesztettünk, ha újra helyet akarunk foglalni a művelt nemzetek sorában — ezt csak annak a fegyvernek segítségével érhetjük el, amellyel letiportak.

Meg kell alkotnunk azt a hadsereget, mellyel legyőzhetjük ellenségeinket, mert ezzel a hadsereggel föléjük kerekedhetünk, visszahódíthatjuk elszakadt véreinket, magunkhoz édesgethetjük tegnapi testvéreinket, kik holnap ismét testvéreink lehetnek; visszaszerezhetjük az egységes, osztatlan hazát; meggyőzhetjük igazainkról győztes ellenfeleinket; nemes versenyre kelhetünk velük az emberi kultúra értékeinek termelésében és kultuszában, idővel talán barátainkká tehetjük tegnapi ellenségeinket; meg kell szerveznünk azt a szellemi hadsereget, melynek katonái a tudósok, az írók, a költők, a művészek, — muníciója a szellem, a tudás, a tehetség, a kultúra — fegyvere, puskája, gépfegyvere, ágyuja a nyomtatott betű, az ujság, a folyóirat, a könyv: — azt a hadsereget, mely képes legyen a népek egymásközi versenyében diadalmasan megvívni a magyarság szellemi hadjáratát.

Minden egyéb fegyver híján, csak ezzel a fegyverrel győzhetünk, csak ezzel igazolhatjuk be a magyarság világtörténeti, világpolitikai hivatását.

A könyv — a háboru alatt.

A *könyv történelme* a háboru alatt egyike a kor legérdekesebb dolgainak, érdemes lesz arra, hogy hivatott kéz valamikor megírja. Ma még korán volna. Ami tárgyunkra tartozik, az röviden elmondható. Mikor a háboru kiütött, a szükségletekben amugy is utolsó helyen álló könyv azt elsősorban érezte meg. A forgalom annyira leapadt, hogy szinte teljesen meg-

állott. A kiadók később, hogy némi életet öntsenek vállalkaikba és hogy a közönséget újra könyvek vásárlására ösztökéljék, az árleszállítás régi rendszeréhez folyamodtak. Mi is ilyen árleszállítást rendeztünk 1916 tavaszán. Annyira devalválódott akkor a könyvek értéke, hogy a bolti ár harmadáért, negyedéért, ötödéért, sőt még olcsóbban is kellett kínálni a közönségnek szép, jó és kedvelt magyar könyveket.

Ez az árleszállítási akció tényleg megindította a könyvvásárlást, mert összeesett valami sajtószertü tünettel, olyanul, aminőnek még a könyv történetében nem volt párja.

Egyszerre valami csoda történt. Felfedezték, hogy sok egyéb mellett a hadviseléshez még könyv is kell. Sőt a hosszú hadviseléshez nagyon is kell. Majdnem olyan fontos kellék, mint a vas, acél, réz, liszt, gyapot, majdnem olyan szükséges, mint a kard, a puska, az ágyu.

A lövészárókba konszignált emberiségnek szüksége volt valamire, amivel a rettentő unalmat elűzze, valamire, ami szellemét felfrissíti, lelkét felüdíti, kitartását megacélozza. Szüksége volt szellemi táplálékra — majdnem úgy, mint kenyérre és husra.

Persze ez is more patrio indult meg, a potya jegyében. Be kell ismernem, hogy ennek ezuttal voltaképpen a mi intézetünk volt a kezdeményezője, mely már 1914 szeptember 3-án a honvédelmi miniszterhez intézett átiratában százezer kötetet és füzetet bocsátott rendelkezésére a kórházban fekvő sebesült katonák részére, oly időben, amikor még semmiféle akció a sebesülteknek olvasmánnyal való ellátása céljából nem volt megindítva. A tulajdonképpen mozgalom, mely könyvet akart juttatni a harctérre a katonáknak, csak később kezdődött. Németországban és Franciaországban ezt a mozgalmat akként indították meg, hogy a nagyközönséget felszólították pénzadományok gyűjtésére abból a célból, hogy azután az összegyűlendő pénzből a hadtestparancsnokságok a katonák közt szétosztandó könyveket vásároljanak a kiadóktól. Nálunk a közönségtől és a kiadóktól is közvetlenül könyvek küldését kérték, ami már azért is hibás volt, mert ily módon sok selejtes könyv jutott a szétosztó bizottság kezéhez és onnan az olvasókhoz.

Az a felismerés, hogy a könyv a hosszú háborúviselésnek egyik fontos eszköze, egy új intézmény megalapításához veze-

tett: a *tábori könyvkereskedéshez*. Végre egy alkalom, amidőn hozzáférhetünk a népmilliókhoz akkor, amikor azok lelkileg disznóvá váltak arra, hogy a könyvvel megbarátkozzanak. Végre szükségletté vált a könyv, még a magyar könyv is.

De mint minden egyébben, ebben is háttérbe szorították a magyarságot. Ezuttal igazán nem élehetetlenség volt, ha a magyar könyv alig tudott eljutni nagy tömegekben oda, ahol nagyszerű keletje lett volna. A német könyv nem engedte, illetőleg az osztrák protekció és tulkapás, mely jóformán minden tábori könyvkereskedést osztrák kézre juttatott. És milyen kézre! Tehetetlen, kis agyu, kicsinyes szatócsokra.

A harctéren nagyszerű piacot lehetett volna teremteni a magyar könyvnek és jövőt biztosítani neki talán minden időkre. Soha vissza nem térő alkalom volt arra, hogy irodalmunk legjavát eljuttassuk ezuttal valóban a legtágabb körökbe. De ezt megszervezni kellett volna kiadói és terjesztési tekintetében is. És ezt nem lehetett megcsinálni, mert jóformán az összes tábori könyvkereskedések osztrák kézre voltak. Így történt, hogy nem a legjava jutott ki a magyar irodalomnak és nem oly mérvben, mint lehetett volna.

Még egy pont volt, ahol a magyar könyv — százezreknek fájdalmára — tökéletesen háttérbe szorult. Nem bírtuk eljuttatni magyar könyveinket idegenbe, különösen Oroszországba, éveken át szülőföldjünk foglyainkhoz. Sem a Vöröskereszt, sem a hadifogolygyámolító egyesület ezen nem birt segíteni. Valamely láthatatlan kéz minden intézkedést megsemmisített. Minden előterjesztés, minden reklamáció, minden semleges közbenjárás hiábavalónak bizonyult. Hogy foglyaink oly lelki disznóságban érkeztek haza, amiben láttuk őket, ebben bizonyára nagy része van annak, hogy éveken át teljesen elvesztették a kapcsolatot a magyar szellemi élettel, a magyarsággal.

De itthon azalatt emelkedett a könyv értékben, megbecsültségben. Minél nehezebbé lettek a viszonyok, minél nagyobb nehézségekbe ütközött új könyveket előállítani, annál nagyobb értékűekké váltak a régi jó könyvek.

Az összes életviszonyok megváltoztak; az élet megnehezült, minden téren megkezdődött az a folyamat, amely a mindinkább növekedő drágasághoz vezetett; a nyersanyagok elfogytak, a közlekedés jóformán megszűnt, már a szövetséges

Németország, már Ausztria is elzárta határait a legszükségesebb dolgok kivitele előtt — a papírárak elképzelhetetlenül emelkedtek, a könyv előállításához szükséges egyéb kellék, könyvkötővászon, lemez, spárga, cérna, drót, enyv, festék, ólom és sok egyéb teljesen elfogyott — a munkások bevonultak, akik itthon maradtak, nagyrészt sürgős hivatalos munkákkal voltak elfoglalva, ezeknek is a bére óriási arányokat öltött — az üzemi költségek is rendkívül nagyra emelkedtek, szinte lehetetlen volt könyveket nyomtatni, köttetni, forgalomba hozni.

Bekövetkezett a magyar könyv tragikuma — most, hogy kelendő volt a könyv, most, hogy szükségleti cikk, keresleti tárgy lett, most lehetetlen volt előállítani a könyvet. A legjobb könyvek sorra elfogytak — nem volt mód új kiadásokat nyomtatni belőlük. És ha még lehetett volna is valahogy, a kiadók nem mertek belevágni, nem volt bátorságuk, nem tartották lehetségesnek, hogy a tegnapi négy koronás könyvet hat-nyolc koronáért adják és addig-addig huzódoztak ettől, míg kénytelenek voltak végül tizenöt-husz koronás árban közrebocsátani azt.

A kiadók csak nagynehezen és igen-igen félénken szánták rá magukat némi áremelésre. Eleinte ez abból állott, hogy a könyvárusok beszüntették a vevőknek adott rabottot, azután öt, később tíz %-kal emelték a bolti árakat. Csak mikor már minden szörnyen megdrágult, szánták rá magukat nagyobb áremelésre. Ez akkor sem állott arányban a többi árucikk árának emelkedésével. Míg minden egyéb árucikk tízszeres, huszszoros árra emelkedett — a könyv legfeljebb eredeti árának dupláját érte el. A kiadók féltek, hogy a magasabb árakkal elriasztják a vevőközönséget. Csak mikor látták, hogy fogyófélben levő kiadványaikkal minő lánckereskedelem folyik a könyvpiacra, akkor kezdték belátni, hogy jobb szolgálatot tesznek a könyvvásárlás ügyének, ha mérsékelten felemelt árakon hozzák forgalomba keresettebb kiadványaikat, mintha engedik, hogy azok illetéktelen üzérkedés tárgyai legyenek.

Közben ugyanis egy egészen új vevőközönség keletkezett a hirtelen meggazdagodott hadimilliomosok táborából. Ezeknél is divatba jött a könyvvásárlás. Volt ezek között olyan, aki megbecsülte a ritka könyvet, jól meg is fizette és volt olyan, aki csak éppen az imént vásárolt könyvszekerényt akarta teletömni.

Az ilyenek azután szinte kilogramm- vagy mázsaszámra, sőt méterszámra is vették a könyveket. A legérdekebbek azok voltak, akik mindenáron régi könyveket akartak, tekintet nélkül azok belső tartalmára. A fődolog, hogy külső formára régiek legyenek.

Az okok között, amelyek ebben az időben nagyban hozzájárultak a könyvek kelendőségéhez, egyik az is volt, hogy a könyvet ajándéknak lehetett felhasználni; ez volt az egyetlen cikk, amelyből nagy készletek voltak, amiket nem dugtak el, sőt készségesen feltárták őket és csak igen mérsékelt áremeléssel bocsátották áruba.

Arra a legérdekesebb kérdésre, hogy minő könyvek iránt érdeklődött leginkább az igazi könyvvevő- és olvasóközönség a háboru alatt — alig lehet megbízható feleletet adni. Annál a körülménynél fogva, hogy éppen a legjobb könyvek fogytak el leghamarább és nem jelentek meg új kiadásban, nem lehet tudni, hány példány és hány kiadás fogyott volna el azokból, ha meg lettek volna. Így csak általánosságban állapítható meg, hogy mindenekelőtt az imakönyvek fogytak el példátlan mennyiségben; az emberiségnek szüksége volt vigaszra, feledésre — az imádságos könyvben kereste azt. De szüksége volt valami refugiumra is, menekésre a jelen nyomoruságaiból a költészet örök forrásaihoz, azért volt nagyon kelendő a belső értékkel bíró könyv; például a „*Klasszikus Regénytár*“ kötetei, melyeket a közönség alig méltányolt megjelenésükkor, most a legkeresettebb könyvek közé tartoztak. És akit az olvasóközönség az utolsó tíz év alatt mindinkább elhanyagolt, a nagy idők nagy írója most ezekben az igazán nagy napokban újra előkerült; nem volt olvasottabb írója a magyarságnak ezekben az esztendőben *Jókai Mór*-nál. A fiatalabb nemzedék most fedezte csak fel igazában Jókait. Népszerűbb művei mihamarabb elfogytak és könyveszeti ritkaságokká váltak. A Nemzeti diszkiadás egy-egy piacra került példányáért valóságos versengés indult meg. Nagy kár, hogy Jókai műveit a nagy papirhiány miatt nem lehetett újra nyomtatni ebben az időben. Most lett volna csak igazán nagy elterjedése és nagy hatása.

Mikor a jobb könyvek elfogytak és nem voltak kaphatók, a még rendelkezésre állott rossz papíron a könnyebb

szépirodalom egy fajtája keletkezett és azontul az volt a kelendő.

Legrövidebb ideig élt az u. n. háborus irodalom. Mindattól, ami akár politikai, akár katonai szempontból a háborúval foglalkozott, akár történeti, akár mémoire-szerű, akár ambícióval megírt és maradandóbb életre számító, akár pillanatnyi aktualitás — mindettől gyorsan elfordult a közönség, amely egy időpontra nem akart többé hallani a háborúról. Mindezeket a könyveket — pedig voltak köztük értékes munkák is, különösen nagy külföldi szerzők világhíre vergődött munkái — végleg eltemette a közhangulat. Oly csömör vett erőt a közönségen, hogy még látni sem akarta az u. n. háborus irodalmat.

Nagyszabásu emlékmű terve.

Mindamellett volt egy fajtája a háborus irodalomnak, amely iránt igen nagy érdeklődés nyilvánult a legilletékesebb helyen — maguknak a katonáknak körében. Az a könyv, amely az ezred harci tevékenységéről szólt, amely fellelevenítette átélt események történetét, elhunyt bajtársak emlékét, bejárt városok és vidékek képét, csodálatos mély benyomást gyakorolt azok körében, akiket közvetlenül illetett. Egy-két ilyen ezred-monografia jelent meg ügyes szerkesztésben és méltó kiállításban és ez megérlelte azt a vágyat, hogy más ezredek is gondoskodjanak hasonló emlékkönyvek megírásáról.

Mindenki meg volt győződve arról, hogy a háborút szerencsésen fogjuk befejezni és mindenki ezt az emlékművet óhajtotta magának biztosítani örök emlékül. Ez annyira kívánságként nyilatkozott meg a katonatisztek, altisztek és legénység körében, hogy maga a hadvezetőség szükségesnek látta, hogy az ügygyel foglalkozzék, hogy azt egységesen irányíthassa és a tervnek az ügghöz méltó megvalósítását biztosíthassa.

A terv oly nagyszabásu volt, hogy megvalósítása esetén talán az egész világirodalom legnagyobb szabásu és terjedelmű műve jön vala létre. Hiszen több mint kétszáz nagy, negyedréti kötetről volt szó, melyet ugyanannyi szerkesztő vezetése mellett több ezer munkatárs ír és sok száz rajzoló díszít,

Éppen a terv grandiózus voltánál fogva a hadvezetőség, illetőleg a hadügyi és honvédelmi miniszteriumok belátták, hogy azt nagyszabású kiadói és technikai szervezet nélkül nem lehet megvalósítani és e ponton kapcsolódott bele intézetünk — mely már addig is konzultatív szerepet vitt benne — a további teendők dolgába. Minket biztak meg avval, hogy részletes tervet dolgozzunk ki, miként lehetne az eszmét megvalósítani. Intézetünk képviselőjében annak ügyvezető igazgatója, *dr. Szántó Andor* dolgozta ki azt az egész kérdést minden vonatkozásában felölelő első tervezetet, mely ennek az óriási kötetorozatnak mind megszerkesztését, mind technikai előállítását és elterjesztését biztosítani hivatva volt.

A további tervezetek már a nagy magyar kiadóvállalatok vezetőivel egyetértésben dolgoztattak ki, mert úgy volt tervezve, hogy az összes számbavehető tényezők, a nagy magyar könyvkiadóvállalatok egyfelől, az osztrákok másfelől, mindkét ország nagy nyomdái, papírgyárai, könyvkötő-üzemei, reprodukáló intézetei az ügynek szolgálatába állíttatnak. Már meg volt alakítva egy önálló magyar kiadó-részvénytársaság és egy önálló osztrák hasonló intézmény, kellő tőkével ellátva, hogy azonnal hozzáfoghasson a munkához.

Számos előzetes konferencia után megkötöttük azután a végleges szerződést a hadügyminiszteriummal; és néhány nappal rá tette közzé I. Károly osztrák császár azt a manifestumát, mely az osztrák állam felbomlására vezetett; rövidesen bekövetkezett Ausztriának részeire való oszlása, Magyarország különválása, a hadsereg teljes felbomlása — vége volt az egész nagyszabású tervnek. Ez is áldozatául esett a bekövetkezett helyzetnek.

Magyar szempontból ez örökké sajnálni való. Mert ez lett volna az egyetlen alkalom, hogy a magyarság szerepét a háboruban igazságosan és hiven ismertesse az egész világ előtt, minthogy a terv szerint gondoskodás történt volna arról, hogy a nagy munka egy világnyelven is a világ összes közkönyvtáiraiba eljusson.

Katonai téren ez volt talán az egyetlen eset, midőn magyar kezdeményezés és magyar hozzáértés a magyar tényezőknek biztosította volna a vezetés és irányítás szerepét.

Másképen volt megírva a sors könyvében.

Ha a háboru borzalmai közepett egyáltalában örülni lehetett még valaminek — mindenesetre örvendetes jelenség volt a könyvnek kétségtelen diadala. Egy nemzet, melyről éveken át joggal hirdették, hogy valóságos betűiszonyban szenved, egyszerre szinte lázas mohósággal kap a könyv után; egyszerre szenvedélyévé válik az olvasás, a tanulás, az önképzés, a művelődés.

Vajjon megmarad-e a háboru után a könyvnek ez az új nagy közönsége? Vajjon nem ideiglenes divattal, muló áramlattal állunk-e szemben? Vajjon az a katona, aki a lövészárokban megszokta az olvasást, fog-e majd rendes foglalkozása során is könyvhöz folyamodni a pihenés óráiban? Vajjon a hadigazdag nem éri-e be azzal, hogy könyvszekrényét egyszer teletömte könyvekkel? Vajjon a tömérdek ujság, a sok meddő politizálás nem fogja-e elvonni az olvasókat a nemesebb irodalmi élvezetektől?

Profétának kellene lennie annak, aki ezekre a kérdésekre válaszolni tud. Én nem tudok. De egy egészen bizonyos. Az, hogy a történelem legválságosabb korszakában, minden egyes ember életének legkritikusabb perceiben — a könyvhöz fordultunk tanácsért, irányításért, vigasztalásért, megnyugtatózásért, felfrissítésért; a könyv volt egyetlen hű és kitartó barátunk a kórágyn, a csatamezőn, a fogságban, a számkivetésben, a kétségbeesésben. És ami remény fakadt bennünk, hogy valaha még jobb napokra is fogunk virradni — azt is csak a könyvnek, a jó és emberséges könyvnek köszönhetjük.

Éppen ezért a hivatásos könyvkiadónak most a háboru után fokozott feladata van a könyvvel és a közönséggel szemben.

A könyv az egyetlen, amely kivezethet bennünket a jelen nyomorúságaiból. Azok a könyvek, amelyek még ma nincsenek meg, amelyek még megirandók, amelyek ki fogják jelölni az utakat, amelyeken haladnunk kell. Ezekről a könyvekről a kiadóknak fog kelleni gondoskodni. És fognak róluk gondoskodni.

És feladatuk lesz a kiadóknak a közönséget megtartani a könyv szeretetében, a könyv kultuszában. Ha meg tudták

hódítani saját erejükből és a viszonyok alakulása folytán a legellenségesebb, mert teljesen közönyös közönséget a könyvnek — meg kell találniok az eszközöket arra is, hogy meg is tartsák ezt a közönséget. Erre most igen nagy szükség van. Mert a háboru visszavetette az emberiséget legalább egy századdal, szellemiekben, erkölcsiekben, gazdaságiakban, még rendes emberi életvitelben is — a könyvnek hivatása lesz, hogy visszavezesse a kultúra, az emberiesség, a szellemi élet megújuló ösvényére.

A DIKTATURA RÉMURALMA ALATT.

A raffinált rendszer.

Ennek a könyvnek bevezető fejezetében elmondottam, hogy feljegyzéseim megírására jórészt az a helyzet ösztökölt, amelybe a proletárdiktatura elnevezése alatt szerepelt rendszer a könyvkiadást juttatta és az a perverz felfogás, amelyben a magát kommunisztikus alapon állónak mondott állam a könyv terjesztését, termelését és üzemét részesítette. Ha feljegyzéseim nem igazolták annak a felfogásnak igazságtalan voltát és tarthatatlanságát, akkor megírásuk céltalan volt. Azonban remélem, hogy mindaz, amit a magyar könyvnek sorsáról az utolsó ötven esztendőben e lapokon elmondottam, teljesen igazolja, hogy azok a megnyilatkozások, amelyekkel a szellemi termelésnek prófétái a maguk új rendszerét akarták indokolni, teljesen hibás, felületes, tudatlan, értelmetlen, logikátlan, hazug és erőszakos feltevéseken alapultak.

Ha ezt adataimmal beigazolnom sikerült, akkor valószínűleg felesleges volna történelmünknek ezzel a végtelen szomorú epizódjával itt foglalkozni. Felesleges volna megcáfolni azt, ami önmagában összeomlott, ami önmagát elítélte.

De ez a rendszer oly mély sebeket ütött mindazon, amihez hozzányúlt; oly beláthatatlan hosszú időkre kiterjedő katasztrófát idézett elő mindenütt, ahol rendelkezett; oly felfordulást eredményezett ott, a hol szervezni, rendezni akart; oly teljes anarchiát hagyott maga után, hogy szinte kötelezővé válik mindenkire, legalább annyiban hozzájárulni a történetek helyes felismeréséhez, hogy a helyrehozás munkája némileg megkönnyít-

tessék. A khaotikus rendetlenségből csak úgy tudunk némileg rendezett állapotokhoz visszatérni, ha széjjelszórt, megsemmisített értékeinket mindenünnen össze tudjuk szedni, a maguk helyére visszahelyezni, ha az elméket ki tudjuk vezetni abból a zürzavarból, amelybe a diktatura raffinált akció-programmja juttatta őket.

Mert a legnagyobb mértékben raffinált volt az. A legnagyobb mértékű zavart okozta éppen azáltal a meggondoltan céltudatos eljárása által, hogy mint a kultúra előharcosa jelentkezett, mint a szellemi életnek, műveltségnek, a felvilágosodottságnak fáklyahordozója, mint a tudásnak, az irodalomnak, a könyvnek protektora.

Minden intézkedése azt a célt szolgálta: elhitetni az emberiséggel, hogy nem lebeg más cél előtt, mint a tömegeknek részeltetése a kultúra áldásaiban. Minden kijelentése azt helyezte kilátásba, hogy meg fogja nyitni a tudomány kapuit mindenki előtt, aki oda be akar lépni; oda fogja adni a könyvet mindenkinek, aki tanulni akar; hogy el fogja vinni a kulturát mindenüvé, ahol azt szívesen veszik, hogy hozzáférhetővé fogja tenni mindenki számára a tudományt, az irodalmat, a művészetet. Hogy közkinccsé fogja tenni azt, ami eddig csak kevesek prerogatívája volt.

Egybevetve azokat, amiket a proletárdiktatura véghezvitt, ezekkel a nagyszabású program-kijelentésekkel, nem tudok szabadulni attól a gondolattól, hogy a kulturának ez a szünetlen hangoztatása volt az a maszlag, amellyel még a magasabbrendű értelmiséget is meg akarta nyerni a maga részére, vagy legalább is lefegyverezni.

Raffináltan volt ez kigondolva.

Egyfelől biztos volt, hogy azok, akik egész életükön át a kultúra érvényesüléséért küzdöttek, nem fogják ellenezni azokat az intézkedéseket, amelyek látszólag a kultúra diadalát jelentik. Másfelől semmi sem erősíthette meg jobban a diktatura vezérképviselőit, mint ha egyik-másik módon sikerül rendszerükbe bekapcsolni azokat a férfiakat, akiknek neve a közönség előtt, mint a művészet, az irodalom és a tudomány hivatott képviselőié, tiszteletben részesül.

Ezért törekedett a proletárdiktatura mindenekelőtt a szellemi munkásokat a maga részére megnyerni. Ezért sietett fenni-

állása első óráiban elhitetni velük, hogy egész rendszerét a kultúra alapjára helyezi és a kultúra fejlesztése érdekében fogja kiépíteni, minek legfőbb bizonyítéka, hogy a szellem munkásainak az eddiginél jobb elhelyezést, az eddigieknél kedvezőbb életfeltételeket biztosít, sőt a szellemi munkásokat állítja az állami élet legelső sorába, ő róluk tartozik az új társadalom legelső sorban gondoskodni, őket köteles a legelsőrendű ellátásban részesíteni.

Amiket a proletárdiktatura mindjárt megalakulása után közzétett oktatásügyi rendszeréről, könyvtárpolitikájáról, színházi intézkedéseiről, képzőművészeti programjáról, muzeális terveiről, az nem a proletárok megnyerésére volt szánva, mert azokat ezek a kérdések nem érdekelték, hanem a műveltek, az intellektuettek, a művészek, az írók, a tudósok, a tanárok érdeklődésének és rokonszenvének felkeltésére volt hivatva. És talán ez magyarázza meg némileg, hogy azokból a körökből is olyan sokakat láttunk a proletárdiktatura ügybuzgó előmozdítói között, akikről fel nem tehattük, hogy ismerve e rendszer romboló céljait és kegyetlen eszközeit, annak szolgálatába állottak volna. Sehol sem végzett akkora pusztítást a proletárdiktatura, mint a szellemi munkások körében, akiket elcsábított, meg ejtett, félrevezetett, bűnbe vitt hazug és ámitó jelszavaival.

Hiszen igaz, hogy arról az államról, amely a magyar irodalom renaissance-át ígérte, az irodalom céljainak megvalósítását, a tehetségeseknek elismerését és oly mértékű megbecsülését, aminőre eddig példa nem volt, nem tehetette fel a szellem munkása azt, hogy csak jogfosztás, vagyonpusztítás, emberirtás és rombolás a célja. Arról az államról, amely azt hirdette, hogy a szellemi kultúrára épül föl az egész új társadalom és az új állam, nem tehatték fel mindennek az ellenkezőjét azok, akik eddig is a szellemi kvalitás különleges elismerését tekintették a kultúra igazi biztosítékának.

Mégis az emberiség történetének legszomorubb fejezete a magyarországi proletárdiktatura története, nemcsak azok miatt a rettenetes kegyetlenségek miatt, amelyeken e rendszer felépült, mert hiszen azok eszeveszett, abnormális emberek cselekedetei lehettek, de legszomorubb azért, mert értelmes, tehetséges, tanult emberek, szellemi munkások egész csoportja hitelt adott azoknak a teóriáknak, amelyek lehetetlensége,

erkölcstelensége, szabadságtipró szelleme, gondolatelnyomó természete és módfelett zsarnoki tendenciája rövid néhány nap alatt beigazolódott, hitelt adtak, szolgálatába álltak és amidőn a nagy hazugságok és ámitások nyilvánvalókká váltak — nem birtak elegendő erkölcsi erővel, hogy fellázadjanak ellenük, hogy kiszabadítsák magukat a lelki kényszer alól, hogy megtámadják, megátkozzák az álnok és vesztegető rendszert.

És még szomorubb, ha nem hittek benne és csak anyagi előnyökért, a pénzért, a sok és a több pénzért, az állásért és előléptetésért áldozták fel egy napról a másikra meggyőződésüket, árulták el eddig vallott hitüket. Hogy azok, akik tegnap még szellemi előharcosai, erős hirdetői voltak a hazá, a nemzet, a vallás fogalmának, a polgári eszménynek és a nemes értelemben vett szociális gondolatnak, támogatói voltak a szabadságra, az egyenlőségre, a humanizmusra felépített társadalomnak, — hogy azok több-kevesebb koronáért hirtelen átalakultak mindezekkel ellenkező „ideológiák” harcosaivá.

Az egész, ahogy ma előttünk áll: egy minden méretet meghaladó, szertelenül nagy megvesztegetési akció volt; mindenkit, aki él, meg kellett vásárolni, meg kellett vesztegetni, erre volt alapítva az egész rendszer; a munkást horribilis bérekkel, a tisztviselőt soha nem álmodott fizetésemeléssel, a mezei munkást ötvenszeres napszámmal, a tanítót, az orvost, az iparost nagy jövedelmi kilátásokkal, eddigi jövedelmét tízszeresen meghaladó fixumokkal kellett megnyerni a rendszernek, a szellem munkásait ezeken felül ráadásul még azzal is, hogy meg fog-nak valósulni mindazok az ábrándok és álmok, amelyeket a szellem ideális lelkü lovagjai kulturális végcélokul kitűztek, és azzal, hogy őket magukat fogják odaállítani azoknak a kulturális rendeltetésű intézményeknek élére, amelyek a világot át fogják alakítani.

Nagy ellenmondások.

Azok között az eszközök között, amikkel a szellem munkásait megvesztegetni és tévutra vezetni törekedett a proletárdiktatura, első helyen áll az a mód, ahogy a könyvkiadók helyzetét a kapitalista államban beállította, szembe állítva azzal azt a fényes perspektívát, amelyet a kommunista állam nyújt az íróknak, amidőn az irodalmat kiragadva a kiadó kezéből, függetlenítve minden üzleti érdektől, maga lép fel, mint párat-

lan munificenciájú, minden irodalmi érdeket respektáló és mindenekfölé helyező kiadó, és a tehetséges írókat helyezi az élére azoknak a szervezeteknek, amelyek a kommunizált kiadóvállalatokat helyettesíteni hivatva lesznek.

Érdemes-e most foglalkozni azokkal a képtelen vádakkal, amelyekkel a könyvkiadás eddigi, u. n. kapitalista rendszerét illették? Érdemes-e kimutatni, hogy a mindezekben teljesen járatlan, tapasztalatlan, amellet rosszhiszemű emberek a könyvkiadást és terjesztést, szerintük a termelési és szétosztó könyvüzemet, csak úgy tudták rendszerükbe beilleszteni, ha mindazt megtagadják, ami eddig lényege volt ezeknek a dolgoknak, ha tagadják, hogy a könyvkiadó a kultúra hordozója volt eddig, ha értelem, tudás és műveltség nélküli, rideg kapitalistának mondják, aki egyetlen szempontot ismer, a „profit“-ot, aki mindenben kizárólag üzleti szempontokat érvényesít, akinek nincs látköre, nincs érzéke a valódi szükségletek iránt, soha nem ismeri fel a valódi tehetségeket, akinek nincs rendszere, nincs iránya, nincs könyvpolitikája.

Érdemes-e rámutatni arra a nagy ellenmondásra, amely abban van, hogy egyfelől teljesen devalválják az eddigi kiadók munkájának értékét — másfelől egész rendszerüket ráépítik ennek a munkának alapjára, a könyvkulturára, annak eddigi eredményeire?

Érdemes-e rámutatni azokra az ellenmondásokra, amik azután előállottak, mikor belátták, hogy azok nélkül az „üzletes könyvkiadók“ nélkül még sem mennek semmire és kénytelenek voltak beismerni, hogy minden könyvkereskedő az állam kulturmunkása volt, hogy a kereskedelmi ágak között a könyvkereskedelem volt a legszervezettebb, hogy jól volt szervezve, hogy harmónikusan működött és hogy csak ennek a szervezetnek volt köszönhető, hogy a könyvkereskedelem kulturánk kiépítésében fényes eredményeket tudott felmutatni?

Kell-e rámutatni arra az ellenmondásra, hogy a termelés alapelveül kitűzik azt, hogy a *lehető legolcsóbb áron* izléses kivitelben hozzanak forgalomba könyveket és azután, mikor már minden vállalat szocializálva van, horribilis magasságra emelik fel a bolti árakat, hivatkozással a termelési költségek emelkedésére, a nagyobb munkabérre, a drágább nyersanyagra, és azzal az indokolással, hogy miért ajándékozza a

proletár munkájának egy részét azoknak, akik még rejtett pénzkészleteikből bőségesen fizethetnek, és azzal az okoskodással, hogy a könyv árának mostani emelkedése ut a könyv olcsóságához.

Ilyen okfejtésekkel teremtették meg a *drága könyvet*. Ez a proletárdiktatura terméke. Azzal indult el, hogy a könyvet hozzáférhetővé tegye mindenkinek, hogy az ne legyen többé a kiválasztottak, a gazdagok privilégiuma és megérkezett a *drága könyvhöz*, amelyet igazán csak a gazdag, nagyon pénzes ember vehet meg.

Szellemi rabszolgaság.

Igen rövid idő alatt kitűnt a szellemi termelés terén is a proletárdiktatura programjának minden álnoksága és minden hazugsága. Kitűnt mindenekelőtt az, hogy a szocializálás szellemi téren a legnagyobb rabszolgaságot jelenti, a szellem tökéletes elnyomását, az agynak, a gondolkodásnak, a meggyőződésnek teljes béklyóba szorítását, mindennek megsemmisítését, amit évezredek küzdelmeiben az emberiség mint legbecesebb vívmányt magának megszerzett. Ha elképzelhető volna a termelési rendnek az a módja, amelyet a társadalmasítás jelszavával itt meghonosítani megkíséráltak és amely oly teljes csődöt mondott, hogy ezer esztendőre kompromittált minden e fajta gondolatot, akkor sem volna az a szellemi munkára vonatkoztatható.

Ha a bányaműveket, a villamosműveket, a vas- és acéltermelést olyan szervezet alapján lehetne is szervezni, amely egységes munkaidőt, egységes munkateljesítményt és egységes béreket tesz lehetővé, akkor sem lehetne az író munkáját, a költő gondolatát, a művész fantáziáját és tehetségét, az újságíró ötletét, a kiadónak, a nyomdának, a színháznak munkáját „szocializálni“.

Kinos vergődés volt mindaz, amit e körül a kérdés körül a proletárdiktatura produkált. Beszüntettek egyes lapokat, másokat azonban azzal az okadatolással mondtak fenntartandónak, hogy „az irodalmi problémáknak szabad világporondja legyen.“ Elvi alapon szabadnak mondták a diszkussziót az irodalom terén, de fölibe állították az elkerülhetetlennek mondtott cenzurát, azt mondván, ez nem lesz olyan cenzura, mint volt a régi, mert hiszen maga az állam fogja gyakorolni egy

cenzorgárda révén, amelynek tagjait maguk az írók fogják szolgáltatni.

Hát az igaz, hogy nem volt olyan cenzura, mint a régi, hanem olyan, mely tökéletesen elnyomott minden szabad gondolatot, mely nem ismert mást, mint a maga eszeveszett rendszerének dicsőítését és amely a végén abban tetőzött, hogy semmiféle szellemi terméket, de még egy közönséges üzleti nyomtatványt, egy árjegyzéket, egy levélpapírt sem volt szabad engedély nélkül kinyomatni. Egy névjegy kinyomatásához a *Szellemi Termékek Országos Tanácsa*-nak engedélyezése volt szükséges. Idáig aljasodott le az emberi szellem. Ellenben, mikor működését megkezdette az a bizonyos írókra alapított cenzura, akkor a magyar szellemi élet exponense lett a „Ma” című folyóirat és az *első* önálló szépirodalmi kiadványa a szellemi termékek könyvkiadó üzemének *Claude Farrère*: „A kis kokottok” című könyve volt.

Azt mondták, hogy kulturális szempontból legfontosabb indoka annak, hogy a kommunista kormány maga akarja az irodalmi termelést irányítani és vezetni, az, hogy páratlanul nagy pedagógiai felelősséget érez a tekintetben, hogy a kultúrától érintetlen proletártömegeket milyen irodalomhoz juttassa elsősorban. Hát elsősorban a „Ma”-hoz és a „Kis kokottok”-hoz juttatta őket.

A proletárdiktatura első napján egy „parancs” elrendelte, hogy az összes boltok további rendelkezésig bezárandók, kivéve az élelmiszerüzleteket, a gyógyszertárakat és a könyvkereskedéseket. Ez a rendelet vagy parancs akkor nagy feltűnést keltett. Olyannak tűnt fel, mintha a könyvet csakugyan azok közé az elsőrendű szükségletek közé akarná sorolni, amelyeknek forgalma egy napig se szüneteljen, hogy amikor kalapot, ruhát, fehérneműt, fogkefét, szappant és más szükséges tárgyat nem vásárolhatok, akkor is módomban legyen szellemi szükségleteimet kielégíteni. Minő ut vezetett ettől a látszólag szabad szellemű rendelkezéstől addig a bürokrácia csimborasszójáig emelkedő rendeletig, mely az egyes könyv megvásárlását a *Szellemi Termékek Országos Tanácsa*-nak jóváhagyásától teszi függővé!

A könyvüzem a maga sokáguságánál és sokoldalúságánál fogva, sajnos, nem kerülheti el bizonyos fokig az írásbeliség

bürokratikus tultengését, de amit a diktatura a maga központi könyvelosztási rendszerével e tekintetben művelt, az mindent tulszárnyal, amit emberi elme e tekintetben kigondolni képes. Hogy nekem, ha egy szótárra, vagy egy a-b-c-és könyvre vagy egy kátéra vagy egy Jókai-regényre, vagy bármínemű könyvre szükségem van, be kelljen mennem egy könyvkereskedésbe, ott ezt a szükségletemet be kelljen jelentenem, a könyvkereskedő azután az általam szükségelt könyvet írásban megrendelje a könyvkiadónál, a könyvkiadó a rendelést áttegye a *Szellemi Termékek Központi Elosztó Hivatalá*-hoz, az elosztó hivatal rájegyezze, vajjon a kiadó ezt a könyvet kiadhatja-e készletéből, a könyvkereskedő csak azután küldhessen el érte és én végre nem tudom hányadik napon jussak hozzá az én kis könyvemhez — ezt nevezte a diktatura az irodalom népszerűsítésének és a legtágabb körök részére való hozzáférhetésnek.

Halálos némaság.

Ha lehet még fokozása a bürokratikus rendszernek, akkor a könyvtermelés terén még cifrább dolgokkal találkozunk. Az írók kataszterével, azután az írói direktóriummal, azután a felosztással, a fordítói szakerők, tudományos szakerők és egyéb rendszerű szakerők kiválogatásának tervével, a kéziratok benyújtásának formaságaival, a sajtó alá adás és könyvelőállítás teljesen lélek nélkül való berendezésével és sok effélével. Mindez a végletekig menő bürokrácia egyfelől a szellem teljes lenyűgözésére, másfelől arra a halálos némaságra vezetett, amely a szellemi termelés terén a diktatura ideje alatt beállott. Soha ilyen reakció nem volt a világon, mint ebben az időben Magyarországon, ahol „a termelés irányítása” hamis jelszavával a szellemet egyszerűen meg akarták ölni, a gondolatot el akarták tiporni, a szabadságot meg akarták semmisíteni, és soha ilyen pangás nem volt, mint ebben az időben, az irodalomban, amidőn valóságos szellemi bénaság tett lehetetlenné minden munkát, minden alkotást.

Az „irodalom fellendítésének” ez a korszaka legmeddőbb korszaka a magyar szellemi életnek. Azt a keveset is, ami ebben az időben szellemi téren napvilágra jött, örökre el kellene távolítani, meg kellene semmisíteni, mert nem tudni, vajjon nem a frázisok által elbódított írók sajnálatos aberrációi vagy a

terror behatása alatt kikényszerített, meggyőződéstelen írások-e.

És amilyen meddő volt az irodalmi termelés, épp olyan meddő, örömtelen és áldástalan volt a könyvfogyasztás is a diktatúra egész ideje alatt.

Ahogy a proletárdiktatúra kicsavarta a tollat az írók kezéből, ahogy letörte a szellemi munkaképességet, épp úgy megtörte a szellemi munka termékeivel egybeforrott kiadók lelkét és tétlenségre kárhoztatta a terjesztéssel foglalkozó összes tényezőket.

A kultúra nevében.

Maga az a közönség, amely az utóbbi egy-két esztendő alatt pezsgő, eleven életet teremtett a könyvkereskedésekben, most visszavonult, mert hozzá sem juthatott azokhoz a könyvekhez, amelyekre vágyott. Egy ideig elfoglalta helyét a közönségnek az a része, amely szabadulni akart a tömegesen kezén levő fehér pénztől és azt be akarta fektetni az egyetlen árucikkbe, amely kapható volt, de ennek is végét vetette a szellemi termékek tanácsának irányítása. A fosztogató rendszert kiterjesztette a könyvesboltokra, kiadóhivatalokra is, minden könyvet lefoglalt sok száz és ezer példányban a majdan megalapítandó könyvtárak részére. A könyvfogyasztás *könyvfosztogatássá* alakult át, a fogyasztás teljesen megszűnt, mert a fennforgó viszonyok között a könyvkereskedők azokat a készleteket, amelyeket a „könyvtárüzem” meghagyott náluk, most már nem akarták értéktelen fehér pénz ellenében kiadni, így azután virágzás helyett csendes elhalálzásnak indult minden könyvvállalat. A pusztulás itt is teljes volt.

De a proletárdiktatúrának még ez sem volt elég. Volt az irodalomnak egy oly része, amely szerintük nem volt felveendő a könyvtári akcióba és nem volt meghagyandó a könyvfogyasztás részére sem, az a része, amely sok valóban selejtes szellemi termék mellett igen becses anyagot foglalt magában, azt, amelyet az egyes vallásos társulatok és intézmények tettek közzé, a *Szent István-Társulat*, a *Luther-Társaság*, a *Britt biblia-társulat* és más ily könyvkiadó vállalatok; mindezeknek a kiadványait métermázsa-számra rakták kocsikra és vitték el a zúdákbá megsemmisítés végett. A „Nick Carter”-ek mellé a *bibliát* és a nóták és históriák mellé a tudományos teológiai mun-

kát. Ami évezredekén át foglalkoztatta az emberi gondolatot, azt éretlen, tudatlan és lelkiismeretlen kölykök brutális erőszakossággal a papírmalomba utalták, mindenkorra való megsemmisítésre ítélték. A proletárdiktatura nem tombolhatta ki magát, csak ha *Prohászka* és *Fraknoi*, *Platz Bonifác* és *Mihályfi Ákos*, *Székely István* és *Giesswein Sándor*, *Bourget* és *Sienkiewicz*, *Wiseman* és *Damaschke* munkáit megsemmisíti. Ilyen volt a könyv kultusza a diktatura alatt.

Amikor az emberiség legjobban rászorult a könyvre; amikor a végtelen nyomoruság elől csak abban az olvasmányban lelhetett vigasztalást, amely a lélekre üdítőleg, felemelőleg hat; amikor mindene elveszett és *egyetlen barátja* maradt az embernek, a *könyv*; amikor az ember rászorult arra, hogy elmélyedjen elmúlt korok eseményeiben és eszméiben: akkor fosztották meg ettől az egyetlenegy eszköztől, amely megóvjá az embert az összeeséstől.

Talán egyik legkegyetlenebb tette volt az elmúlt rendszernek, hogy amidőn az embereknek legnagyobb szükségük volt egy erős narkotikumra, akkor ézt megvonták tőlük, ennek megszerzését lehetetlenné tették. Mikor feloszlottak az összes társas egyesületek, becsukódtak a kávéházak, megszűnt jóformán a közlekedés, mindenki otthonára volt utalva és mindenki olvasni szeretett volna olyat, ami lelkét felfrissíti, akkor kiűritették és bezárták a könyvesboltokat és a kiadóhivatali rakományt, lefoglalták és letiltották a könyveket, hogy a közönséget a vigasznak még ettől az egy lehetőségétől is megfosszák. És történt mindez a kultura nevében és azzal az indokolással, hogy a közönség mániákus mohósággal vásárolja fel a könyveket és nem fog maradni könyv a nagy könyvtárakció részére.

A legszomorubb napok.

Minő érzéseket válthattak ki a diktatura intézkedései oly emberek lelkiületében, akik egész életük munkájával, minden gondolatukkal, minden érzésükkel hozzá voltak növe ahhoz az intézményhez, amelynek elpusztítását végig kellett nézniök? Bevallom, hogy életem legszomorubb napjai közé számítom azt a napot, amikor a tanácsköztársaság hivatalos lapjában megjelent a könyvkiadóvállalatok szocializálásáról szóló rendelet.

Nem hittem soha egy percre sem, hogy a tanácsköztársas-

ság intézménye Magyarországra korlátozottan fennmaradhatna akárcsak huzamosabb ideig is, mégis magam előtt láttam azt a rengeteg pusztítást, amit megkötyagosodott emberek értelmetlen intézkedései véghez fognak vinni órák és napok alatt azokban a nagy értékekben, amelyeknek megteremtéséhez évek és évtizedek voltak szükségesek. Magam előtt láttam azt a féltő gonddal felépített vállalatot az ő nagy szellemi értékeivel, ahogy azt a centralizálás és uniformizálás léleknélküli gondolata önálló egyéniségétől és jelentőségétől meg fogja fosztani. Magam előtt láttam, hogyan döntik romba egy egész élet munkáját hamis jelszavak hangoztatása mellett, a nélkül, hogy abból a köznek a legcsekélyebb haszna volna, sőt abban a meggyőződésben, hogy az értékek elpusztítása a közre lesz legnagyobb hátránnyal.

És volt még egy dolog, ami végtelen fájdalommal és keserőséggel töltött el, az a rendkívül elszomorító látvány, hogy a proletárdiktatura népboldogító jelszavai minő pusztítást vittek véghez azoknak elméjében, akik tisztviselői, munkatársai, munkásai voltak a válságokba került vállalatoknak. A mienknek is. Most jött el csak az igazi próbatétel azokra nézve, akik a háborús viszonyok okozta körülmények mellett is megmaradtak a vállalat kötelékében.

Egyszerre abbamaradt a munka, felbomlott a rend, megszűnt a fegyelem; állandó gyűlésezésekkel telt el a munkára szánt idő. A megejtendő választásokat korteskedések és kapacitálások előzték meg; azután megválasztották a bizalmiakat, a főbizalmiakat, a munkás- és üzemi tanács tagjait és ezek elnökeit, azután következtek az apprehenziók, a kanapépörök, a lemondások és az új választások; közben felebbezések a szakszervezeti tanácsokhoz, besugások és feljelentések a különböző fórumoknál. És mindezen életbevágóan fontos tevékenység közepett megszűnt minden termelő munka, elsenyvedt minden gyümölcsöző tevékenység. Ezért is és abból az okból is, mert ezek a vezetésre és ellenőrzésre hivatott tanácsok a leggyengébb elemekből lettek összeállítva, nem azokból, akik értettek a dologhoz, hanem azokból, akik legtöbbet lármáztak, legtöbbet ígértek.

Mert ebben a nagy vesztegetési korszakban a fontos gazdasági tevékenységre hivatott vállalatok üzemi tanácsai is

nem a szerint voltak megalkotva, hogy ki ért a dologhoz, ki a jobb szakértő, ki alkalmas az intézkedésre, ki a megbízható, a becsületes, az arravaló ember — hanem a szerint, ki bir jobb összeköttetésekkel a szakszervezeteknél és az élelmiszer-elosztó szerveknél, ki tud többet beszerezni a személyzet részére; aki ily irányban többet tudott kilátásba helyezni és jobban tudott lármázni és hangosabban terrorizálni — az került a többiek élére, az lett a főember.

A tisztviselőknek ebben az új szerepében megint a nő bizonyult a gyengébb elemnek; ők, bárminő jó polgári családból származtak, azonnal felfedezték magukban a proletárt, máról-holnapra „osztálytudatosak“ lettek és leszavaztak, mint a karikacsapás, valahányszor erre alkalom nyílt — mindig a legkevésbé alkalmas elemekre, a vezetésre teljesen képtelen, másod- és harmadrendű tisztviselőkre. Így történt, hogy az üzemek élére sehol sem a legjobbak, a legmegbízhatóbbak kerültek, hanem a nagyszájuak, a svihákok. Ezért is voltak annyira gyümölcsözők ezek az üzemek ebben az időben.

Akik így bántak el azzal a vállalattal, mely nekik kenyeret adott, akik annyira nem törődtek sem ezzel, sem saját holnapi megélhetésükkel: azok persze még kevésbé voltak tekintettel arra a helyzetre, amelybe felebbvalóik, szellemi vezetőik jutottak.

Voltak, akiknek valóságos kéjes örömet okozott, ha tüszurásokkal és kellemetlenségekkel elkeseríthették az igazgató életét csak azért, hogy kimutathassák, hogy ők „valakik“, — pedig igazán senkik sem voltak.

A valakik, azok, akik tudtak is valamit, a régóta az intézetnél működő igazi szakemberek, akik szerették is foglalkozásukat — vele éreztek az intézettel és vele szenvedtek. Ezek szerettek volna menteni, amit lehet. De többségben voltak az új „proletárok“, a képtelen nagy fizetésekkel megvásárolt szolgálatkész támaszai az új rendnek.

Szomoru fejezete ez ennek a kornak, mely megmutatta, hova lehet jutni, ha urrá tesszük az inkompetenciát, a tudatlanságot és a nyers erőt.

Mert a nyers erő is alkalmat kapott, hogy kitombolja magát. Hiszen hozzátartozott a proletárdiktatura lényegéhez, annak szinte alapeleme volt az a tökéletesen antikulturális

törekvés, hogy a nem intelligensekkel akarták elvégeztetni az intelligencia munkáját, viszont a felsőbbrendű értelmiség végezze el a testi munkások dolgát, a gyöngé fizikum, a szellemi munkában elfáradt kéz végezze el a robusztus izomember munkáját. Nekem is, mint sok másnak ezekben a hónapokban, úgy alakultak az életviszonyaim, hogy időnként rá voltam utalva a pusztá vegetatív élet folytathatása miatt a fizikai erő segítségére. És akkor azok az u. n. „segédmunkások“, akiknek megélhetése végett én éjet-napot összetevő, megörlő munkát végeztem — tanácskozássra ültek össze, vajjon kötelességük-e a kollektív szerződés keretén belül ezt vagy azt a munkát teljesíteni?

És ezekre akartam én ráhagyni a vagyonomat. Ezek között akartam én „szocializálni“ a vállalatot!!

Fogtam a végrendeletet, immár a harmadikat és *darabokra téptem*.

Az én szocializálásom is megbukott. Azok buktatták meg, akiknek javára szólt volna.

Mikor a háború kiütött, száznál többen voltak, akik cél tudatos vezetés mellett az intézet közhasznú munkáját végezték — most, hogy lezártuk ezt a szomorú fejezetet, alig néhányan vannak még itt ezek közül, ezeknek is egy része felesleges.

Igy zsugorodott össze a háború folytán és ennyire pusztult a proletárdiktatura folytán az a nagy vállalat, mely — mint e lapokon kimutattam — joggal tekinthette magát a magyar szellemi élet, a nemzet irodalmi termelése örök tűzben égő, örökké eleven focusának.

Ha a romokon még építeni fog lehetni, ehhez új emberek, új tehetségek kellenek, akik azonban a régi szellemben, de friss lelkesedéssel, a régi hittel, de új reményekkel fogják végezni az újraépítés munkáját, talán még egy kis ideig velem, azután nélkülem.

Talán sikerül ezeknek még újra visszaszerezniök azt is, ami anyagiakban elpusztult és amivel hálámat leróhatnám azok iránt a kevesek iránt, akiknek hozzám való hűségükért és a vállalatához való ragaszkodásukért annál inkább vagyok felelőseztettjük, mennél nagyobb csalódásokban volt részem a többieknél.

A KIADÓI LÉLEK.

A kiváltságos emberek.

Visszatértünk az egyéni munka és kezdeményezés rendszeréhez, ahhoz a rendszerhez, melynek eddigi eredményeinket, könyvkultúránk eddigi sikereit köszönhetjük.

A könyv birodalmában megszűnt — reméljük mindörökre — a lélektelen sablon és helyébe lépett újra — *a kiadói lélek*, amely nélkül a könyv nem teljesítheti hivatását, amely nélkül a könyv-kultúra csonka, hiányos, terméketlen, meddő, üres, értéktelen.

Könyvem bevezetésében ennek bizonyítását tűztem ki célomul. Ha ez nem sikerült — meddő munkát végeztem.

Vannak emlékiratok, amelyek írójuk egyéniségénél fogva érdekesek, vannak olyanok, amelyeket a bennük leírt rendkívüli események és sorsok, tüneményes pályafutások rajza tesz becsessé és vannak olyanok, amelyek a befoglaltak belső értékénél és vonatkozásainál fogva még akkor is igényelhetik a figyelembevételt, ha az előkelő műfaj sokszor elkápráztató külső dekoratív eszközeit és hatásait nélkülözniök kell.

Ez utóbbiak közé kellene sorolni ezt a művet, ha célját csak némileg is elérnie sikerült.

Mert, hogy nem sikerülhetett egészen, azt senki jobban át nem érzi — mint maga a szerző.

Teljes nyíltság és igazi őszinteség mellett is, az objektív igazságra való szüntelen törekvés mellett is — tekintettel kellett lennie élőkre, élő emberekre és élő vállalatokra, tovább folyó érdekekre, tovább vibráló érzésekre, utódokra és köve-

tökre. És különösen tekintettel kellett lennie annak a viszony-nak rendkívüli szubtilitásaira, mely az írókat a kiadókhoz fűzi.

Mert ebben jelentkezik legfőképpen a kiadói lélek, hogy ez a viszony mikép alakul ki, hogy tud alkalmazkodni a rendszeres polgári élethez és szokásokhoz szokott kiadó a kivételes ember felfogásaihoz, szeszélyeihez, szárnyalásához, hogy oldja meg azokat a nem ritka válságokat, amelyek éppen a nézetek és természetek különbözőségénél fogva felmerülnek és hogy védi meg — sokszor erős lelki tusák közepette — a kivételes ember rendkívüli ségeit, sokszor különcködéseit, néha erős botlásait, a hétköznapi felfogásokból táplálkozó szigorú bírálattal szemben.

Mert ha valaki — a kiadó köteles helytállani azért a felfogásért, hogy kiváltságos nagy szellemek gondolkodása, eszmemenete, szellemiránya sokszor eltér a polgári életben megszokott normális gondolkodástól, hogy azokat nem szabad a mi filiszter- vagy ha jobban tetszik — polgári szabályaink szerint megbírálni és értékelni.

Minden nemzet irodalmi életében fordulnak elő oly egyéniségek, akik különös elnézésre szorulnak az u. n. polgári felfogás szempontjából. Talán nem lesz érdektelen megtudni, hogyan gondolkodnak ezekről egyes kiváló nagy szellemek.

Paul Verlaine-ről írja *Jules Lemaitre* ezeket a szép sorokat:

„Igaz, hogy barbár, vadember, gyermek... csak hogy ennek a gyermeknek lelkében muzsika van, néha olyan hangokat hall, amiket ő előttte még senki sem hallott.”

És *Anatole France* ugyancsak *Verlaine*-ről:

„Azt mondjátok, hogy bolond? Elhiszem. És ha kételkedném benne, széltépném azokat a lapokat, melyeket most megírtam. Igenis, bolond. De lássátok, ez a szegény bolond új művészetet teremtett és megeshetik, hogy egyszer majd azt fogják mondani róla: „Korának legnagyobb költője volt.”

És ugyancsak *Anatole France* írja *Charles Baudelaire*-ről:

„Ez az ember utálatos — megengedem. De költő — és ez istenivé teszi.”

Különösen a magyar kiadó köteles ennek a felfogásnak megfelelően eljárni, mert mi kevesen vagyunk és minden nagy

tehetséget kétszeresen kell megbecsülnünk, óvnunk és gondoznunk; mi nem engedhetjük meg magunknak azt a luxust, mint például az angol nemzet, mely egyik-másik nagy íróját kiközösítette azért, mert egyben-másban nem alkalmazkodott a hagyományos mérethez, a filiszter-szokáshoz, a közfelfogáshoz.

És helyt kell állani a magyar kiadónak e mellett a valóságos „exterritorialitás“ mellett, ámbár első sorban ő az, aki szenved alatta. Állandó érintkezésben az íróval, gondviselője az ő mindenféle dolgának, sokszor jut oly helyzetbe vele szemben, melyet csak helyes érzékkel, finom és gyöngéd tapintattal, igazi kiadói lélekkel lehet megoldani úgy, hogy az írói presztizs kárát ne vallja.

De merülnek fel szinte megoldhatatlan kérdések is; a változatos élet az emberek sok ügyes-bajos dolga körül mindenféle ágas-bogas kérdést vet fel, amelyekre alig tudunk választ.

Ezeknek megoldása tekintetében kiváltságos nagy szellemek gondolkodása, felfogása, szellemiránya sokszor eltér a polgári életben megszokott normális gondolkozásmódtól és mi többiek sokszor kerülünk oly helyzetbe, hogy tényeik előtt csodálkozással és értetlenül kell megállanunk; idegenkedéssel fogadjuk azt, ami meggyőződésünk szerint korrekt felfogásunkkal nem egyezik, néha megsértődünk és megbántódunk, sokszor magunkban revoltálunk is a kivételes egyéniségek kivételes prerogatívái ellen, különösen, mikor azok a mi jogaink és érdekeink sérelmére érvényesülnek, — de soha sem tévesztjük szem elől, hogy a kiváltságos zsenik közkincsei az emberiségnek, nagyjai a nemzetnek és meghajlunk előttük, deferálunk nekik, sokszor erkölcsi felfogásunk, ethikai meggyőződésünk ellenére is.

Mikor egyizben az efajta dolgok egy nagy író és egy előkelő kiadó között felmerült konfliktus alkalmából szóba kerültek, irodalmunk egyik jelese, embernek is, költőnek is, urnak is elsőrangú férfit: *Kozma Andor* így állapította meg a kiadó helyzetét:

— „A kiadó Noénak az a fia, aki ráveti a leplet az öregre, mikor az részeg.“

A kiadó osztályrésze a nagy író szertelenségeit, extravaganciáit, szeszélyeit elviselni és — hallgatni.

Irói tiszteletdíj.

Hogy írók és kiadók között felmerülhetnek nézeteltérések, differenciák, sőt konfliktusok, azon nem lehet csodálkozni, hiszen sokszor van szó közöttük anyagi természetű dolgokról, kölcsönösen vállalt kötelezettségek teljesítéséről, terminusok pontos betartásáról és sok egyéb dologról, amelyeket a zseniális író sokszor játszi könnyelműséggel és kedves bohémsággal vél lerázhatni magáról, de amelyek tekintetében viszont a kiadó, aki a közönséggel szemben vállalt az író helyett is kötelezettségeket, szigoruan, szinte könyörtelenül kénytelen eljárni.

Író és kiadó megértő, bensőséges, együttes munkája biztosítja legjobban a kiadvány sikerét; ennek érdekében kell, hogy a kiadó lendület, merészség, ötlet dolgában kövesse az íróét egészen a könnyelműségig, de ennek ellenében megkövetelheti az írótól, hogy az viszont vele tartson, cserben ne hagyja ott és akkor, ahol és amikor vállalt obligók szigorú megtartásának kérdése forog kockán.

A legkényesebb pont az író és a kiadó egymásközötti viszonyában mindig annak az eldöntése, hogy az író munkája minő anyagi díjazásban részesüljön: a tiszteletdíj, a honorárium kérdése.

Nilván akkor nevezték el így, mikor az íráság még nem volt kenyérkereset, mikor írói munkáért még nem kértek és nem fogadtak el díjazást. Még nincs száz esztendeje, hogy nálunk az első írói tiszteletdíjat fizették. Talán *Vörösmarty* volt az első, aki némi szerény tiszteletdíjat kapott. A kevésbé nevezetes és híres íróknak még akkor — az akkori könyvvásárlási nyomoruság mellett — be kellett érniük azzal, ha a kiadó-nyomdász kinyomatta a művet és a beérkező előfizetésekből és eladott példányokból elégitette ki magát a nyomtatási költségek tekintetében.

Amily lassan fejlődött a könyvvásár, épp oly lassan emelkedett igen mérsékelt fokozással az írói tiszteletdíj is, a mai magaslatig. Valami nagy magaslatnak ezt sem tarthatjuk még, mégis örülnünk kell, hogy idáig jutottunk és még inkább annak, ha a legközelebbi jövőben ezen a ponton meg fogunk maradhatni.

Mert a jelen, nemzetünk történetében páratlan válságnak,

félő, első áldozata a magyar könyv lesz. Talán csak némely relációban, talán az egész vonalon. Ez attól függ, hogy minő ragaszkodással fog viseltetni a magyarság kulturértékei iránt az erőszakkal elszakított része a nemzetnek és minő kultúrelételet fog élni az a rész, mely immár az összes terheket kell, hogy viselje.

A magyar könyv sorsa sohasem volt bizonytalanabb, mint ma, illetve a közel jövőben. És természetesen épp oly bizonytalan az írói tiszteletdíj dolga, a munkája után élő író sorsa. Mert az írói tiszteletdíjat a lap, a folyóirat, a könyv eladhatósága, kelandósége, értékesítésének lehetősége szabja meg. *Az írói tiszteletdíjat nem a kiadó fizeti, hanem a közönség, minden egyes vevője a könyvnek.*

Épp ezért nincs is más igazságos mértéke az írói tiszteletdíjnak, mint az, mely a minden egyes eladott példány után fizetendő percentuális osztalékot (tantième, royalty) állapítja meg az író részére. Ez az egyetlen igazságos és az íróhoz méltó, őt minden érdekében biztosító, minden tekintetben megnyugtató módja a honorálásnak és olyan, amely összhangba hozható a kiadó számvetésével és a közönség érdekével. Ez a módszer érvényesül az összes művelt nemzeteknél, ez van elfogadva általánosan Angliában, Franciaországban, nagy részben Németországban, Olaszországban, a kisebb nemzeteknél is — szinte érthetetlen, hogy minálunk az írók jó része miért idegenkedik tőle?

Pedig van az írói termelésnek oly tere, ahol a honorálásnak ezzel a módszerével már megbarátkozott az írók egy része: a színház. Ha helyesnek és igazságosnak tartom azt, hogy annak a darabnak a szerzője, amely darabot 100-szor adtak elő és amelyet 100,000 ember nézett meg, tízszer akkora tiszteletdíjat kapjon, mint az a szerző, akinek darabja csak 10 estén át és csak 10,000 ember előtt adatott elő — akkor igazságosnak kell tartanom azt is, hogy a 10,000 példányban elkelt könyv írója tízszer akkora tiszteletdíjat kapjon, mint az, akinek könyve csak 1000 példányban kelt el.

De a kiadó szempontjából is ez a díjazási rendszer az egyetlen, mely őt tevékenységében előmozdítja, mely rá nézve lehetővé teszi, hogy minden hozzá fűzött jogos várakozásnak megfeleljen, fiatal, kezdő írók reményeit megvalósítsa, elismert, népszerű írók természetes igényeit kielégítse.

A kiadói vállalkozás mindig kockázatos, még fejlettebb irodalmakban is; nálunk valóságos va-banque-játék szinte minden egyes esetben; örökké hazardirozni pedig nem lehet. Ezért van, hogy nálunk, különösen a tapasztaltabb és nevesebb kiadók olyannyira rezerváltak az írók ajánlataival szemben. Kis tiszteletdíjat nem akarnak felajánlani, mert ezt nem tartják magukhoz méltónak, nagyobb tiszteletdíjat nem mernek ajánlani, mert felette kockázatosnak tartják és így inkább lemondanak a felajánlott mű kiadásáról.

A vaktában előre megállapított fix összegű honorárium majdnem mindig káros kihatású: vagy az íróra, vagy a kiadóra — legtöbbször mindkettőre nézve.

Victor Hugo honorárium.

Nem akarok honi írók és kiadók belső dolgainak feltárássával esetleg indiszkrétciót elkövetni — azért lemondok arról, hogy tételemet hazai példával illusztráljam, pedig van ilyen fölös számmal. Inkább a francia könyvkiadás történetéből mondok el egy esetet, mely — nagy és fejlett irodalomról lévén szó — élesen bevilágít ebbe a kérdésbe.

1862-ben történt, abban az időben, amikor az írói tiszteletdíj osztalék-rendszere Franciaországban sem volt még gyakorlatban. Francia lapok közölték, hogy az akkor számkivetésben Guernsey szigetén élő *Victor Hugo* befejezett egy nagy regényt.

Egy életrevaló belga fiatalember, *Lacroix Albert*, erre a hirre áthajózott Guernseybe, beállított *Victor Hugo*-hoz azzal, hogy ő szeretné kiadni szóban forgó regényét, a „*Nyomorultak*“-at. A költő tudomására hozta, hogy már négy ajánlata van, ezek egyike, a *Hetzel*-é 180.000 frankot ajánl, de ő 300.000 frankot akar kapni a tiz kötetes műért, azaz kötetenként 30.000 frankot.

Lacroix rögtön megajánlotta a nagy összeget; könnyen tehette, mert nem rendelkezett ily nagy összeg felett. Amint ugyanis a szerződés aláírására került a sor, be kellett vallania, hogy csak 60.000 frankkal rendelkezik és hogy csak ennyit tud lefizetni.

Victor Hugo-nak tetszett a vállalkozó szellemü, mindössze 25 éves fiatal ember és beleegyezett abba, hogy két kötet árát

fizesse le és két kötet kéziratát vegye át. *Lacroix* a szerződéssel és a két kötet kéziratával visszautazott Brüsszelbe, hogy barátjai útján a sajtó alá rendezéshez szükséges pénzt valahogy előteremtse. Ezek azonban örültnek tartották őt, mert akkoriban ily magas szerzői díjakat soha és sehol sem fizettek. Valahogy mégis ki tudott magának eszközölni 100.000 franknyi kölcsönt, így tehát egyelőre volt elegendő pénze a nyomda és a papírvásárlás számára.

A „*Nyomorultak*“-nak példátlan sikere volt; az első nap 10.000 példány kelt el Párisban; a fiatal *Lacroix*-nak ez a vállalkozása 1,800.000 frank tiszta jövedelemmel járt. Ezután megvette *Victor Hugo* „*A nevető ember*“ című regényét; ezért már 40.000 frankot fizetett kötetenként. Ez a munka is szépen jövedelmezett neki. Végül azután hasonló alapon szerződött „*A tenger munkásai*“ című regényre. Ezen azután elvesztette mindazt, amit a két előbbi regény jövedelmezett és még azt is, amit közben *Quinet*, *Michelet*, *Georges Sand*, *Proudhon* és *Jules Simon* műveinek kiadásával keresett.

Lacroix tehát az óriási siker ellenére végül is pórul járt, de *Victor Hugo* is jobban járt volna, ha százalékos arányban részesül művei anyagi sikerének eredményeiben.

A magyar kiadó gazdagodása.

A legnagyobb magyar siker is mily távol esik ezektől a számoktól, ezektől a méretektől! És mégis mily gyakran találkozunk vád és támadás formájában azzal az állítással, hogy a magyar kiadó meggazdagszik, milliommossá válik a magyar könyv útján, a magyar író rovására.

Attól az állapottól, amelyet oly könnyen a fejéhez vágunk a kiadónak, hogy az irodalom emlőin milliommossá gazdagodott, igen nagyon messze vagyunk még. Bár csak ott tartanánk! Ez volna csak hasznára az íróknak, az irodalomnak. De nem tartunk ott. Sőt nagyon messze vagyunk ettől az állapottól. Ahol látható vagyonok vannak könyvkiadással is foglalkozó kiadók kezén — ott egyenként és egyénenként pontosan megállapítható az, hogy a nagy jövedelemnek és nagy vagyonnak eredete igen kevés kapcsolatban van a szorosan vett könyvkiadással, a tulajdonképeni irodalmi termeléssel.

Nem lehet feladata e könyvnek ujjal mutatni rá, hogy

a kiadóknak legtöbbször nagyfoku rosszmájusággal felhányt vagyonok eredete milyen, az irodalmi termeléstől teljesen távol eső forrásokra vezethető vissza, a tájékozott ember azt ugyanis tudja, ugyanis látja. De azt szeretném elérni ennek a kérdésnek felvetésével, hogy legalább addig szüneteljen ennek a hamis „milliomosság”-nak a hánytorgatása, amíg az valóban be nem következik.

Aki szíves volt figyelemmel végig kísérni ezt az írásmat, alig szabadulhat attól az érzéstől, hogy valóban rendkívüli pálya, rendkívüli hivatás és páratlan mesterség az, ahol annyi meddő kísérletezés, annyi valószínű sikertelenség, annyi katasztrofális balszerencse áll szemben oly igen kevés tényleges anyagi eredménnyel; ahol oly páratlan sok munkának, szellemi és fizikai megerőltetésnek alig van látszata anyagiakban.

Ha magam, aki benne voltam ezekben a dolgokban, most végignézek egy egész élet munkáján; ha, amint e könyv megírása során teszem, magam előtt felvonultatom az összes irodalmi vállalkozásokat, amelyek megteremtésében részem volt: magam is megdöbbenek azon a görög sorstragédiákra emlékeztető sorsirányításon, melynek képét visszatükröztetik ezek a lapok.

Gondoljunk csak vissza — hogy a kisebbeket elhagyva, csak a nagyobbakat említsem, — a „*Regényvilág*” kimulására, a „*Magyar Ifjúság*” megszűnésére, a „*Jó könyvek*” kisajátítására, a *trónörökös könyvének* katasztrófájára, az intézet korszakos, dicsőséges és sikeres legnagyobb vállalkozására, a „*Jókai Mór jubiláris nemzeti díszkiadás*”-ra mért váratlan csapásra, a „*Nagy Képes Világtörténet*” balsorsára, a „*Klasszikus Regénytár*” terjesztésének csödjére, a „*Nagy Lexikon*”-nak a világháború által okozott példátlan katasztrófájára.

És gondoljunk csak vissza az intézet egész tevékenységi körének kialakulására, az első évek küzdelmeire és nehézségeire, a súlyos belső bonyodalmakra, a nagyüzemmel járó valószínű bajokra, a tankönyv-vállalatok balfogásaira, az alvállalatok veszteségeire, a világháború megsemmisítő következményeire, a diktatura által okozott szinte végleges összeomlásra.

Ha így fest egy könyvkiadó-vállalat képe, melynek életében szinte összpontosult majdnem az egész utóbbi negyed-

század irodalma — ekkor Ti beszéltek a „magyar könyvkiadásról, amelyből még eddig mindenki meggazdagodott, aki hozzáfogott“ — és beszéltek a „kalmárokról, akik nem törődnek többé a mesterségük hazafias és irodalmi részével, oly éhesek lettek, mint a hadseregszállítók.“ És beszéltek még sok egyebet is és azt akarjátok, hogy a közönség elhiggye ezt és elhiggye, hogy Ti ismeritek az életet, az embereket, a társadalmat, hogy Ti hivatva vagytok azt leírni és visszatükröztetni. Ti, akik még arra sem vagytok képesek, hogy a saját mesterségeket környező dolgokat meglássátok, megértsétek és igazságosan elbíráljátok.

Tegyetek úgy, mint *Peter Nansen*, aki európai híré író létére belépett a *Gyldendal*-könyvkiadóvállalatba, hogy mint annak egyik igazgatója ezen az uton szolgálja hazájának, Dániának irodalmát; tegyetek ti is úgy, „dolgozzatok ti is, míg mécsetek ki nem alszik“ és akkor majd tapasztalni fogjátok magatok, hogy minő tetterős odaadás, minő őszinte lelkesedés, minő valódi önzetlenség, minő magában bizó optimizmus, minő törhetetlen szívósság, minő férfias akaraterő, minő szárnyaló idealizmus kell ahhoz, hogy valaki a könyvkiadó pályán szolgálja becsülettel és eredménnyel egy kis nemzet irodalmát és kulturáját.

Unde illae irae?

Érdekes, de szinte megfoghatatlan tünet, hogy a kiadó szerepe az irodalomban oly hamisan van beállítva a közönség előtt, holott a kiadó élete és működése a legnagyobb nyilvánosság előtt folyik le. Nincs foglalkozás, nincs ügykör, melynek dolgai annyira a fórumon tárgyalatnának. Írói konventikulumok a kiadóvállalatok legbensőbb ügyeit pertraktálják. Aki csak valamelyest is érdeklődik az irodalom ügyei iránt, az tudja, hogy minők az anyagi természetű relációk az író és a kiadó között, tudja már egy-két héten belül, hogy a kiadott könyvnek volt-e sikere, vagy megbukott-e, tudja, hány példány kelt el, ért-e és hány új kiadást, ismeri a kiadói üzem természetét, tudja, hogy az mennyi költséggel jár, mennyi a vele járó improduktív teher — tud mindent, amit tudnia kell, hogy arra a következtetésre jusson, hogy nálunk a könyvkiadóság nem jár együtt milliommossággal, sőt attól nagyon messzire esik.

Honnan van hát az, hogy mégis újra és újra visszatérnek ezek a hamis beállítások, néha felette durva vádak és faragatlan támadások alakjában? Honnan van az, hogy a kiadót, ha vállalkozása nem sikerül, ami sajnos, gyakori eset, lerántják azért, hogy gyámoltalan, ügyetlen és élheterlen, ha pedig csak némileg is sikerül, szidalmazzák azért, mert valamelyes anyagi haszonra is tett szert? Van-e ebben igazság, van-e ebben logika? És az a kiadó, aki sulyt helyez arra, hogy az írókból álló szellemi élite őt megbecsülje — mit tartson magára nézve kíváncsi állapotnak? Hogy mindenféle nem gyümölcsöző kiadvánnyal vergődje át egész életét, hogy az írók mint afféle szegény flótást lesajnálják, vagy számoljon a reális körülményekkel, igyekezzék reális anyagi bázist teremteni vállalatainak, törekedjék valamelyes vagyoni is szert tenni, amikor azután a nálunk uralkodó tónusban mindennek elkeresztelik, csak becsületes embernek nem.

Talán nekem, akinek e könyv alkalmat adott arra, hogy beszámoljak arról a meghitt, bizalmas baráti viszonyról, melyben a legnagyobb magyar írókkal voltam és vagyok — és arról, hogy minő megbecsülésben részesül a magyar író a magyar kiadó részéről, — szabad ez alkalommal rámutatnom arra a nagy és érthetetlen igazságtalanságra, amely ama vádokban rejlik és arra a kufiorrásra, melyből az táplálkozik.

Az író a saját kiadójával, a kiadó a saját írójával rendszeren jó viszonyban van, legtöbbször meghitt baráti viszonyban, amelyet egy élet közös munkája kovácsol mind szorosabbra. A kiadó nem ejti el az ő íróját, hacsak rendkívüli csalódásoknak nincs kitéve, hacsak egész kivételes körülmények nem forognak fenn — az író sem hagyja el az ő kiadóját, ha saját érdekeit helyesen mérlegeli; nem változtatja kiadóit, nem kísérletezik velők, nem vándorol ide-oda, hanem hűségesen megmarad egy kiadónál — rendszeren az elsőnél, akivel együtt indult és együtt akar célhoz érni. *Amely írónak több kiadója van — annak egy kiadója sincs.* Egy sincs, aki rá nézve azt jelenti, amit az igazi kiadó jelent az írónak nézve.

Ezek az írók, a kiadók barátjai, tehát nem okai a kiadók felől keletkezett balvéleménynek. Hanem okai azok az írók, akiknek műveit a kiadók nem adják ki. *Unde illae irae.*

A kiadó nem adhat ki mindent, amit eléje hoznak. Ahhoz a

Dárius kincse sem volna elég, hogy mindaz kész könyvvé váljék, ami a kiadó elé kerül, ötlet, eszme, terv és kész kézirat alakjában. A lelkiismeretes kiadó mindent jóindulattal megvizsgál és azután gondosan válogat közülük, bizonyos előre megállapított irányító alapelvek szemmel tartásával.

Odáig már hála Istennek elérkeztünk, hogy az egyes kiadóvállalatok tevékenységük tekintetében differenciálódtak, hogy egy-egy irodalmi vagy tudományos specialitás művelését tűzték ki feladatuk. De ezen a kereten belül is sok mindenféle szempontot kell figyelembe venniök. Mindenekelőtt a gyakorlati szempontot, az indokoltságnak, a szükségnek, az előrelátható kelendőségnek szempontját.

A leggyakoribb vád, amelyet a kiadókcal szemben hangoztatnak, az, hogy ennek a gyakorlati szempontnak rendelnek alá mindent, hogy nincsenek kellő tekintettel etnikai és ideális szempontokra, hogy „csak biztosra” akarnak menni, nem akarnak kockáztatni.

Hogy ez a vád mennyire nem áll — annak bizonyítéka ez a könyv, mely a legmerészebb koncepcióju, szinte vakmerő kockázatokkal járó irodalmi vállalatok egész sorozatával számol be. És ugyanilyen cáfolattal szolgálhatna még más és több magyar kiadóvállalat a múltban és jelenben, ha hasonló módon számolna be tevékenységéről.

Hogy a kiadó az eléje kerülő tervek megítélésénél mindenekelőtt a gyakorlati megvalósítás lehetőségét és esélyeit tartozik gondosan mérlegelni, az oly természetes, hogy felesleges bizonyításába bocsátkozni.

A könyvnek az a hivatása, hogy eljusson az olvasóhoz; az a könyv, mely nem hatol el oda, eltévesztette célját, hiába jelent meg, nem töltötte be hivatását; ellenben az által, hogy nagyszámú pénzt emésztett meg, mely soha sem térülhet meg — elvonta az anyagi alapot oly könyvek kiadása elől, melyek inkább töltötték volna be rendeltetésüket.

Egy igen jeles magyar író, *Tóth Béla*, aki nem volt barátja a kiadónak, éppen a könyvkereskedelem ellen irányzott egyik polemikus cikkében azért támadja meg a kiadókat, hogy nem eléggé szigorúak a kiadványok megválogatásában. Szerinte minden kiadónak egy elvet kell szem előtt tartani: „*Szükséges könyv — kellő időben*“. A szükséges könyv — szerinte — fogyni

minden időben, a felesleges azonban nem kell az ördögnek sem.

A könyvkereskedők egylete valamiféle védelmet tett közzé a *Tóth Béla* cikkével szemben és a sajtóhoz appellált, legyen segítségére a könyvkereskedelemnek a közönség közönyének leküzdésében. *Tóth Béla* erre újra tollat fogott és erélyes cikkben hangoztatta, hogy a könyvárusok és kiadók ebben a tekintetben nem szorulnak védelemre, mert a „könyvkereskedelem az a csatorna, melyen át a művelődés leghatalmasabb eszközei, a könyvek a nemzet minden rétegébe elhatolhatnak.” Tessék olyan könyveket kiadni és árusítani, amelyek alkalmasak arra, hogy oda csakugyan elhatolhassanak. „Nem kerül papírosmalomba semmi jóra való és okos számításal kiadott könyv.”

Tóth Béla-nak igaza volt. Ezzel a támadó cikkével legjobban védte meg az öntudatosan és helyes irányban termelő kiadókat.

Egyébként a félreismert zsenik zsörtölődése és panasza azokkal a tehetségekkel szemben, akik keresztülvergődtek és érvényesültek, mindörökké való, soha sem fog megszűnni. Néha jogosult is az a panasz, hogy igazi tehetséget nem ismertek fel. Ez bizony megeshetik.

De már kevésbé jogosult az a szemrehányás, hogy a mai kiadók csak a már beérkezett írók műveit adják ki. Ugyan! Ugyan! Hát *Ábrányi Kornél*, *Bródy Sándor*, *Eötvös Károly*, *Mikszáth Kálmán*, *Petelei István*, *Rákosi Viktor*, *Reviczky Gyula* és *Tolnai Lajos* — beérkezett írók voltak, mikor első műveiket kiadtuk? Vagy *Bársony István*, *Benedek Elek*, *Csathó Kálmán*, *Gárdonyi Géza*, *Herczeg Ferenc*, *Kádár Lehel*, *Kozma Andor*, *Lovik Károly*, *Lőrinczy György*, *Malonyay Dezső*, *Pekár Gyula*, *Pósa Lajos*, *Sebők Zsigmond*, *Surányi Miklós*, *Szomaházy István*, *Szabolcska Mihály*, *Tutsek Anna* már akkor voltak beérkezett írók, mikor első köteteik jelentek meg *Singer és Wolfnerék* kiadásában? Vagy mondható ez *Bartók Lajos*, *Drasche-Lázár Alfréd*, *Gaal Mózes*, *Hevesi Lajos*, *Jakab Ödön*, *Kaffka Margit*, *Laczkó Géza*, *Molnár Ferenc*, *Tormay Cecília* és megannyi más újabbkori íróról, akiknek a *Franklin-Társulat* legelső köteteit jelentette meg? És *Biró Lajos*, *Kabos Ede*, *Karinthy Frigyes*, *Gyarmathy Zsigáné*, *Kóbor Tamás*, *Papp*

Dániel, Szabóné Nogáll Janka, Szederkényi Anna, Szöllősi Zsigmond, Thury Zoltán, Tóth Béla, Wohl Stefánia sem voltak akkor beérkezett írók, mikor az *Athenaeum* legelső köteteiket kiadta.

Ezek mellett a tényleg beérkezett írók mellett sokkal, de sokkal több oly író sorolhatnánk fel az egyes kiadók kiadványi jegyzékéből, akiknek első műveit, első, második, néha harmadik kötetét folytatás nem követte, akik nem váltak be, akik sehogysem igazolták az illető kiadók előlegezett bizalmát és reményét.

Mit kell kiadni?

A kiadható és kiadandó művek megválasztása mindenképpen igen nehéz. A kiadó jó könyvet akar kiadni. Ez az ambíciója, ez az érdeke. De mi az a jó könyv? Ki tudja azt biztosan megállapítani? A legnagyobb nehézség az, hogy itt a kiadó teljesen magára van hagyatva, a maga ízlésére, a maga ítéletére, a maga érzékére. Nem indulhat, vagy csak a legritkább esetekben, mások tanácsa szerint, mert azok más szempontok szerint ítélik meg a kérdést, mint aminők rá nézve mérvadók.

Egy öreg könyvkiadó egy fiatal kollegának azt tanácsolta, hogy mielőtt valamely mű kiadására vállalkoznék, kérje fel az illető szakma legelsőrangú képviselőjét véleményadásra. Ha az a kiadást tanácsolja, akkor ejtse el; ha nem tanácsolja a kiadást, akkor nyomassa ki a munkát. Ezzel a tréfásan hangzó tanáccsal helyesen jellemezte az az öreg könyvkiadó azoknak az igényeknek a különbözőségét, amelyeket a tudós, vagy az író támaszt a könyv iránt, szemben azokkal, amelyekre a kiadónak kell súlyt helyeznie.

Vannak igen kiváló és nagybecsű könyvek, melyek kiadásáról a kiadónak azért kell lemondania, mert tulszárnyalják a magánvállalkozás lehetőségét, olyanok, amelyeknek közrebocsátása a tudomány szempontjából kívánatos, dacára annak, hogy nagy olvasó közönségre nem számíthatnak. Ezeknek kiadása állami, vagy akadémiai feladat. A kiadóknak, legalább a mi viszonyaink között, a gyakorlati szempontokat és elsősorban a kelendőség kérdését már csak azért sem szabad mellőzniök, mert csak így képesek az igen nehezen megszerzett olvasó- és vevőközönséget a könyv iránti szeretetében meg is tartani.

Felette tanulságos éppen ránk nézve az a nézet, amelyet *Georg Brandes* nyilvánított ebben a kérdésben. Mert *Brandes* nemcsak igazi, európai értelemben vett nagy látkörű irodalmi férfiú, — de dán ember létére saját hazájának viszonyaira volt tekintettel; már pedig Dánia irodalmi viszonyai sok tekintetben hasonlatosak a mieinkhez.

Mikor tőle kérdezte egy dán kiadó, voltaképpen mit kellene kiadni? — azt felelte: „Azokat a jó könyveket, amelyeket a közönség olvas.“ Igen ám, de miket olvas, vagy miket olvasson a közönség? „Azokat a könyveket, amelyek vonzanak és megragadnak, mert ezek nekünk valók.“ Ezek a számunkra való jó könyvek.“

Ethikai szempontok.

De mindezek az okos és józan gyakorlati szempontok a kiadó működésében csak akkor fognak helyesen és üdvösen érvényesülni, ha összhangban vannak azokkal az ethikai szempontokkal, amelyek minden könyvkiadóvállalat működését kell, hogy irányítsák, és azokkal az ideálokkal, amelyek nélkül a szellem világában eredményes munkát nem folytathatunk.

Akinek oly fontos szerepe van abban, hogy a szellemi termék világra jöjjön és földi pályafutását sikerrel teljesítse, annak magának is át kell hatva lennie azoktól az eszméktől, amelyek benne foglaltatnak azokban a szellemi termékekben. Amiért exponálom magamat, nevemet, vagyonomat, minden készségemet, azzal együtt kell éreznem, avval valamiféle szellemi közösséget kell vállalnom.

Ez nem jelenti azt, hogy a kiadó mindent magáévá tesz, ami az általa közrebocsátott könyvekben foglaltatik, hogy mindenért helytáll, minden felelősséget magára vállal. Ez lehetetlen és képtelen dolog volna. De jelenti azt, hogy bizonyos nagy vonásokban, nagy eszmeáramlatokban, irodalmi, esztétikai, ethikai, politikai tekintetben az általa kiadott könyvek harmóniában vannak a kiadó céljaival, öntudatos akarásaival, vállalatának kitűzött irányával. Jelenti azt, hogy nem propagál oly irányzatokat, melyeket helytelenít, melyektől lelkileg, vagy szellemileg távolállónak tudja magát.

Aki igazságosan akarja megbírálni a magyar könyvkiadáság működését, annak el kell ismernie, hogy ezeket az alapvető szempontokat mindig érvényre juttatta.

Minden egyes nagyobb kiadónál kimutatható az a jellegzetes irány, melynek művelésére törekedett és az, hogy kiadói tevékenységének etnikai alapjairól le nem tért. De egy különösen szembeötlő tényre itt különösen is rá akarok mutatni, mert jellemző világot vet azokra, amiket a fentiekben vázolni törekedtem és egyébként is érdekes tünet.

A magyar könyvkiadók még abban az időben is, mikor bevándorolt németek voltak soraikban, mindig a nemzeti eszme szolgálatában állottak; amióta a hatvanas években a magyar nemzeti állam kiépítésének ügye foglalkoztatta a lelkeket — teljes erejükkel ennek szolgálatába állottak. Azóta nyugat felől sok mindenféle eszmeáramlat keresett utat mifelénk is, legerősebben mintegy husz évvel ezelőtt valamely kozmopolitizmusba mártott dekadens irányzat, mely hivekre és követőkre talált fiatalabb írói nemzedékünk körében.

A könyvkiadókat helyes érzékük megóvta attól, hogy ennek az áramlatnak a sodrába kerüljenek. Ők az általános emberi kultúra ügyét akkor is szolgálni vélték, midőn a nemzeti eszme szolgálatában a nemzeti államot törekedtek megerősíteni és erős pillérekkel alátámasztani. Szilárd meggyőződésük, mely mellett hitet tettek és józan világoslátásuk visszatartotta őket attól, hogy segítségére legyenek annak az irányzatnak, mely ez Európa közepén fennálló és köröskörül szélső soyiniszta nemzeti államokkal körülövezett országból egy nemzeti érzésből és tradícióiból kivetkőzött hibrid alakulatot óhajtott csinálni. Ők visszautasították a dekadens ábrándozók és kozmopolita rajongók hóbortjait és azok, hogy publicisztikailag és irodalmilag megnyilatkozhassanak — kénytelenek voltak a maguk képére formált kiadvállalatokat életre hívni.

Erős egyéniségek, leküzdhetetlen magyar érzésű, határozottan tehetséges írók is hozzá szegődtek az erőszakosan pajzsra emelt eszme-áramlathoz, a közönség nagy része is behódolt a nagy lármával és hűhóval divattá tett irányzatnak — a magyar kiadók sajnálták, hogy ezeket az írókat nélkülözniök kell, hogy ezt a közönséget elveszítették — mégis elsáncolták magukat igaz meggyőződésük mögé, még sem tértek le arról az utról, amelyet helyesnek tartottak.

Azzal a tudattal, hogy ők voltak mindig az első sorokban, midőn a haladás eszméiért kellett küzdeni, most el kellett szen-

vedniök azt, hogy őket ósdiaknak, maradiaknak bélyegezzék, — mégsem engedtek a különböző csábításoknak, mert erősen bíztak benne, hogy a természetes fejlődést végleg feltartóztatni nem lehet, hogy az idegen talajból mesterségesen átplántált és elkorcsosodott eszme itt végleg meg nem gyökerezhetik.

Az egészséges nemzeti irodalom helytartói megbecsülték a maguk íróit, megvédték a maguk könyveit, még több szeretettel gondozták őket — abban a várakozásban, hogy eljön újra az ő idejük.

Ezuttal talán nem csalódtak.

*

Ha fel akarom tárni mindazt, ami a magyar könyvkiadóságot a kizárólagos, vagy túlzott anyagi érdekelttség vádjával szemben igazságos világitásba helyezi, nem mellőzhetem annak a megemlítését, hogy magyar kiadók soha sem vállalkoztak pornográf iratok és obszcén erotikumok kiadására. A kétségtelen nagy és biztos lukrativitás soha sem birt rá egyetlenegyét is, hogy e téren még csak kísérletet is tegyen. Ami kevés ebből a fajtából magyar nyelven megjelent — az titkos rejtekhelyekről kuszott elő, kerülve a napvilágot. Ellenben a pornografia leküzdésében magyar kiadók vállaltak vezető szerepet.

A magyar kiadó helyzete.

Ez a könyv nagy részében azt a viszonyt vázolja, melyben a vezetésem alatt működő vállalat állott és áll az ő íróihoz; a könyvkiadó műhelyek története, mely a művelődés történetének egy szerény helyét foglalja le — voltaképen főképp ebből áll és igen helyesen állapította meg egyike azoknak a ritka íróinknak, akik ezekkel a kérdésekkel foglalkoznak, hogy a könyvkiadó érdemét is voltaképp az dönti el, hogy az írókat hogyan becsüli meg.

Éppen ezért törekedtem ebben a fejezetben az író és kiadó közötti viszonyt összefoglalóan ismertetni azokban a fővonatkozásokban, amelyek a kiadó megítélése tekintetében minduntalan visszatérnek. Mert bármennyire feldolgozatlan még nálunk a régibb magyar könyvkiadás története és bármily ritkák az újabb könyvkiadásra vonatkozó közlemények — az az egy bizonyos, hogy a napvilágra jutó e tárgyú dol-

gozatok mindig visszatérő refrainje a kiadó gazdagodása és vagyongyűjtése az írók rovására; az irodalmi produkció felszabadulásának, „a kiadói rabszolgakereskedés lealkonyodásának“ követelése, „az írók kizsákmányolásának“ jelszavai.

Két okból fektettem súlyt arra, hogy ezt a kérdést ebben a munkában megvilágítsam; egyrészt talán itt nyílik először alkalom arra, hogy magyar kiadó nyilatkozzék ebben az ügyben; azokkal a támadó közleményekkel szemben ott és akkor hiába lépne fel, nem érne vele célt, mert azokban az író mindig a gyengébb félnek van feltüntetve és a közönség természetes és helyes ösztönével a szájalomra méltó író veszi védelmébe a kiadó hatalmával (!), erőszakosságával (!), önzésével (!) szemben. Nekem, remélem, sikerült igazolnom azt, hogy az író és kiadó közötti viszonyban az író az erősebbik fél, az az abszolút hatalom, melynek a tehetségében rejlő szuverenitása előtt a kiadó mindig készséggel deferál — még nehéz helyzetekben is.

Másrészt azt gondolom, hogy akik feljegyzéseimet figyelemmel elolvasták, azok maguktól is rájönnek arra, hogy ama jelszavak és vádak merő fantazmák. A magyar könyvirodalom még legnagyobb szabású koncepcióiban sem nyújt módot a kiadó vállalkozónak a meggazdagodásra, legtöbb esetben még arra sem, hogy munkájának normálisan szerény gyümölcseit élvezze.

Az esetleges utalás arra a néhány kiadói karrierre, melynek felsorolásához még egy kéznek öt ujjára sem lenne szükség — nem bizonyít e megállapítás ellen. A száraz és való tény az, hogy ha ezek a „beérkezettek“, emberek vagy intézetek, személyek vagy társaságok, azt a töméntelen munkát, páratlan szívósságot, el nem muló lelkesedést, igazi és kellően alkalmazott tudást és imponáló kitartást más téren fejtik ki; ha azt az igazán grandiózus szellemi munkát, melyet egy nagy könyvkiadó vállalat keretén belül többen, sokan évtizedeken keresztül mindig fokozódó változatosságban és alkalmazkodó rutinnal a nehéz feladatoknak szentelnek — más célok megvalósítására fordítják; ha — mondjuk ki egyenesen — ezzel a szellemi és materiális munkával cipőfelsőrészeket gyártanak vagy ruhát készítenek, ha cséplőgépeket konstruálnak vagy gombokat gyártanak, ha téglát égetnek vagy

épületfát megmunkálnak, ha búzát termelnek vagy állatot tenyésztnek, ha kávé pörkölnek vagy teát importálnak, ha gabonával kereskednek vagy pénzváltással foglalkoznak, ha bárminő normális gazdasági, ipari vagy kereskedelmi foglalkozást üznek — oly vagyonokra tehetnek szert, melyekről a könyvkiadás matadorjainak még álmodniok sem szabad.

És az ily normális polgári foglalkozás útján szerzett vagyont nyugodtan élvezheti annak tulajdonosa; senki sem ütközik meg azon, ha a sarki fűszeres 10—15 évi szorgalmas munka után megveszi a négyemeletes sarokpalotát, ha a kézimunkakereskedő milliós iparvállalatot szerez, ha a nagykereskedő sokezerholdas nagybirtokot vásárol, ha az iparos gyárat vesz vagy alapít; senki sem találja különösnek és megrovandónak, ha mindazok, akik termelő munkával foglalkoznak önállóan, saját kockázatukra, 15—20—25 évi becsületes munkálkodás eredményeként vagyont szereznek, jólétre tesznek szert, a társadalmi lajtorján fölfelé kúsznak, nagy kitüntetésekben részesülnek, esetleg képviselőséget vállalnak, szereplő egyéniségekké válnak. Ezt mindenki igen természetesnek találja, aminthogy az is.

Ellenben, ha nagyritkán egy-egy könyvkiadó szerencsésen és ügyesen úgy el tud lavírozni, hogy deficitese vállalkozásainak száma és vesztesége nem szárnyalja túl az aktív kiadványok üzleti eredményeit és ha egy egész élet páratlan munkájával félre tud tenni éppen annyit, hogy vénségére gondtalanul megélhessen, — mert ennél többre eddig tudtommal egyetlen magyar könyvkiadó sem vitte, — akkor az irodalmi malkontensek nem is kisszámú hada kiröppenti mérges nyilait és a legnagyobb nyilvánosság előtt pellengérre állítja a „kizsákmányoló rabszolgakereskedőt.“

Hát bizony a legsajátságosabb helyzet az, amelyben a magyar könyvkiadó van. Egyfelől akként jelölik ki helyét a kereseti ágak között, mintha kizárólag kereskedelmi foglalkozás volna, másfelől megtagadják tőle azokra a chance-okra való jogát és azokra a sikerekre való aspirációit, melyekkel a kereskedelmi szabad pálya együtt jár. Egyfelől alá van vetve a merkantilis szabályok és felfogások, törvények és usanceok rendelkezéseinek, másfelől a legszélsőbb értelemben vett alfruízmus szerinti ügykezelést várják el tőle.

Ő maga valahogy egészen másként determinálja a maga helyzetét. Valahol a középuton szeretne elhelyezkedni kereskedelem és irodalom, gyakorlati élet és tudomány között. A kereskedők és iparosok akcióiban, egyleteiben, szövetségeiben nem vesz részt, mert nem érzi magát oda tartozónak, inkább vele érez a szellemi munkásokkal és azoknak törekvéseivel és azoknak tudományos, irodalmi, egyleti és társas életében kér magának helyet.

Sajátságos helyzetének anyagi következéseit szívesen vállalja, mert tudja, hogy egy kis nemzet munkása, egy még csak ezután kifejlesztendő kultúra napszámosa és természetesen tartja, hogy amint a kisszámú magyar olvasóközönség nem tudja úgy honorálni a maga íróit, mint az angol, a francia, a német nemzet; amint a mi kis közönségünk nem tudja úgy ellátni anyagi javakkal a maga költőit, tudósait, művészeit, festőit, szobrászait, virtuózeit, mint a nagy kultúrájú nagy nemzetek — épp oly kevésbé szabad neki oly anyagi ellenszolgáltatásokra és eredményekre számítani, mint aminők a nagy nemzetek kiadóinak jutnak osztályrészül.

Ezt indokoltnak tartja, mert természetes folyománya a körülményeknek, de nem tartja megokoltnak azt, hogy munkája és hivatása nem részesül abban az elismerésben és tiszteletben, melyben még nálunk is részesítik a szellemi munkát és ennek tényezőit. Nem tartja megokoltnak, mert a művelt külföldön a kiadó munkáját, dacára annak, hogy teljes méretű anyagi rekompenzációban részesül — a legnagyobb mértékben megbecsülik, hivatását a felsőrendű foglalkozások közé sorozzák, a kiadói pályán elért sikereket, mint a kultúrának tett nagy szolgálatokat, igen nagy elismerésben részesítik. Azoknak a férfiaknak javát, akik ezt a munkát elvégzik és nemzetük kultúrájának nagy és hasznos szolgálatokat tettek. Németországban a tudományegyetemek disztudori oklevéllel tüntetik ki, Franciaországban a társadalom élitejének élére helyezik, Angolországban meghívják a lordok házába — nálunk, minél hatásosabb munkát végeztek, minél nagyobb jelentőségű sikert tudtak elérni, annál biztosabbak lehetnek afelől, hogy „az irodalom kizsákmányoló” diszes jelzővel fogják őket megtsíztelni.

Pedig ki kell mondani, hogy a magyar kiadó munkája

nehezebb, küzdelmesebb, gondterheesebb, sikere ennek folytán aránylag jelentősebb, mint a külföldié; hogy a külföldi egy élet folyamán egy vagy két olyan nagy és korszakos vállalatot létesít, mint aminőt egyik-másik magyar kiadó tíz-tizenötöt is életre hív pályája folyamán, és hogy a legtöbb, nagy hírnévre és jelentőségre vergődött külföldi könyvkiadó egyetlen irodalmi alkotásával nemzedékekre kihatólag biztosította vállalatának fennállását és prosperitását, míg a magyar kiadó ezt tizenöt-husz egyértékű alkotásával sem képes elérni.

Ez az összehasonlítás és szembeállítás világítja meg legjobban a magyar kiadó küzdelmes pályáját.

A kiadói lélek.

Mi hát mégis az, ami a magyar könyvkiadót arra a páratlan küzdelemre képesíti, a nehézségek leküzdésében meg-
edzi, kitartásában megacélozza, az előítéletekkel való szem-
beszálásában megerősíti, a csalódások után új kísérletekre
sarkalja, új célkitűzésekre ösztönzi, mi az, ami hevíti, buz-
ditja és lelkesíti?

A kiadói lélek.

Az a tudat, hogy mi igazi értékeket termelünk, az a hit saját munkánk felsőbbrendűségében, az a meggyőződés alkotásaink nemzetnevelő és kultúra-fejlesztő jelentőségében tölt el minket munkakészséggel és munkaörömmel és azzal az érzéssel, hogy mi egyébbel sem törődve, saját munkánk előhaladásában találjuk kielégítésünket.

Mi ifjonti lelkesedéssel indulunk neki alkotó munkánknak, azt összekapcsoljuk lelkünkkel, egyéniségünkkel, nevünkkel, — azután egy életen keresztül vívódunk, tevékenykedünk, verekszikünk *a név becsületéért* és az ezerfajta illúzióban való csalódás sem bírja elérni, hogy a pálya végén ne viseltessünk még nagyobb lelkesedéssel iránta — mint mikor elindultunk.

Ez a kiadói lélek.

Bárkinék bármi a véleménye róla, mi, akik benne élünk, nagynak, nemesnek és fontosnak tartjuk azt a hivatást, amelyet betöltenünk adatott; e nélkül a hit nélkül nem volnánk képesek betölteni, nem volnánk méltók rá.

Azt az érzést, mely eltölti az igazi kiadót, midőn büszkén és szeretetteljesen végignézi kiadványai során, alig lehet

leírni. Mindegyik könyv nagy emlékeket idéz fel lelkében. Késerves küzdelmekről, nagyralátó reményekről, melegen ápoltt illúziókról, megfoghatatlan csalódásokról, nagy kezdeményezésekről, pompás lendületekről, nagy bánatokról, súlyos válságokról, szívet vidító örömeiről, kétségbeejtő bukásokról és nagyszerű sikerekről szólnak azok hozzá. Mind összességükben egy nagy és áldásos munka képét elevenítik fel emlékezetében.

De visszagondol a csüggedés, az ellankadás óráira is, amikor a kitartó erély már csendes rezignációnak készült helyet adni, amikor már-már közel érezte magát az összeroskadáshoz, amikor kétségek támadtak benne a maga munkájának értéke felől, amikor már szinte azt kezdte hinni, hogy képzelődésében tulbeccsüli azt.

És visszagondol azokra, amik lelkét új szárnyalásokra emelték fel. Visszagondol a nagy szellemek társaságában eltöltött felejthetetlen órákra, a velük folytatott eszmecserekre, az ő kitüntető barátságukra és megnyugvást talál abban, hogy másutt, szerencsésebb körülmények közt mint vélekednek az ő munkájáról, a kiadó munkájáról. Szeme elé idézi azokat az írásokat, amelyekben külföldi nagy írók megemlékeznek kiadókról és azok munkájáról. És ott találja *Ernest Renan* emlékirataiban, a „*Souvenirs*“-ban azokat a gyönyörű meleg sorokat, melyekben a kiadójával egy életen át folytatott érintkezésről számol be, ott találja *Ludovic Halévy*-nek remek jellemrajzát *Calmann-Lévy*ről, a nagy francia kiadóról, akiben meg volt az az erény, amely nélkül az életnek nincs igazi értelme: *a munka szenvedélye*, akinek két családja volt, „sa famille de coeur,” szívbeli családja, legközelebbi hozzátartozói és „sa famille de travail” munkabeli családja, munkatársai, akikkel annyira összeforrott, — és ott találja irodalmi essay-it magában foglaló nagy gyűjteményében *Anatole France*-nak ezt a találó megállapítását: „a nagy kiadó afféle széptudományi miniszter” (un grand éditeur est une sorte de ministre des belles-lettres) és ott talál egy megemlékezést a legelőkelőbb német ujságban *Tauchnitz Bernhard báróról*, születésének századik évfordulója alkalmából, amely ezt a férfit a német néplélek egyik legmarkánsabb képviselőjének, alkotását a német géniusz dicsőségének mondja és megállapítja, hogy a német nép sorsának intézői között min-

dig hálásan kell megemlékezni a nagy német kiadókról. És végül szinte ámulattal vesz róla tudomást, hogy Franciaországban ezekben az utóbbi napokban minő vészkiáltás hangzott el a könyvkrízissel kapcsolatban:

„Ez szociális, ez fontos *nemzeti ügy*. A francia esprit veszedelemben van. Enélkül az esprit nélkül Franciaország semmi. A könyvkrízis veszedelembé sodorja a francia esprit-t, a francia kulturát, a francia gondolatot. Tudjuk, hogy a világháború előtt a német tudomány világhírnévnek örvendett; de tudjuk azt is, hogy ennek okai nem annyira a német tudósok voltak, mint inkább a német könyvkiadáság nagyszerű organizációja.“

Ime az ellenség elismerése — a legfényesebb elégtétel, mely a szakmának kijuthat.

Ezért vagyunk mi meggyőződve arról, hogy mi igenis hű őrei és gondozói és bátor előharcosai vagyunk egy *nagy ügynek*.

Ebben a meggyőződésben nyilatkozik meg, él, munkálkodik, alkot és terem — *a kiadói lélek*.

XXXIX.

A PÁLYA VÉGÉN.

Könyvemnek végére értem. Igénytelen feljegyzéseket akartam papírra vetni és terjedelmes nagy könyv lett belőle. Amennyire csak telt tőlem, rövidsége és tömörsége törekedtem, elejtettem és mellőztem sok adatot, hogy vissza ne éljek az olvasó türelmével — mégsem bírtam a magam elé tűzött feladatnak kisebb terjedelmű műben megfelelni. A korszak, melyben mindez lejátszódik, oly eseménygazdag, a tárgy, melyet ismertetni akartam, oly jelentős és döntő módon illeszkedik bele ebbe a korszakba, az emberek, akik utjelző, irány szabó szerepvivői ennek a kornak, oly nagyok, kimagaslók és kiválók, hogy szinte lehetetlen e tágra nőtt, mégis körülhatárolt területen mindezekről teljes képet alkotni. Hiszen a magyar irodalom, a magyar műveltség, a magyar könyv legvirágzóbb korszakáról van szó. Arról a korszakról, mely kezdődik *Vörösmarty „Zalán futása”*-nak megjelenésével — és melynek végállomása a *„Nagy Lexikon”*.

Mikor *Vörösmarty* legnagyobb művét, *„Zalán futását”* befejezte, ennek kiadásáról előfizetés után akartak gondoskodni. A nemzeti nagy hősköltemény megjelenése összeesett azzal a királyi levéllel, mellyel az 1825-iki országgyűlést hívták egybe Pozsonyba. *Gyulai Pál* megírja *Vörösmarty* életrajzában, hogy az országgyűlés, melytől az alkotmány feltámasztását remélték, a politikában, *„Zalán futása”* pedig az irodalomban volt a beszéd fő tárgya. Mégis mindössze 115 példányra érkezett megrendelés.

Igazi országra szóló sikere azután csak 1879-ben követ-

kezett be Arany János „Toldi szerelmé”-nek, melynek első kiadása — mindössze 1000 példány — néhány nap alatt fogyott el. A kiadás körülményei oly bizonytalanok voltak, hogy Arany nem is kiadóval adatta ki munkáját, hanem saját költségén bocsátotta azt közre, nem akarván egy kiadót a kockázatnak kitenni.

Hogy minő ut vezetett innen a „Nagy Lexikon”-ig, melyet 1910-ben negyvenezer példány elhelyezésének reményében lehetett megindítani — ezt akartam leírni ezekben a mémoireszerű feljegyzésekben. És azt, hogy ebben minő része volt azoknak, akik hivatásszerűen foglalkoznak a könyvkiadással és könyvterjesztéssel. És azt, hogy ezt az utat megtenni és az elért fokra eljutni nem lehetett volna hivatásuk magaslatán álló könyvkiadók nélkül.

Hogy a magam elé tűzött feladatnak teljes mértékben megfelelhessenek, szerettem volna ez alkalommal a kiadói tevékenység minden oldalát minden szempontból teljesen megvilágítani, ha vissza nem tart könyvemnek már amugy is akaratom ellen tulnagya nőtt terjedelme.

Szerettem volna szólni az olvasókról és az olvasmányokról, a könyv közönségéről, arról a jó és megértő, hű és lelkes magyar közönségről, azokról az ezrekről, akiket egy negyedszázad leforgása alatt sikerült a jó magyar könyv megbízható barátaivá tenni, és azokról a százakról, akik a szép könyv amateurjeivé, gyűjtőivé váltak; azután a könyvkiadó viszonyáról a sajtóhoz és a sajtó viszonyáról az irodalomhoz, a kritika hasznáról és hiányáról, a könyvkiadók egymásközi viszonyáról, az okos, hasznos és egészséges, meg az oktalan, káros és egészségtelen versenyről, a legtipikusabb magyar betegségről: a lélektelen, és eszmesivár utánzásai mániáról; szerettem volna szólni a félbenmaradt tervekről, az elejtett vállalatokról, az eltemetett eszmékről, a dugába dőlt kísérletekről, a ki nem adott könyvekről. De legfőként szerettem volna egy önálló fejezetet szentelni magának a könyvnek, mint olyannak, a könyv természetrajzának, a könyv lélektanának, keletkezése misztériumának, emberalakító erejének és világhódító hatalmának.

De minél jobban belemerültem ebbe a páratlanul érdekes és gazdag tárgyba, annál inkább meggyőződésemmé vált,

hogy ezt a nagy témát egy rendkívül mély és gazdag könyvben kell majd megírnia egy arra hivatott nagy szellemnek, egy nagy poétának. Mert nincs még megírva: *a könyv eposzeiája*. Az egész világ nagy könyvirodalmából hiányzik még ez a *könyv a könyvről*. Nekem hitem és meggyőződése, hogy eljövend még az a nagy költő, aki meg fogja írni az „*énekek énekét*” — *a könyvről*.

*

Ezt a könyvet a proletárdiktatura legvéresebb napjaiban kezdtem írni, a legrémesebb zsarnokság idejében, amikor nem bírtam elszenvedni a dolgos ember legnagyobb kinját: a dologtalanságot — és amikor a végsőkig felzaklatott idegeimet már nem bírtam lecsillapítani másként, mint hogy beletemetkezem egy oly munkába, mely gondolataimat, érzéseimet lefoglalni képes. A jelenből, a hosszú, hosszú és nehéz, nyomasztó napok elől elmenekültem a múltba; a múlt emlékeit idéztem fel emlékezetemben, régi, porlepte írásokba merültem el és vártam a fordulatot, a felszabadulást. Megjött az is. A rabság alól való felszabadulás! A szabadság! A megszállás alatti szabadság! De mégsem fogság, mégsem zsarnokság, mégsem diktatura, mégsem terror, mégsem örület, mégsem eszeveszettség.

Bizonyára ki is érzi könyvem egymásba kapcsolódó fejezeteiből a beállott változás, az a más levegő, az a megváltozott hangulat, hiszen jóformán minden egyes nap más események behatása alatt folyt le. És most egy nap többet jelentett, mint máskor egy évszázad.

Mikor javában dolgoztam a munkán, meglátogatott egy író barátom. Beavattam munkám tervébe és szellemébe. Fokozódó csodálkozással hallgatott végig, azután csendesen megjegyezte:

— Hisz ez valóságos *epitaphium*!

Megdöbbsentem! Hát így látja a dolgokat egy okos, világos látású, derült kedélyű, tiszta itéletű íróember!

Azután kezembe akadt egy másik írónak bucsuztatója egy elhunyt író felett. Azt mondja benne:

„És ne vigasztaljátok vele, hogy a jobb része itt maradt. Könyveket írt. Én Istenem! Hiszen ezeket a könyveket magya-

roknak magyarokról, magyarul írta. És ez ma annyit jelent, hogy senkinek senkiről semmitsem írt soha."

Hát ennyire erőt vett a lelkeken a kétségbeesés? Hát ennyire vigasztalannak látják a jelent? Hát ennyire nem bíznak a jövőben? Még abban sem, hogy ha az ország elveszett is — még megmaradt a nemzet, a nyelv, az irodalom?

És még az írók is? Holott ők volnának hivatva előkészíteni a jövőt, új életre ébreszteni a nemzetet? Hiszen Magyarországon a nemzet fogalma mindig egy volt az irodalommal. És *addig lesz magyar nemzet, amíg magyar irodalom lesz.*

Vissza az emlékekhez! Vissza a múlt idők íróihoz! Ha a maiak kishitűekké váltak, ha reménytelenek, ha kétségbeesettek — kérdezzük meg az elmúlt nagyoktól, mit kell tennünk?

Megadatott nekik, hogy ne ériék meg a világháborút és a mi azután bekövetkezett. Nem kellett látniok azokat a sívár belső harcokat, amelyek a nemzet fiait szétválasztották osztályok és foglalkozások szerint, a legjobbaknak megőrlését meddő és áldatlan küzdelmekben, az irodalomnak — az ő szemükben a legnagyobb szentségnek — hanyatlását, dekadenciáját, azután a nemzetnek belekeveredését egy a világméreteken is túlcsapó végnélküli világháboruba, az éveken át tartó rettenetes öldöklést, az ember nem látta iszonyatos nélkülözést és szenvedést, a leirhatatlan nyomort és inséget, és ennek tetejébe mindazt, a mi még csak azután történt, mikor azt hittük, hogy ezeknek a nyomorúságoknak fokozása már nem lehetséges.

Mit szólnának ezek a nagyok, ha ezeket az eseményeket megérik? Mit szólna a csillagokba látó, a jövőt megálmodó *Jókai*, mit szólna a mindent magyar szemmel néző bölcs *Eötvös*, hogy „szűszirozná“ (ez volt a kedvenc szavajárása) a dolgokat az okos *Mikszáth*?

És mit szólnának mindahhoz, amik azután következtek be?

Amikor egy nemzet megfélelkezett magáról, amikor elkeseredésében elvesztette az eszét, a jobb érzékét, a józan ítéletét; amikor zászlajára esküdött fel a legléghábbnak, a legtudatlanabbnak, a leglelkismeretlenebbnek és amikor világossá vált, hogy ez az ember még hitvány, hazug és álnok is, és amikor az ő személyében meggyalázták az ezer éves nemzetet —

akkor a nemzet őt a legmagasabb polcra maga fölé emelte — szinte trónjára ültette.

Amikor a tegnap még becsülettudó, józan és okos, egyszerű magyar ember átváltozik fosztogatóvá, rablóvá és gyilkossá, szomszéd a szomszédját, barát a barátját, szolga az urát, hívő a papját öli és megrabolja.

És amikor azután jött még ennél is rosszabb, amikor egy ámitó csalókból, hiu gonosztevőkből, perverz gyilkosokból álló szervezett banda áll az ország élére és tudományos rendszerbe foglalja a lopás és a rablás módjait és eszközeit, kodifikálja az elnyomást, az erőszakot, a gyűlöletet, szervezi a gyilkolást, lehetetlenné tesz minden szabad mozgást, elnyom minden szabadságot, mérges gázokkal telíti a levegőt és lehetetlenné válik még a lélekzetvétel is — és amikor egy gyenge és elernyedtt társadalom mindezt végignézi, mindezt eltüri, mindezt elszenved.

És amikor azután mégis csak üt a szabadulás órája, akkor nem az égő házak eloltásához, nem a romok eltakarításához, nem a pusztulás helyrehozásához, nem az elveszett értékek pótlásához, nem az újraépítéshez fog hozzá a nemzet, hanem újra kezdi a veszekedést, a pártoskodást, a széthuzást, a hatalomért (? ! ?) való versengést, az állásokért való tülekedést, az önző különérdekekért való versenyfutást.

♦

A megsemmisülés feletti kétségbeesés álmatlan éjszakáiban magam elé törekedtem idézni ezeknek a bölcs férfiaknak az alakját és megkérdezni tőlük, amit az életben oly sokszor tettem, hogy mit gondolnak, mit javasolnak ők, mi volna a bölcs, az okos, a helyes út.

És ők válaszoltak. Megjelölték az utat. Kitézték a célt: *a nemzetet újra fel kell támasztani halottaiból.*

A nemzetet fel kell emelni a porból, mert bármit vétkezett is az egyik nemzedék — az utána következőnek azt helyre kell hoznia. A nemzetet fel kell támasztani, mert a nemzet örökkévaló, sohasem hal meg; ha a maiak bűnbe estek — bűnhődjenek, de a holnapiak és a holnaputániak fogjanak össze és hozzák helyre mindazt, amit ez elődök elrontottak.

A haza nem szűnhet meg, mert örökkévaló, mint a termé-

szet, fenntartja azt az emberek lelke, a közös emlékek, az együtt átélt idők, a legtermészetesebb emberi gondolat — a leg-erősebb emberi ösztön, a gyermekhez, a szülőhöz, a testvérhez, a rokonhoz, a baráthoz való ragaszkodás, a szomszédhoz, a földihez, a honfitárshoz való vonzódás, a szokások, a nyelv, a dal, a hagyomány, a történet, a föld, igenis a föld szeretete. Ha széthullt a nemzet, a haza, sőt minél inkább széthullt, annál erősebben kell összekovácsolni, minél többet szenvedett, annál több erőt merített a feltámadásra, az új életre.

A nemzetet fel kell támasztani, új életre kell hívni az irodalom által. A költők, az írók, a tudósok kötelessége ez.

A jövőbe látó *Jókai* a magyar nemzet ezeréves fennállásának emlékére kiadott nagy történelmi munka utószavában, mintha megérezte volna a jövőt, látnoki szemmel megjelölte a követendő utat:

„... Az új ezredév az új honfoglalás korszaka fog lenni. Amit diadalmas fegyver ezer év előtt meghódított, amit annyi vérhullatás visszahódított, az eggyé lett Magyarország új meghódításra vár, a szellem, az ész, a munka teremtményeivel.”

Mikor *Jókai* ötven év múltán beszámolt arról, hogy mit tett ő és társai 1848-ban, — ekkor felkiált:

„Mi is hazát kerestünk ötven év előtt, — mi is Magyarországot megalkotni jöttünk, a szabad Magyarországot... És megtaláltuk... Teremtettünk a népből *nemzetet*. S az újjászült nemzet csodáit mutatta fel ifju erejének... A szabadság fájának nagy öntözés kellett vérrel, veritékkel, keserű könnyekkel. Mert a szabadságot, hazát, nemzeti nagyságot nem adják ingyen az istenek.”

Ma még siralmasabb helyzetben van az ország, mint volt 1849-ben! Ma még nagyobb feladatok várnak a nemzet hivatott vezéreire.

Ma még fontosabb, hogy felébresszék halálos dermedtségéből a magyarságot, hogy alkotó munkában egyesítsék, hogy újra megteremtsék a nemzeti kultúrát; ma még szükségesebb, hogy minden tehetség, minden tudás és minden erő ennek a célnak szolgálatába álljon.

Mert ma már nem elég befelé hatni és a nemzetben magában fenntartani a jövőben való hitet — a mai és a holnap

magyar irodalomnak a külföldön is képviselnie kell a magyarság érdekeit, a mai világközi helyzetnek megfelelően barátokat szereznie, kiküzdenie a világ becsülését és rokonszenvét.

És mindebben a munkában hatalmas részt kell vállalnia a kiadóságnak, a mai fiatalságnak és a holnapi nemzedéknek.

A kiadó kezében vannak azok a pompás fegyverek, amikkel ezt a csatát meg kell vívni. Most kell csak hatalmas kulturtényezővé tenni a könyvet, melyről egy filozófus megállapította, hogy valamennyi nagy emberi intézmény közt a leg-hatalmasabb.

Ezt a hatalmas fegyvert kell célszerűen felhasználni az új honfoglalás és honalapítás érdekében; biztosítani kell az új magyar könyv életét és hatását, fel kell tární a régi kincsbányákat és gondoskodni róla, hogy az új tanítások és a régiek is utat találjanak a közönséghez.

És mindez a Ti feladatotok lesz, ifjú pályatársaim, Rátok, akik egy új, remélhetőleg szebb és jobb világ küszöbén álltok, nagy és nemes feladatok egész tömege hárul.

Minden java elveszett a nemzetnek — csak az irodalmában rejlő mérhetetlen nagy kincse maradt meg és ez a Ti gondozástokra van bízva. Olyan kincs ez, melyet minél jobban megbecsülünk, annál inkább kell széjjelszórni. Becsüljétek meg és szórjátok szét sikerrel.

Ti reátok gondoltam sokszor, mikor e feljegyzéseket irtam; szeretném, ha azt az idealizmust és azt a bizó és termékenyítő optimizmust magatokba fogadnátok, amely eltöltötte azokat a férfiakat, akikről e lapokon irtam.

Ti reátok gondolok most is, mikor azokról a nagy-szerű feladatokról beszélek, amelyek rátok hárulnak, azokról a széduletes perspektivákról, amelyek előttetek megnyílnak. Szinte irigyellek Titeket, mert nektek módotok lesz újra elől-ről kezdeni a munkát és mert a Ti munkátok most fontosabb lesz, mint a minő a miénk volt.

De Ti szerencsésebbek is lesztek, mint mi voltunk. A mi munkánk eredményeit elsöpörte a világiergeteg, Ti együtt fogtok dolgozni egy művelődő nemzet kulturált társadalmával egy oly világ közepette, mely bizonyára nem fogja megismé-

telni az emberiségnek azt a világörületét, amely minket a pusztulásba vitt.

A Ti munkátok sem lesz küzdelem nélküli. Ti sem fogjátok harcok és vívódások nélkül elérni az óhajtott eredményeket, munkátok gyümölcsét Ti sem fogjátok élvezhetni gond és keserőség nélkül.

A pálya, amelyre a könyv szeretete, a műveltség kultusza, a foglalkozás disze benneteket vezetett, egy kisszámu nemzet életében mindig küzdelemes lesz. Ezzel számolnotok kell. Azért ne lépjen rá senki, akiben nincs igazi lelkesedés, valódi egyszerűséget, erős akarat és törhetetlen kitartás.

A Ti dolgotok mindig nehéz lesz. Akik veletek egy időben elindulnak simább utakon, más pályákon, jólétben, közfiszteletben, kitüntetésekben fognak részesülni, míg Ti napról-napra újabb és újabb gyötrelmes vergődésekben fogjátok a naponként felmerülő újabb feladatok elé tornyosuló újabb nehézségeket leküzdeni, de ez ne retentsen Titeket vissza, ez ne szegje kedveteket, ez ne lohassza le lobogó lelkesedéteket.

Erőslelkűnek kell lennetek és az a szent meggyőződés hevítsen benneteket, hogy fontos, nagy feladat teljesítésére vagytok hivatva, arra, hogy egy sorsüldözött, de élni akaró és élni hivatott nemzet kulturáját megalapozzátok.

Há hiven és szeretettel fogjátok teljesíteni kötelességeiteket, akkor áldás lesz munkátokon és mihamarább fel fog épülni az új, a szebb, az erősebb és műveltebb Magyarország.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

- ABC-és könyv: II. 19.
 ABC tudománya: II. 260.
 Abonyi Lajos: I. 50, 62; II. 159—164. —
 Műveinek felelevenítése 159—160. —
 Arképe, Túry Gyula festménye után,
 a 160. és 161. l. közt. — Abonyi a ma-
 gyar nép regényírója 160—162. —
 Kézirata (kisebbitett hasonmás) 161. —
 Nyelve és stílusa 163. — A kiadás
 szerkesztése 163—164. — Illusztrációk
 164. — Munkáinak illusztrált összki-
 adása 163—164. — „Az özvegy tehén-
 kéje“ I. 53; II. 159.
 Abrahám Ernő: II. 294.
 Ábrányi Emil: I. 69; II. 162.
 Ábrányi Kornél ifj.: I. 62; II. 197, 390.
 Adam Edmondné: I. 123—125, 192, 227.
 — „A magyarok hazája“ I. 124. —
 „La patrie hongroise“ I. 124.
 Adler Gyula: I. 324.
 Adorján Andor: I. 226.
 Adorján Sándor: II. 140, 151.
 Adria: I. 211, 224.
 Ády Endre: II. 200.
 „A föld“: I. 359.
 Ágai Adolf: I. 11, 83, 238, 377—379; II.
 159. — „A próféta nevében“ I. 377—379.
 „A Hon“: I. 52, 68, 207; II. 79.
 Aigner Lajos: I. 49, 50, 70, 111, 334, 361;
 II. 28, 29, 314. — Kiadványai II. 28
 —29.
 Ajándékkönyv: I. 111.
 Akadémia: I. Magyar Tudományos Aka-
 démia.
 Akadémiai könyvkiadóvállalat: I. 74—75.
 Akademische Lesehalle (Bécs): II. 309.
 Alarcon: II. 139.
 Alexander Bernát: II. 19, 20, 170, 211,
 335. — „Az olvasókönyvről“ II. 20.
 „Alice levelei“: I. 377.
 Állami pályázat: I. 104.
 Állami támogatás: I. 105.
 Államnyomda: I. 143, 144, 147, 159.
 Állatok világa: I. 374.
 Almády Géza: I. 275.
 Almanachok: II. 254.
 Álmoskönyv: I. 98.
 „Általános Könyvjegyzék“: I. 376.
 Általános Takarékpénztár: I. 211.
 Alvállalatok: II. 44—47. — A terjesztési
 nagyüzem bajai 44—45. — Nem akad-
 nak alkalmas emberek az alvállalatok
 vezetésére 45. — Sem a decentralizá-
 ció, sem a koncentráció nem sikerül
 46—47. — Megszüntetjük az alvállala-
 tatokat 47.
 Amatőr: I. 27, 113.
 Amatőrkiadás (a „Magyar Művészek“-é):
 II. 332.
 Amatőrpéldányok: II. 337.
 Ambrozovics Dezső: II. 140.
 Ambrus Zoltán: II. 136—137, 140, 150,
 153, 165—174, 178, 217, 294.
 Ambrus Zoltán: II. 165—174. — Írótar-

- sainak elismerése 165—166. — Álnevei 165—166. — A magyar intelligencia írója 167. — Műveinek gyűjteményes kiadása 167—174. — A szerkesztés munkája 168. — A propaganda-akció 168—171. — Ambrus Zoltán arcképe. Glatz Oszkár rajza, a 168. és 169. I. közt. — Műveinek prospektusa (kisebbitett hasonmás) 169. — „Midás király“ 171—179. — Az összkiadás sikere 172. — Ambrus Zoltán kézírata (kisebbitett hasonmás) 173. — Mikszáth Kálmán Ambrus Zoltánról 173—174. — „Solus eris“ 167. — „Midás király“ 167, 171—172.
- Ambrus Zoltán-naptár: I. 381; II. 171.
- Amnesztia: I. 76.
- Andor József: II. 294.
- Andrássy Gyula gróf: II. 294.
- Andrássy-féle választójogi tervezet: II. 285.
- Anekdóták: I. 263, 284, 288.
- Anekdóták Jókai életéből: I. 197—200, 206.
- Angerer (Bécs): II. 331.
- Angol bank: II. 261.
- „Angyal Bandi, vagy a lovagias harmaivezér története“: I. 63.
- Ankét (Jó könyvekről): I. 95.
- Ankét a Plósz-féle javaslat tárgyában: I. 387.
- Annexio: II. 261.
- Antikvárium: I. 25, 27, 28, 36, 37, 39, 106, 116, 133—139; II. 311.
- Antikvárium alapítása Pesten: I. 9—18.
- Antikvárium, Központi: II. 305.
- Antikvár-példányok: I. 117.
- Antológiák: I. 319, 378, 379.
- Apor Péter: I. 77.
- Apponyi Albert gróf: II. 216, 229.
- Approbáció: II. 11, 12.
- Ár: I. Könyvárak.
- Arany János: I. 93, 370, 387; II. 92, 329, 353. — Munkái I. 70, 361—368. — „Toldi szerelme“ II. 212, 402. — Baladainak illusztrálása II. 329. — „Arany dalai“ illusztrált kiadása I. 74. — Munkáinak tiszteletdíja I. 364. — Szerzői joga I. 362—368.
- Arany László: I. 93, 362.
- Arany Lászlóné: I. 362—368.
- Arany-opció: 34.
- „Archaeologiai Értesítő“: II. 67.
- Ardó Alfréd: I. 257, 303, 305, 324; II. 234.
- Áremelés: II. 360.
- Árleszállítás: II. 305, 358.
- „Ártatlanul halálra ítélve“: I. 54.
- Art pour l'art: II. 292.
- Árurészletüzlet: I. Részletüzlet.
- Asbóth Lajos: II. 3.
- Athenaeum: I. 50, 70, 72, 139, 211, 224, 252, 303, 321, 350—360, 371, 390; II. 13, 25—27, 54—55, 79, 101, 155, 305, 317, 322, 326, 331, 391.
- „Athenaeum-könyvtár“: II. 320, 322.
- „Athenaeum Olvasótára“: II. 137, 168, 317.
- Atlasz: II. 27.
- Auerbach: II. 138.
- Aufrecht Lajos: I. 165.
- Aufrecht és Goldschmied-cég: I. 165, 166, 348, 353, 355, 356, 357, 358, 369, 376; II. 130—136.
- Aukció: I. 115.
- Auróra-kör: I. 161.
- Autobiografiák: I. 77—80.
- Autogrammok: I. Névalíráások.
- Autotipikus másolatok művészi munkáiról: II. 282.
- „Az Est“ könyvelárusítása: II. 319.
- „Az Ujság“: II. 203.
- Babits Mihály: a „Pokol“ fordítása. II. 340.
- Bach-korszak: I. 110, 118.
- Baer-féle antikvárium Frankfurtban: I. 134.
- Bain R. Nisbet: I. 229—231, 237—238.
- Bajtársi Szövetség: II. 356.
- Bajza József: I. 161, 361, 370, 387.
- Bálint Dezső: II. 52.
- Balla Mihály: II. 140.
- Balogh Zoltán: II. 3.
- Balzac: I. 77, 188, 375; II. 139.

- Bánffy: Magyar László utazásai: I. 84.
 Bánffy Dezső báró: II. 198, 219.
 Bányaí Elemér: II. 255—256.
 Bárány: II. 2.
 Baráth Ferenc: II. 88.
 Barcsay Ákos: II. 198.
 Barcsay Domokos: II. 198.
 Bárd Gyula berlini kiadó: II. 40, 41.
 Bárd, Marquart u. Co. kiadvállalat (Berlin): II. 41, 42.
 Bárszony István: II. 390. — Munkáinak diszkiadásai: I. 350.
 Bartalus István: I. 62.
 Bartók Lajos: I. 83; II. 178, 197, 390.
 Bartók József: II. 235.
 Baschet (Páris): II. 332, 333.
 Baskircsev Mária: I. 77.
 Baudelaire Charles: II. 380.
 Bauer-féle német nyelvtan: II. 2.
 Baumgärtel, berlini könyvkiadó: II. 67.
 Bayer Antal: I. 204.
 Beauquier Charles: I. 293.
 Beggrov (Szent-Pétervár): II. 332.
 Beksics Gusztáv: II. 282.
 Béla Henrik: II. 170.
 Belvárosi Takarékpénztár: I. 250, 277.
 Benczúr Béla: I. 80, 152.
 Benczúr Gyula: II. 331.
 Benczur és Vetter: I. 10.
 Benedek Elek: I. 84; II. 390. — Meséi: II. 120.
 Beniczky Emil: II. 3.
 Beniczkné Bajza Lenke: I. 50, 62.
 Benkő Gyula: I. 367, 368; II. 56.
 Benkő Kálmán: II. 72, 73.
 Beöthy Aldsi: II. 198.
 Beöthy Zsolt: I. 69, 221, 222, 258, 324; II. 75, 170, 202, 211, 223, 224, 227, 233—235, 334. — A szépprózai elbeszélés története I. 75. — Illusztrált irodalom-története I. 353. — Ráskai Lea II. 337.
 Berczik Árpád: II. 3.
 Berente Gábor: I. 91.
 Bergerat Émile: I. 126.
 Bernáth Gáspár: II. 3.
 Berzeviczy Albert: I. 78, 79—80, 224; II. 198, 233, 356. — Régi emlékek I. 79.
 Berzsenyi Dániel: I. 361.
 Beszerzési és szállítási részvénytársaság: II. 319.
 Betüiszony: I. 90, 132; II. 357, 364.
 Beust: I. 77.
 Biblia Rembrandt-heliogravűrökkel: II. 41.
 Bibliográfia: II. 272.
 „Bibliotheca juridica”: I. 116.
 Bíráló bizottság: II. 21, 22.
 Biró Lajos: II. 390.
 Bismarck: I. 77.
 „Bizalmas Tájékoztató”: I. 385.
 Bizományi cikkek: II. 3.
 Bizományi osztály: II. 38, 39.
 Bizományi üzlet: II. 38—39.
 Bizományos: II. 38—39.
 Bizományos Lipcsében: I. 118.
 Björnson Björnsterne: I. 297.
 Blache Noel: I. 126.
 Blaháné: II. 90.
 Bleuer Samu: I. 324.
 Bobby: II. 117—125.
 Bobby-könyv: II. 122—124.
 Bodnár Gyula: II. 283.
 Bodon József: I. 69, 95, 96.
 Bogár Szabó Imre: I. 91.
 Bokor József: I. 174; II. 257, 258, 260, 278.
 Bolingbroke: I. 77.
 Bolti ár: I. Könyvárak.
 Bong (berlini kiadó): I. 356—360. — „Weltall und Menschheit”: I. 356, 357. — „Der Mensch und die Erde”: I. 359.
 Born: „Egy világváros titkai” II. 2. — „Második Izabella, Spanyolhon elűzött királynője, vagy a madridi udvar”: II. 2.
 Borostyáni Nándor: I. 293.
 Borovszky Samu: II. 65.
 „Borsszem Jankó”: I. 12, 324.
 Botokudok: II. 22.
 Bourdon Mária utleírása: I. 74.
 Bourget: I. 297; II. 158, 375.
 Bourgeois Léon: I. 293.
 Bozóky Alajos: II. 3.
 Brachvogel: II. 138.
 Brandes Georg: II. 139, 392. — „Die Literatur”: II. 41. — „Mit olvassunk”? I. 377.

- Brehm Alfréd: I. 373, 374, 375. — Állatvilága: I. 373—376. — Thierleben: I. 373.
- Bremer Friderika: II. 138.
- British Museum: I. 229, 316.
- Britt Biblia-Társulat kiadványainak megsemmisítése: II. 374.
- Brockhaus: I. 123; II. 250, 251.
- Brockhaus Friedrich Arnold: II. 250, 251.
- Brockhaus Heinrich: II. 250.
- Brockhaus Heinrich Eduard: II. 250.
- Brockhaus Lexikona: I. 131, 161, 163, 164; II. 250, 258.
- Bródy Sándor: I. 62, 66, 380; II. 127, 170, 336, 390.
- Bródy Zsigmond: I. 225.
- Broglie herceg: I. 77.
- Bruck Lajos: II. 332.
- Bruckmann (München): II. 332.
- Brusszilov tábornok: II. 357.
- „Buchschmuck“: II. 88.
- Bucsánszky Alajos: I. 91, 92, 93.
- Bucsánszky—Rózsa-cég: I. 92.
- Budapest főváros elemi iskolai könyvei: II. 16.
- „Budapesti Hírlap“: I. 68; II. 102, 106, 107, 113, 117.
- „Budapesti Szemle“: II. 79.
- Budavár bevételének körülményei: II. 207.
- Buday Dezső: II. 43.
- Bulwer: II. 139.
- Burnett: Sárika története I. 84. — Kis lord I. 84.
- Byron: I. 69, 77.
- Calmann-Lévy: I. 118, 125; II. 95, 399.
- Cambridge University Press: II. 286.
- Camitacuzene: I. 62.
- Carlén-Flygare Emilia: II. 138.
- Carlyle: II. 90, 200, 204.
- Carnot: I. 77.
- „Casanova emlékiratai“: II. 2.
- Catalogue raisonné: I. 376.
- Cédulakatalogus: I. 133, 134.
- Cégalapítás: I. 9—18.
- Cégtörténet megírása: I. 3, 4.
- Céhrendszer: I. 22.
- Cellini Benvenuto: I. 77; II. 35.
- Cenzúra: II. 372.
- Cervantes: I. 88.
- Chambers-enciklopédia: II. 258.
- Charpentier, Georges: I. 118, 227.
- Chateaubriand: I. 78. — Mémoires d'outre-tombe I. 78.
- Cherbuliez: II. 139.
- Cholnoky Jenő: II. 294.
- Cholnoky Viktor: II. 255, 294.
- Chrestomathia: I. 378.
- Címiroda: I. 149.
- Címszó: II. 254.
- Címtárak: I. 22; II. 254.
- Claretie, Jules: I. 62, 69, 125—127, 293, 294.
- Claretie, Georges: I. 293.
- Cobden Richard: II. 324.
- „Codex Hungaricus“: II. 54, 61—62. — A „Codex Hungaricus“ bekötési táblája 57. — Uj törvénytár a gyakorló jogászok számára 61. — Az eszmét magunk valósítjuk meg 61—62. — Szerkesztőnek Grecsák Károlyt nyerjük meg 61—62. — A Franklin-Társulat hasonló törvénygyűjteménye 62.
- Collins Wilkie: I. 69.
- Concha Győző: Ujkori alkotmányok. I. 75.
- Cooper: „Bőrharisnya“. II. 251.
- Coppée François: I. 125.
- „Corpus Juris Hungarici“: II. 54—62. — A törvénytár eszméje 54. — A szerkesztés rendszere 56—57. — A „Corpus Juris“ prospektusa (kisebített hasonmás) 55. - Tárgyalások a Franklin-Társulattal 56. — A munka terve 56. — A Grill-céggel megegyezünk 58. — Szerkesztőnek Márkus Dezsőt nyerjük meg 58. — A tipografiai beosztás 58—59. — Szilágyi Dezső terve 59—60. — Szerződésünk a Franklin-Társulattal 60. — Szép siker 60. — A „Corpus Juris“ folytatása 60. — A Franklin-Társulattal kötött szerződés felbontása 60—61.
- „Corriere della Sera“: I. 289.

Csathó Kálmán: II. 390.
 Csemegi Károly: I. 310.
 Csengery Antal: II. 3, 5.
 Csengey Gusztáv: II. 3.
 Cserei Mihály: I. 77.
 Csiky Gergely: I. 83, 84, 361; II. 197.
 Csók István: II. 52.
 Csokonai: I. 361.
 Csuday Jenő: II. 65.
 Csukássy József: II. 3.
 Czakó: II. 29.
 Czuczor: I. 361, 370, 387.
 Dajka: II. 29.
 Damaschke: II. 375.
 Dante Divina commediája: A pokol. II. 339, 340.
 Darányi Ignác: II. 198.
 Dárday-féle törvénytárak: I. 353.
 Daudet Alphonse: I. 62, 122, 125; II. 200, 139, 158, 172. — Numa Roumestan I. 53. — Egy hajó története I. 84.
 Dávid István: II. 15.
 Deák Ferenc: I. 190, 370; II. 4—8, 31, 35, 90, 91.
 Deák Ferenc levelei és gondolatai: II. 35.
 Deák Ferenc levele Vörösmarty Mihály munkáinak kiadása ügyében (az eredeti levél hasonmása): II. 4—8.
 De Gerando: Az emberiség jóltevői. I. 85.
 Degré Alajos: I. 50, 69.
 De Quincey: „A kalmuk tatárok szökése”: I. 239.
 Dekadencia: II. 292, 293, 296, 352.
 „Déliláb”: II. 163.
 Delpit Albert: I. 62, 125.
 Delpit Edouard: I. 126.
 De Maistre: I. 62. — „Utazás szobám körül”, amatőrkiadás: II. 337.
 Dentu: I. 118, 125.
 „Der Floh”: I. 12—15.
 Deschamps Gaston: I. 293, 294.
 Desiderata: I. 133.
 Destruktív irányzat ellen: II. 292—301.
 Destruktív szellem: I. 20.
 Deutsch-féle nyomdai és lapkiadó vállalat: I. 11—15.

Diákélet: I. 44.
 Diaz tábornok: II. 357.
 Dickens: I. 77, 188, 240; II. 36, 137, 139, 142, 144, 172, 200, 302. — „Copperfield Dávid” II. 154, 200. — „Pickwick Club” II. 154. — „Twist Olivér” II. 142, 143.
 Dickens-fordítások: II. 143.
 Dickens-kultusz: II. 145.
 Didot-betűk: II. 59.
 Didot-cég (Páris): I. Firmin-Didot.
 Diktatura: I. 7; II. 158. — Diktatura rémuralma alatt II. 366—378. — A proletárdiktatura raffinált rendszere 366—369. — A szellemi munkások megnyerése 367—368. — A vesztegetés korszaka 369. — Nagy ellenmondások 369—371. — A könyvkiadás hamis beállítása 369—370. — A drága könyv megteremtése 370—371. — Szellemi rabszolgaság 371—373. — A cenzura 371—372. — A Szellemi Termékek Országos Tanácsa 372. — A Szellemi Termékek Központi Elosztó Hivatala 373. — Halálos mémaság 373—374. — Írói kataszter, írói direktórium és egyebek 373. — A kultúra nevében 374—375. — Könyvfosztogatás 374. — Vallásos társulatok és intézmények kiadványainak megsemmisítése 374—375. — A Bibliát a papírmalomba viszik 374. — A legszomorubb napok 375—378. — A könyvkiadóvállalatok szocializálása 375—378. — A tisztviselők és alkalmazottak a proletárdiktatura alatt 375—378. — Az én „szocializálási” tervem is megbukott 378.
 Disponendák: I. 42.
 Disraeli: I. 69.
 „Diszművek”, hangzatos címűek: I. 376.
 Dobrowsky Ágost: I. 16, 39.
 Dobrowsky és Franke: I. 39; II. 16, 20, 21.
 Döbrentey Gábor: I. 161.
 Dóczy Lajos: I. 214.
 Dodd-enciklopédia: II. 258.
 Domonkos István: II. 294.

- „Don Juan”: I. 69.
 „Don Quixote”: I. 88.
 Dörre Tivadar: I. 94.
 Dosztojevszkij: I. 62, 77; II. 139, 158. — „Raszkolnyikov” II. 142. — „Bűn és bűnhődés” II. 200.
 Doubleday: I. 224, 229.
 Doubleday & Maclure Co. amerikai kiadócég: I. 232—235.
 Drasche-Lázár Alfréd: II. 390.
 Dugonits: II. 29.
 Dumas Alexandre: I. 188, 201, 238, 240, 242, 225, 295; II. 2, 139, — Gróf Monte Christo I. 225. — A párisi mohikánok I. 225. — A három testőr I. 225.
 Dumas, ifj.: II. 139.
 Dunántuli Közművelődési Egyesület: I. 122, 123.
 Duval Georges: I. 126.
 Dux Adolf: I. 225.
 Ebers: I. 62; II. 138.
 Eggenberger-féle könyvkereskedés: II. 12—13, 39.
 „Eggenbergeriánium”: II. 13.
 „Egyetemes Ismeretek Tára”: II. 15.
 „Egyetemes Könyvtár”: II. 314.
 „Egyetemes magyar encyclopaedia”: I. 161.
 „Egyetemes Regénytár”: I. 71, 373; II. 133, 137, 168, 317.
 Egyetemi élet Lipcsében: I. 43, 44.
 Egyetem-utca 9. sz.: I. 134.
 Egyetem-utcai első helyiség: I. 9.
 „Egyetértés”: I. 68; II. 84, 85, 94, 95.
 Egy könyv a könyvről: I. 1—8.
 Elbeszélések: I. 69.
 Elemi iskolai tankönyvek: I. 218, 219.
 „Élet” folyóirat: II. 293, 301.
 „Életképek”: II. 79.
 „Élet könyvei”: II. 292—301. — Harc a destruktív irányzat ellen 292. — Az „Élet” c. folyóirat megindulása 293. — Az „Élet könyvei”-nek terve 294. — A munkatársak 294. — A keresztény világnézet alapján 295. — A terjesztés 296—298. — A hamis jelszavak ellen 298—300. — A világháború hatása 300—301.
 „Élet” nyomdája: II. 295.
 Életrajzok (a Lexikonban): II. 272—275.
 „Ellenőr”: II. 79.
 Első Magyar Általános Biztosító Társaság: I. 99, 200.
 Emberiségi értékek csödjé: I. 7.
 „Ember kell, nem rendszabály”: II. 45.
 Emich Gusztáv: I. 50, 139, 225, 322.
 Emlékiratok: I. 77, 78, 79, 80.
 „Encyclopaedia Britannica”: II. 267, 286, 291.
 Encyclopaedia, Nemzeti: I. 161. — Egyetemes, magyar I. 161.
 Endrényi Testvérek: II. 179.
 Endrődi Sándor: I. 94; II. 127, 164, 170, 197, 294.
 Enyedy Lukács: II. 176.
 Eötvös-alap: II. 34, 72.
 Eötvös-bizottság: II. 74—76, 81.
 Eötvös József báró: I. 78, 361, 370, 377, 387; II. 5, 31, 34, 35, 70—83. — Munkái összkiadásának terve 70—71. — Eötvös Loránd báró minket kér fel az összkiadás intézésére 70—71. — Tárgyalások Ráth Mórral 72. — Elkészitem a kiadás expozéját 72—74. — Eötvös Loránd báró levele (kisebbitett hasonmás) 73. — Ajándék a magyar tanítóknak 71—74. — Tárgyalások az Országos Tanítói Egyesület Eötvös-alapja által kiküldött bizottsággal 74—75. — A propaganda-akció 75—77. — A nagybizottság megalakulása 75—76. — Jókai Mór beszéde a nagybizottság alakuló ülésén 76. — Jókai Mór Eötvös József regényeiről 77. — A szerkesztés 78—80. — Vojnovich Géza javaslata a szerkesztésre nézve 78—79. — Ráth Mór nehezítése első körlevelünk közléte alkalmából 80. — Eötvös J. arcképe, egyk. fénykép után a 80. és 81. l. közt. — Válaszunk Ráth Mórnak 80—82. — Az Eötvös-kiadás ismertetése 82—83. — „Elbeszélések” II. 82. — „Falu jegyzője” II. 76, 77. — „Gondolatok” II.

- 76, 79, 82. — „Götz von Berlichingen“ fordítása II. 80. — „Karthausi“ II. 76, 77, 79. — „Kelet népe és a Pesti Napló“ II. 82. — „Kritikusok“ II. 80. — Levelei II. 79, 82. — „Magyar élet“ II. 82. — „Magyarország 1514-ben“ II. 76, 77. — „A nemzetiségi kérdésről“ II. 82. — Petőfi-bírálat II. 82. — Politikai cikkei II. 80. — „Puszták lak“ II. 82. — „Reform“ II. 82. — „XIX. század bárói“ II. 82. — „XIX. század uralkodó eszméi“ II. 76. — Életrajza II. 82, 83. — „Eötvös József báró a magyar irodalomban“ II. 76. — Összes művei 70—83.
- Eötvös Károly: I. 183, 196, 377; II. 24, 84—98, 103, 104, 390, 404. — Beilleszkedése az irodalomba 84. — Károlyi Gábor gróf feljegyzései 84—85. — „Utazás a Balaton körül“ 85—88. — Munkáinak gyűjteményes kiadása 85—88. — A „Balatoni utazás“ páratlan sikere és hatása az irodalomra 87—92. — Sikerének magyarázata 88—92. — Hevesi Sándor Eötvösről 88. — Baráth Ferenc Eötvösről 89—90. — Műveinek prospektusa (kisebbitett hasonmás) 89. — Eötvös Károly Jókairól 91. — Magyarsága, nyelvművészete 91—92. — Tóth Béla Eötvös prózájáról 91—92. — Eötvös népszerűsége 92—93. — Hogyan dolgozott? 93—96. — Irói hiusága 93—96. — A „vajda“ és Abbázla-beli társasága 94. — A tisztaeszlári perről szóló munkája 94—95. — A „Folytatása következik“ kényszerítő hatása 95. — Herman Ottó és Eötvös Károly 95—96. — Arcképe (Glatz Oszkár rajza) a 96. és 97. l. közt. — Eötvös Károly közönsége 97. — Eötvös Károly kézírása (kisebbitett hasonmás) 97. — Munkáinak nagy könyvtári sikere 97—98. — Gazdálkodása 97—98. — Tiszteletdíja 98. — Élete végén irói jövedelmeiből élt 97—98. — „Aki örökké bujdosott“ II. 86. — Károlyi Gábor gróf feljegyzései 84. — „Nagykörös határain“ II. 87. — „Utazás a Balaton körül“ II. 85, 86, 87, 88, 92.
- Eötvös Loránd báró: I. 247, 258, 261, 265, 274—276, 278, 279; II. 34, 70—83. — Levele II. 73.
- Eperjesi üzlet: I. 25, 28, 30, 33, 42, 108.
- Erckmann-Chatrian: I. 62.
- Erdészeti szakkönyvkereskedés: I. 115.
- Erdősi Károly: II. 26.
- Erkölcsrcsontó füzetek: I. 95.
- Eroticumok: II. 394.
- Erzsébet királyné: I. 78.
- Esterházy-család vadászati díszalbuma: II. 3.
- Eucken Rudolf: II. 355.
- Évkönyvek: II. 254.
- „Extravagentes“: I. 224.
- „Ezeregy éjszaka“: II. 7.
- Ezernyolcszáznegyvennyolc: II. 335—337.
- Ezred-monografiák: II. 362—363.
- Falk Ernő dr.: I. 78.
- Falk Miksa: I. 78—79, 244. — Kor- és jellemrajzok I. 78.
- Fametszés: I. 147.
- Fanghné Gyűjtő Izabella: I. 62.
- Farkas László: II. 198.
- Farnady József: II. 178.
- Farrère Claude: „A kis kokottok“ II. 372.
- Fáy András: I. 206; II. 3.
- Fáy J. Béla: II. 140, 151.
- Feiks Jenő: II. 52.
- Feleky Hugó: II. 43.
- Felvilágosító röpiratok: I. 71.
- Ferenc Ferdinánd főherceg: I. 298.
- Ferenc József király: I. 12, 143, 157, 310.
- Ferenczi Zoltán: II. 233.
- Ferenczy Károly: II. 334.
- Ferraris Arthur: Jókai Mór arcképe I. 176. és 177. lapok között.
- Festetics Andor gróf: II. 198.
- Festetics Béla gróf: II. 3.
- Fésüs György: II. 15.
- Feszty Árpád: I. 94, 188, 284, 285, 286, 287, 316; II. 211.
- Feszty Árpádné: I. 194, 203, 224, 286, 287, 317; II. 211.
- Révai: Írók — Könyvek — Kiadók. II.

- Feszty-körkép: II. 127.
 Feuillet Octave: I. 125.
 Féval: I. 50.
 Fiatalság a könyvesboltban: I. 129.
 Fieber Henrik: II. 294.
 „Fiesco”: I. 13.
 „Figaro”: I. 240, 289.
 Figuier Louis: I. 88.
 „Figyelő”: II. 29.
 Firmin-Didot: I. 125; II. 59.
 Firmin-Didot-cég megbízólevele (kiseb-
 bitett hasonmás): I. 126.
 Flammarion Camille: I. 126.
 Flaubert: I. 77, 375; II. 139.
 Fleury Robert: I. 293.
 „Floh”: I. 12—15.
 Foch tábornagy: II. 357.
 Fogarassy Albert: II. 65.
 „Folytatása következik”: II. 95.
 Fordítások: I. 51, 82, 122, 125, 150, 151,
 225—240; II. 107—111, 138—141, 145—
 151, 202.
 Forgó bácsi: I. 83.
 Forray-család: II. 3.
 Forray gróf utazási albuma: II. 3.
 „Forum”: I. 201, 214.
 Fouquier Henry: I. 293.
 Fouret: I. 227, 295.
 Fourier-féle falanszter: I. 341.
 Fővárosi Lapok: I. 217; II. 79.
 Fővárosi tankönyv-pályázat: 18—24.
 Fraknói Vilmos: II. 294, 375.
 France Anatole: I. 77, 78, 88, 203; II. 95,
 139, 380, 399.
 Francia irodalom meghonosítása: I. 117
 —123.
 Francia írók: I. 124.
 Francia könyvek kelendősége: I. 123, 127.
 Francia könyvek központi üzeme Buda-
 pesten: I. 119, 123, 127.
 Francia összeköttetések: I. 118, 119.
 Frank Antal: I. 250.
 Franke (Lipce): I. 11.
 Franke Pál: I. 39.
 Franklin-kiadványok: I. 372.
 Franklin—Méhner—Wodianer-cégek: II.
 25.
 „Franklin—Révai-féle Történet Vállalat”:
 II. 64.
 Franklin-Társulat: I. 50, 70, 181, 248—
 252, 264, 300—302, 320—322, 360—373,
 390; II. 25—27, 35, 37, 38, 55, 60, 61,
 63, 64, 131—133, 155, 203, 204, 217,
 238, 287, 305, 315.
 Franklin- (Wodianer)-vállalat: II. 132.
 Freytag Gusztáv: I. 190, 338; II. 302.
 Frigyes (a Nagy) porosz király: I. 77.
 Futó és Botlik: I. 378.
 Füzetes irodalom: I. 54.
 Füzetes kolportázs: I. 53—56, 72, 75, 218
 (Jókai), 319.
 Füzetes rémnegények: I. 218.
 Füzetes vállalatok terjesztése: I. 23.
 Füzetes vállalatok, németek: I. 60.
 Gaál Mózes: I. 84; II. 15, 390.
 Gabányi Árpád: I. 62, 94.
 Gaboriau: I. 50.
 Gál: II. 29.
 Galdos, Glória: I. 53, 62.
 „Gályarab menyasszonya”: I. 54.
 Gara Richárd: II. 164.
 Garay Ákos: II. 164.
 Garay János: I. 319, 361, 370, 371, 387.
 Garay Jánosné: II. 3.
 Gárdonyi Géza: I. 373, 388; II. 170, 390.
 Gárdos Alfréd: II. 25.
 Garibaldi: I. 76.
 Gáspár-féle utazási mű: I. 373.
 „Gaulois”: I. 289, 311.
 Gautier Théophile, fils: I. 126.
 „Gazette de Hongrie”: I. 122.
 Geibel-cég: II. 2.
 Generali: I. 211.
 Genin: Egy valódi hős I. 84.
 Gennevraye M.: I. 126.
 Gentz: I. 77.
 Gerando: I. De Gerando.
 Geréb József: II. 65.
 Gerő Lajos: I. 162, 163, 164, 175, 293.
 Giesswein Sándor: II. 375.
 Gilbert-illusztációk: II. 331.
 Ginevernő Győry Ilona: I. Győry Ilona.
 Glatz: II. 121.

- Goncourt: II. 139.
 Goncourt-testvérek: I. 77.
 Gonszarov: II. 139.
 Goethe: I. 77, 196, 214, 326, 331, 341;
 II. 70, 71, 353. — „Faust“-jának ma-
 gyar fordítása Kozma Andortól: II. 351
 —352. — „Wilhelm Meister“ I. 326.
 Goethe-ház: I. 313.
 Gogoly: II. 139.
 Goldschmied Bernát: I. 165, 358; II. 130
 —136, 138.
 Goldziher Ignác: II. 65.
 Gondol Dániel: II. 143.
 Gondrecourt: I. 50.
 „Gondúzó“: I. 63—67.
 Görgey Arthur: I. 77; II. 205, 207, 208.
 — Budavár bevételéről II. 207—208.
 — „Mein Leben und Wirken in Un-
 garn“ II. 208.
 Gottermayer Nándor: I. 152.
 Goupil (Páris): II. 331.
 Gouse: II. 67.
 Gozdu Elek: II. 178.
 „Grande Encyclopédie“: II. 267.
 Grand prix: I. 295, 296, 297.
 Grecsák Károly: II. 61, 62.
 Gregorovius: II. 36.
 Greguss Imre: II. 178.
 Gréville Henry: I. 62, 69, 126.
 Grill-cég: I. 376.
 Grill-féle kiadóvállalat: II. 57, 58.
 Grill-féle terjesztő vállalat: II. 230.
 Grill Rikárd: I. 378.
 Grosz Gusztáv (Győr): II. 314.
 Grünwald Béla: II. 334.
 Guizot: I. 77.
 „Gulliver“: I. 87.
 Gundel: II. 198.
 Gurlitt Kornelius: „Die Kultur“ II. 41.
 Guyot Yves: I. 293.
 Gyldendal dán könyvkiadóvállalat: II.
 387.
 Gyarmathy Zsigáné: I. 69; II. 390.
 Gyermek olvasmánya: I. 82.
 Gyermekkönyvek: I. 87.
 Gyomlay Gyula: II. 65.
 György Aladár: II. 75.
 Györy Ilona: I. 380; II. 140, 144, 216,
 217, 294.
 Györy Vilmos: I. 82, 83, 100; II. 144.
 Gyujtó Izabella: I. 62.
 Gyulai Pál: I. 183, 212, 269, 365; II. 5,
 31, 78, 101, 211, 214, 315, 401. —
 Vörösmarty-életrajza II. 204, 401.
 Gyulay Ágost: II. 294.
 Gyulay László: I. 94; II. 188.
 Háborus irodalom: II. 362.
 Hachette-cég: I. 118, 227, 295; II. 322.
 Hackländer: II. 138.
 Hadifogolygyámolító egyesület: II. 359.
 Hadsegélyző bizottság: II. 342.
 Haig angol marsall: II. 357.
 Hajduska Emil: I. 362, 363, 368.
 Hajnóczy: I. 94.
 „Haláltánc“: II. 353—355.
 Halász Ignác meséi: II. 120.
 Halévy: I. 62; II. 36.
 Halévy Ludovic jellemrajza Calmann-
 Lévyről: II. 399.
 „Hammerschmied házassága“: I. 377.
 Hampel: II. 67.
 Harc a magyar könyvért: I. 70—71.
 Harc a német kiadókkal: I. 119.
 Harc a ponyvairodalom ellen: I. 54—56,
 75, 90—105.
 Harc a rabatt ellen: I. 111—112.
 Harc a részletüzlet terén tapasztalt visz-
 szaélések ellen: I. 383—390.
 Hári Pál: II. 43.
 Háromszin-nyomat: II. 283.
 Hartleben, Lipcse: I. 18.
 Hartmann Eduard: I. 130.
 Hauptmann Gerhard: I. 297.
 Havi törlesztés: I. 346.
 „Hazafias könyvtár“: II. 15.
 „Hazánk“: II. 29.
 Hebrard Adrien: II. 95.
 Heckenast: I. 50, 161, 181, 322, 361.
 Hegedüs-család: I. 315.
 Hegedüs Loránt: I. 101.
 Hegedüsné Jókai Jolán: I. 271; II. 211,
 271, 288, 289.
 Hegedüs Sándor: I. 283, 385; II. 211.

- Hegedüs Sándor iij.: I. 233, 234, 235.
 Heine: I. 77.
 Heinemann angol kiadó: II. 216.
 Heinlein István: II. 202.
 Heinrich Gusztáv: II. 315. — A német irodalom története: I. 75.
 Hellwald: „A föld és népei“ I. 319.
 Heltai Jenő: II. 170.
 Helységnevek megmagyarosítása: II. 284.
 Hentzi: II. 208.
 Herczeg Ferenc: I. 196, 373, 388; II. 116, 170, 235, 302, 311, 390.
 Hérédia: I. 293.
 Hérissou, Comte d': I. 126.
 Herman Ottó: I. 83; II. 95—96.
 Hervieu Paul: I. 293, 294.
 Herzig Max-féle Centralbuchhandlung: I. 371, 376.
 Hetzel: I. 84, 118; II. 384.
 Hevesi Lajos: II. 3, 390. — Jelky András kalandjai I. 82.
 Hevesi Sándor: I. 380; II. 88, 140.
 Hirdetés lapokban: I. 21.
 „Hirmondó“: I. 12.
 Hirsch Lipót: I. 249, 264; II. 59.
 Historischer Verlag (Berlin): II. 66, 67.
 Hitelbank: I. 250.
 Hitelezés: I. 114.
 Hoffmann (Stuttgart): I. 11.
 Hoffmann Alfréd: II. 12, 13, 14.
 Hohenlohe herceg: I. 77.
 „Hölgyfutár“: II. 163.
 Hollán Ernő: II. 3.
 Hollósy Simon: II. 334.
 Homér: I. 290.
 Homér Odisszeája: I. 81.
 Homér Iliásza: I. 81.
 „Hon“: I. „A Hon“.
 Honorárium: I. 180, 190, 231; II. 191, 192, 205, 303, 304, 382—385.
 „Honvéd-Album“: II. 163.
 „Honvédménház évkönyve“: II. 163.
 Hoór Károly: II. 43.
 Horovitz: I. 13.
 Horváth Gyula: II. 170, 198.
 Horváth Mihály történeti könyvei: II. 35.
 „Hősök“ tisztelete: II. 90, 91.
 Hugo Viktor: I. 76, 188, 225, 295, 315; II. 36, 139, 158, 353, 384, 385.
 Hugo Victor: A nyomorultak I. 225; II. 151, 384, 385. — A nevető ember I. 225; II. 385. — A tenger munkásai I. 225; II. 385.
 Hugo Victor honorárium: II. 384—385.
 Hungarian Society (Londonban): II. 145.
 Hungaricák: I. 37.
 Husvét elszámolás: I. 42.
 Husvét szózat: I. 61.
 Ibsen: I. 297, 300.
 Ifjúsági irodalom: I. 81—89.
 Ifjúsági irodalom fontossága: I. 81, 82, 83.
 Ifjúsági irodalom klasszikusai: I. 87.
 Ifjúsági irodalom mesterséges előállítása: I. 87.
 Ifjúsági irat-tákolmányok: I. 82.
 Ifjúsági könyv hatása: I. 81.
 Ifjúsági könyv megszerettetése: I. 87, 89.
 „Ifjúsági könyvtár“: II. 15.
 Ifjúsági lap: I. 83, 85.
 Ifjúsági művek, legjobb: I. 84.
 „Ifjúság könyvesháza“: II. 15.
 Igaztalan vádak a könyvkiadók ellen: I. 5—8, 387—390, 394—398.
 Ignotus: II. 140, 170.
 Ihász Lajos: II. 211.
 Illétékesség: I. 388.
 „Illem könyve“: I. 74.
 Illusztráció hivatása: II. 329.
 Illusztrált művek: II. 328—340.
 „Illustrated London News“: I. 239.
 Illusztratív rendszer: II. 66.
 Imakönyvek kelendősége a háború alatt: II. 361.
 Inczédy László: I. 94; II. 178.
 Ingyen-könyv: II. 306—310.
 Inkompetencia: II. 377—378.
 Intermédiaire littéraire: I. 124—128.
 Interregnum: I. 41—48.
 Iparművészeti Társulat: I. 152.
 Ipartörvény: I. 388.
 Irányregények: II. 77.
 Író és kiadó közti viszony: I. 65; II. 394.
 Író és közönség: I. 71.

Irodalmi termelés: I. 349.
 Irodalompartólás: I. 71.
 Irodalomtörténeti Társaság: II. 236.
 Irói direktórium: II. 373.
 Irói kataszter: II. 373.
 Irói szerződés: I. 362.
 Irói tiszteletdíj: I. Honorárium.
 Irók a kiadókrol: II. 399—400.
 Irók és művészek köre: I. 61, 197.
 Iskolai kiadások: I. 301.
 „Ismerettár”: I. 161.
 István főherceg-szálló Mikszáth-szobája:
 II. 198.
 Izsóf Alajos: II. 294.

Jacobsen: II. 139.
 Jacquemin: II. 67.
 Jakab Ödön: II. 390.
 Jancsó Benedek: II. 127.
 Janke Gustav: I. 292.
 Janke Otto (Berlin): I. 225.
 Jankó János: I. 12, 94.
 Jarrold & Sons angol kiadócég: I. 224,
 229—234, 237; II. 215, 216.
 Jeles írók iskolai tára: I. 366.
 Jellásich: II. 208.
 Jendrassik Ernő: II. 43.
 Jogtudományi munkák: I. 376.
 Jókai: I. 50—67, 69, 70, 75, 79, 83, 94, 95,
 100, 125, 140—160, 175—176, 177—318,
 324, 361, 365, 377, 387; II. 23, 24, 36,
 37, 38, 70, 75—77, 83, 90, 103, 172, 302,
 325—326, 336, 373, 404, 406.

Jókai: I. kötet: Megismerkedésem
 Jókaiival 51. — Stáció-utcai háza (szö-
 vegábra) 52. — A „Regényvilág” mun-
 katársa 52. — „Páter Péter” című
 regényével indul meg a „Regényvilág”
 52, 53; az első oldal kisebbitett
 hasonmása 65. — 1880 óta minden
 regényét a Révai-cég adja ki 69. —
 A „Magyar Ifjúság” munkatársa 83.
 — A „Jó könyvek” munkatársa; „Má-
 tyás diák és Bente ur” című verses
 népregéjével indul meg e vállalat 94.
 — Mikszáth Kálmán énekes históriát
 ír Jókairól a „Jó könyvek” részére

100. — E füzet címlapja kisebbitett
 hasonmásban 103. — Részvétele Ru-
 dolf trónörökös könyvének, az „Osz-
 trák-Magyar Monarchiá”-nak megal-
 kotásában 140—160. — Előzetes ta-
 nácskozásai a Révai-céggel 141. —
 Diadalra viszi az osztrák felfogás el-
 lenében a magyar álláspontot 142. —
 Ismerteti a közönséggel a nagy válla-
 latot 147. — Sürgető névjegye (kiseb-
 bitett hasonmás) 154. — Emlékbeszé-
 de Rudolf trónörökös felett 155. —
 Utószava a trónörökös könyvéhez 159.
 — Előszava a „Pallas Nagy Lexikona”
 befejezését ünneplő füzetéhez 174.

A Jókai Mór-ról szóló fejezet tar-
 talma: I. kötet: 177—318. — Anyag-
 hordás életéhez 177. — Író és ki-
 adó 179. — Kiadójában teljesen meg-
 bizik 180. — Felfogása saját írásaival
 szemben 181. — Hogyan dolgozott?
 183. — Milyen a kézirata? 184. —
 Magyar, német és francia nyelvű
 kézirata (kisebbitett hasonmásban)
 185, 187, 189. — Olvasmányai 186. —
 Honnan merítette ismereteit? 188. —
 Az anyagszállítók 189. — Nyilatko-
 zik Zoláról 190. — Hatásának eredete
 190. — Egyénisége 191. — Madame
 Adam Jókairól 192. — Jókai-tisztelet
 192. — A belső ember 193. — A külső
 ember 195. — Édes apja 196. —
 Bizalmas körben 196—201. — Látó-
 gatásai a könyvesboltban 197. —
 Anekdóták 197—200, 206. — Termé-
 kenysége 201. — Pénzügyei 203—211.
 — Régi váltói 203. — Első neje
 gazdálkodása 204. — Cipőszámla 204
 — Gavallérsága 205. — Kertészke-
 dési passziója 205. — Szivességi vál-
 tói 206. — Aranytolla 207. — Váltó-
 ügyeinek gondozására a Révai-céget
 kéri fel 207. — Pénzügyei rendbe
 jönnek 207. — Levele a Révai-céggel
 szemben fennálló tartozásai ügyében
 (kisebbitett hasonmás) 209. — Meny-
 nyit keresett Jókai? 210. — Jókai és

a kritika 212—215. — Gyulai Pál Jókairól 212. — Jókai saját írói természetéről és regényeinek hibáiról 213, 214. — Dóczy Lajos Jókairól 214—215. — Könyveinek megjelentetése 215—216. — Kézirata és a szedők 215. — A könyv megjelenésével és ismertetésével nem törődött 216. — Jókai-könyvek történeti 216—220. — Ujságháború a „Páter Péter“ körül 216. — „Egy játékos, aki nyer“ nagy feltűnést keltett a külföldön 217. — A „Minden poklokban keresztül“ illusztrációja 217. — Műveinek illusztrált füzetes kiadása 218. — Megírja a magyar nemzet történetét a mépiskoláknak 218. — Bonyodalom a könyv approbálása körül 219. — Támadás a könyv ellen 219, 220. — Könyv-sorsok 220. — A „Cigánybáró“ története 220. — A „Sárga rózsa“ sorsa 221. — Beöthy Zsolt a „Sárga rózsa“-ról 221—222. — A „Nincsen ördög“ története 222—223. — A Légrády Testvéreknek adja kiadásra 222. — Egy ártatlan megjegyzés következményei 222. — Marczali Henrik levele Jókaihoz 223. — Jókai a külföld irodalmában 224—243. — Jókai pro-memoria cédulái 224. — Műveinek angol és amerikai kiadásai 224. — A külföld elismerése 224—225. — Német fordítások 225—226. — Mikszáth Kálmán a Jókai-fordításokról 226. — Jókai a kiadóról és fordítóról 226. — Francia fordítások 226—227. — Adorján Andor a francia fordításokról 226—227. — Jókai menjen ki Párisba 227. — Idegen nyelvű fordítások kimutatása 228. — Angol fordítások 229. — Bain Nisbet, Jókai angol fordítója 229. — Jarrold angol kiadó felkarolja Jókai műveit 230. — Az angol tiszteletdíj 231. — Az angol kiadások 231. — Az angolok érdeklődése Jókai életkörülményei iránt 231. — Arcképeit kéri 231. — Az amerikai kiadás joga 232—

235. — Doubleday & MacLure Co. amerikai kiadó cég levele Jarroldhoz 232. — Jarrold levele a Révai-céghez 232. — Uj. Hegedüs Sándor megállapodása a Doubleday-céggel 233. — Jarrold levele Jókaihoz 233. — Jókai válasza Jarroldnak 233—234. — Jarrold elkedvetlenedése 234. — Érintkezésünk a Doubleday-céggel 235. — Elszámolások és tárgyalásaink a külföldi kiadások ügyében 235—236. — A Pearson-cég ajánlata 236. — Kropf Lajos fordítása 236. — Jókai a Révai-céget kéri fel a fordításra vonatkozó szerződések elintézésére 237. — Az angol fordítások hiányossága 237. — Pearson levele ebben az ügyben 238. — Ágai Adolf levele ugyanez ügyben 238. — A „Saturday Review“ támadása Bain fordításai ellen 238—239. — Az angolok hódolata Jókai iránt 238—240. — Az „Illustrated London News“ nyilatkozata 239. — Sealsfield Charles nyilatkozata 239. — A „Monthly Review“ nyilatkozata 240. — A „Pevang Gazette“ Jókai pályájáról 240. — A „Figaro“ ismertetést kér Jókaitól az osztrák poézisről 240. — Jókai válasza a „Figaro“-nak 241. — Amerika és a magyar címer 241. — Ismeretlen angol tisztelőinek levelei 242. — Egy halála után érkezett rajongó levél 242. — A Jókai-jubileum 243—280. — A nemzeti diszkiadás 243—273. — Írói működésének ötvenedik évfordulója 243. — A Petőfi-Társaság kezdeményezése 243, 244. — Ráth Mór indítványa 244. — Tervem: Jókai Mór összes műveinek kiadása 245. — Ismételt megbeszéléseim Jókaival 246. — Beleegyezését kérem tervem nyilvánosságra hozatalára 247. — Sokallja a 100.000 frt tiszteletdíjat 247. — Előadom a tervet báró Eötvös Lorándnak, aki felkarolja 247. — Eötvös Loránd buzgó fáradozása az ünnep sikere érdekében 248. — Tárgyalások

a Franklin-Társulattal 248—251. — A Hitelbank beavatkozása 250. — Megegyezős a Franklin-Társulattal 251. — Megegyezős a Pfeifer-céggel 251—252. — Megegyezős az Athenaeummal 252. — A szerzői jogi kérdés rendezése saját cégünkkel 252. — Bonyodalom a Légrády-céggel 253. — Jókai magának tartja fenn ez ügy elintézését 252. — Levelezés a Légrády-céggel 253, 254. — Levelezés Jókai és Légrády Károly között 253, 254, 255. — Megegyezős a Légrády-céggel 255, 256. — Szerződés Jókaival a tiszteletdíj és tantieme tárgyában 256. — Ardó Alfréd munkája 257. — A terjesztési akció 257—263. — Negyvennyolc különböző felhívás a társadalom különböző rétegeihez 257. — Rákosi Jenő „Felhívás“-a 258—260. — A sajtó szereplése 261. — Az ünnepség védnöke: József főherceg 261. — József főherceg Jókairól 261—262. — Az első előfizetők 261—262. — Páratlan siker 262—263. — Részletfizetésre is hozzáférhetővé tesszük a jubileumi kiadást 263. — A nyomda munkája 264. — A szerkesztés 265—269. — Jókai szerkesztési terve 265. — Jókai „Igazolás“-a a szerkesztés rendszerének megváltozásáról (kisebbitett hasonmás) 266. — Az anyag beszorítása 2000 ívbe 267. — Jókai számvetése a terjedelem tekintetében (kisebbitett hasonmás) 268. — A szétszórva megjelent munkák felkutatása 269. — A „Zsidó fiú“ kézírata 269. — A költemény-kötetek szerkesztése 269. — Könyvkereskedői terjesztés 270. — A nemzeti díszkiadás története 270. — A Jókai-jubileum története 270. — Jókai hátnahagyott iratai 270—272. — Levelei 271. — Jókai utószava a nemzeti díszkiadáshoz 273. — A nemzeti díszkiadás egy kötetének címlapja (kisebbitett hasonmás) 273. — A jubilaris ünnepély 273—280. — Előkészüle-

tek 273—275. — Az ünneplés: a vigadóbeli díszülés 275—276. — Jókai beszéde és az ifjúsághoz intézett szövege 276. — A 100.000 forintos nemzeti honorárium átnyújtása 276. — Mikszáth Kálmán a Jókai-jubileumról 277. — Jókai köszönete a nemzeti díszkiadáshoz írt utószavában 277. — A jubileum rendezésében közreműködőknek köszönetül sajátkezű aláírásával ellátott arcképét küldi meg 278. — Az ünnepély költsége 278. — Családias jellegű vacsora 279. — A századik kötet 280. — Jókai házassága 281. — A közönség elfordul Jókaitól 282. — Az összkiadás terjesztése megakad 282, 283. — A hajsza 283, 284. — Házasságának problémája 285. — Bizalmasan értesít az esküvőről 285. — Levelei nászútjáról 286. — Haragszik a „gyerekekre“ 286. — Fesztyék kis leányának aranyórát küld a nevenapjára 286. — Fesztyné köszönő levele 286. — Fesztyné levele Jókai nevenapja alkalmából 287. — Jókai és családja 287. — Érintkezésem Feszty Árpáddal 287. — Egy el nem küldött levél 288. — A külföld ítélete 289—291. — Az „Öreg ember nem vén ember“ világsikere 289. — Zola Emil nyilatkozata Jókai házasságáról 289—290. — Jókai köszönő levele Zolához 290—291. — Jókai Párisban 291. — Munkásságának bemutatása az 1900-iki párisi világkiállításon 291. — Az idegen nyelvű fordítások 292. — A Jókai-kiállítás 292, 293. — Jókai francia életrajza 292. — Párisi utazásom 293. — Berendezzük a Jókai-szobát 293. — Jókai fogadása Párisban 293. — A tiszteletére rendezett lakoma 293. — Emlékrmet verettek tiszteletére 294. — Jókai francia beszéde 294. — A francia sajtó elragadtatása 294, 295. — Jókai Loubet köztársasági elnöknel 295. — A magyarok lakomája 295. — Jókai műveinek díszkiadása megkapja a Grand

- prix-t 295. — Támadások a kitüntetés miatt 295—297. — Feleletem a támadásokra 296—297. — Bajok és kellemetlenségek 298—310. — Jókai összeütközése egy újságkiadóval 298. — A satió és a közönség Jókai mellé áll 298. — Támadás Jókai ellen a képviselőházban 299. — A közvélemény ismét Jókai mellett van 299. — Ibsen és Jókai 300. — A szenilitás jelei 300. — A „Magyar Könyvtár” Jókai-kiadásai 300—303. — A Franklin-Társulat kérését indit e miatt a Wodianer-céggel 301. — Jókai nyilatkozatai 301. — A „Magyar Könyvtár” szerkesztőjének felvilágosítása 301. — Jókai kellemetlen helyzete 302. — Tárgyalások a Wodianer-céggel 302. — Az ügy elintézése 302. — Jókai köszönő levele és magyarázatai 302—303. — Újabb pénzügyi zavarai 304. — A pénzügyek rendezése 305—310. — Jegyzőkönyvi kivonatok az ebben az ügyben folyt tárgyalásokról 305—310. — Jókai utolsó hozzám intézett levele (kisebbitett hasonmás) 309. — Jókai Mór halála 310. — A halála alkalmából a világ minden nyelvén megjelent cikkek gyűjteménye 311. — Adomány a Jókai-szoborra 311. — Intézetünk magyar nyelvű gyászjelentése (kisebbitett hasonmás) 312. — Intézetünk francia nyelvű gyászjelentése (kisebbitett hasonmás) 313. — Jókai-muzeum 311—317. — A Petőfi-ház 316—317. — Jókai lakását rekonstruálni kell! 317. — Emlékszobrot Jókainak! 318.
- Jókai munkái: Babszemek II. 326. — Bálványos vár I. 190. — „Benyovszky” II. 35. — Börtön virága I. 310. — Cigánybáró I. 220, 221. — Egészen az északi pólusig I. 190. — Egy az Isten I. 214. — Egy játékos, aki nyer I. 217. — Életképek II. 326. — Emlékbeszéde Rudolf trónörökösről I. 300. — Az én életem regénye I. 286. — Erdély aranykora I. 225. — Ezernyolcszáznegyvennyolcra II. 326. — A fehér rózsa (angolul) I. 231. — Gazdag szegények I. 222. — A három márványfej I. 75, 218. — Hétköznapiak I. 214. — Janicsárok végnapjai (angolul) I. 231. — Kárpáthy Zoltán (angolul) I. 191, 225, 231. — Kathlanneth I. 200. — Kis királyok I. 75, 218. — Köszívü ember fiai (angolul) I. 239. — La rose janne I. 240. — Lélekidomár I. 218. — Lőcsei fehér asszony I. 75, 218. — Magyar nábob I. 182, 191, 225 (németül); 231, 232, 238, 239 (angolul). — A magyar nemzet története a népiskolák használatára I. 218. — Március 15.-i szöszatok I. 300. — Március 15.-ről II. 326. — Mátyás diák és Bente ur I. 94. — Meséskönyve II. 120. — Minden poklon keresztül I. 217. — Mire megvénülünk (angolul) I. 234. — A nagyenyedi két fűzfa I. 300. — Negyven év visszhangja I. 184, 205. — Népvilág I. 300. — Nincsen ördög I. 222, 223, 252—254. — Öreg ember nem vén ember (külföldi kiadások) I. 284, 289. — Péter Péter I. 52, 180, 216, 217. — Petőfiről II. 326. — Rab Ráby (angolul) I. 231. — A régi jó táblalabirák (németül) I. 225. — Sárga rózsa (angolul) I. 203, 221, 231—232. — Szegény gazdagok I. 223, 231. (angolul); 241. (amerikai). — Szerelem bolondjai I. 214. — Szomorú napok (angolul) I. 231. — Tarka élet II. 326. — A tengerszemű hölgy (angolul) I. 239. — Túl a láthatáron I. 224. — Új földesur I. 182, 225, 227 (franciául); 300. — Utazás egy siromb körül illusztrált kiadása Vágó Pál rajzaival II. 337. — Zsidó fiú I. 179, 269. — Összes műveinek jubiláris nemzeti diszkiadása I. 252, 256, 300, 301, 303, 304, 319, 349, 360; II. 36, 37, 39, 54, 63, 71, 135, 361, 386.
- Jókai-alapítvány: I. 244.
- Jókai-anekdoták: I. 197—200, 206; II. 326.
- Jókai beszéde az Eötvös-alap nagybizottságának alakuló gyűlésén: II. 76.

- Jókai-család: I. 315.
 Jókai-életrajz (Mikszáth K.-tól): II. 204—215.
 Jókai-emlékszobor: I. 311, 318.
 Jókai-emléktárgyak: I. 311—317.
 Jókai Eötvös József munkáiról: II. 77, 83.
 Jókai-ereklyék: I. 244, 311—317.
 Jókai-fordítások (összesítés): I. 228.
 Jókai Mór (német fordítások): II. 15.
 Jókai-ház: I. 314—317.
 Jókai-ház (Mikszáth horpácsi háza): II. 205.
 Jókai-jogok: II. 36—38.
 Jókai-jubileum: I. 243—277.
 Jókai-kiállítás Párisban: I. 293.
 Jókai-kolportázs: I. 218.
 Jókai levele Pfeifer Istvánhoz a cég tulajdonát képező művei tárgyában: II. 36—37.
 Jókai Mikszáthról: II. 181—182.
 Jókai-muzeum: I. 311—319.
 Jókai-Petőfi-ház: I. 316, 317.
 Jókai regényeinek füzetes és illusztrált kiadása: I. 75.
 Jókai-relikviák: I. 244, 311—317.
 Jókai-szoba: I. 292.
 Jókai-vállalat: I. 323.
 Jókai-villa Balatonfűreden: II. 207.
 Jókai József: I. 196.
 Jókai Jolán: I. Hegedüs-né.
 Jókainé Laborfalvi Róza: I. 203, 204, 205, 281; II. 208, 209.
 Jókainé (Nagy Bella): I. 208, 281, 305—311, 317.
 Jókai Róza: I. 218; I. még Feszty Árpádné.
 Jó könyv: I. 82; II. 391.
 „Jó könyvek”: I. 76, 90—105; II. 205, 386. — Megindításuk 94. — Munkatársak 94. — Kossuth Lajos levele a ponyvairodalom ellen való harcról 96—98. — A „Jó könyvek” terjesztése 99—102. — Alaptalan vádak 101—103. — Terjesztését a Méhner-cég veszi át 104. — A „Jó könyvek” bukása 104. — Jókai-füzetek címlapja (kisebbitett hasonmás) I. 103.
 „Jó Pajtás”: II. 120.
 Jósika Julia bárónő: II. 4.
 Jouaust: I. 118.
 „Journal des Débats”: II. 333.
 József főherceg: I. 261, 263.
 Jubiláris emlékkönyvek: I. 4, 5.
 Jubileumok: Jókai-jubileum I. 243—277. — Mikszáth-jubileum II. 223—235.
 Julius Caesar: I. 77.
 Jurány Vilmos: I. 248—251.
 Kaas Ivor báró: I. 197.
 Kabos Ede: II. 390.
 Kabos Ferenc: II. 198.
 Kacsovich Géza: II. 197.
 Kádár Lehel: II. 390.
 Kaffka Margit: II. 390.
 Kákay Aranyos No. 3.: „Ujabb fény- és árnyképek” II. 176.
 Kállay Albert: II. 198.
 Kálnoki Izidor: II. 222.
 Kapossy József: II. 340.
 Karácsonyi könyv-vásár: II. 115.
 Kardos Gyula: Révai Sámuel arcképe I. 336. és 337. lapok között.
 Karinthy Frigyes: II. 390.
 Kármán: II. 29.
 I. Károly osztrák császár manifestuma: II. 363.
 Károly román király: I. 77.
 Károlyi Gábor gróf: II. 84, 85. — Feljegyzései II. 84, 85.
 Károlyi István: II. 7.
 Károlyi Tibor gróf: II. 4.
 Kárpáthy Aurél: II. 294.
 Kartografia: II. 261.
 Kartografiai intézet: II. 283.
 Kaszinók: I. 22.
 Kaszinók meghódítása: I. 116—117.
 „Kaszinói könyvtár”: I. 116.
 Katalogusok: I. 25, 71, 376—381.
 Katángy-könyv: II. 186.
 Kazár Emil: I. 50, 69.
 Kazinczy Ferenc: II. 29, 104.
 Keller Gottfried: II. 139—163.

- Kemény Gábor báró: I. 190.
 Kemény János báró: II. 198.
 Kemény Zsigmond báró: I. 78, 361, 370; II. 5, 172.
 Kenedi Géza: II. 170, 197.
 Kenézy Gyula: II. 43.
 „Képes Családi Lapok”: I. 67.
 „Képes Regénytár”: I. 12.
 Kerékgyártó Árpád: II. 4.
 Kereskedői becsület: I. 38, 39.
 Kerpel: I. 352.
 Kertbeny Károly, Mária: I. 225.
 Kertész Ella: II. 52.
 Keszler József: II. 211, 222.
 „Kéziratbevasalás”: II. 145—151, 278—279.
 Khuen-Héderváry-kormány: II. 262.
 Kiadó feladata: II. 407, 408.
 Kiadó felelőssége a könyv megjelenéséért: I. 1.
 Kiadó gazdagodása: II. 385—387.
 Kiadó (magyar) helyzete: II. 392—398.
 Kiadó hivatása: I. 1. — Lelke I. 6, 7.
 Kiadói lélek: II. 379—400. — A kiváltáságos emberek 379—381. — A kiadó kötelessége az íróval szemben 380—381. — Írói tiszteletdíj 382—385. — A tiszteletdíj igazságság mértéke 383—384. — Hugo Victor honoráriuma 384—385. — A magyar kiadó gazdagodása 385—387. — A „milliomosság” okatlan hánytorgatása 386. — Unde illae irae? 387—391. — Az író és kiadója 388—389. — Akiknek nincs kiadójuk 388—389. — A „biztosra menés” alaptalan vádja 389—391. — A beérkezett írók 389—391. — Tóth Béla a kiadókról 389—390. — A félreismert zsenik 390. — Akik nem váltak be 391. — Mit kell kiadni? 391—392. — Egy öreg könyvkiadó tanácsa 391. — Ethikai szempontok 392—394. — A magyar kiadók a nemzeti eszme szolgálatában 393—394. — Pornográf iratok kiadására soha sem vállalkoztak 394. — A magyar kiadó helyzete 394—398. — Az írók „kizsákmányolásának” vádja 395. — Összehasonlítás más polgári foglalkozásokkal 395—396. — A kiadó sajtósági helyzetének következtetései 396—397. — A külföldi kiadó helyzete 397—398. — A magyar kiadó munkája 398. — A kiadói lélek 398—400. — Nagy francia írók a kiadókról 399. — Francia vészkiáltás a könyv-krizissel kapcsolatban 400. — A mi meggyőződésünk 400.
 Kipling: I. 297; II. 200.
 „Király könyve”: I. 376.
 Kisfaludyak: I. 361.
 Kisfaludy-Társaság: I. 213; II. 7, 180, 223, 224, 330, 351. — Shakespeare-fordításai I. 366.
 „Kis Lap”: I. 12, 83.
 „Kis pipa” vendéglő: II. 195.
 Kiss Áron: I. 36.
 Kiss József: I. 69; II. 333—338. — Költményeinek illusztrált diszkiadása II. 333—335. — Az illusztrációk kiállítása II. 334. — Költményeinek 4. kiadása, amatőrkiadás II. 337.
 Klamarik: II. 2.
 Klapka György: II. 198.
 Klasszikus írók gyűjteménye: I. 361. — Szerzői joga I. 361.
 Klasszikusok: I. 88.
 Klasszikusok nélküli klasszikus gyűjtemény: I. 370—372.
 „Klasszikus Regénytár”: I. 372; II. 130—158, 200, 278, 361, 386. — Illusztrált kiadásának terve II. 40, 41. — Végzetes indiszkrécio 130—134. — Konkurens vállalkozások 132—133. — Megállapodásunk a Franklin-Társulattal 132. — Goldschmied szerepe 134—136. — A „Klasszikus Regénytár” programja 136—139. — Szerkesztők: Ambrus Zoltán és Voinovich Géza 136. — Ambrus Zoltán tervezete 136—137. — A „Klasszikus Regénytár” gyűjtő-cimlapja és kötet-cimlapja (kisebbitett hasonmás) 136, 137. — A munkák kiválogatása 139. — Fordítás és fordítók 139—141. — Gazdaságos berendezés 141—143. — Olcsó ár 142—143. — El-

- ismerés itthon és külföldön 143—145. — „Kéziratbevasalás“ 145—151 — Mulaságos kifogások 146—149. — Bevezető tanulmányok 151—154. — A siker elmaradt 154—156. — Késő siker 155—156. — Új „Kasszikus Regénytár“ 157—158.
- Klič: I. 12.
- Kóbor Tamás: II. 170, 216, 390.
- Kock Pál: „La pucelle de Belleville“ II. 99.
- Kohut Adolf: II. 110—111.
- Kola Richárd: I. 324.
- Kolportázs: I. 22—23, 53—56, 72, 75, 93, 99—102, 140, 149—150, 170, 171, 218, 319, 347, 348, 383—390.
- Kolportázs-regények: I. 55, 64.
- Kolportőr: I. 53—56, 347, 348, 383—390.
- Kolportőrök, megrendelés-gyűjtők, könyvkézbesítők szerzése: I. 23.
- Koltay Virgil: II. 245.
- Kommunizmus és könyvkiadás: I. 5—8.
- Komócsy József: I. 69, 93, 100; II. 178.
- Koncesszió: I. 16, 334.
- „Kontinuáció“: II. 192, 194.
- Kontraktus-rekontraktus: II. 111.
- Konversations-Lexikon: I. 161, 163; II. 251.
- Konversations-Lexikoni pör: I. 161.
- Kónyi Manó: I. 367.
- Korányi Frigyes, ifj.: II. 140.
- Korizmits László: II. 242.
- Kornfeld: I. 367.
- Koroda Pál: I. 94, 178.
- Koronaherceg-utca 2.: (Jókai-jubileumi bizottság irodája) I. 262.
- Koronaherceg-utcai üzlet: I. 41, 52.
- Korona-kávéház: II. 178.
- Korona-társaság: II. 178—180.
- „Koronás Regények“: II. 326.
- „Kortársaink“: II. 15.
- „Kosmopolis“ (folyóirat): I. 186.
- Kossuth Lajos: I. 77, 95—98, 225, 290, 310; II. 15, 82, 91, 204.
- „Kossuth-Album“: II. 163.
- Kossuth és a népirodalom: I. 95.
- Kossuth Lajos levele a ponyvairodalom ellen való harcról: I. 96—98.
- „Kossuth Lajos kéme“: I. 54.
- Kossuthné: II. 208.
- „Koszoru“: II. 79, 163.
- Kosztolányi Dezső: II. 294.
- Kovács Zoltán: II. 260.
- Kozma Andor: I. 324; II. 170, 222, 233, 351—355, 381, 390. — Goethe „Faust“-jának magyar fordítása II. 351—352. — „Haláltánc“, rhapsodia II. 353—354.
- Köhler K. F. (Lipce): I. 18.
- Kölcsey Ferenc: I. 361.
- Kölcsönkönyvtár: I. 62, 70; II. 2.
- Költők háza: I. 244, 314.
- König Gyula: I. 320—322, 360, 390; II. 131.
- Könyv a háboru alatt: II. 357—362.
- Könyv a hadviselés eszköze: II. 358, 359.
- Könyv a harctéren: II. 358—359.
- Könyvajándékozás: I. 377.
- Könyv a könyvről: II. 403.
- Könyvamatőrök: I. 113.
- Könyvárak. — Bolti ár: I. 111, 112, 117; II. 303, 304.
- Könyvárak: Ára a könyvnek nálunk és a külföldön II. 302—304.
- Könyv diadala: II. 364.
- Könyv drágasága: II. 371.
- Könyv — egyetlen hű barátunk: II. 364.
- Könyvek történeti: I. 216—220.
- Könyvek kelendőse a háboru alatt: II. 361.
- Könyv epopeiája: II. 403.
- Könyvesház az Üllői-úton: 48—53. — Mellékletek: Az üllői-uti könyvesház és a könyvesház bejárata, a II. kötet 48. és 49. l. közt. — A könyvesház nagy csarnoka, a 48. és 49. l. közt. — A könyvesház nagy irodája, az 56. és 57. l. közt.
- Könyves Kálmán magyar műkiadó részvénytársaság: II. 39—40.
- Könyves Tóth Kálmán: I. 83, 84. — A munka bajnokai I. 85.
- Könyvgyár: II. 320—325.
- Könyv hatása: I. 81.
- Könyvismertetések: I. 376.
- Könyvjegyzék, általános: I. 376.

Könyv kalkulációja: I. 344, 345.
 Könyvkedvelők: I. 27.
 Könyvkereskedelem és terjesztés: I. 58.
 Könyvkereskedelem feladata: I. 19.
 Könyvkereskedelem gyarlóssága: I. 45, 46.
 Könyvkereskedelem önállósítása: I. 117.
 Könyvkereskedelem, vidéki: II. 68, 69.
 Könyvkereskedés alapítása Pesten: I. 9—18.
 Könyvkereskedés mint kulturtényező: I. 112.
 Könyvkereskedők egylete: I. Magyar Könyvkereskedők Egylete.
 Könyvkereskedők kioktatása: I. 128, 129.
 Könyvkereskedők, vidékiek: I. 59.
 Könyvkereskedő-segédek: I. 22, 23, 128, 129.
 Könyvkiadás a kommunizmus alatt: I. 5.
 Könyvkiadói viszonyok: I. 72.
 Könyvkiadók anyagi érdekei: I. 6.
 Könyvkiadók ellen emelt igaztalan vád-
 dak: I. 5—8.
 Könyvkiadók védelme az igaztalan vá-
 dak ellen: I. 6—8.
 Könyvkiadó lelke: I. 6—7; II. 379—401.
 Könyvkiadó-társulatok: I. 345, 346.
 Könyvkölcsönzés: I. 70, 71.
 Könyvkötészet: I. 150—154.
 Könyv-kultúra: I. 2.
 Könyv kultusza: I. 2, 130, 131.
 Könyvolvasás: I. 387.
 Könyvrészletüzlet: I. Részletüzlet.
 Könyv-sorsok: I. 220—223.
 Könyvszállítást közvetítő központi szer-
 vezet: I. 119, 123.
 Könyvszükséglet: I. 113.
 Könyvtárak: I. 113.
 Könyvtárak, társasegyletek: I. 116.
 Könyvtárüzem: II. 374.
 Könyv technikai előállítása: I. 344.
 Könyvterjesztés: I. 23, 61, 70, 99—102,
 140, 146, 149—150, 165, 167—173, 376
 —381, 383—390.
 Könyvterjesztés (Jókai jubileumi kiadá-
 sái): I. 257—263, 270. — Magyar Re-
 mekíróké I. 369. — Max Herzig-é I.
 371—372. — Nagy Képes Világtörté-

neté II. 67—69. — Ambrus munkái II.
 167—171. — Mikszáth jubileumi ki-
 adásai II. 227—231. — Nagy Lexikoné
 II. 286—288. — Élet könyvei II. 296
 —298. — Fordulat a kt.-ben II. 318—
 320.
 Könyvterjesztő nagyüzem: I. 344—390.
 — A könyv előállítása 344. — A pél-
 dányszám 344, 345. — Könyvkiadó-
 társulatok 345, 346. — A részletüzlet
 kezdete 346—348. — Terjesztés uta-
 zók útján 347—348. — A nagyüzem
 348—349. — A magyar nemzet millen-
 niumi története 350—352. — Szerződés-
 sünk az Athenaeummal 351—352. —
 Teljes siker 352. — Az Athenaeum
 egyéb kiadványainak terjesztése 353.
 — Hatéves szerződés az Athenaeum-
 mal 353. — „A Műveltség Könyvtára“
 354—360. — Wolfner József hasonló
 terve 355. — A Singer és Wolfner-cég
 s az Athenaeum megállapodásai 356,
 357. — Szerződés a berlini Bong-céggel
 357. — A Singer és Wolfner-cég
 lemond a kiadásban való részvételről
 358. — Az Athenaeum visszatér ere-
 deti tervére 358. — Az Athenaeum ön-
 álló részletüzleti szervezetet állít fel
 358—359. — A Bong-cég felajánlja ne-
 künk a „Der Mensch und die Erde“
 magyar kiadását 359. — Az ajánlatot
 nem fogadjuk el 359. — Összekötteté-
 sünk a Franklin-Társulattal 360—362.
 — Magyar klasszikus írók gyűjtemé-
 nye 361. — Arany János munkái 362.
 — A szerzői jog megváltása 362—368. —
 Ajánlatot teszünk 363. — A felajánlott
 tiszteletdíj 364. — Arany Lászlóné
 aggodalmai 364. — Válaszunk 365—
 366. — Szerződésünk Arany László-
 néval 366. — Szerződésünk a Frank-
 lin-Társulattal 366. — Ráth Mór élni
 akar az opció jogával 366. — Arany
 Lászlóné válasza Ráthnak 366—367.
 — A Franklin-Társulat megegyezik
 Ráth-tal az Arany-opcióra nézve és él
 vele 367. — Benkő Gyula levele hoz-

- zám 367. — Arany Lászlóné köszönő levele 368. — „Magyar Remekírók“ 368—372. — Terjesztési akció 369. — Remekíró-gyűjtemény remekírók nélkül 370—372. — „Remekírók képes könyvtára“ 370—372. — A Wodianer-cég keresetet indít a Franklin-Társulat ellen 371. — A részletüzlet diszkreditálása 371—372. — Egyéb Franklin-kiadványok 372. — Shakespeare új kiadása 372. — A nagyüzem s a Singer és Wolfner-cég 373. — Brehm állatvilága 373—376. — Tóth Béla az „Állatok világá“-ról 374—375. — Jogtudományi munkák 376. — Hangzatos című „dísművek“ 376. — A „Révai-Kalendárium“ 376—381. — Levélváltás Ágai Adollyal 378—379. — „Ambrus Zoltán-naptár“ 381.
- Könyvterjesztő-vállalat: I. 321, 349.
- Könyvtermelés: I. 82.
- Könyv tragikuma: II. 360.
- Könyvügynök: I. 53—56, 165, 347, 348, 383—390.
- Könyvvásárlás: I. 71, 116, 118, 129, 378, 379, 389.
- Könyvvásárlás belföldön: I. 113—116.
- Könyvvásárlás a külföldön: I. 113, 115.
- Körlevelek: I. 71, 114.
- Körlevél a könyvkereskedelem megnyitásakor: I. 19.
- Körlevél az Intermédiaire-ről: I. 125.
- „Közhasznú ismeretek tára“: I. 161.
- Közjogi regény: 215—217.
- Közművelődési egyesületek: I. 99.
- Közművelődés emelkedése: I. 386.
- Közönség: I. 60, 61.
- Közönség érdeklődése: I. 70.
- Közönsséggel való bánásmód: I. 128, 129, 130, 131.
- Közönség közönye: I. 21, 67, 70, 131.
- Közönség megbarátkoztatása a könyvvél: I. 112, 129.
- Közönség olvasmányai: I. 50.
- Központi antiquárium és könyvkereskedelem: II. 29—30, 305.
- Központi bizományi üzlet: II. 38—39.
- Központi telep (külföldi könyvek részére): I. 117.
- Közvetítői haszon: I. 113.
- Kraszevszki: I. 69.
- Kreitner Gusztáv: I. 73, 74.
- Krisztus: I. 57.
- Kritika: I. 212—215.
- Kritika joga: I. 8.
- Kritikai kiadás: II. 78.
- Kropf Lajos: I. 236.
- Kubinyi Ferenc: II. 4.
- Kultúra fölénye: I. 5.
- Kulturánk veszedelme: I. 2.
- Kulturbotrány: II. 22.
- Kulturstatisztika: I. 150.
- Kunoss Endre: II. 4.
- Külföld felvilágosítása: II. 355—357.
- Külföldi könyvek szállítása Budapestre: I. 117.
- Külföldi könyvkereskedelem versengése: I. 131.
- Külföldi Lexikonok: I. 164.
- Külföldi regények: I. 51.
- Külföldi verseny kiszorítása: I. 113—116.
- Kürschner: II. 108.
- Kürthy Emil: I. 83, 85, 86.
- Kvassay Ede: I. 69.
- Laborfalvi Róza: I. Jókainé.
- Laboulaye: II. 36.
- Lacroix: II. 67.
- Lacroix Albert: II. 384—385.
- Laczkó Géza: II. 390.
- Lafayette: I. 77.
- Lafitte és Elsner: I. 111.
- Lafontaine H.: I. 126.
- Lamartine: II. 353.
- Lamberg Juliette (Madame Adam): I. 123.
- Lampel Róbert-féle könyvkereskedelem: I. 112, 378.
- Lampel-Wodianer-cég: I. 370.
- Lampérth Géza: II. 294.
- Landauer Béla: II. 294.
- Lándor Tivadar: II. 140.
- Láng Lajos: II. 198.
- Lányi Márton: II. 62.
- Larousse-féle Enciklopédia: I. 346.

- László Mihály: I. 83, 94; II. 197.
 Lauffer-cég üzleti jelvénye (szöveg-
 ábra): II. 10.
 Lauffer és Stolp: I. 378; II. 2, 5.
 Lauffer Testvérek-cég: II. 2.
 Lauffer Tivadar: II. 2.
 Lauffer-vállalat megvétele: II. 9.
 Lauffer Vilmos: I. 50, 70; II. 1—12, 15,
 16, 305.
 Lauffer Vilmos-féle könyvkiadó-vállalat
 II. 1—12, 16.
 Lauka Gusztáv: II. 4.
 Launay, A. de: I. 126.
 Lavedan Henri: I. 293, 297.
 Lázár Kálmán gróf: II. 4.
 Le Bon: II. 67.
 Lefágyi Takács István: I. 91.
 „Legjobb Könyvek”: II. 317, 326.
 Légrády Károly: I. 253, 254, 255; II.
 180, 193.
 Légrády Testvérek: I. 222, 223, 252—255,
 373—375; II. 180, 190, 192—194, 203,
 217, 218, 223, 224, 314, 317, 326.
 Legouvé Ernő: I. 84.
 Lehető legjobb könyv: I. 86.
 Lehoczky Vilmos: II. 198.
 Leiter Jakab: II. 151.
 Lemaître Jules: II. 380.
 Lemerre: I. 118, 123.
 Lemerre-alak: II. 337.
 Lenhossék Mihály: II. 43.
 Lermontov: II. 139.
 Le Soudier: I. 127.
 Lesseps: I. 193.
 Lévy József: II. 208.
 Lévy Michel: I. 201.
 Lexikon: I. 161—176, 377, 381; II. 53,
 61, 112, 114, 115. (L. Pallas-Lexikon
 és Révai Nagy Lexikona alatt is).
 Lexikon-emberek: II. 254—256.
 Leyrer-Lantosi: I. 378.
 Liezen-Mayer Sándor: II. 331.
 Lipcsei egyetemi élet: I. 43, 44.
 Lipcsei könyvkiadók: I. 43—44.
 Lipcsey Ádám: II. 222.
 List és Franke (Lipcse): I. 11.
 Lisznyay Kálmán: II. 4.
 Litterary gentleman: I. 77.
 Livingstone: I. 74.
 Lóczy Lajos: I. 73.
 Lokálpatriotizmus: II. 177, 178.
 „Londoni néma koldus”: I. 54.
 Loubet Émile: I. 295.
 Lovik Károly: II. 390.
 Lőrinczy György: II. 390.
 Lukács Béla: II. 198, 291, 292, 314.
 Luther-Társaság kiadványainak meg-
 semmisítése: II. 374.
 Lutz Róbert (Stuttgart): II. 309.
 Lyka-ház: II. 29.
 Lyka Károly: II. 170, 333, 334, 335.
 Macaulay: I. 332; II. 200, 201, 204.
 Madách Imre: I. 361. — Ember tragé-
 diája (díszkiadás) I. 353; II. 329, 331.
 — Munkái II. 78.
 Madame Adam: I. Adam Edmondné.
 Madarász József: I. 299.
 „Ma” folyóirat: II. 372.
 „Magyar és Világirodalom kincs-
 tára”: II. 133, 135.
 „Magyar Helikon”: II. 15.
 „Magyar Hírlap”: I. 210; II. 171.
 „Magyar Ifjúság”: I. 75, 81—89; II. 189,
 386. — Megindítása I. 83. — Címlapja
 (kisebbitett hasonmás) 89. — Munka-
 társai 83—84. — Megállapodás a fran-
 cia és angol kiadókkal 84. — Nehéz-
 ségei 85—86. — Kürthy veszi át 86. —
 Megszűnése 86.
 „Magyar Ipar”: I. 297.
 Magyar írók névaláírásai a Révai Nagy
 Lexikonában: melléklet a II. köt. 272
 és 273. l. közt.
 Magyar József: II. 30.
 Magyar Kereskedelmi Múzeum: II. 246.
 „Magyar Kereskedő Könyve”: II. 241—
 248. — A kor uralkodó eszméi 241. —
 Intézetünk munkássága a szakképzés
 érdekében 214—242. — A Gazdasági
 Egyesülethez benyújtott tervezetünk
 242. — A kiadás szempontjai 243. — A
 különös nemzeti érdek 243, 244. — A
 pionir-munka 244. — A munkatársak

245. — Az érdekelt körök indolenciája 246—248. — A kereskedői nyelv és stílus 245. — Az illusztrációk 246. — A könyv megjelenését hirdető írtaság kisebbített hasonmása 243. — A szerkesztés programja 244—246. — Előfizetési ívének kisebbített hasonmása 247.
- „Magyar Könyvesház”: II. 29, 314.
- Magyar Könyvkereskedők Egylete: I. 113, 309, 388.
- „Magyar Könyvtár”: I. 300—302; II. 168, 314, 315, 316, 317.
- Magyar Leszámtoló és Pénzváltó Bank: I. 207.
- „Magyar Lexikon”: II. 251.
- „Magyar művészek”: I. 74; II. 330—333. — Címlapja: melléklet a 336. és 337. l. közt.
- „Magyar Nemzet”: I. 210, 286.
- „Magyar Nemzet Története” millenniumi emlékkiadás: I. 350—353; II. 54, 63.
- „Magyar Nyelvőr”: II. 272.
- Magyarosodás: I. 44.
- „Magyarország”: II. 79.
- Magyarország Ausztriával szemben külföld: I. 12.
- „Magyarország és a Nagyvilág”: II. 11.
- Magyarországi könyvkereskedők központi bizományi üzlete: II. 38—39.
- Magyarországi Tanítók Háza: II. 71, 72.
- „Magyar Regényírók”: I. 372; II. 133.
- „Magyar Remekírók”: I. 368—372; I. még Nagyüzem.
- Magyarország szerepe a világtörténelemben: II. 64.
- „Magyar Társaság” Londonban: II. 145.
- Magyar Törvénytár: II. 54—62.
- Magyar Tudományos Akadémia: I. 74, 75, 80, 155, 179, 224, 269, 351, 371; II. 83, 96.
- Maizeroy René: I. 126.
- Makai Emil: I. 263, 275, 280; II. 52.
- Malonyay Dezső: II. 390.
- Malot Hector: I. 122, 125.
- Mannheimer Gusztáv: II. 188, 189.
- Manzoni: II. 36.
- Marczali Henrik: I. 222, 223; II. 65. — A legújabb kor története I. 74. — Jókai Mórhoz intézett levele I. 223.
- Margitay Dezső: II. 178.
- „Marinelli Marino, a gályarab, vagy a velencei rémes éj”: I. 54.
- Márki Sándor: II. 294.
- Márkus Dezső: II. 58, 62.
- Márkus Géza: II. 52.
- Márkus László: II. 294.
- Márkus Miksa: II. 52.
- Marlborough: I. 77.
- Marlitt: I. 62.
- Marpon és Flammarion: I. 125.
- Marquart Eugen: II. 41.
- Martin: I. 56.
- Marton Ferenc: II. 159.
- Marton Lajos: II. 159.
- Maspero: II. 65.
- Maupassant Guy de: I. 125; II. 36, 139, 153, 200.
- Mayer Miksa: I. 94.
- Mayne-Read: Skalpvadászok I. 84. — Tüzföld I. 84. — Vilmos, a hajós-inas I. 84.
- Mednyánszky László báró: II. 178.
- Megállapodás a hírlapokkal a regényekre nézve: I. 69.
- Megrendelések gyűjtéséről szóló törvény tervezete: I. 384—385.
- Méhely Lajos: I. 374.
- Méhner Vilmos: I. 72, 101—104, 319—322, 337, 360, 361; II. 63.
- Meisenbach (München): II. 331.
- Mélet Xavier: I. 293—295.
- Meller Simon: I. 380.
- Mélynyomások: II. 40.
- Mémoire-irodalom: I. 75—80; II. 199.
- Memorandum külföldi könyvvásárlás tárgyában: I. 115.
- Menard: II. 67.
- Mendés Catulle: I. 62, 293.
- Méray-Horváth Károly: II. 178.
- Mese: I. 87, 89.
- „Mesemondó”: I. 104.
- Meséskönyv: I. 88; II. 120.
- Mészáros Lázár: I. 77.

Mészöly Géza: II. 178, 331.
 Metternich: I. 77.
 „Men, not measures“: II. 45.
 Mezőgazdasági szakkönyvkereskedés: I. 115.
 Meyer-enciklopédia: II. 258.
 Meyer Konrad Ferdinand: II. 139, 163.
 Meyer Lexikona: I. 131, 163, 164; II. 291.
 Michelet: I. 290; II. 385.
 Micheletné: I. 290.
 Mihályfi Ákos: II. 375.
 Mika Sándor: II. 65.
 Mikes Kelemen: I. 77; II. 29.
 Mikes Lajos: II. 140, 255.
 Mikszáth Kálmán: I. 69, 77, 83, 94, 100, 125, 178, 183, 193, 195, 196, 226, 277, 310, 324, 380, 388; II. 24, 103, 116, 120, 133, 170, 173, 175–240, 302, 314, 316, 337, 390, 404.
 A Mikszáth Kálmánról szóló fejezet tartalma: II. kötet: Mikszáth Kálmán 175–240. — Megismerkedésünk 175–178. — Mikszáth Kálmán Szegeden 176–178. — Első munkái 176. — Kákay Aranyos No. 3., 176. — Mikszáth Kálmán arcképe, Glatz Oszkár rajza, a 176. és 177. l. közt. — Kézirata (kisebbitett hasonmás) 177. — A Korona-társaság 178–180. — Mikszáth Budapestre jön 179. — Helyzete az irodalomban 179. — A „Tót atyafiak“ 179. — A „Jó palócok“ 179–180. — Az első könyv: ünnepi kiadvány 180–182. — Az ünnepi kiadvány címlapja (kisebbitett hasonmás) 181. — Jókai Mikszáthról 181–182. — Mikszáth társaságában 182–184. — Élőszóval is kitűnő elbeszélő 183–184. — Témái 184. — Írói lelkiismeretessége 185–186. — Scarron 185. — Kézirata 185. — Mikszáth és a sajtóhibák 185–186. — Szorgalma 186. — Az első kiadások 187–190. — „A tekintetes vármegye“ illusztrált kiadása 188. — „A tekintetes vármegye“ aláírási bárcája (kisebbitett hasonmás) 188. — Mannheimi Gusztáv rajza 188. — „Az apró gentry“ címlapja (ki-

sebbitett hasonmás) 189. — Érdeklődése az ifjúsági irodalom iránt; „A két koldusdiák“ 189. — „A két koldusdiák“ címlapja (melléklet), a 192. és 193. l. közt. — Az első gyűjteményes kiadás 191. — Nagy siker 191. — Új szerződés-tervezetünk 192. — Mikszáth a Légrády Testvérekkel szerződik 192. — A Légrády-kiadás 192–194. — „Kontinuációk“ 192. — Pör a Légrády Testvérekkel 194. — Kiegyezés a Légrády Testvérekkel 194. — Baráti érintkezés 194–197. — Ilonka 195–196. — Lacika, Bercike, Jánoska 196–197. — Mikszáth gyermekköltészete 196–197. — Az István-társaság 197–199. — Mikszáth vacsorázó társaságai 197. — Az irodalom a politikában 198–199. — Az István főherceg-szálló Mikszáth-szobája 198–199. — Mikszáth-lakoma 199; Meghívó e lakomára (kisebbitett hasonmás), a 200. és 201. l. közt. — Mikszáth olvasmányai 199–201. — Mikszáth a „Nyugatosok“-ról 200. — „Utazás a németek között“ 201. — Mikszáth munkáinak fordításai 202. — Kiadói jogok ég és föld között 203–204. — Mikszáth szerződése a Franklin-Társulattal 203. — A Jókai-életrajz 204–215. — Anyagösszehordás 205–210. — Mikszáth az adatgyűjtésről 206. — Görgey Arthur Budavár bevételéről 207–208. — Mikszáth Jókai szobrát faragja, Mühlbeck Károly tréfás rajza, a 208. és 209. l. közt. — A Jókai-életrajz korrekturájának egy oldala (kisebbitve) 209. — A próbakiadás 210–212. — Mikszáth levele „A tökéletes könyv“-ről 211–212. — Mikszáth kísérő sorai a kikorrigált Jókai-életrajz beküldésekor (kisebbitett hasonmás) 212. — A Jókai-életrajz megjelenése 212–215. — Irodalmi szenzáció 212. — Melyik az igazi történetírás? 213, 214. — Nyilatkozatok a munkáról 212–215. — A közjogi regény 215–217. — Az angol

- kiadók ily regény írását sürgetik 215—216. — Mikszáth belefog, de munkája: „Az amerikai menyecske“, befejezetlen marad 216—217. — Rubinyi Mózes könyve Mikszáthról 217—219. — Stílusa, nyelve, szókincse 217, 218. — Az „Országos Hírlap“ 219—223. — Mikszáth megalapítja az „Országos Hírlap“-ot 219—221. — Közreműködése a lapvállalatnál 220—221. — Szemere Attila és az „Országos Hírlap“ 221—222. — A lap munkatársai 222. — A szép siker ellenére anyagi zavarok 222—223. — Mikszáth váratlanul megszünteti a lapot 223. — Mikszáth negyvenéves jubileuma 223—234. — Beöthy Zsolt programja: Mikszáth részére műveinek kiadása útján nemzeti ajándék biztosítása 224. — A bizottság tárgyalásra lép velünk 224—225. — Mikszáthhoz intézett levelünk 225—227. — Megállapodásunk a bizottsággal 227. — Nagyszabású propaganda-akció 227—231. — Apponyi Albert gróf az akció jelentőségéről 229. — Szavatossági nyilatkozatunk 230. — Az összkiadás szerkesztése 231—233. — Mikszáth válaszai az üdvözlő levelekre 232—233. — A Mikszáth-ünnep 233—234. — A boldog ember 234. — A birtokvétele 234—235. — A hátrahagyott iratok 235—240. — Az iratok kiadása Rubinyi szerkesztésében 236—238. — Mikszáth egy hozzámm intézett levelének hasonmása 237. — Rubinyi Mózes munkája: „Mikszáth Kálmán élete és művei“ 238. — Mikszáth-bibliográfia 238. — Két gyűjteményes kiadás 239.
- Mikszáth munkái: II. kötet: „A diplomata“ 196. — „A én pohárom“ 196. — „A fiam uram lovai“ 196. — „A ló, a báránka és a nyúl“ 196. — „A németke“ 196. — „Az első bánat“ 196. — „Az amerikai menyecske“ 216—217. — „Az apró gentry és a nép“ 189. — „Arisztokrácia a könyvpolcokon“ 316.
- Beszélő köntös 190. — Beszterczeostroma 193. — Brézói ludak 181. — „Elbeszélések“ 176. — A fészek regényei 190. — „Frivol akta“ 181, 190. — A gyerekek 197. — Jókai Mór, a komáromi fiú, aki a világot hódította meg I. 100. — „A Jókai Mór“ I. 380. — A két koldusdiák I. 84; II. 189. — A mi kis morzsánk I. 83. — A kis primás I. 84. — Kisérlet Lublón II. 193. — „Klub és folyosó“ II. 184, 189. — „Kortársaim“ II. 215, 217. — „Jó palócok“ II. 179, 180, 190, 191, 202, 239. — „A lohinai fű“ II. 190. — „Mácsik a nagyerejű“ II. 188. — „Magyarország lovagvárai“ II. 190. — „Nemzetes uraimék“ II. 188. — Pernye II. 193. — „Szeged pusztulása“ II. 176, 178. — „Szent Péter esernyője“ II. 193, 202, 216, 314. — „A tekintetes vármegye“ (illusztrált kiadás) II. 188. — Tisza Lajos és udvara II. 178. — „Tót atyafiak“ II. 179, 180, 190, 191, 202, 239. — „A tökéletes könyv“ II. 211—212. — Uj Zrinyiász II. 193. — „Urak és parasztok“ II. 189. — „Utazás a németek között“ II. 201. — „Hátrahagyott iratok“ II. 235, 239.
- Mikszáth Kálmán, ifj.: II. 238.
- Milkó Izidor: I. 69.
- Millennium: II. 59.
- Millenniumi történet: I. Magyar Nemzet Története.
- „Milliók Könyve“: II. 326, 327.
- Mintakötetek: I. 347, 348.
- Mirabeau: I. 77.
- Mirkovszky Géza: II. 198.
- Mise en scène: I. 216; II. 93.
- Miskovszky: II. 67.
- „Modern Könyvtár“: II. 317.
- Moiret F. Ödön: I. 320.
- Molière: I. 362.
- Molnár Antal: II. 114.
- Molnár Béla: II. 198.
- Molnár Ferenc: II. 52, 116, 390.
- Molnár Géza: I. 292, 380; II. 170, 222.
- Molnár Imre: II. 283.

- Moltke: I. 77.
 Monnier Marc: I. 126.
 Montecuccoli: I. 337.
 Montépin: I. 13, 50.
 „Monthly Review”: I. 240.
 Moravcsik Ernő Emil: II. 43.
 Morelli: I. 147.
 Mounet-Sully: I. 293.
 Mózes: I. 57.
 „Mulattató Ujság”: I. 95, 96, 98.
 Munkácsy Mihály: II. 331, 332. — „Honfoglalás”-a II. 39. — „Krisztus Pilátus előtt” II. 332.
 Musset: I. 77; II. 353.
 Muther Richard: „Die Kunst”: II. 41.
 Múzeum: I. 25.
 Műegyetem könyvvásárlása: I. 115.
 Mühlbach Luise: I. 50.
 „Műveltség Könyvtára”: I. 354—360, 387.
 „Művészet”, folyóirat: II. 272.
 Nagybányai művészek: II. 334.
 Nagy Bella: I. Jókai Mór né.
 Nagybizományosok: I. 117.
 Nagy Frigyes porosz király: I. 77.
 Nagy István: I. 11.
 „Nagy Képes Világtörténet”: I. 360, 377; II. 63—69, 386. — II.: A munka eszméje 63. — Alkalmi egyesülésre lépünk a Franklin Társulattal 64. — A „Franklin-Révai-féle Történet Vállalat” 64. — A munka hívatása 64—65. — A munkatársak 65. — A „Nagy Képes Világtörténet” felfiragazsa (kisebbitett hasonmás) 65. — Az illusztrációk 66—67. — Illusztratív szerkesztő: Voinovich Géza 66—67. — Szerződésünk a berlini „Historischer Verlag”-gal 67. — Hibák a munka terjesztése körül 67—69. — A füzetes kiadás 68. — A könyvkereskedők bevonása a terjesztésbe 68—69. — A terjesztés e módjának kudarca 69.
 Nagy Lexikon: I. Révai Nagy Lexikon.
 Nagy Miklós: I. 145; II. 187, 210, 211.
 Nagy Sándor: II. 351—352.
 Nagy szortimenterek: I. 118, 119.
 Nagyüzem: I. 344—390; I. Könyvterjesztő nagyüzem is. — Nagyüzem kinövései 383—390. — Visszaélések a részletüzlet terén 383—384. — Megrendelések gyűjtéséről szóló törvénytervezet 384—385. — „Tájékoztató”-t adunk ki a közönség felvilágosítására 385—386. — Az árúrészletüzletről szóló Plósz-féle javaslat 386—387. — Felszólalásom a Plósz-féle javaslatot tárgyaló ankéton 387—388. — Az új ipartörvény 388. — Az új perrendtartás 388. — Tárgyalások a könyvkiadó vállalatok és a terjesztő cégek között a versengés megszüntetéséről 390. — A szövetség 390.
 „Nana”-láz: I. 190.
 Nansen Péter: II. 387.
 Naptár: II. 10. — Naptár-árusok I. 99. — Naptár-kiadványok I. 319.
 Naturalismus: II. 200.
 „Nejelejts”: II. 163.
 Nékám Lajos: II. 43.
 Nelson angol kiadócége: II. 320—325.
 „Nelson Collection Française”: II. 322.
 Nelson-enciklopédia: II. 258.
 Nelson-könyvgyár: II. 320—325.
 „Nelson-library”: II. 324.
 Németgyűlölet: I. 121.
 Német Lexikonok: I. 164, 175, 348.
 Német veszedelem: I. 60, 61.
 Németekkel küzdelem: I. 119.
 Németesítés: I. 118, 120.
 „Nemzet”: I. 69, 182, 222.
 Nemzeti ajándék: I. 243—276; II. 224.
 „Nemzeti Encyclopaedia”: I. 161.
 „Nemzeti dicsőség”: I. 376.
 Nemzeti díszkiadás: I. Jókai Mór műveinek nemzeti díszkiadása.
 Nemzeti irodalom: I. 114, 119.
 „Nemzeti Könyvtár”: I. 361; II. 29.
 Nemzeti Múzeum: I. 314.
 Nemzeti nyelv: I. 120.
 Nemzeti szellem: I. 110.
 Nemzetközi irodalmi és kiadói érdekek megóvása: I. 125.

- Nemzetközi irodalmi közvetítő intézet: I. 125—127.
- „Nemzetünk nagy költői”: II. 15.
- Népirodalom: I. 90—105.
- Népiskolai földrajzi atlasz: II. 20—24.
- Népkönyvek: I. 104.
- Népmese: I. 87.
- Népművelés: I. 99.
- Néprajz: I. 72—74.
- „Neues Pester Journal”: I. 220.
- Névalírások: Magyar írók névalírásai a Révai Nagy Lexikonában, melléklet a II. 272. és 273. l. közt.
- Névalírási rendszer a Lexikonnál: II. 266—267.
- „New-York Herald”: I. 289.
- „Nick Carter”: II. 374.
- Nikolaj Nikolajevics orosz nagyherceg: II. 357.
- „Nincsen”: I. 128.
- Nisbet-Bain: I. Bain.
- Nobel-díj: II. 354.
- Nogáll Janka: I. Szabóné Nogáll Janka.
- Nomenklatura: II. 254, 273.
- Northcliffe lord: II. 357.
- „Nouvelle Revue”: I. 123—124.
- Nótisztviselők: II. 344—346, 377.
- „Nővilág”: II. 163.
- Nyáry Pál: I. 190.
- Nyomtatványok: I. 351, 352.
- „Nyugatosok”: II. 200.
- Odisszea: I. 88.
- Ohnet, Georges: I. 62, 69, 122, 126.
- „Olcsó Jókai”: II. 325—326.
- Olcsó könyv: II. 302—327. — Ellene vagyok az olcsó könyvnek 302. — Nálunk és egyebütt 302—306. — A könyv drágaságáról való panasz aaptalan 302. — A könyv ára külföldön 302—304. — A tiszteletdíj 303—304. — A magyar könyv olcsósága 303—306. — Árleszámítás 305. — Ingyen-könyv 306—310. — Hogy lehet ingyen könyvhöz jutni? 306—307. — Védekezés a visszaélés ellen 307—309. — Külföldön ez ismeretlen 308—309. — Kik akarnak nálunk ingyen könyvet? 309—310. — A közönség önámítása 310—311. — Az antikváriumok 310—311. — Az olcsó könyv-vállalatok 311—320. — Az olcsó könyv nem érdeke az írónak 311—314. — A „Tudományos Zsebkönyvtár” borítéka (kisebbitett hasonmás) 312. — A „Tudományos Zsebkönyvtár” falragasza (kisebbitett hasonmás) 313. — „Magyar Könyvesház” 314. — Egyetemes Könyvtár” 314. — „Olcsó Könyvtár” 315. — „Magyar Könyvtár” 315. — Mikszáth az olcsó könyvről 316. — „Modern Könyvtár” 317. — „Egyetemes Regény-tár” 317. — „Legjobb könyvek” 317. — „Athenaeum Olvasótára” 317. — „Tudományos Zsebkönyvtár” 317. — Fordulat a könyvterjesztésben 318—320. — „Világkönyvtár” 320. — A „Világkönyvtár” címlapja (kisebbitett hasonmás) 319. — „Athenaeum-Könyvtár” 320. — A „Világkönyvtár” fedőlapja (kisebbitve) 321. — A Nelson-könyvgyár 320—322. — Nelsonéknál 322—325. — A „Világkönyvtár” falragasza 323. — „Olcsó Jókai” 325—326. — „Olcsó Jókai” borítéka 325. — Az „Olcsó Jókai” falragasza 327. — „Milliók könyve” 326. — „Legjobb könyvek” 326. — „Olcsó Regény” 326. — „Koronás regények” 326. — „Olcsó Könyvtár”: II. 137, 315.
- Olcsó könyv-vállalatok: II. 311—320.
- „Olcsó regénytár”: II. 133.
- Ollendorff: I. 118, 125.
- Olvasmány: I. 81, 82, 91, 96—98, 129.
- Olvasókönyvek: II. 19.
- Olvasókörök: I. 22.
- Olvasókörök meghódítása: I. 116—117.
- Olvasóközönség: I. 70.
- Olvasó-szoba, nyilvános: II. 50.
- Oncken-féle Világtörténet: II. 66.
- Orbán Balázs: I. 190.
- Ordódy Pál: II. 242.
- Ormódy Bertalan: II. 4.
- Orvosi könyvkiadó-társulat: I. 345, 346.
- „Ország-Világ”: I. 60, 162.

Országos Eötvös-bizottság: I. Eötvös József és Eötvös-bizottság.

Országos Iparegyesület: I. 296.

„Országos Hírlap”: II. 219—223.

Országos Magyar Kereskedelmi Egyesülés: II. 246.

Országos Tanitói Egyesület Eötvös-alapja: II. 72—74.

„Ösi erény”: I. 376.

Osterlam: I. 11, 18, 30.

„Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen”: I. 136, 140—160, 210, 257, 271, 282, 299; II. 79, 386. — I.: A könyv terve, az első tanácskozások: 140—142. — A Révai-cég előterjesztése a kiadásra nézve 141—142. — A magyar álláspont diadala 142. — A kiadás módzatai 142—144. — A király elhatározása 143. — A Révai-cég a mű főbizománya 144. — A szerkesztőség és a bizottságok összeállítása 145. — A prospektus kibocsátása 146. — Jókai ismertetése 147. — A propaganda-akció 149—150. — A bekötési tábla ügye 150—154. — A bekötési tábla rajza (kicsinyítve) 151. — Rudolff trónörökös távirata (kisebbitett hasonmás) 153. — Jókai sürgető névjegye (kisebbitett hasonmás) 154. — Az első 3 kötet megjelenése 154—155. — A mű terjesztése 155, 158. — Rudolff trónörökös halála 155. — Jókai emlékbeszéde a trónörökös felett 155—157. — A munka befejezése 158. — A deficit 159. — Jókai utószava 159—160.

Outsiderek: II. 45, 47.

Ovidius: „A szerelem művészete” amatórkiadás II. 337.

Önéletrajz: I. 7, 77, 78, 79, 80.

Örley Kálmán: II. 198.

Pálffy Albert: I. 50.

Pálinka-pályázat: I. 100.

Palkovics étterme: II. 199.

„Pallas Nagy Lexikona”: I. 12, 161—176, 257, 319, 348, 355, 369; II. 54, 63, 251—284. — I. kötet: Elődjai 161. — Ter-

vezése 162—166. — Terjesztése 165—176. — Német lexikonok versenye 165. — Terjesztés utazók útján és részlet-fizetésre 165. — Átvesszük a főbizományt 166. — Megállapodás a szerkesztésre nézve 166—167. — Propaganda-akció 167—173. — Mi a Lexikon? 167—168. — Célja, jelentősége 167—168. — Prospektusa (kisebbitett hasonmás) 169. — Terjesztés megszervezése 168—174. — Ügynöki szervezet 170—171. — Gyűjtői szervezet 170. — Társadalmi akció 170—171. — Nyomtatványok, körlevelek 171. — Sajtó, hirdetések 171. — Az akció sikere 171—173. — Kossuth Lajos köszönő névjegye (kisebbitett hasonmás) 172. — Rendelések beérkezése 172—173. — Expedíció. Új szállítási módzat 172—174. — Tőkebefektetés 173. — A munka befejezése 173—174. — Bokor József ünneplése 174. — Beszámoló füzet 174. — Jókai a Lexikonról 174. — Nagy deficit 175. — A Révai-cég megveszi a Pallas-Lexikont 176.

Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság: I. 162, 163, 165, 175, 176; II. 252.

Pallas-Lexikon: I. Pallas Nagy Lexikona.

Pallavicini: I. 367.

Pállik Béla: II. 178.

Pálmai Ilka: I. 197.

Palmer Kálmán: I. 269.

Pálya végén: II. köt.: 401—408. — A magyar könyv legvirágzóbb korszaka 401—402. — Mit szerettem volna még megírni 402. — A könyv epopeiája; az „énekek éneke” a könyvről 403. — Hogyan írtam ezt a könyvet 403—405. — A lelkek kétségbeesése 403—404. — Az átélt rémségek 404—405. — A nemzetet fel kell támasztani! 405—406. — Jókai a követendő utról 406. — Az irodalom, az írók és kiadók kötelessége 406—407. — A fiatal nemzedékhez 407—408.

Pályázat: II. 19—24.

- Pap Dániel: I. 377; „Hova lett a Mátyás király könyvtára?"; II. 222, 390.
- Pap Géza: II. 198.
- Paris Gaston: I. 293.
- Párisi ház: I. 41.
- Párisi kiállítás: I. 314.
- Párisi út: I. 123.
- Paul Ludwig: II. 140.
- Pearson: I. 236, 238.
- Pearson's Magazine: I. 236.
- Pearson's Weekly: I. 236.
- Pekár Gyula: II. 170, 356, 390.
- Példányszám: „Regényvilág" I. 61 - Utazási könyvtár I. 74. — „Jó könyvek" 101, 102. — „Osztrák-Magyar Monarchia" 149, 150. — Jókai regényei 180 —181. — Jókai jubiláris nemzeti díszkiadása I. 263, 344, 345. — Magyar nemzet milleniumi története I. 352. — „Magyar Remekírók" I. 369. — Shakespeare I. 372. — Gáspár-féle utazási mű I. 373. — Brehm: „Állatok világa" I. 375—376. — „Révai-Kalendárium" I. 381. — „Tájékoztató" I. 385. — Corpus Juris II. 60. — Eötvös J. összkiadása II. 77. — Eötvös Károlyé II. 97. — Rákosi Viktor munkái 129. — „Klasszikus Regénytár" I. 155. — (Ambrus Z. prosp.) II. 170. — „Tekintetes vármegye" II. 188, 190, 191, 193, 227. — Lexikon II. 253. — Nagy Lexikon II. 290, 402. — Élet könyvei II. 300. — „Zalán futása" II. 401. — „Toldy szerelme" II. 402.
- Perrendtartás, új: I. 388.
- Perrot és Chipiez: II. 67.
- Pestalozzi: I. 13.
- „Pester Lloyd": I. 78—79, 127.
- „Pesti Divatlap": II. 79.
- Pesti Hazai Első Takarékpénztár: I. 197, 206.
- „Pesti Hírlap": I. 210, 373; II. 92, 180, 203, 223.
- „Pesti Napló": I. 61, 202; II. 80.
- Pesti viszonyok 1870-ben: I. 20—21.
- Petelei István: I. 69; II. 127, 390.
- Péterffy Sándor: II. 74—76.
- Pethő Sándor: II. 294.
- Peti Mária: II. 211.
- Petőfi Sándor: I. 72, 76, 77, 93, 204, 281, 290, 316, 353, 361; II. 82, 204, 326, 329, 353.
- Petőfi füzetes kiadása: I. 319.
- Petőfi-ház: I. 316.
- Petőfi-Jókai-ház: I. 316.
- Petőfi-relikviák: I. 316.
- Petőfi-Társaság: I. 76, 204, 244, 246, 274, 316; II. 94, 180, 181.
- „Pevang Gazette": I. 240.
- Pfeifer Ferdinánd: I. 181, 251, 303; II. 36—39.
- Pfeifer István: I. 251, 252; II. 36, 37.
- „Philologiai Közöny": II. 152.
- Pierantoni-Mancini: I. 62.
- Pindár: I. 290.
- Pintye Gregor: I. 91.
- Pitaval: I. 50.
- Plagium: II. 107—108, 111.
- Platz Bonifác: II. 375.
- Plon: I. 118, 125.
- Plósz: I. 386.
- Plósz-féle javaslat az árurészletüzletről: (1903.): I. 386—387.
- Podmaniczky Frigyes báró: II. 4.
- Politechnikai szakkönyvkereskedés: I. 114.
- „Politikai Hetilap": II. 79, 80.
- Politzer-féle könyvkiadóvállalat: II. 317.
- Pongrácz Károly gróf: II. 198.
- Ponson du Terrail: I. 50.
- Ponyvaárusok: I. 93, 99.
- Ponyvairadalom: I. 54—56, 72, 75, 90—105, 387.
- Ponyvaregények: I. 54, 72, 75.
- Pornográf iratok: II. 394.
- Portómentesség: I. 111.
- Pósa Lajos: I. 83, 84; II. 197, 390.
- Pozzi: I. 293.
- „Presse (Bécs): I. 126.
- Prévost Marcel: I. 293.
- Primerek: II. 15.
- Princeps-kiadás: I. 181; II. 302.
- Próbakiadás Mikszáth Jókai-életrajzából: II. 210—212.

- Prohászka Ottokár: II. 294, 375.
 Proletárdiktatura: II. 366—378, 403.
 Propaganda: I. 70, 71, 85, 92, 99, 116, 132, 149, 150, 167—173, 344—390; II. 18, 68, 75—77, 135, 167—171, 227—231, 286—288, 296, 297, 337.
 Prospektusok: I. 21, 71, 149, 168—170, 171.
 Proudhon: II. 385.
 P. Szathmáry Károly: I. Szathmáry Károly.
 Publicitás: I. 21—25, 379.
 Pulszky Ágost: II. 198.
 Pulszky Ferenc: I. 25, 77, 173; II. 15.: „Életem és korom“. — 258.
 „Punch“: I. 240.
 Purgly Sándor: II. 198.
 Puszpáng: II. 102.
- Quantin: I. 118, 123.
 Quincey de: A kalmuk tatárok szökése I. 239.
 Quinet: II. 385.
- Rabatt: I. 111—112.
 Rabindra Nath Tagore: II. 354.
 Rablóhistóriák: I. 91.
 Rablóromantika: I. 100.
 Rabusson Henry: I. 126.
 Radó Antal: I. 379; II. 133, 170, 315.
 Radó Antal: „Költők Albuma“: I. 379.
 Radó Kálmán: II. 198, 220.
 Radvánszky-ház: II. 53.
 Rákóczi Ferenc (II.): I. 77.
 Rákosi Jenő: I. 69, 258; II. 121, 294.
 Rákosi Viktor: II. 52, 99—129, 336, 390.
 — A humorista 99. — Ajánlatom műveinek gyűjteményes kiadására 100. — E tárgyban hozzánt intézett levele 100—101. — Álnevei 102. — Sipulusz 102—103. — Rákosi Viktor harca Sipulusszal 102—104. — Írói kvalitásai 103—104. — Viszonya kiadójához 104—107. — Levelezésünk 104—128. — Nyilatkozata levelezésünkről 104—106. — Kézírása (kisebbitett hasonmás) 105. — Humoros levelek 106—107, 111—113. — Lopkodják a munkáit 107—108, 111. — Műveinek fordítása 109—111. — Arcképe (Glatz Oszkár rajza) a 112. és 113. l. közt. — Levele a karácsonyi könyv-vásárról 114—115. — Megköszöni a megküldött Révai-Lexikont 115. — Tréfás levele önmagáról 115—116. — A megbántott Bobby 116—117. Mi a humorista? 117—119. — Meséskönyv írására buzdítom Rákosit 120. — Levele a meseírásról 120. — A Bobby-könyv 120. — Sipulusz válasza Bobbyinak 121. — Levele a Bobby-könyv ügyében 121—122. — Két új könyve a háború alatt 125—126. — Egy honismertető gyűjtemény terve 127—128. — Levele erre vonatkozó eszméiről 127—128. — Munkáinak gyűjteményes kiadása 128—129. — A szerkesztés munkája 128. — A kiadás nagysikere 129. — Művei: „Barnabás rab-sága“ II. 102. — „Bobby és Csiba“ II. 121. — „A bujtogatók“ II. 102. — „Don Karaszko“ II. 125. — „Elnémult harangok“ II. 103, 129. — „Humoreszkek“ II. 102. — „Korhadt fakeszettek“ II. 102; 103, 129, 336. — „Küzdelem egy szebb jövőért“ II. 116. — „Polgárháború“ II. 102, 107, 108. — „Rejtett fészkek“ II. 99, 102. — „Téli rege“ II. 102. — „Ujabb humoreszkek“ II. 102. — „Uj fakeszettek“ II. 125. — „Verőfény“ II. 102. — „Zuboly, Gyalu és Társa“ II. 102.
- Rainer Béla: I. 324.
 Ranschburg Viktor: I. 134, 139, 354, 357.
 Ráth György: I. 367; II. 35.
 Ráth Gyula: II. 30.
 Ráth Mór: I. 24, 25, 50, 70, 110, 244, 252, 319, 321, 335, 362—368; II. 30—36, 71—83, 101, 152, 305, 331.
 Ráth-féle Eötvös-kiadás: II. 78, 80—82.
 Ráth Mórné: I. 367; II. 35.
 Ráth-Végh István: II. 62.
 Rautmann Frigyes: I. 56, 60, 161, 162; II. 251.

- Reclam Philipp: I. 225; II. 303.
 Reclam-féle gyűjtemény: I. 225; II. 138, 302, 303, 304, 305, 314.
 Rédiger Géza: I. 94.
 „Reform”: II. 79.
 Reformok: I. 106—132.
 „Regekunyhó”: I. 104.
 Regényirodalom: I. 49—80, 124, 125; II. 199. — „Gondüző” 63—67. — Megállapodás a lapokkal a regények kiadására nézve 68—69.
 „Regényvilág”: I. 49—67, 71, 72, 84, 140, 179, 217; II. 159, 175, 317, 386.
 A „Regényvilág”-ról szóló íjezet tartalma I. 49—67: Megalapítása, célja 49. — Munkatársai 53, 62. — Küzdelem a ponyvairodalommal 54—56. — Elterjedtsége 61—62. — Megszűntetése 63—67. — Első számának első oldala (kisebbitett hasonmás) 65. — Bucsuja a közönségtől 66.
 „Régi Magyar Könyvtár”: II. 78.
 Reichsbank: II. 261.
 Reinbold Béla: II. 43.
 Reinhardt: II. 117.
 Rembrandt-heliogravür: II. 40—42.
 Remekíró-gyűjtemény remekírók nélkül: I. 370—372.
 „Remekírók képes könyvtára”: I. 370—372, 384.
 Remekírók, magyar: I. 368—372.
 Renan Ernest: „Souvenirs” II. 399.
 Rendelések gyűjtése: I. 346, 352.
 Rendelő-lapok: I. 348.
 Rényi Károly: II. 38, 39.
 Repülő könyvtárak: I. 99.
 Részletűzlet: I. 129, 130, 165, 346—382, 383—390; II. 44—47, 68, 191. — Részletűzleti könyvterjesztés kezdete I. 347. — Diszkreditálása I. 372. — Könyv-részletűzlet bajai I. 383—390. — Kinövései I. 386. — Részletűzletről szóló Plósz-féle javaslat I. 386—387. — Fontossága I. 387.
 Részvénytársaság alapítása I. 319—324.
 Réthy István: II. 334.
 Reviczky Gyula: I. 69, 83, 94, 361; II. 178, 183, 390. — Költeményei, amatőrkiadás II. 337.
 „Review of Reviews”: II. 145.
 Revízió-füzetek: II. 275.
 Révai-cég: első cégjelvénye (szöveg-ábra) I. 66. — Második cégjelvénye (szöveg-ábra) I. 80. — Mostani cégjelvénye II. 340.
 Révai Ignác: I. 137.
 „Révai-Kalendárium”: I. 376—381; II. 171.
 „Révai-katalógus”: I. 376—377.
 Révai--Lauffer--Stampfel vállalatok II. 25.
 Révai Leó: I. 9—18. — Tanulóévei bátyjánál 11. — Németországba megy 11. — Átvieszi a „Floh” vezetését 11. — Fogaságbitetése sajtóvétségért 12. — Audienciája Ferenc Józsefinél 12. — Elhagyja a Deutsch-féle vállalatot 14. — Bátyjával társul a pesti üzlet megalapítására 16. — Bátyja tanácsai 20—40. — Ellentétek a két testvér között 26—40. — Bátyját a pesti üzlet átvételére biztatja 27. — Pénzügyi nehézségek 27. — A pesti üzlet eladását javasolja 30. — Bátyja javaslata: vegye át ő maga az üzletet 35. — Meddő kiadványok 36. — A Hungaricák jegyzéke 37. — Az antikvárium pangása 37. — A szortiment-üzlet eladása 39. — A testvérek társas viszonya megszűnik 39. — Koronaherceg-utcai üzlete 41. — Meghívja unokaöccsét, Mórt, hogy lépjen be üzletébe 47. — Révai Mór a meghívást elfogadja 47—48. — Révai Sámuel újra belép cégtársnak 48. — Révai Leó átvieszi a kiadványokat és az antikváriumot 39. — Maga a cég főnnyarad 39—40. — Az antikváriumot vezeti 133—139. — Meghasonlása testvérbátyjával 135—137. — A testvérek elválása 137—139.
 Révai-Lexikon: I. Révai Nagy Lexikona.
 Révai Mór: I. 41—48, 223, 306—310, 324, 367, 368, 379; II. 115, 124. — „A magyarság ügye a külföldön” II. 268, 355.
 Révai Nagy Lexikona: II. 115, 121, 296, 301, 386, 401, 402.

A Révai Nagy Lexikoná-ról szóló fejezet tartalma: Révai Nagy Lexikona II. kötet: 249—291. — A Lexikon jelentősége 249. — Régi emlékek 250—251. — A nagy Brockhaus látogatása a kis eperiesi könyvesboltban 250. — Ifjúkori ambicióm 251. — Tanulások a multból 251—253. — Számításaink a Lexikon kelendősége tekintetében 252—253. — Állandó anyaggyűjtés 253—254. — A lexikon-emberek 254—256. — Tanulások a Pallas-Lexikon olvasásából 256. — Szerkesztőkeresés 256—260. — Elhatározzuk az új Lexikon megindítását 256. — A Lexikon szerkesztésének vezetője csak maga a kiadó lehet 257—259. — Elhibázott választás 259. — A „jó ember“ 259—260. — Évről-évre halasztás 260—262. — A szerkesztőségi apparátus megalkotása 260. — Kézi könyvtár alapítása 260. — Az ABC tudománya 260. — A belső szerkesztőség és a kartografia összeállítása 261. — Az 1907.-i pénzkrisis 261. — Az 1908.-i törökországi zavarok és az annexió 261. — Az 1909.-i belpolitikai válság 261—262. — 1910 őszére tüzzük ki a Lexikon megindítását 262. — A munkatársak táborának megszervezése 262—263. — Szakszerkesztők és szakmunkatársak 262. — Munkatárs az egész közönség 263. — Szakitunk a névalírási rendszerrel 263—268. — A Pallas-Lexikon szövegét nem használhatjuk 263—266. — A „Nagy Lexikon“ egy oldala (kisebbitve) 264. — A „Nagy Lexikon“ egy korrigált oldala (kisebbitve) 265. — A névalírási rendszer hibái 266—267. — A lexikon-cikknek objektívnek, elfogulatlannak kell lennie 267—268. — Ügyelni kell a kellő arány megtartására 268. — A Lexikon magyarsága 268—269. — Érintkezés a külföldi lexikonokkal, hogy helyesen tárgyalják a magyar ügyeket 269. — A vezérelvek és a munkatársak 269—271. —

Utmutatás a munkatársak részére 269. — Lexikonírás 269—270. — A szerkesztő munkája 270—271. — Az első olvasás 271—272. — Bibliografiai adatok 272. — Fordítások 272. — Az életrajzok 272—275. — Kinek van helye a Lexikonban? 273. — Mi legyen az életrajzban? 273—274. — Az életrajz hosszabb vagy rövidebb volta 274. — Ipari, kereskedelmi stb. vállalatok ismertetése 274. — Az első olvasástól az imprimaturáig 275—276. — Revízió-füzetek 275. — Utalások ellenőrzése 275—276. — Harc a rövidségért 276—278. — Egyöntetűség a szerkesztésben 276. — A tulságos terjedősség hibája 276—278. — Harc a kéziratért 278—279. — A kéziratok sürgetése 278. — A késedelem okozta károk 278—279. — A közönség mint munkatárs 279—282. — A közönség közreműködésének értéke 279—280. — A vármegyékről és városokról szóló cikkek szétküldése 280. — A Magyarország történetéről szóló cikket a történettudósok, politikusok stb. ellenőrzése alá bocsátjuk 280—281. — Tisza István mint kritikus 281—282. — Igazságtalan támadás a szerkesztőség és Tisza István ellen 282. — Az illusztráció és a térkép 283—286. — Kartografiai intézet felállítása 283. — Az illusztratív technika haladása 283. — Háromszínyomat 283. — Autótipikus másolatok a legnagyobb művészek munkáiról 284. — A megyei térképek akadályai 284—285. — Magyarország térképe 285—286. — A terjesztés rendszere 286—288. — Előterjesztésem a Lexikon-kiadás ügyében 286—287. — A terjesztés módozatai 287. — Konkurens munka forgalomba hozatala 287. — Az ebből keletkezett pör 287—288. — Részvételem a szerkesztőség irányításában 288. — Az intézet új ügyvezető igazgatója 288. — A világháború és a Lexikon 289—291. — A háború

- megsemmisítő hatása a Lexikonra 289. — A szerkesztőség folytatja munkáját; megjelennek a XII—XIV. kötetek 289. — Kiszedettük a XV—XVI. kötetek anyagát is — akkor teljesen megakadtunk 289—290. — Anyaghiány; a proletárdiktátura pusztítása; a románok zsákmányolása 290. — Derékon tört siker 290—291.
- Révai Ödön: I. köt.: Nevelése 109. — Nyomdászati és könyvkereskedelmi tanulmányai 109. — Külföldi tanulmányai 110. — Belép atyja könyvkereskedésébe 109—110. — Beutazza az országot a Pallas-Lexikon propaganda-akciója érdekében 170. — A Révai-cégnek részvénytársasággá való átalakulása mellett foglal állást 323. — A részvénytársaság igazgatója lesz 324. — Berlini utazásai a „Weltall und Menschheit“ magyar kiadása ügyében 356. — Tárgyalásai a könyvkiadóvállalatok és terjesztőcégek versengésének megszüntetéséről 390. — Munkássága a népiskolai földrajzi atlasz, érdekében II. 21. — Tárgyalásai a tankönyv-bajok orvoslása ügyében II. 25—26. — A Könyves Kálmán kiadóintézet élére áll II. 40.
- Révai-Rákosi-féle levelezés: II. 104.
- Révai Sámuel: I. kötet: Születése 10. — Tanuló-évei, önképzése 10. — Vándorévei 10. — Könyvkötőműhelyt nyit 10. — Könyvkereskedést vesz 10. — Gondoskodása öccséről, Leóról 11. — Nézetei egy hetilap alapításáról 12—13. — Az antikváriumról 13—14. — A társas viszonyról 14. — Öccse állásáról a „Floh“-nál 15. — Hazahívja öccsét 15. — Pesti könyvkereskedés alapításának eszméje 15. — Öccsével társul a pesti üzlet megalapítására 16. — Intelmei öccséhez 17. — Eperjesi könyvkereskedése 17. — Üzleti hírneve és hitele 17—18. — Bejelentő körlevele 19. — Nézetei a könyvkereskedelem feladatáról 19. — A pesti viszonyok-
ról 20—21. — Tanácsa öccséhez 20—40. — Haladást, új utakat sürget 21—22. — Helyes üzletvitel 21. — Publicitás szüksége 21—22. — A vevők kiszolgálása 22. — „Megtanítottam olvasni az embereket“ 22. — A kolportázs 22—23. — Füzetes vállalatok terjesztése 23. — Kolportörök szerzése 23. — A tanulóifjúság megbecsülése 23. — Jelszava: „Mozogni!“ 23. — Új szükségletek ébresztése 24. — „Olvass ujságot!“ 24. — A vidék fontossága 25. — Első panaszos hang 26. — Elmentek a két testvér között 26—40. — Öccse a pesti üzlet átvételére biztatja 27. — Pénzügyi nehézségek 27—40. — Nem költözhet Pestre 30. — Öccse a pesti üzlet eladását javasolja 30. — Egy értékes levél 30—35. — Javasolja: öccse maga vegye át a pesti üzletet 35. — Meddő kiadványok 36. — Az antikvárium pangása 37. — Öccsét elhatározásra sürgeti 37—38. — A szortiment-üzlet eladása 39. — A testvérek társas viszonya megszűnik 39. — A kiadványokat és az antikváriumot Révai Leó veszi át 39. — Maga a cég fennmarad 39—40. — Intelmei egyetemi tanulmányait végző fiához, Mórhoz 43—48. — A magyarosodásról 44—45. — Korholja a magyar könyvkereskedelmet 45—46. — Fia belép Révai Leó üzletébe 47—48. — Újra helyreáll a társas viszony a testvérek között 48. — A kolportörökről 56—57. — A szolid terjesztésről 57. — A hitről 57—58. — A vidéki könyvkereskedőkről 59. — A „Regényvilág“ tartalmáról 59. — A német versenyről 60—61. — Cikke a „Pesti Napló“-ban 61. — Budapestre költözik 106—108. — Kereskedelmi elvei és ügyvitel 109—139. — A szortimentről 108. — A nemzeti szellemről 110. — Harca a rabtozás ellen 111—112. — A közönség neveléséről 112. — A külföldön való könyvvásárlás ellen 113. — Önállási-

- tani akarja a magyar könyvkereskedelmet 117—118. — A németesítés ellen 118. — Harca a német kiadókkal 119—122. — Válaszai a német kiadók támadására 119—122. — Fiatal könyvkereskedők kioktatása 128—129. — A vevőkkel való bánásmód 128. — Oktatja és támogatja a tanulóifjúságot 129—130. — Levelezése és a könyv kultusza 130—132. — Meghasonlása testvéröccsével 135—137. — A testvérek elválása 137—139. — A Révai-cégnek részvénytársasággá való átalakulását pártolja 323. — A részvénytársaság megalakulásakor nyugalomba vonul 324. — Révai Sámuel jellemzése 325—343. — Arcképe Kardos Gyula festménye után, a 336. és 337. l. közt. — Életrajza Steinhofér Károlytól 325. — Szüntelenül tanul; olvasmányai 325, 326. — Goethe-imádata 326. — Életnézetei, vasakarata, kitartása 326—327. — Párisi útja 1867-ben 327. — Nézete a német népről 327. — Életbölcsesek 328, 329. — A politikai fontoskodásokról 329. — Helyesli a cég jelégét 330. — Erős magyar érzése 330, 331. — A vármegyei életéről 331. — A fordításokról 331. — Megtanul angolul 332. — Nézetei a közoktatásról 333. — Szakmabelieink neveléséről 333. — A magyar könyvkereskedőkről 333—334. — A kiadókról 334, 335, 336. — A munka és tőke értékéről 337. — Lenézi a politikát 337. — Derült életfelfogása 338. — A kötelességteljesítésről 339. — Hozzám írt levelei 339, 340. — Szociológiai munkája: „A társadalmi jólét feltételei” 9, 341, 342. — Elfoglaltsága a személyek megítélésében 341. — Levelei 342—343. — II. 49, 70, 241, 242.
- Révai Sámuel leveleinek kivonatai: I. 12—15, 17, 19—26, 28—40, 44—47, 55—61, 107—108, 120, 121, 122, 129—131, 138, 139, 326—331, 333—340.
- Révai Tamás: I. 58.
- Révai Testvérek irodalmi intézet részvénytársaság: I. 2, 9, 144, 211, 233, 234, 250, 252, 253, 255, 281, 303, 307, 309, 357, 379; II. 23, 30, 33, 36, 82, 114, 122, 144, 230.
- Révaiék tintakalamárisa: I. 207.
- Rhorer László: II. 43.
- Ribáry—Molnár—Marczali: „Képes Világtörténet” I. 319; II. 63, 64.
- Richelieu: I. 77.
- Riese Ádám: I. 115.
- „Rinaldo Rinaldini, az Abruzzók királya”: I. 54.
- Ritoók Emma: II. 140.
- Robida: I. 62.
- „Robinson”: I. 87.
- Roboz Andor: I. 380.
- „Rókus-kórház titkai”: I. 54.
- Rosenberg Gyula: II. 198.
- Roskovits Ignác: II. 178.
- Roszner Ervin báró: II. 198.
- Rousseau: Émile I. 78. — Uj Heloise I. 78. — Vallomásai I. 78.
- Royalty: I. 231, 235; II. 304, 382.
- Royalty (Jókaié, amerikai): I. 235.
- Rózsa-cég: I. 92; I. még Bucsánszky.
- Rózsa Sándor: I. 91.
- „Röptében a világ körül”: II. 335.
- Rubinyi Mózes: II. 186, 211, 231, 236—238. — Könyve Mikszáthról II. 217—219. — Mikszáth-szótár II. 217, 218.
- Rudnyánszky Béla: II. 198.
- Rudnyánszky Gyula: I. 94; II. 178.
- Rudnyánszky-nyomda: I. 103.
- Rudolf trónörökös: I. 141, 143, 146, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 282, 300.
- Rudolf trónörökös könyve: I. Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen.
- Rudolf trónörökös távirata az „Osztrák-Magyar Monarchia” ügyében (kisebbitett hasonmás): I. 153.
- Ruskin: II. 70.
- Sághy Gyula: II. 233.
- Saint-Simon: I. 77.
- Sajtó: I. 261.
- Sajtóhibák: II. 185, 186.

- Salamon Ferenc: II. 4.
 Sales Pierre: I. 126.
 Salgó Ernő: II. 140, 170.
 Samarjay: Magyar nyelvtan II. 2.
 Sand Georges: II. 385.
 Sand Maurice: I. 126.
 Sándor, a „Hon“ szerkesztőségi szolgálja I. 207.
 Sándor Aladár: II. 62.
 Sanson: A vérpad titkai I. 50.
 Sarkadi Emil: II. 164.
 Sárossy: II. 29.
 Sarraill tábornok: II. 357.
 Sasvári Ármin: I. 122.
 „Saturday Review“: I. 238, 239.
 Scarron: II. 185.
 Schack Béla: II. 245.
 Schiller: II. 17.
 Schnitzer: I. 220.
 Schopenhauer: I. 130.
 Schönherr Gyula: II. 65.
 Schulverein, német: I. 119.
 Schumberger: II. 67.
 Schwartz Mária Zsófia: II. 138.
 Schwarz Félix: I. 390; II. 25.
 Scott: I. 240, 242; II. 36, 139.
 Sealsfield Charles: I. 239.
 Sebestyén József: I. 302.
 Sebestyén Károly: II. 112, 113.
 Sebők Zsigmond: I. 83, 84; II. 197, 294, 390.
 Sedelmeyer (Páris): II. 332.
 Segédek kioktatása: I. 129.
 „Segéd munkások“: II. 378.
 Segédszemélyzet kiképzése: I. 128—129.
 Sematizmusok: II. 254.
 Serdültebb ifjúság olvasmányai: I. 83.
 Serédy Izabella: I. 94.
 Shakespeare: I. 212, 332, 335, 341, 362.
 — Fordítások I. 366. — Shakespeare-kiadás I. 335, 341, 372; II. 330, 331. — Kiadás a Gilbert-illusztrációkkal II. 331. — Shakespeare-muzeum I. 315.
 — „Julius Caesar“, „Lear király“ II. 7. — „Szentivánéji álom“ I. 366. — „János király“ I. 366. — „Hamlet“ I. 366.
 Sienkiewicz: I. 238, 277; II. 375.
 Sik Sándor: II. 294.
 Siklósi József: I. 69.
 Sikor Margit: I. 94, 100.
 Simon, Jules: II. 385.
 Simonyi-Semadam Sándor: II. 26.
 Simonyi Zsigmond: A magyar nyelv I. 75.
 Singer és Wolfner-cég: I. 71, 355—358, 373; II. 25, 27, 101, 190, 326, 390.
 Sipulusz: II. 102—103, 106, 108, 109, 113, 116—121, 123, 126, 128, 129. L. még Rákosi Viktor.
 Siralomházi nóták: I. 91.
 Sobri Jóska: I. 91.
 Somogyi Ede: I. 161.
 Somogyi-féle Lexikon: I. 161—162; II. 251.
 Sovinizmus: II. 3.
 Spamer-Lexikon: II. 289.
 Spanga, Pitély és Berecz: I. 91.
 Spencer Herbert: I. 332; II. 300.
 Spielhagen: I. 62, 297; II. 138, 302.
 Spielhagen Frigyes: Quisisana I. 53.
 Stade: II. 67.
 Stampfel Károly: II. 14, 15, 16.
 Stampfel-féle kiadóvállalat: II. 14—16.
 Stampfel-cég üzleti jelvénye: II. 14. — A cég fenntartása II. 16.
 Stampfel-féle „Tudományos Zsebkönyvtár“: II. 317—318.
 Stanley: „Utazásom Afrikában“: I. 74.
 Stanley könyvét hirdető falragasz (kisebbitett hasonmás): I. 73.
 Stead: II. 145.
 Stefánia trónörökösné: I. 157, 288.
 Steiger Gyula: I. 197.
 Stein Richárd: I. 324.
 Steinhöfer Károly: I. 325.
 Stendhal: II. 139.
 Sterk Izidor: II. 50.
 Stevenson: A kincses sziget I. 84.
 Stolp Károly: I. 378; II. 2.
 Strasser Testvérek: II. 58.
 Strauss Dávid Frigyes: I. 326.
 Strauss Richard: „Die Musik“ II. 41.
 Strauss Johann: I. 220, 221.

- Sturm und Drang-korszak: I. 66; II. 101.
 Sudermann: I. 297; II. 302.
 Seu, Eugène: I. 188, 225; II. 2. — „A bolygó zsidó“ I. 225. — „Párisi titkok“ I. 225. — „A hét főbűn“ I. 225.
 „Sun“: I. 289.
 Surányi Miklós: II. 390.
 Szabadságharc történetét illusztráló képek: II. 335—336.
 Szabó Endre: I. 69, 83, 94; II. 140, 151, 170, 197.
 Szabó József: II. 43.
 Szabó László: I. 271, 352, 354; II. 211, 294, 295.
 Szabolcska Mihály: II. 390.
 Szabóné Nogáll Janka: I. 83; II. 170, 172, 391.
 Szakfolyóiratok: I. 345.
 Szakkönyvkereskedések: I. 114—116.
 Szakmunkák: I. 345.
 Szakmunkatársak: II. 262.
 Szakszerkesztők: II. 262.
 Szalay László: II. 2, 4, 5.
 „Szalon-könyvtár“: I. 75.
 Számlalezárás: I. 122.
 Szana Tamás: II. 178, 331, 332, 337. — Ford.: Ovidius: „A szerelem művésze“; amatőrkiadás II. 337. — De Maisre: „Utazás szobám körül“, amatőrkiadás II. 337.
 Szántó Andor: I. 324; II. 288, 363.
 Szaporulatok — terjeszkedések: II. 28—43. — Megvesszük Aigner Lajos kiadványait 28—29. — A „Központi Antiquárium“ 29—30. — Egy nagy magyar kiadó (Ráth Mór) II. 30—36. — Tárgyalások a Ráth-féle kiadó-vállalat megvétele iránt 30. — Ráth Mór hozzám intézett levele 30. — Ráth Mór mint kiadó 31—33. — Megismerkedésem Ráth-tal 33. — Levelezésünk és tárgyalásaink Eötvös József munkáinak megváltása ügyében 34—35. — A szerződés létrejötte 35. — Tárgyalások az egész vállalat megvétele iránt 35. — Ráth György beavatkozása 35. — A tárgyalások megheiusulnak 35. — Megvesszük a vállalat egyes kiadványait Ráth Mór utódjától 35—36. — A Pfeifer-könyvkereskedés megvétele 36—38. — Jókai Mór levele Pfeifer Istvánhoz művei tárgyában 36—37. — Ajánlatunk Jókai munkáinak megvételére vonatkozólag 37. — A Franklin-Társulat ajánlata az egész vállalat megvételére 37. — Megvesszük az egész vállalatot és Jókai munkáinak kivételével nyomban átadjuk Rényi Károlynak 38. — A központi bizományi osztály 38—39. Átvesszük Rényi Károly bizományi üzletét 39. — A „Könyves Kálmán magyar műkiadó részvénytársaság“ 39—40. — Részesedésünk a berlini Bárd, Marquart u. Co. kiadóvállalatban 40—42. — Tárgyalásaink a tervbe vett illusztrált „Klasszikus Regénytár“ idegen nyelvű kiadásai iránt 40—42. — A terv meghiúsul 42. — A Bárd, Marquart u. Co. cég üzleti jelvénye (szövegábra) 42. — Az „Universitas“ orvosi könyvkiadótársaság 42—43. — Az „Universitas“ cégjelvénye (szövegábra) 43.
 Szász Károly, ifj.: II. 12.
 Szathmáry Károly (P.): I. 50, 62, 83, 84, 93, 94. — „Rossz asszony várat vesz“ I. 89. — „Magyar Pantheon“ I. 85.
 „Századok“: II. 272.
 Százalék-elengedés: I. 111.
 Széchenyi Béla gróf: Keletj utazása I. 72—74.
 Széchenyi-expedíció: I. 72—74.
 Széchenyi István gróf: I. 19, 78, 156; II. 82, 204.
 Széchenyi-kör Eperjesen: I. 80.
 Szécsy Károlyné: II. 140.
 Szederkényi Anna: II. 391.
 „Szegedi Napló“: II. 176, 236.
 „Szeget szeggel“: I. 95—198.
 Székely Béla: I. 293.
 Székely Ferenc: I. 324; II. 15.
 Székely István: II. 375.
 Székely-kapu: II. 127.

- Szellemi Termékek Országos Tanácsa: II. 372.
- Szellemi Termékek Központi Elosztó Hivatala: II. 373.
- Szemák István: II. 15.
- Szemere Attila: II. 221—222.
- Szemere György: II. 170, 198.
- Szent Benedek-rend: II. 207.
- Szent István-Társulat: I. 161; II. 25, 26, 374.
- Szépfolud Ferenc: I. 83.
- Szépirodalom: I. 49—80, 116, 117.
- „Szépirodalmi Figyelő”: II. 163.
- Szép könyv: II. 328—340. — Illusztrált művek 328—331. — Az illusztráció hivatása 329. — Nevelni kell az ízlést 330. — „Magyar Művészek” 331—333. — A „Magyar Művészek” címlapja, melléklet a 336. és 337. l. közt. — Kiss József költeményeinek illusztrált kiadása 331—335. — Lyka Károly nyilatkozata a Kiss József-illusztrációkról (kisebbitett hasonmás) 333. — A nagybányai művészek illusztrációinak kiállítása 334—335. — Meghívó a Kiss József-illusztrációk kiállítására (kisebbitett hasonmás) 334. — „Ezernyolcszáznegyvennyolc” 335—337. — Kisebb díszművek 337—340. — Beöthy Zsolt: „Ráskai Lea” 337. — Jókai: „Utazás egy sírdomb körül” 337. — Ovidius: „A szerelem művészete” 337. — De Majstre: „Utazás szobám körül” 337. — Reviczky Gyula költeményei 337. — Kiss József összes költeményei 337. — Vajda János újabb munkái 338—339. — Dante: „A pokol”, Babits Mihály fordításában 340. — A Dante-kiadás címlapja (kisebbitve) 338. — A „Pokol” címlapja (kisebbitve) 339.
- Szerzői jogi törvény: I. 124, 125.
- Szigligeti: I. 361, 370.
- Sziklai Henrik: I. 106, 107.
- Sziklai Jemő: II. 317.
- Szilády Károly fia, kecskeméti nyomdátulajdonos: II. 7.
- Szilágyi Dezső: II. 59, 60, 198.
- Szily Kálmán: I. 163.
- Szily Pongrácz: II. 198.
- „Színes könyvek”: II. 168.
- Szinházi tantíeme: II. 383.
- Szimneyi József: I. 269; II. 211.
- Szocialista-kommunista társadalom: I. 6.
- „Szocializálás”: II. 345, 371—378.
- Szomaházy István: I. 377, 380; II. 52, 170, 390.
- Szortiment-könyvkereskedés: I. 16, 25, 39, 59, 109—133; II. 1, 49.
- Szögyény-Marich: I. 77.
- Szőllősi Zsigmond: II. 170, 391.
- Szubvenciós vállalatok: I. 104, 105.
- Szulejka, a hárem gyögye, vagy a sztam-buli fekete leányrabló: I. 54.
- Szundy Károly: II. 228.
- Tábori könyvkereskedések: II. 359.
- Tábori Róbert: I. 86; II. 114.
- Tagore, Rabindra Nath: II. 354.
- „Tájékoztató” a könyvvásárló közönségnek: I. 131, 385.
- Takáts Lajos: I. 250.
- Takáts Sándor: II. 294.
- Tanácsköztársaság: II. 375.
- Tanítók Háza, Magyarországi: II. 71, 74.
- Tankönyvapprobáció: II. 11, 12.
- Tankönyvek: I. 218; II. 1—27.
- Tankönyvgyártás: II. 11, 12.
- Tankönyvkiadás bajai: II. 10—12, 18, 24—27.
- Tankönyvkiadványok: A Lauffer Vilmos-féle könyvkiadó-vállalat II. 1—10. — Lauffer Vilmos II. 1, 2, 3. — Lauffer kiadványai II. 1—9. — Lauffer ajánlata Vörösmarty összes munkáinak kiadása tárgyában II. 4. — Deák Ferenc levele a Lauffer és Stolp-céghez (az eredeti levél hasonmása) II. 4—8. — Megvesz-szük a Lauffer-féle kiadó-vállalatot II. 9—10. — A Lauffer-cég üzleti jelvé-nye (szövegábra) II. 10. — A tan-könyvkiadás bajai II. 10—12. — Az Eggenberger-féle könyvkereskedés el-adása II. 12—13. — Hoffmann Alfréd II. 12—13. — A Stampfel-féle kiadó-vál-

- latat II. 14—16. — A Stampfel-cég üzleti jelvénye (szövegábra) II. 14. — Stampfel kiadványai II. 14—15. — Megvesszük a Stampfel-féle kiadválatot II. 15—16. — Megvesszük a Dobrowsky és Franke-féle kiadválatot II. 16. — Végzetes hiba II. 16—18. — Kísérletek a versengés megszüntetésére II. 18. — A főváros tankönyvpályázata II. 19—24. — Az Olvasókönyvek II. 19—20. — A népiskolai földrajzi atlasz II. 20—24. — Kulturobotrány II. 21—22. — Vizsgálat az atlasz ügyében II. 22—23. — Az atlasz szerzője II. 23—24. — Ellenszenvem a tankönyvkiadással szemben II. 24. — Ujabb kísérletek a tankönyvbajok orvoslására II. 24—26. — Eredménytelen tárgyalások II. 25—26. — Megszabadulunk a tankönyvektől II. 26—27. — Kartellszerű megállapodás a tankönyvkiadók közt II. 27.
- Tankönyvpályázat: II. 19—24.
- Tanszermuzeum: II. 22.
- Tantiéme: I. 231, 256; II. 304, 382.
- Tanulóifjúság megbecsülése: I. 23.
- Tanulók könyvtára": II. 15.
- Tárcaregények: I. 69.
- Tarczai György: II. 294.
- Tárgyalások a francia kiadókkal: I. 117 —118, 124—125.
- „Társalkodó": II. 79.
- „Tatár Péter regekunyhója": I. 91.
- Tauchnitz Bernhard báró: II. 399.
- Telegdy József: II. 198.
- Teleki Sándor gróf: I. 76, 78. — Egyről másról, — Emlékeim, — Természet után, — Garibaldi alatt I. 76.
- „Teljes Magyar Törvénytár": I. 360; II. 54—62.
- Tellyesniécky Kálmán: II. 43.
- Temperley Harald William Vazeille: I. 242.
- „Temps": I. 240; II. 95.
- Terényi Lajos: II. 198.
- Terjesztés: I. Könyvterjesztés, Könyvterjesztő nagyüzem.
- Terjesztési apparátus: I. 64.
- Terjesztés problémája: I. 344.
- Terjesztési nagyüzem: II. 44—47; I. még Könyvterjesztő nagyüzem.
- Terjesztő-szervezet jelentősége: I. 349, 382.
- Terjesztő szervezetünk kiépítésének terve: I. 319—322.
- Térképek: 283—286.
- Tetty Nándor: I. 111.
- Thackeray: II. 36, 139, 144, 172
- Thaly Kálmán: II. 2, 4.
- „The Forum": I. 214.
- Theuriet André: I. 122, 125, 293.
- Thorma János: II. 334.
- Thury Zoltán: II. 143, 144, 391.
- Tillier Claude: „Mon oncle Benjamin": II. 140.
- „Times": I. 240; II. 291.
- Tinseau, Léon de: I. 126.
- Tissandier: A tudomány vértanui I. 85.
- Tissot: „Le pays des Tziganes": I. 241.
- Tiszaeszlári per: II. 94.
- Tisza István: II. 23, 198—199, 281, 282, 350.
- Tisza Kálmán: I. 195, 196, 336; II. 184, 197—199, 219, 281.
- Tisza téglája: II. 184.
- Tiszteletdíj: I. 231, 387—388; II. 303, 304, 382, 385. — Jókai jubileumi kiadásáért I. 256. — Vörösmarty összes munkáiért II. 4. — Eötvös Károlyé II. 98. — Mikszáthé II. 180, 190, 191, 192, 194, 205, 227.
- Tisztviselők: II. 341—346, 376—378.
- Toldy Ferenc: II. 5.
- Toldy István: II. 2, 4.
- Tolnai Lajos: I. 50, 62, 94; II. 390.
- Tolsztoj: I. 77, 297; II. 36, 153, 163.
- Tolsztoj-előszó: II. 125, 153. — „Feltámadás" II. 152. — „Háború és béke" II. 142, 151, 152. — „Karenina Anna" II. 152.
- Toma István: II. 294.
- Tomory Anasztáz: II. 330.
- Tompa Mihály: I. 72, 319, 361, 370, 371, 387; II. 191.

- Torkos László: I. 69; II. 4.
 Tormay Cecil: II. 390.
 Tóth Béla: I. 374, 375; II. 133, 178, 389—391. — Anekdotagyűjtemény I. 373.
 — Brehm munkájának: az „Állatok világa”-nak magyar kiadásáról I. 374, 375. — Eötvös Károly prózájáról II. 91. — „Vers és próza” II. 92.
 Tóth Endre: I. 94.
 Tóth Kálmán (Könyves): I. 83, 85.
 Tóth Sándor: I. 69. — Kurucvilág I. 84.
 „Tour du Monde”: I. 188.
 Tökehiány: I. 35.
 Tölgyessy Arthur: II. 178.
 Tömörkény István: II. 294.
 Török János: I. 161; II. 2, 4.
 Törs Kálmán: I. 83, 94; II. 181.
 Törvénytár: I. 360; II. 54—62.
 Törzskönyvelési bizottság: II. 284.
 Trattner-Károlyi-ház: I. 262.
 Trefort Ágoston: I. 91, 92, 93, 113, 114, 219.
 Trikál József: II. 294.
 Trollope Anthony: I. 240.
 Trónörökös könyve: I. Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen.
 Tuba János: II. 211.
 Tudományos Akadémia: I. Magyar Tudományos Akadémia.
 Tudományos szakmunkák: I. 345.
 „Tudományos Zsebkönyvtár”: II. 14, 15, 317, 318.
 Turgenev: I. 62, 69, 227; II. 36, 139, 163, 172.
 Tutsek Anna: II. 390.
 Tündérmesék: I. 87.
 Twain Mark: I. 62, 297; II. 103. — Koldus és királyfi I. 84. — Tamás urfi kalandjai I. 84. — Huckleberry Finn kalandjai I. 84.
 Twietmeyer: I. 123.
 „Ubryk Borbála, a befalazott apáca”: I. 54.
 Ujfalvy Károly: I. 74.
 „Uj Idők”: II. 163.
 „Ullstein-Bibliothek”: II. 322.
 Ullstein-cég (Berlin): II. 322.
 „Umwerfölas”: I. 42.
 „Universal-Bibliothek”: I. Reclam-féle gyűjtemény.
 „Universitas” orvosi könyvkiadó-társaság: II. 42—43.
 Utánzás: I. 101; II. 17, 18.
 Utazási könyvtár: I. 72—74.
 Utazó, utazó ügynökök: I. Könyvügynökök.
 Utmutatás (Lexikon munkatársainak): II. 269.
 Üllői-ut 18.: II. 50.
 Üllői-uti könyvesház: II. 29. — Nem férünk el a régi üzlethelyiségben 48. — Megfelelő könyvesház építésének terve 48. — A szortiment-üzlet elejtése 49. — Telket veszünk az Üllői-úton 50. — Felépítjük a könyvesházat az Üllői-ut 18. sz. alatt Sterk Izidor műépítész terve alapján 50. — A könyvesház berendezése 50—51. — Felavatása 52. — Változtatások az elhelyezkedésben 52—53. — Négy képmelléklet II. köt.: Az Üllői-uti könyvesház, a 48. és 49. l. közt. — A könyvesház bejárata, a 48. és 49. l. közt. — A könyvesház nagy könyv-csarnoka, a 48. és 49. l. közt. — A könyvesház nagy irodája, az 54. és 57. l. közt.
 „Üstökös”: I. 269.
 Üzemi tanácsok: II. 376, 377.
 Üzleti verseny: II. 135, 136.
 Vachon Imre: II. 4, 29.
 Váci-utca I. sz.: II. 29, 48, 49.
 Váci-utca 11.: I. 106, 108; II. 29.
 Vádak a könyvkiadók ellen: I. 5—8.
 „Vadász és Versenylap”: II. 79.
 Vadnai Károly: I. 50.
 Vágó Pál: II. 178, 337.
 Vajda János: I. 69, 84, 94, 361, 370, 387; II. 338, 339.
 Vajkay Károly: I. 53.
 Vállas Antal: I. 161.
 Vállas- és közoktatásügyi minisztérium: II. 22.
 Vállásos. históriák: I. 102.

- Válaszok a német kiadók támadásaira: I. 119—122.
- Vámbéry: II. 36.
- Van Geldern-papiros: II. 187.
- Várady Antal: I. 94.
- Vargha Gyula: I. 94, 284.
- Vasálarc: II. 102.
- „Vasárnapi Ujság”: II. 86, 96, 187, 199, 204, 211.
- Vas Gereben: I. 319; II. 4.
- Vaskovitsné Serédy Iabella: I. 94.
- Vécsey Sándor: II. 4.
- Veigelsberg Leó: II. 170.
- Véka Lajos: I. 50, 62.
- Véka Lajos: Lajos pap: I. 53.
- Vékony Antal: I. 94.
- Veress Elemér: II. 43.
- Verlaine Paul: II. 380.
- Verne Jules: I. 126, 190, 240; II. 36.
- Versengés: I. 111, 120, 123, 390.
- Versengés megszüntetésére tett kísérletek: II. 18, 24—27.
- Verses anthologiák: I. 319.
- Vértesi Arnold: I. 50.
- Vértesi Jenő: II. 140.
- Vészi József: I. 299, 302, 315.
- Vetter: I. 10.
- Vevőkkel való bánásmód: I. 128.
- Vevők kiszolgálása: I. 22.
- Vevőközönség megteremtése: I. 129.
- Vevőközönség, új: II. 360—361.
- Vezérszó: II. 254.
- „Vidám Könyvtár”: I. 373.
- Vidék fontossága: I. 25.
- „Vient de paraître”: I. 118.
- Világháború: I. 155, 157.
- Világháború alatt: II. 341—365. — Férfi- és nőtisztviselők 341—346. — A hűség próbája 343—344. — Fájdalmas csalódás 345—346. — „A világháború képes krónikája” 346—348. — A munka prospektusa (kisebbitett hasonmás) 347. — Meghíusult tervek 348—350. — A háború történetének megírása 348—349. — Népies emlékkönyv a világháborúról 349—350. — Egy nagy magyar költő 350—355. — Kozma Andor Faust-fordítása 351—352. — Kozma Andor: „Haláltánc” 353—354. — A külföld felvilágosítása 355—357. — Levelezésem Eucken Rudolfal 355. — Könyvem: „A magyarság ügye a külföldön” 355—356. — Mulasztásaink és köteleseégeink 356—357. — A könyv a háború alatt 357—362. — Árleszállítás 358. — A könyv a háborúviselés fontos eszköze 358—359. — Tábori könyvkereskedések 359. — Áremelés a költségek emelkedése miatt 360. — Új vevőközönség 360—361. — Nagyszabású katonai emlékmű terve 362—363. — Ezred-monografiák 362—363. — A könyv hivatása a jövőben 364—365.
- „Világháború képes krónikája”: II. 346—348. — A munka prospektusa (kisebbitett hasonmás) II. 347.
- „Világhírű bűnesetek tárháza”: I. 50.
- „Világhírű utazások könyvtára”: I. 72—74.
- „Világirodalom klasszikus regényei”: I. 132, 133.
- „Világ-könyvtár”: II. 320.
- Világtörténet, nagy képes: I. Nagy Képes Világtörténet.
- „Visszhang”: II. 163.
- Vitkovits: II. 29.
- Voinovich Géza: I. 269, 364, 380; II. 66, 67, 78, 79, 83, 128, 136, 140, 143, 150, 152, 153, 154, 168, 211, 257, 336.
- Voinovich Géza javaslatára Eötvös József báró munkáinak kiadására nézve: II. 78—79. — Eötvös József báró életrajza II. 82.
- Vöröskereszt: II. 359.
- Vörös László: II. 198.
- Vörösmarty Mihály: I. 72, 319, 361, 370, 371, 387; II. 4—8, 78, 90, 191, 382.
- Vörösmarty: „Zalán futása” II. 401.
- Wagner Sándor: II. 331.
- Walpole: I. 77.
- Wasmuth-cég (Berlin): I. 115.
- Weilen József: I. 142, 153.

- Wiesner: I. 347.
 Wigand Ottó: I. 161.
 Wilckens és Waidl: I. 162.
 Windischgraetz: II. 207.
 Wirkner Lajos: II. 15.
 Wiseman: II. 375.
 Wlassics Gyula: I. 299; II. 75, 121, 198, 310.
 Wodianer Arthur: I. 112, 379; II. 117.
 Wodianer-cég: I. 300—304, 370; II. 16, 315.
 Wodianer-féle tankönyv-vállalat: II. 17, 132, 133.
 Wodianer-ügy: I. 302—304.
 Wohl Stefánia: I. 69; II. 391.
 Wolfner József: I. 355, 356; II. 25.
 Works of fiction: I. 187.
 „World”: I. 289.

 Xylografiai intézet: I. 147.

 Young, Mr.: II. 316.
 Yriarte: II. 67.

 Zádor Gyula: I. 94.
 Zádor István: II. 121, 124.
 Zala György: I. 199; II. 178.
 „Zászlónk”: I. 85.
 Zeidler Tstvérek: II. 39.
 Zempléni P. Gyula: I. 86.
 Zichy Géza gróf: I. 69.
 Zichy János gróf: II. 233.
 Zichy Mihály: II. 329—332.
 Zilahy Sámuel: I. 111.
 Zimay László: II. 178.
 Zola: I. 62, 69, 75, 121, 122, 125—127, 196, 289—291, 297; II. 139—141, 162.
 — „A Rougon-Macquart család” II. 140.
 Zoltán Jenő: II. 52.
 Zólyomi Lajos: II. 15.
 Zrinyi Miklós: I. 361; II. 29.
 Zschokke: I. 13.
 Zsebkönyvtár, tudományos: II. 14, 15.
 Zsilinszky: I. 224.
 Zsivány-történetek: I. 91, 99.
 Zugkiadók: II. 140, 141.

KÉPEK JEGYZÉKE.

—

TARTALOMJEGYZÉK A II. KÖTETHEZ.

KÉPEK JEGYZÉKE.

a) SZÖVEGKÉPEK.

	Oldal
25. Deák Ferenc levele	5—8
26. A Lauffer-cég üzleti jelvénye	10
27. A Stampfel-cég üzleti jelvénye	14
28. A Bárd, Marquart u. Co. cég üzleti jelvénye	42
29. Az Universitas cégjelvénye	43
30. A „Corpus juris“ prospektusa	55
31. A „Codex Hungaricus“ bekötési táblája	57
32. A „Nagy Képes Világtörténet“ falragasza	65
33. Báró Eötvös Loránd levele	73
34. Eötvös Károly műveinek prospektusa	89
35. Eötvös Károly kézírása	97
36. Rákosi Viktor kézírása	105
37. A „Klasszikus Regénytár“ gyűjtőcímlapja	136
38. A „Klasszikus Regénytár“ kötetcímlapja	137
39. Abonyi Lajos kézírata	161
40. Ambrus Zoltán összes műveinek prospektusa	169
41. Ambrus Zoltán kézírata	173
42. Mikszáth Kálmán kézírata	177
43. Az ünnepi kiadvány címlapja	181
44. „A tekintetes vármegye“ aláírási bárcája	188
45. „Az apró gentry“ címlapja	189
46. A Jókai-életraiz korrekturájának egy oldala	209
47. Mikszáth névjegye	212
48. A jubiláris nemzeti diszkiadás címlapja	232
49. A nemzeti diszkiadás egy kötetének címlapja	233
50. Mikszáth Kálmán levele	237
51. Falragasz (A magyar kereskedő könyve)	243
52. Előfizetési iv (A magyar kereskedő könyve)	247
53. A „Nagy Lexikon“ egy oldala (kisebbitve)	264
54. A „Nagy Lexikon“ egy korrigált oldala (kisebbitve)	265
55. Az „Élet könyvei“-nek címlapja	297
56. A „Tudományos Zsebkönyvtár“ borítóka	312

	Oldal
57. A „Tudományos Zsebkönyvtár“ falragasza	313
58. A „Világkönyvtár“ címlapja	319
59. A „Világkönyvtár“ fedőlapja	321
60. A „Világkönyvtár“ falragasza	323
61. Az „Olcsó Jókai“ borítéka	325
62. Az „Olcsó Jókai“ falragasza	327
63. Lyka Károly nyilatkozata a Kiss József-illusztrációkról	333
64. Meghívó a Kiss József-illusztrációk kiállítására	334
65. A Dante-kiadás címlapja	338
66. „A pokol“ címlapja	339
67. A Révai-cég mostani cégjelvénye	340
68. „A világháború képes krónikája“ prospektusa	347

b) KÉPMELLÉKLETEK.

3. Az üllői-uti könyvesház, a 48. és 49. l. közt
4. A könyvesház bejárata, a 48. és 49. l. közt
5. A könyvesház nagy könyvcsarnoka, a 48. és 49. l. közt
6. A könyvesház nagy irodája, az 56. és 57. l. közt
7. Bárány Eötvös József arcképe. Egykorú fénykép után, a 80. és 81. l. közt
8. Eötvös Károly arcképe. Glatz Oszkár rajza, a 96. és 97. l. közt
9. Rákosi Viktor arcképe. Glatz Oszkár rajza, a 112. és 113. l. közt
10. Abonyi Lajos arcképe. Túry Gyula festménye után, a 160. és 161. l. közt
11. Ambrus Zoltán arcképe. Glatz Oszkár rajza, a 168. és 169. l. közt
12. Mikszáth Kálmán arcképe. Glatz Oszkár rajza, a 176. és 177. l. közt
13. Meghívó a Mikszáth-lakomára, a 200. és 201. l. közt
14. „A két koldusdiák“ címlapja, a 200. és 201. l. közt
15. Mikszáth Jókai szobrát faragja. Mühlbeck Károly tréfás rajza, a 208. és 209. l. közt
16. Magyar írók autogrammjai a Révai Nagy Lexikonában, 272. és 273. l. közt
17. A „Magyar Művészek“ címlapja, a 336. és 337. l. közt

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
XVIII. Az iskola szolgálatában	1—27
A Laufer Vilmos-féle könyvkiadóvállalat. — A Laufer-féle vállalat megvétele. — A tankönyvkiadás bajai. — Egy derék ember. — A Stampfel-féle kiadóvállalat. — A Dobrowsky és Franke-féle kiadóvállalat. — Végzetes hiba. — Kísérletek a versengés megszüntetésére. — A főváros tankönyvpályázata. — Egy atlasz története. — A sértődött pedagógus. — Újabb kísérletek a tankönyvbajok orvoslására. — Megszabadulunk a tankönyvektől.	
XIX. Szaporulatok — Terjeszkedések	28—43
Aigner Lajos kiadványai. — A „Központi Antiquárium“. — Egy nagy magyar kiadó (Ráth Mór). — Megismerkedem Ráth Mórral. — Egy óráig a Pfeifer-könyvkereskedés tulajdonosai. — A központú bizományi osztály. — A „Könyves Kálmán“ műkiadóintézet. — A berlini kísérlet. — Az „Universitas“.	
XX. Az alvállalatok	44—47
Men, not measures. — Nem akad ember. — Az alvállalatok megszüntetése.	
XXI. Könyvesház az Üllői-uton	48—53
A szortiment-üzlet elejtése. — A könyvesház berendezése. — A könyvesház felavatása.	
XXII. A Corpus Juris Hungarici — A Codex Hungaricus	54—62
A Corpus juris terve. — A szerkesztés rendszere. — A tipográfiai beosztás. — Szilágyi Dezső terve. — A Codex Hungaricus.	

- XXIII. A „Nagy Képes Világtörténet“ 63—69
 A magyarság szerepe a világtörténelemben. — A munka írói. — Az illusztrációk. — A terjesztés. — Hibák a terjesztés körül.
- XXIV. Bárány Eötvös József 70—83
 Ajándék a magyar tanítóknak. — Az Eötvös-alap. — Az összkiadás terve. — Jókai Mór Eötvös Józsefről. — A szerkesztés munkája. — Levél Ráth Mórhoz. — Az íróhoz méltó kiadás.
- XXV. Eötvös Károly 84—98
 Hogyan lett belőle író? — „Utazás a Balaton körül“. — A legerősebb magyar. — Hogyan dolgozott? — A „Folytatása következik“. — Könyveinek kelendőssége.
- XXVI. Rákosi Viktor 99—129
 Művei összkiadásának terve. — Rákosi Viktor harca Sipuluszszal. — Levelei. — Műveinek fordítása. — Lopkodják a munkáit. — Sipulusz és a dátum. — A karácsonyi könyvvásár. — Sipulusz és egy kis kutya. — Mi a humorista? — Sipulusz válaszol Bobbynak. — Sürgeti a Bobby-könyvet. — „Új fakesztek“. — „A mi hazánk“. — A siker.
- XXVII. A „Klasszikus Regénytár“ 130—158
 Végzetes indiszkréció. — Konkurens vállalkozások. — Goldschmied szerepe. — A program. — A munkák ki-
 válogatása. — A fordítások. — Gazdaságos berendezés. — Minél többet minél olcsóbban. — Elismerés itthon és
 külföldön. — Kéziratbevasalás. — Mulatságos kifogá-
 sok. — Bevezető tanulmányok. — A siker elmaradt. —
 Késő siker. — Új „Klasszikus Regénytár“.
- XXVIII. Abonyi Lajos 159—164
 Műveinek felelevenítése. — A régi magyar világ poétája.
 — Műveinek illusztrált összkiadása.
- XXIX. Ambrus Zoltán 165—174
 A magyar intelligencia írója. — Műveinek gyűjteményes
 kiadása. — A propaganda-akció. — „Midás király“. —
 Az összkiadás sikere.
- XXX. Mikszáth Kálmán 175—240
 Megismerkedésünk. — A szegedi ujságíró. — A Korona-
 társaság. — Az első könyv. — Mikszáth társaságában.

Oldal

— Témái. — Írói lelkiismeretessége. — Szorgalma. — Az első kiadások. — Könyveinek kiállítása. — Az első gyűjteményes kiadás. — A Légrády-kiadás. — Baráti érintkezés. — Az István-társaság. — Olvasmányai. — „Utazás a németek között“. — Mikszáth külföldön. — Kiadói jogok ég és föld között. — A Jókai-életrajz. — Anyagösszehordás. — A próbakiadás. — A nagy szenczáció. — A közjogi regény. — Rubinyi könyve. — Az „Országos Hírlap“. — Szemere Attila. — Pénzügyi nehézségek. — Az „Országos Hírlap“ megszüntetése. — Negyvenéves jubileum. — Munkáinak jubileumi kiadása. — Kedvezőtlen körülmények. — A kiadás előkészítése. — A jubileum. — Az örökség. — Az első magyar írói dominium. — A hátrahagyott iratok. — Két gyűjteményes kiadás.

XXXI. „A Magyar Kereskedő Könyve“ 241—248

A kiinduló pont. — A kiadás szempontjai. — A szerkesztés programja. — Az érdekelt körök indolenciája.

XXXII. A Nagy Lexikon 249—291

Régi emlékek. — Ifjúkori ambicióm. — Tanulságok a multból. — Állandó anyaggyűjtés. — A lexikon-emberek. — Szerkesztőkeresés. — A „jó ember“. — Évről-évre halasztás. — A munkatársak táborának megszervezése. — Szakitunk a névaláírási rendszerrel. — A Lexikon magyarsága. — A vezérelvek és a munkatársak. — Az első olvasás. — Az életrajzok. — A szerkesztés gondjai. — Az első olvasástól az imprimatúráig. — Harc a rövidségért. — Harc a kéziratért. — A közönség mint munkatárs. — Az illusztráció és a térkép. — A megyei térképek akadályai. — A terjesztés rendszere. — A világháború és a Lexikon. — Derékon tört siker.

XXXIII. „Az Élet könyvei“ 292—301

A destruktív irányzat ellen. — A keresztény világnézet alapján. — A terjesztés. — A hamis jelszavak ellen. — A világháború hatása.

XXXIV. Az olcsó könyv 302—327

Nálunk és egyebütt. — A könyv ára külföldön. — A magyar könyv olcsósága. — Az ingyen-könyv. — A könyvkereskedők védekezése. — A közönség önámítása. — Az olcsó könyvvállalatok. — Az olcsó könyv kudarca. — Az olcsó ár nem teremt közönséget. —

Fordulat a könyvterjesztésben. — A Nelson-könyvgyár. — Nelsonéknál. — Az „Olcsó Jókait”. — A „Miliók Könyve” és követői.

XXXV. A szép könyv 328—340

Illusztrált művek. — Az illusztráció hivatása. — „Magyar Művészek”. — Kiss József költeményei. — „Ezernyolcszáznegyvennyolc”. — Kisebb diszművek. — Vajda János munkái. — Dante: Divina commedia.

XXXVI. A világháboru alatt 341—365

Férfi- és nőtisztviselők. — A hűség próbája. — Fájdalmas csalódás. — „A Világháboru Képes Krónikája”. — Meghíusult tervek. — Egy nagy magyar költő. — A Faust magyar fordítása. — Kozma Andor „Haláltánc”-a. — A külföld felvilágosítása. — A könyv a háboru alatt. — A könyv a harctéren. — Új vevőközönség. — Nagyszabású emlékmű terve. — A könyv diadala.

XXXVII. A diktatura rémuralma alatt 366—378

A raffinált rendszer. — A vesztegetés korszaka. — Nagy ellenmondások. — Szellemi rabszolgaság. — Halálos némaság. — A kultúra nevében. — A legszomorubb napok.

XXXVIII. A kiadói lélek 379—400

A kiváltságos emberek. — Írói tiszteletdíj. — Victor Hugo honoráriuma. — A magyar kiadó gazdagodása. — Unde illae irae? — A beérkezett írók. — Mit kell kiadni? — Ethikai szempontok. — A magyar kiadó helyzete. — A külföldi kiadó helyzete. — A kiadói lélek. — Nagy francia írók a kiadókról.

XXXIX. A pálya végén 401—408

Az „Énekek éneke” — a könyvről. — A lelkek kétségbeesése. — A nemzetet fel kell támasztani! — A fiatal nemzedékhez.

Név- és tárgymutató 409—449

A II. kötet képeinek jegyzéke	453.
A II. kötet tartalomjegyzéke	455.

